

Dr. Maria Paula Survilla (1964 – 2020)

**A Scholar and Advocate
of Belarusian Culture**

**Др. Марыя Паўліна Сурвіла
(1964—2020)**

**Даследчыца і адвакат
беларускай культуры**

Dr. Maria Paula Survilla (1964–2020)

**A Scholar and Advocate
of Belarusian Culture**

Др. Марыя Паўліна Сурвіла (1964–2020)

**Даследчыца і адвакат
беларускай культуры**

**An Anthology of Writings
Dedicated to the Memory of a Colleague**

**Зборнік артыкулаў,
прысвечаных памяці калегі і сяброўкі**

Мінск
«Лімарыус»
2021

УДК 398(476)(092)+008(100)(091)+821.161.3-82+821.161.3(1-87)-82
ББК 63.5(4Бей)ДС+63.3(0)-7+84(4Бей)-46
Д63

Compiled by Zina Gimpelevich
Укладальнік Зіна Гімпелевіч
Coordinator Natallia Hardziyenka
Каардынатар Наталля Гардзіенка

Editors: Natallia Hardziyenka (Belarusian and Russian parts),
Zina Gimpelevich (English part), Marie-Laure Girou-Swidorski (French part),
Ivonka Survilla (Spanish part)
Рэдактары: Наталля Гардзіенка (беларускамоўная і рускамоўная часткі),
Зіна Гімпелевіч (англамоўная частка),
Мары-Лор Жыру-Свідэрска (франкамоўная частка),
Івонка Сурвіла (іспанамоўная частка)

Designer photographic album Alexandre Korolkevitch
Дызайнер альбома здымкаў Аляксандр Каралькевіч

The publication was made possible thanks to generous donations from:
Orsa-Romano Cultural and Educational Foundation, Inc.,
Belarusian Institute of Arts and Sciences, USA (BINiM, USA),
Belarusian Institute of Arts and Sciences, Canada (BINiM, Canada).
We are enormously grateful to individual donors who prefer to stay anonymus,
and to everyone who have made it possible to publish this anthology

Шчыры дзякуй за падтрымку:
Культурнай і адукацыйнай фундацыі Орса-Рамана,
Беларускаму інстытуту навукі і мастацтва (БІНіМ, ЗША),
Беларускаму інстытуту навукі і мастацтва (БІНіМ, Канада),
а таксама ўсім, хто спрычыніўся да падрыхтоўкі і выдання зборніка

Др. Марыя Паўліна Сурвіла (1964–2020): Даследчыца і адвакат беларускай культуры = Dr. Maria Paula Survilla (1964–2020): A scholar and Advocate of Belarusian Culture ; уклад., прадм. З. Гімпелевіч. — Мінск : Лімарыус, 2021. — 408 с., [12] арк. іл.
ISBN 978-985-6968-85-6.

Зборнік, прысвечаны памяці этнамузыкалага Марыі Паўліны Сурвілы, якая заўчасна сышла з жыцця ў 2020 г. Калегі і сябры з розных краін сваімі навуковымі і мастацкімі тэкстамі, успамінамі пра жыццё і дзейнасць даследчыцы складаюць вянок на яе магілу.

УДК 398(476)(092)+008(100)(091)+821.161.3-82+821.161.3(1-87)-82
ББК 63.5(4Бей)ДС+63.3(0)-7+84(4Бей)-46

ISBN 978-985-6968-85-6

© Гімпелевіч З., укладанне, прадмова, 2021
© ТАА «Лімарыус», афармленне, 2021

*An Anthology of Writings
Dedicated to the Memory of a Colleague*

*Збірник артыкулаў,
прысвечаных памяці калегі і сяброўкі*

**Ivonka Survilla. Graphic portrait of daughter Maria Paula
in Belarusian Palessian costume**

**Івонка Сурвіла. Графічны партрэт дачушкі Паўлінкі
ў палескім касцюме**

Маналог Паўліны Сурвілы

Паглядзіш у акно...
Ты пабачыш мяне...
Ў кветках яблыні
нашага ціхага саду.
Ты пазнаеш мяне
ў аксамітнай траве,
ў росах ранішніх...
Буду нястрымана рада!

Фотакарткі, дзе разам,
вісяць на сцяне...
Кожны шолах дзяцінства
ў душы адгукнецца.
Я сталела,
ты мове вучыла мяне...
Беларускае сэрца
чуліва і ўпэўнена б'ецца...

Паглядзіш у акно...
Сад квітнее вясной...
Дрэвы разам садзілі
і лета чакалі...
Потым нашай сям'ёй
вечаровай парой
песні продкаў
натхнёна і шчыра спявалі.

Атуляе цяплом
неабсяжны прастор,
ты рупліва любоў сваю
мне дасылаеш...
Выйдзеш з хаты...
Люстэрка бясконцае зор...
Я — з мільёнаў адна... Ты мяне
вельмі лёгка пазнаеш...

Юрась Шамецька

Maria Paula's Monologue

Through the window take a look,
and you will see me.
Amid the blossoms of the apple tree
in our peaceful garden
I am there, and you will recognize me
in the soft, lush grass of spring,
in the crisp, fresh dew of early morning,
You bring everlasting joy to me.

Photographs where we're together,
framed upon the wall:
Every step of childhood's path
is reflected in the soul.
The little girl I once was, grew,
your mother tongue you taught me,
Your faithful Belarusian heart
is beating tender and firm.

Through the window take a look:
the garden is blooming in the spring.
Those trees, remember, we together planted
in expectation of the summer.
Then our family met
in the cool of evening time,
To sing our nation's ancient songs,
our voices by memory inspired.

Enveloped by the vast expanse
of space beyond all human measure,
You send me steadfast love.
I feel it always.
Leave the house, look skywards
to the boundless mirror of the heavens;
Of the myriad of stars, I am just one...
but you will surely know me.

Juraś Šamiečka
Translated by Jim Dingley

Zina Gimpelevich
Waterloo (Canada)

A RAY OF LIGHT: MARIA PAULA SURVILLA

Introduction

*Be thou the RAINBOW in the storms of life.
The evening beam
That smiles the clouds away,
And tints tomorrow
With Prophetic RAY.*

Lord Byron

*There is a crack, a crack in everything.
That's how the light gets in...*

Leonard Cohen

Dear Reader,

Welcome to the collection of articles dedicated to the memory of Dr. Maria Paula (Paŭlina) Survilla, late Professor of Ethnomusicology and Musicology at Wartburg College, Waverly IA, USA¹.

Paula Survilla died at the age of fifty-six on the evening of 25.04.20. Her killer was a rare disease, which takes one in a million lives in the USA. Her husband, Dr. Prof. of Music, Eric Wachmann, and the couple's sons, Anton and Vaalik Wachmann, took great care of Paula with their friends' help. She did not suffer. Thanks to them, Paŭlina left this world peacefully in the family home, surrounded by love. Nevertheless, this loss is horrifying and hard to take in. Indeed the angels came too soon.

Prof. Survilla's beloved father, Janka Survilla, preceded her departure. Besides her husband and sons, Paula is survived by her mother, Joanna (Ivonka) Survilla, her sister Hanna, her mother-in-law Brenda, uncle Leonidas, and other members

¹ Maria Paula's (Paŭlina) professional name is Paula Survilla.

of the extended family in Canada, France (Paris and Toulouse), the USA, and Vilnia (former capital of the GDL; currently, Vilnius, Lithuania)². Hundreds of colleagues, students, and friends are shocked by grief. Indeed, it is still impossible to imagine a world without her physical presence in it because Paula's unique professional and personal qualities were certainly one in many millions. Significantly, her students were among the first after her immediate family to react to Prof. Survilla's departure. They wrote memories, songs, letters to the family, and eulogies.

You might find the introduction to the *Gedenkschrift* somewhat personal. However, as we all know, everything is individual and private during our time on earth, including birth, lifespan, and death. Therefore, this approach is present in the biography that precedes the collection of articles and is prominent in every contribution of outstanding academics, politicians, and cultural figures from North America and Europe. On the one hand, most articles and essays in their areas of expertise are not directly connected with Paula's primary specialization, Belarusian Ethnomusicology. On the other, the multitasking subject matter offered in the volume is closely related to Paula Survilla's various interests: history, education, teaching, folklore, politics, architecture, fine art, political sciences, and more. Like almost all the contributors to the volume, she was a polymath. Also, every article is written in the working language of

² The GDL (Grand Duchy of Lithuania) was a multiethnic but mainly Slavic State. It included Baltic people, with historical roots in a tribe, known as Samogitians (today's Lithuanians). Starting with the thirteenth century, the GDL became politically, economically, and culturally a strongest European country for over three centuries. The State's language was Old Belarusian. Vilnia was a second capital of the GDL from 1323. It continued to be a capital after the GDL and Kingdom of Poland formed a union in 1569, *Reč Paspalitaja* (Belarusian); *Rzeczpospolita* (Polish); hereafter, RP. In 1939 Stalin gave away Vilnia to Lithuanians, and the city's name became Vilnius. The demography of Vilnia and the surroundings consisted mainly of Belarusian Christians and Jews, Poles, Ukrainians, Germans and a minuscule number of Lithuanians in 1939. For centuries, Christian Belarusians have been identifying themselves as Litviny (Ličvins) and Jewish Belarusians as Litvaks (not Lithuanians). Belarusians accepted Christianity first in the 9th century, and, in mass, in the 10th century, while Lithuanians accepted the Christian faith (Catholicism) in the middle of the 14th century. Belarusian Jews, whose number steadily increased from the 13th century, were relatively free to practice Judaism in the GDL. Muslims and various confessions of Christianity had the same privilege. However, all Belarusian ethnicities of lower classes had similar problems with governments after unification with Kingdom of Poland and, particularly, Russian occupation by the end of the 18th c. The new powers brought in a severe wave of antisemitism. Though, religious, economic, and common antisemitism existed in historical Belarus long before the invasions, compared with other countries, it had a "soft" character. Indeed, we shall remember that during troubled times, most Belarusians united against an enemy: "At wars, Jews and Belarusians always stood together in defending their common Motherland. It is particularly obvious at times of the bloody 'Flood' during the middle of the 17th c..." (Marzaliuk I. "Christians and Jews of the Grand Duchy of Litva." Miensk: *ARCHE*, 3—2000, p. 48).

an individual scholar: Belarusian, English, French, Spanish, and Russian. These were the functional languages of Paula Survilla as well³.

Indeed, Paula Survilla's ray of light is alive and continues to touch us. She generously gave each of us a part of herself, and we will keep these gifts for as long as we are in this world. All of us who admire this light feel her presence in each of her various activities. The heart and the matter of them are concisely described in the following facts, based on the memory of family members, colleagues, friends, students, her website at Wartburg College, and a few documents. You are also welcomed to three short videos that reflect upon her character so well⁴.

A Fulbright scholar, Maria Paula Survilla left a significant mark in Humanities and Social Sciences in numerous publications and presentations at conferences and congresses worldwide.

Paula Survilla was an effective educator. Her innovative teaching methods enlightened her students and taught them courage, civility, and advocacy for the underprivileged.

She was also an able administrator who played a leading role in several professional organizations and NGOs. A true friend to everyone in her life, faithful, smart, and kind, she has been a role model for many students, colleagues, and friends.

And now, dear Reader, with anticipation of your appreciation of the broad knowledge that you will glean in this Gedenkschrift, let me introduce you to the story of Maria Paula (Paŭlina) Survilla's life.

Early Days. Education

Maria Paula was born in Madrid to Belarusian emigrants, Joanna (Ivonka) Šymaniec and Janka Survilla. Both parents were active in the Belarusian community, which spread from Europe to North America and Australia. They were professionals. Janka was an economist, and Ivonka is a Sorbonne-trained linguist and artist. Instead of getting well-paid jobs, the couple ran a Belarusian radio program from Madrid, broadcasting in their native language for Belarus

³ Please note the various spellings of the words: Bielarús (Belarus) and Bielarusian (Belarusan, Belarusian, Byelorussian, White Russian [English], Biélorussie, Biélorussiens, biélorussien [en français], and other). This variety reflects the complex political history of the country and a scholar's preference.

⁴ I was privileged to know Paula since her early teenage years and we worked together from 1989. However, I am truly grateful to every person who contributed to the introduction by sharing memories and documents. https://youtube.com/playlist?list=PL7VOM9WOY28dirDxrKnIj9eMOPw_MwQBT Accessed 11.01.2021.

(1958–1965). The Belarusian community supported this program until 1965. The couple's monthly salary was a hundred dollars. Despite financial difficulties, the Survilla family considered themselves lucky: they had each other and served their motherland by telling Belarusians the truth about BSSR/USSR and the democratic West. The family's financial situation improved after Spain's National Radio hired Ivonka and Janka Survilla as editors and translators into Spanish from French (Janka) and English (Ivonka; 1965–1969). Their daughters, Hanna and Paula, acquired a near-native knowledge of Belarusian, French, and Spanish.

Paula inherited and developed compassion for the underprivileged and became sensitive to injustices that nations and individuals experienced in the world. This critical thinking matured early and, in time, became a passion that transpired into one of her many professional and volunteer activities. They included advocacy for captive nations. Logically, one of these nations was Belarus, her parents' birth country; Belarus was about the first in the region to be grabbed by the Lenin-Stalin USSR governments⁵. Having said this, we should underline the fact that Maria Paula's interests, free-thinking, originality, independence, complete lack of egotism (a unique ability to put everyone ahead of herself if needed), and received and developed knowledge were her accomplishments. Consequently, and in most significant ways, she became a self-made person: well-informed, erudite, active, and, above all, humble. Maria Paula's motto was: *"it is better to give than to take."* What's more, she possessed a sunny personality that was accompanied by a lively sense of humour.

The family of four moved to Canada in 1969. Paula Survilla got involved in her adoptive country's life. She added English to her other languages in middle school. Paula took an active part in Ottawa's youth movements from 1977. She became one of the founding members and chairs of the Canadian Youth Ethnocultural Council and a musician at Canadian Governor Generals' Foot Guard

⁵ Despite earlier tragedies, caused predominantly by the Moscow Tsardom, and, later, continued by Russian and Soviet empires, Belarusian population before the First World War reached 14, 500, 000 people. This number reflects Belarusian historic territories. Other data shows 11, 600, 000 people. The second number includes only those Belarusians who lived in Belarus proper (not considering former historic Belarusian territories: Smaliensk, Byalystok, Velizh, and other). Five years after the Second World War, population of the Belarus proper was down to 7, 745, 000. It is currently 9, 452, 000 (census of 2019). Historians argue about Belarusian losses during the Second World War. Some estimate them to be twenty percent (and they are correct if they appraise only after war territories and do not count the population and lands, taken by Stalin after the WWII). Those scholars who include factors of Belarusian historic territories (migration, displacement, and emigration), are claiming thirty or even close to forty percent of losses caused by consequences of this terrible war. BSSR's official estimation after the war ranged from a loss of one third to one quarter of the population.

Band. Later, Paula Survilla worked as a certified tour guide for the Canadian Houses of Parliament. She contributed to her school's newspaper and became an editor in chief of the yearbook. Paula was popular among peers and acquired life-long friendships. The most significant bond, based on their shared love of music, was formed with Eric Wachmann.

Eric and Paula received their B.A. degrees in music from the University of Ottawa in 1987, where Eric's major was instrumental music, while Paula studied ethnomusicology and clarinet. Their childhood friendship grew into genuine love, and they got married that year. The couple continued their education at Michigan State University, located at Ann Arbor, where Paula and Eric received their M.A. degrees. They were accepted to study at the Doctoral level in their respective fields. Eric earned his Doctoral degree from the University of North Carolina at Greensboro, while Paula received her Ph.D. from the University of Michigan. Upon graduation, she taught music theory at the University of North Carolina before the couple's teaching appointments at Wartburg College.

Paula's work was continually enhanced with the most prestigious endowments, starting with a Fulbright scholarship during her Ph.D. studies. Her writings, both scholarly and for children, are superb. For instance, M.P. Survilla's book, *Of Mermaids and Rock Singers: Placing the Self and Defining the Nation through Belarusian Contemporary Music*, has been a ground-breaking study in the area of Belarusian Ethnomusicology⁶. Indeed, the questions raised and answered in the manuscript continue to be contemporary and vital in Belarusian and world Ethnomusicology. In the book's nine chapters, the author competently discusses twenty-five themes and motives⁷.

And here is how the book came about. Paula visited Belarus in 1993, during a short-lived Belarusian political and cultural Renaissance (1991–1994). The academician and well-known physicist Dr. Prof. Stanisław Śuškievič was the head of the Belarusian Parliament. Despite the liberalization process, Paula ex-

⁶ Survilla, P. *Of Mermaids and Rock Singers: Placing the Self and Defining the Nation through Belarusian Contemporary Music*. NY & London: Routledge, 2002. Bibliography, Discography, Index.

She also published numerous articles in scholarly journals and encyclopaedias even while she was still a student. Paula's versatility on subject matter is proved by her written and illustrated children's book, "Over the Moon: A Sheep's Tale," 2016; the book is based on bed-time stories she told to her sons; it continues to be very popular among preschool children. <https://www.bing.com/search?q=%E2%80%99Cover+the+moon%3A+a+sheep%E2%80%99s+tale&form=EDGEAR&q-s=PF&cvid=1dde2177b02b4769a0e9e5e87e89be9e&cc=CA&setlang=en-GB&plvar=0&PC=LCTS> Accessed 1.12.2020.

⁷ Please see Prof. Jocelyne Guilbault article in the current edition: "Maria Paula Survilla's Ethnomusicological Studies of the Power of Language and Popular Music in Belarus." A significant part of it is dedicated to the analyses of the Survilla's volume.

perienced some hardships with a few collective farm leaders of Lukashenko's type, who continued down the communist rule path. However, most of the population, particularly the Belarusian intelligentsia of various generations, including young contemporary musicians, artists, and writers, were hopeful for their motherland's Democratic future. Most of them were descendants of country people (Belarus used to be an agricultural country); they cherished their heritage. Consequently, they recognized Paula as a like-minded person and accepted her wholeheartedly. So did the men and women of peasant stock in the villages. True, at first, they were timid during the interviews. Her equipment, tape, and video recorders were a novelty to people who could not afford such luxuries. Nevertheless, these folks became attracted to Paula's cause precisely for reasons opposite to the pro-Soviet functionaries' reactions to her character and scholarly interests. They liked her openness, politeness, natural humor, and respect for elders. They valued her genuine interest in their life experiences, her love of divine legends, stories, fairy-tales, sayings, songs, and dances. Indeed, Paula was thoroughly rewarded with tangible material for her Ph.D. dissertation. The Rutledge publishing house approached her right after her Ph.D. thesis was completed and published the manuscript in their specialized series of "Outstanding Dissertations." It is fair to state that the book continues to march on and will remain a ground-breaking study in the future.

Some Other Academic Activities

Paula Survilla began to present her scholarship actively at the Canadian Association of Slavists' annual conferences, sponsored by the Congress of the Canadian Federation for Sciences and Humanities from 1989. She continued to present in Canada until 2017. Her first substantial scholarly publication, based on her M.A. thesis, "Music and Identity: Belarusians Making Music in North America" was published in 1990⁸. Others regularly followed. For example, she wrote an introduction to an essay by Vitaut Martynienka and Anatol Mialhuj, *Praz Rok Pryzmu* (Through the Prism of Rock); "From Affirmation to Aesthetics: Belarus as Subject in Poetic and Musical Texts"; "Rock Music in Belarus", and "Belarus", to name a few⁹.

⁸ Survilla, Paula. *Music and Identity: Belarusians Making Music in North America*. Ann Arbor: University of Michigan. 1990.

⁹ Survilla, Paula. Introduction to Vitaut Martynienka and Anatol Mialhuj, *Praz Rok Pryzmu* (Through the Prism of Rock). New York: BINiM, USA. 1991.; Survilla, Paula. "From Affirmation to Aesthetics:

Indeed, 1989 and the 1990s became pivotal years in Paula's scholarship. She joined the major North American and European learned societies, where she presented Belarusian Studies in literature, ethnomusicology, fine art, political science, translation, linguistics, history, and other areas. Her presentations at the conferences and congresses earned many followers and helped establish Belarusian Ethnomusicology and reinforce general Belarusian Studies in North America, Europe, and the Western world.

The Survillas also took part (together with Drs. Vitaŭt Kipel, Jan Zaprudnik, Curt Woolheiser, David Marples, Zina Gimpelevich, MA's Zora Kipel, Halina Rusak, and other Belarusists) in organizing the North American Association of Belarusists (NAAB; 1999–2015). Paula Survilla served as the President of this organization (2005–2010). She also edited the NAAB's bi-annual newspaper and contributed articles and sketches to this publication. Her collegiality and administrative style was impeccable.

Paula Survilla's research, teaching, and presentations continued to accelerate in various directions of Ethnomusicology and general musicology; it included distinct locations for the mediation of Belarusian music, radio Free Europe programming, the web, and social media, to name a few¹⁰. She also investigated relations between music, diplomacy, migration, and memory¹¹. Paula was an ardent believer in education, and Humanities was her favorite field. In these terms, Wartburg, an institution where Arts and Humanities are well developed, and her original ideas were well received, was the right place for her.

Her teaching evoked the following titles of the students' yearly presentations. Here are some examples of them in 2016 alone:

"Life's Healing Vibrations: Music and Humanistic Approach to Healthcare Music and Holistic Healing in Tibetan Buddhism;" "Moving to the Music: How Dance Music can Initiate Change;" "From Outlaws to Concert Musicians: The Changing Role of Steel band Over the Last Century;" "Haiti: Music and Disaster Relief;" "Free Beer While Supplies Last: An Analysis of Bavarian Oktoberfest and its Transformation;" "Wildfire: Exploring Identity and Power through Flamenco;" "Women and Music: Operatic Deconstructions of Gender and Sanity;" "Mozarabic Chant and Musical and Spiritual Identities in Medieval Europe;"

Belarus as Subject in Poetic and Musical Texts." *ZAPISY* (20). N.Y.: BINiM, 1992. 43–49; Survilla, Paula, "Rock Music in Belarus." In *Rocking the State*, ed. Sabrina Ramjet. Oxford: Westview Press. 1993. 219–242; "Belarus" in *the Garland Encyclopedia of World Music*, ed. Tim Rice, James Porter, Chris Goertzen. (Vol.8). N.Y: Garland, 2000.

¹⁰ <https://www.wartburg.edu/people/maria-survilla/> Accessed July 2020.

¹¹ <http://wartburg.academia.edu/MariaPaulaSurvilla/CurriculumVitae> Accessed Sept. 2020.

“Irish Harp and Nationalism;” “Lost in Translation: What We Lose in Cross-Linguistic Ethnography.”¹²

Indeed, in addition to her scholarship and administration work, she was a superb mentor. Here are just a couple out of many of Survilla’s students’ testimonies.

Students’ Testimonies

There are hundreds of students’ testimonies dedicated to Paula. They continue to appear on her Facebook, posthumously. We present here only the earlier ones taken from above mentioned Wartburg’s websites.

“Taking Ethnomusicology with Dr. Survilla at Wartburg College was one of the best decisions of my life. The class made me a better student, feminist, musician, activist, researcher, leader, listener, and human being. Ethnomusicology at Wartburg emphasizes the music curriculum and gives a good foundation on the theory, history, and practice of Western Classical music. Ethnomusicology not only introduces students to the music of different cultures outside of the Western Classical Canon but also teaches students how to begin to understand and appreciate all kinds of music. This is important for all students, but especially for those who will go on to graduate school or for those who will be music educators and who will be able to pass on their ethnographic and nuanced understanding of music to the next generation. Ethnomusicology at Wartburg is a perfect example of the goal of obtaining a true liberal arts education. Taking this class pushed my boundaries of thinking about and interacting with different cultures, their music, and how music is used and consumed. In taking this class, I learned about how my passion for music and social justice and politics come together in meaningful ways.”

Kate Huffman, MA Goldsmiths, University of London,
Arts Administration and Cultural Policy, Bachelor of
Arts in Music, Wartburg College 2015

“My Ethnomusicology class experience changed my perspective on how I approach the research, performance practice, and musical interpretations of each piece I study. This class has taught me that music is more than just notes on a page, especially since much of the music that is performed around the world is not formally written down, folk music. I used to think

¹² Ibid. Last seen July 1, 2020. Currently this website is no more.

that it was surprising to find folk songs in works by composers that Western Musicologists consider very important to Western classical music, such as Chopin, Glinka, Rimsky-Korsakov, Dvořák, Copland, and many more. I learned that there is a hierarchical imbalance between western classical music and all other types of music. The most important aspect I took from this class is that all music is important because of the deep connections to our culture. Music is in every part of our lives. It is the cultural correlations to all types of music that give each genre a specific meaning and purpose in our daily lives. The knowledge I gained from ethnomusicology has given me heightened respect for other cultures and their music. As I learn a new piece of music, I use this knowledge and respect to convey performance practices that are appropriate for that particular period or culture. Ethnomusicology has allowed me to become not only a better musician but also a better ambassador for cultural awareness.”

Katie Rice, DMA Student, University of Texas, MA University of Nebraska, Lincoln, Clarinet Performance 2016, Bachelor of Music in Clarinet Performance, Wartburg College 2014

“Dr. Survilla’s passionate service of Arts and Humanities at Wartburg is noted in the following short description at this institution’s site: “Hearthside Project: Encouraging the Exploration and Celebration of the Humanities at Wartburg College.” She served two terms as the Slife Professor in the Humanities (2010–2016). During that time, prof. Survilla developed and implemented the Hearthside Project, which offers faculty and students the unique opportunity to connect around the virtual hearth. The program encourages student/faculty interaction outside the formality of the classroom, based on the more intimate learning environments of graduate work, or a European approach to readings and the discussion of texts often labeled ‘the directed reading model.’ The program allows students to engage in the process of reading with a professor and to consider connections between their own course of study and the practical and philosophical ideas explored through each text. Texts chosen by faculty emphasize, by topic or implication, the key role of the humanities in contemporary thought.”¹³

To Prof. Survilla’s many teaching innovations, she added regular students’ summer trips along the Camino de Santiago (northern Spain and the South of

¹³ <https://www.wartburg.edu/people/maria-survilla/> Accessed July 2020.

France). Of course, this unique project required tremendous preparation and took a significant time (about a few months) in advance. During these trips, Paula Survilla was a driver, museum curator, teacher of European cultural landscapes, and a translator for the students and villagers they visited. Not the least educational was the folk culture of the places they visited. These trips resulted in opening students' eyes to the world of European culture and endorsing their research development in ethnographic fieldwork, and enriched their traditional research skills. On the one hand, the experience was preparing the students for graduate studies (those capable and willing) and, on the other hand, taught the students civic duties towards the less privileged and how to become advocates for the Humanities.

Advocacy for the Humanities

“Dr. Survilla, together with members of the Humanities Think-tank, has steadily advocated for the arts and humanities at Wartburg College. Various events have been offered to the campus community, including bringing foreign dignitaries to campus, as well as specialists able to speak to the value of languages in anthropology, sociology, and neurology.”¹⁴

Indeed, anyone who teaches full-time in North America is aware that “day job” is an oxymoron for this activity that never stops. However, it did not prevent Prof. Survilla, who single-handedly established Belarusian Ethnomusicology in North America, to lead in other spheres of North American, European, and Belarusian academic and public life. For example, among many other functions, she became the Executive Director for the Center of Belarusian Studies (CBS)¹⁵. The Honorable (first) Ambassador to independent Belarus, His Excellency Mr. David Heywood Swartz, founded this unique educational center as an adjunct of Southwestern College in Kansas. Together they developed a rich archive and a healthy exchange program, brought to the USA many young Belarusian scholars. The CBS was replaced by the Foundation for Belarusian Research and Advocacy (FBRA) in 2019; it was registered as an NGO in Washington. The Honorable David Swartz, Drs. Eric Wachmann and Paula Survilla are the trinity of founders. Paula Survilla was appointed as the Executive Director of the FBRA. According to the Ambassador, the FBRA's archive owns thousands

¹⁴ <https://www.wartburg.edu/people/maria-survilla/> Ibid.

¹⁵ <http://belarusiancenter.org/about-the-center/message-from-the-exec-director-m-paula-survilla> Accessed Nov. 2020.

of books and the complete collection of “Belarusian Review” from its inception. What is of no less importance, the FBRA possesses some inimitable documents. Let me cite Ambassador Swartz’s valuable information from our email exchange.

“Also, you may be aware that I some time ago requested and obtained from the State Department’s declassification office hundreds of documents from the beginning of 1992, mainly telegraphic communications pertaining to developments in newly independent Belarus, to US-Belarus relations, and Belarus’s evolving relations with Russia, other newly independent states of the former USSR, other countries, and international organizations. These unique documents also form a major portion of the written records possessed by FBRA.”

Indeed, what a splendid gift to scholarship, Mr. Ambassador! Thank you! What a dedication of this trinity to advocacy for the struggling country, where neither of them was born. What a telling example to scholars, political, cultural figures, and citizens worldwide, particularly during “the interesting” time we currently endure.

Prof. Survilla was one of the editors of the scholarly publication, “Belarusian Review”, and continued her activities at North America’s and European Humanities’ conferences, congresses, and symposiums for thirty-one years. The colleagues noted her latest participation at the ASN Congress (Columbia University, NY, 2019). She also organized a panel for the ICCEES Congress, “New and Traditional Trends in Belarusian Culture: Language, Literature, Music, and Visual Arts.”¹⁶ Her presentation was entitled, “Transformations and Visibilities: The Audio and the Visual of Belarusian Rock in Social Media and Public Sphere.”

Paula Survilla had planned three more presentations at the conferences and congresses in 2020–2021. First, at the SEM (Annual Conference, Society for Ethnomusicology) in November 2020, the IASPM (International Association for the Study of Popular Music) in March 2021, and the ASN (Association for the Study of Nationalities) in May 2021. Her colleagues will miss her presence terribly.

We will also miss Maria Paula’s art, for she continued the dynasty of the Belarusian fine artists, started by her grandfather and maintained by her mother. Paula Survilla showed her art –painting, watercolor, graphic, printmaking,

¹⁶ The World Congress, International Council for Central and East European Studies (ICCEES), planned for August 2020 was moved to 2021 due to Covid-19. The event will take place at Concordia University, Montreal, Quebec.

photography – in solo and collective exhibitions. By the age of twelve, she had already participated in the art show of Belarusian artists, sponsored by the BINiM, Canada. She continued to exhibit in Canada and the USA during every Belarusian community, public, and educational event. In 2009, for example, Paula Survilla provided over ten artworks for the collective exhibition of Canadian Slavic Artists at the Annual Congress, organized by the Canadian Federation for the Humanities and Social Sciences. That forum gathered close to 9,000 attendees.

Paula Survilla was a book illustrator and created a few book-covers¹⁷. She also developed into a popular craftswoman in the USA. Her artistic diversity transpired in launching in 2011 a graphic arts fiber company, *Knitbaahpurl*. The company, operated and striving under her directorship, became a part of the fiber industry; it has outlets in the USA and Europe.

And, of course, Survilla continued to disseminate her scholarly knowledge. One of the latest publications included the article, “An Analysis of Cultural Climate Change for the Arts and Humanities in the USian Political Landscape of Donald Trump.”¹⁸ The second publication (that came posthumously) contributes to the written round table for *The Canadian Slavonic Papers*¹⁹.

She planned her significant work ahead of time. Maria Paula received a sabbatical, which was supposed to start in June 2020²⁰. She scheduled to write two books during this period. Her first manuscript’s working title was *Greetings from Belarus: Post-X Conditions and Explorations of Cultural and Political Spaces Through Rock*. In addition to an introduction and re-working into the first chapter, her Congress’s presentation, “Transformations and Visibilities: The Audio and the Visual of Belarusian Rock in Social Media and Public Sphere,” Maria Paula planned three more chapters for that manuscript: “Women Making Music: Local and Satellite Empowerment in the Music of Kriwi,” “Radio Svaboda, Radio Racyja, and Belsat: Accessing and Consuming Belarusian Popular Music

¹⁷ Among other illustrations is her cover of Z. Gimpelevich’s manuscript, *Belarusian Jewish Writers of the Twentieth Century. Origin, History, Discourse, and Biographies*. Winfield: Southwestern College Academic Press, Ltd., 2010.

¹⁸ Survilla, Paula. “An Analysis of Cultural Climate Change for the Arts and Humanities in the USian Political Landscape of Donald Trump.” in: Masclanis, François. *Présidence Trump, Perspectives pluridisciplinaires*. Paris: L’Harmattan, 2019. Pp. 233–255.

¹⁹ Survilla, Maria Paula. “Literary Criticism and the Normalization of Belonging in Zina Gimpelevich’s *The Portrayal of Jews in Belarusian Literature*.” *Canadian Slavonic Papers* (62:2), 206–220, 2020. DOI: 10.1080/00085006.2020.1754030.

²⁰ The data is borrowed from Maria Paula’s application for the sabbatical. I am grateful to Dr.E. Wachmann for supplying the document.

Through Media Programming and Journalism,” “Music and Symbol: Belarusian-themed Material Culture in the Public Sphere and its Contribution to Nation Identities.” The next volume’s working title was, *Sounding the Pilgrimage: The Intersection of Silence and Noise on the Way to Santiago de Compostela*. This manuscript would have had three extended parts: “Historical Noise and Reverend Silence in Medieval Europe: Explorations on the Histories of Sound;” “Transcendence Triggers and Expectations in the Programmed and Personal Musical Experiences of the Pilgrim;” “Pilgrimage and the Musical Recording: Local Genres and Transcendent Repertoires on the Road to Santiago.”

In addition to the said above, Maria Paula’s work combined past and current cultural processes in politics, history, identity, philosophy, and colonial and post-colonial Ethnomusicology. She also applied her fieldwork and in-depth knowledge of scholarly theory while implementing them in every area of her activities.

We will miss all these potentials of planned manuscripts and many other unfulfilled plans of Prof. Paula Survilla. Yet, we are grateful for her rich heritage. Indeed, Paula’s diversity and originality are unique. It is fair to state that Maria Paula (Paŭlina) Survilla managed to achieve in thirty-one years of scholarship and education more than most scholars do in a lifetime. Her legacy has been a healthy seed grown into forests of new trees of knowledge. In turn, they are producing seeds, trees, and forests for and with new generations. Therefore, her ray of light will continue to warm many lives forever and ever. In these terms, the following book, inspired, written, and dedicated to the eternal memory of Paula Survilla, confirms our common sentiment: “Death will be no more.” Indeed, the scholars and cultural figures generously shared their ideas with us, and if they are agreeable to you, we can jointly carry on the torch of knowledge and strive to make our world better. In doing so, we will continue Maria Paula (Paŭlina) Survilla’s work. She firmly believed in people’s general goodness and, simultaneously, recognized that our global society is not perfect. Nevertheless, Paula considered that it is worth every effort to service humanity and stay optimistic about the future.

And now, Dear Reader, the time has come. You are cordially invited to get acquainted with the following articles, dedicated to Paula Survilla by academics, politicians, and cultural figures from North America and Europe.

Зіна Гімпелевіч
Ватэрлу (Канада)

ПРАМЕНЬ СВЯТЛА: МАРЫЯ ПАЎЛІНА (ПАЎЛІ) СУРВІЛА

Прадмова¹

*Be thou the RAINBOW in the storms of life.
The evening beam
That smiles the clouds away,
And tints tomorrow
With Prophetic RAY.*

Lord Byron

*There is a crack, a crack in everything.
That's how the light gets in...*

Leonard Cohen

Шаноўныя чытачы!

Мы прапануем вашай увазе зборнік артыкулаў, прысвечаных памяці доктара Марыі Паўліны Сурвілы, прафесара этнамузыкалогіі і музыказнаўства Вартбургскага каледжа, Уэйверлі, штат Аёва, ЗША².

Паўліна Сурвіла памерла ўвечары 25 красавіка 2020 г. ва ўзросце 56 гадоў. Прычынай яе смерці стала рэдкая хвароба, ад якой, паводле статystыкі, у ЗША памірае адзін з мільёна жыхароў. Яе муж, доктар музычных навук Эрык Вахман і сыны Антон і Валік з дапамогай сяброў клапаціліся аб Паўліне да апошняй хвіліны яе жыцця. Яна не пакутавала. Дзякуючы ім Паўліна спакойна пакінула наш свет, аточаная любоўю. Тым не менш гэтую жаклівую страту цяжка ўсвядоміць. Анёлы зарана забралі яе ад нас.

Каханы бацька прафесара Паўліны Сурвілы, Янка Сурвіла, адышоў у лепшы свет значна раней. Акрамя мужа і сыноў у Паўліны засталіся маці, Івонка Сурвіла, сястра Ганна, маці мужа Брэнда, дзядзька Лявон

¹ Прадмову пераклаў на беларускую мову беларуска-канадскі паэт Юрась Шапецька. Рэдактар перакладу — сп-ня Віялета Кавалёва, музыказнаўца, журналіст, перакладчык, прадзюсар канцэртаў і фільмаў; заснавальніца і кіраўнік знакамітага канадска-беларускага фальклорнага ансамбля «Яваровы людзі», які робіць значную працу па рэпрэзентацыі беларускай культуры ў Канадзе і свеце.

² Прафесійнае імя Марыі Паўліны (Паўлі) Сурвілы па-англійску — *Paula Survilla*.

і іншыя сваякі ў Канадзе, Францыі (Парыж і Тулуза), ЗША і Літве (Вільня, былая сталіца ВКЛ³, цяпер Вільнюс). Сотні калег, студэнтаў і сяброў былі ўзрушаныя горам. Сапраўды, немагчыма ўявіць жыццё без фізічнай прысутнасці Паўліны, бо, безумоўна, яе прафесійныя і асабістыя якасці былі ўнікальнымі. Паказальна, што на смерць прафесара Сурвілы аднымі з першых пасля сям’і адрэагавалі яе студэнты. Яны пісалі ўспаміны, песні, лісты і пасмяротныя словы пра Паўліну да яе родных.

Уступ да кнігі артыкулаў у памяць выдатнага навукоўца можа падацца вам, паважаныя чытачы, крыху прыватным. Але ўсе мы ведаем, што кожны факт з мінулага чалавека ўтрымлівае ў сабе індывідуальны погляд на жыццё і працу – у тым ліку нараджэнне, жыццёвы шлях і смерць. Таму такі падыход цалкам апраўданы пры напісанні біяграфіі, што папярэднічае збору навуковых артыкулаў. Гэтыя артыкулы належаць выдатным навукоўцам, палітыкам і дзеячам культуры з Паўночнай Амерыкі і Еўропы. З аднаго боку, тэмы большасці артыкулаў і нарысаў непасрэдна не датычаць асноўнай спецыялізацыі Паўліны – беларускай этнамузыкалогіі. З іншага – шырокая тэматыка выдання цесна звязвае надрукаваныя ў зборніку творы з разнастайнымі інтарэсамі праф. Сурвілы: гісторыяй, адукацыяй, выкладаннем, фальклорам, палітыкай, архітэктурай, выяўленчым мастацтвам, палітычнымі і многімі іншымі навукамі. Як і практычна ўсе аўтары гэтага выдання, яна мела цікавасць да розных галінаў ведаў. Яшчэ б хацелася

³ **Вялікае Княства Літоўскае (ВКЛ)** – былая шматэтнічная, але пераважна славянская дзяржава. У яе ўваходзілі таксама балты, племя, вядомае як жамойты (сённяшнія літоўцы). Пачынаючы з XIII ст. ВКЛ зрабілася палітычна, эканамічна і культурна адной з наймацнейшых еўрапейскіх краін і заставалася ёй на працягу трох стагоддзяў. Мовай дзяржавы была старабеларуская. З 1323 г. Вільня стала сталіцай ВКЛ і працягвала заставацца ёю пасля аб’яднання ВКЛ і Каралеўства Польскага ў 1569 г. у адзіную дзяржаву – Рэч Паспалітую (бел.); *Rzeczpospolita* (польск.). У 1939 г. Сталін аддаў Вільню літоўцам, і назва горада змянілася на Вільнюс. Насельніцтва Вільні і ваколіцаў у 1939 г. складалася пераважна з беларускіх хрысціян і яўрэяў, палякаў, украінцаў, немцаў і нязначнай колькасці літоўцаў. На працягу стагоддзяў хрысціянскія беларусы ідэнтыфікавалі сябе як ліцвіны, а яўрэі-беларусы як літвакі (а не літоўцы). Першыя беларусы прынялі хрысціянства (праваслаўе) у пачатку IX ст., асноўная частка – у X ст.; літоўцы прынялі хрысціянства (каталіцтва) у сярэдзіне XIV ст. У ВКЛ беларускія яўрэі, колькасць якіх нязменна павялічвалася з XIII ст., адносна свабодна прапаведавалі іўдаізм. Бедныя беларусы, мусульмане і хрысціяне мелі аднолькавыя праблемы з уладай, што было відавочна пасля аб’яднання з Царствам Польскім, а асабліва пасля расейскай акупацыі канца XVIII ст. Безумоўна, антысемітызм заўсёды меў месца (рэлігійны, эканамічны, ці бытавы) на гістарычнай Беларусі. Але ў параўнанні з іншымі краінамі свету ён меў «мяккі» характар. Варта таксама памятаць, што, калі на зямлю прыходзіла бяда, уся этнічная і рэлігійная розніца знікала: «Габрэі і беларусы таксама поплич абаранялі сваю супольную Радзіму пад час войнаў. Асабліва паказальныя ў сувязі з гэтым падзеі часоў крывавага „Патопу“ сярэдзіны XVII ст.» (Марзалюк І. Хрысціяне і габрэі Вялікага Княства Літоўскага // *ARCHE*. 2000. № 3. С. 48.

дадаць, што кожны артыкул напісаны на працоўнай мове ягонага аўтара: беларускай, англійскай, французскай, іспанскай і рускай. Усе гэтыя мовы былі функцыянальнымі мовамі доктара і прафесара Паўліны Сурвілы.

Сапраўды, прамень святла Паўліны Сурвілы жывы і працягвае ўплываць на нас. Яна шчодро падаравала частку сябе кожнаму з нас, і мы будзем захоўваць яе падарунак, пакуль будзем жыць на гэтым свеце. Усе мы, хто захапляецца яе святлом, адчуваем яе прысутнасць у кожнай справе, да якой яна спрычынялася. Ніжэй будуць пададзеныя найгалоўнейшыя і найважнейшыя факты біяграфіі Паўліны Сурвілы. Пры напісанні біяграфіі мы абапіраліся на сведчанні родных, калег, сяброў, студэнтаў, на звесткі з асабістай старонкі на вэб-сайце Вартбургскага каледжа ды іншыя дакументы. Яе характар таксама відавочны ў трох відэа, якія мы прапануем вашае ўвазе⁴.

Як стыпендыянт праграмы Фулбрайта, Паўліна Сурвіла пакінула значны след у гуманітарных і сацыяльных навукх праз шматлікія публікацыі ды выступленні на канферэнцыях і кангрэсах па ўсім свеце.

Праф. Сурвіла была выдатным педагогам. Яе інавацыйныя метады навучання плённа адукоўвалі студэнтаў, а таксама выходзілі іх, вучылі мужнасці, цывілізаванасці, падтрымцы людзей у складаных жыццёвых сітуацыях.

Паўліна была здольным адміністратарам і адыгрывала вядучую ролю ў розных прафесійных арганізацыях і няўрадавых установах. Шчырая сяброўка для ўсіх, верная, разумная і добрая, сваёй дзейнасцю яна стала сапраўдным узорам для шматлікіх студэнтаў, калег і сяброў.

А цяпер, шаноўныя чытачы, у прадбачанні вашай цікавасці да інфармацыі, якую вы атрымаеце з артыкулаў зборніка, дазвольце мне спачатку пазнаёміць вас з гісторыяй жыцця Паўліны Сурвілы.

Маладыя гады. Адукацыя

Марыя Паўліна нарадзілася ў Мадрыдзе ў сям'і беларускіх эмігрантаў Івонкі Шыманец і Янкі Сурвілы. Абое бацькоў актыўна ўдзельнічалі ў жыцці беларускай дыяспары, якая пасля вайны з'явілася ў Еўропе, Паўночнай Амерыцы і Аўстраліі. Бацькі былі высокаадукаванымі людзьмі. Янка атрымаў магістарскую ступень у эканоміцы, а Івонка студыявала ў Вышэйшай школе мастацтва ў Парыжы і атрымала дыплом лінгвіста ў Сарбоне. Замест

⁴ Я маю гонар ведаць Паўліну з ранняга падлеткавага ўзросту, і мы працавалі разам з 1989 г. Аднак я шчыра ўдзячна кожнаму, хто падзяліўся ўспамінамі і дакументамі. URL: https://youtube.com/playlist?list=PL7VOM9WOY28dirDxrKnlJ9eMOPw_MwQBT. Дата доступу: 11.01.21.

таго, каб шукаць добра аплочваную працу па спецыяльнасці, сям'я вяла беларускія радыёперадачы на Беларусь з Мадрыда (1958—1965). Беларуская грамада падтрымлівала праграмы да 1965 г. Штомесячны заробак мужа і жонкі складаў сто даляраў. Нягледзячы на фінансавыя цяжкасці, сям'я Сурвілаў лічыла сябе шчаслівай, бо яны жылі разам і працавалі дзеля сваёй Радзімы, расказваючы беларусам праўду пра БССР, СССР і дэмакратычны Захад. Фінансавыя становішча сям'і палепшылася пасля таго, як Нацыянальнае радыё Іспаніі ўзяло Івонку і Янку на пастаянную працу рэдактарамі і перакладчыкамі на іспанскую мову: Янку з французскай, а Івонку — з англійскай (1965—1969). Іх дачушкі Ганна і Паўліна з дзяцінства валодалі беларускай, французскай і іспанскай мовамі.

Дзякуючы выхаванню ў сям'і Паўліна з ранніх гадоў мела пачуццё спагады да абяздоленых, якое толькі расло і развівалася з часам. Яна стала асабліва чулай да несправядлівасці, якую перажывалі ў свеце народы і асобы. Крытычнае мысленне Паўліны выспела рана і з цягам часу стала галоўным чыннікам яе прафесійнай і валанцёрскай дзейнасці. Нярэдка гэтая дзейнасць была скіраваная на абарону прыгнечаных нацыяў. Цалкам натуральна, што пералік паняволеных народаў для Паўліны пачынаўся з краіны, дзе нарадзіліся яе бацькі: Беларусь адной з першых у сваім рэгіёне была захопленая савецкім урадам Леніна—Сталіна⁵.

Гаворачы пра Паўліну Сурвілу, абавязкова трэба падкрэсліць такія яе якасці, як шырокае мысленне, арыгінальнасць, незалежнасць, а таксама поўную адсутнасць эгаізму (Паўліна валодала ўнікальнай здольнасцю ставіць агульныя інтарэсы наперад асабістых). Атрымаўшы добрую адукацыю, яна ўсё жыццё працягвала назапашваць новыя грунтоўныя веды. Як вынік, Паўліну Сурвілу можна з поўным правам назваць чалавекам, які зрабіў сябе сам. Чалавекам, галоўнымі характарыстыкамі якога былі не толькі шырокая эрудыцыя, але найперш сціпласць. Дэвізам Марыі

⁵ Нягледзячы на ранейшыя трагедыі, выкліканыя пераважна Маскоўскім царствам, а потым працягнутыя Расійскай і савецкай імперыямі, насельніцтва Беларусі перад Першай сусветнай вайной дасягнула чатырнаццаці з паловай мільёнаў чалавек (калі гаварыць пра Беларусь у яе гістарычных тэрыторыях). Калі ж браць толькі тых беларусаў, якія знаходзіліся ў межах афіцыйнай Беларусі (без уліку Смаленска, Беластока, Вяліжа і іншых мясцінаў, дзе спрадвеку жыло пераважна беларускае насельніцтва), дык іх колькасць перад вайной складала 11 600 000 чалавек. Пасля ж Другой сусветнай вайны колькасць жыхароў Беларусі скарацілася да 7 745 000. На момант перапісу насельніцтва 2019 г. у Беларусі жыло 9 452 000 чалавек. Гісторыкі спрачаюцца пра чалавечыя страты Беларусі падчас Другой сусветнай вайны. Некаторыя ацэньваюць іх у дваццаць адсоткаў (і гэтыя ацэнкі падаюцца слухнымі, калі браць у разлік толькі цяперашнія тэрыторыі і не ўлічваць насельніцтва і землі, адабраныя ў Беларусі Сталіным пасля Другой сусветнай вайны).

Паўліны заўсёды было: «Лепш даваць, чым браць». Пры ўсім гэтым яна мела харызматычны, сонечны характар і дасканалае пачуццё гумару.

Сям'я Сурвілаў у складзе чатырох асобаў пераехала ў Канаду ў 1969 г. Паўліна адразу ўключылася ў жыццё сваёй новай краіны. У сярэдняй школе яна пачала вывучаць англійскую мову, прымаючы актыўны ўдзел у моладзевых рухах Атавы з 1977 г. Яна стала адным з сяброў-заснавальнікаў, а потым старшынёй Канадскай моладзевай этнакультурнай рады. А яшчэ грала ў музычным аркестры моладзі, які існаваў пад патранажам генерал-губернатара Канады. Пазней Паўліна Сурвіла працавала сертыфікаваным экскурсаводам у канадскім Парламенце. Яна спрычынілася да выдання школьнай газеты і стала галоўным рэдактарам штогодніка. У школе Паўліна карысталася папулярнасцю сярод аднагодкаў і знайшла сяброў на ўсё сваё далейшае жыццё. Самае моцнае сяброўства, заснаванае на ўзаемнай любові да музыкі, склалася з Эрыкам Вахманам.

Эрык і Паўліна атрымалі ступень бакалаўраў музыкі ва Універсітэце Атавы ў 1987 г., дзе Эрык займаўся інструментальнай музыкай, а Паўліна вывучала этнамузыкалогію і кларнет. Іх дзіцячае сяброўства перарасло ў сапраўднае каханне, і яны пажаніліся ў год сканчэння ўніверсітэта. Абое працягнулі адукацыю ва Універсітэце штата Мічыган, Эн-Арбар, дзе Паўліна і Эрык атрымалі ступень магістраў. На гэтым яны не спыніліся і былі залічаныя на наступны, доктарскі ўзровень навучання па сваіх спецыяльнасцях. Эрык атрымаў ступень доктара ва ўніверсітэце штата Паўночная Караліна (г. Грынсбара), а Паўліна атрымала ступень доктара ў Мічыганскім універсітэце. Пасля заканчэння ўніверсітэта яна выкладала тэорыю музыкі ва Універсітэце штата Паўночная Караліна і пазней у Вартбургскім каледжы.

Праца Паўліны пастаянна прэміравалася самымі прэстыжнымі фондамі, пачынаючы са стыпендыі Фулбрайта, якую яна атрымлівала падчас вучобы на атрыманне ступені доктара. Яе творчыя працы па-сапраўднаму цікавыя — як для навукоўцаў, так і для звычайнага чытача. Напрыклад, кніга Сурвілы «Пра русалак і рок-певакоў: шуканне сябе і вызначэнне нацыі праз сучасную беларускую музыку» стала наватарскім даследаваннем у галіне этнамузыкалогіі Беларусі, бо пытанні, узнятыя ў манаграфіі, па-ранейшаму застаюцца сучаснымі і актуальнымі ў беларускай і сусветнай этнамузыкалогіі. У дзевяці раздзелах кнігі аўтар грунтоўна раскрывае дваццаць пяць тэмаў⁶.

⁶ Калі ласка, прачытайце артыкул прафесара Жослін Гільбо ў гэтым выданні: «Этнамузыкалагічныя даследаванні Марыі Паўліны Сурвілы пра моц мовы і папулярнай музыкі ў Беларусі». Значная частка яго прысвечана аналізу згаданай кнігі.

А вось як гэтая кніга нараджалася. Паўліна наведала Беларусь у 1993 г., падчас кароткачасовага перыяду палітычнага і культурнага Адраджэння (1991–1994). Старшынёй Вярхоўнага Савета (Парламента) Беларусі быў тады вядомы беларускі фізік, член-карэспандэнт Акадэміі навук Беларусі, прафесар Станіслаў Шушкевіч. Нягледзячы на пачатак лібералізацыі ў Беларусі, Паўліна зазнала на сваім досведзе, як цяжка было паразумецца з некаторымі кіраўнікамі калгасаў, тыпу А. Лукашэнкі, якія працягвалі кіраваць паводле старых камуністычных традыцыяў. Аднак большая частка насельніцтва розных пакаленняў, асабліва інтэлігенцыя Беларусі, а таксама маладыя музыканты, мастакі і пісьменнікі спадзяваліся на дэмакратычную будучыню сваёй Радзімы. Большасць з гэтых маладых людзей былі нашчадкамі вяскоўцаў (Беларусь раней была пераважна сельскагаспадарчай краінай), і таму яны па-ранейшаму шанавалі сваю спадчыну. Хутка яны ўсім сэрцам прызналі Паўліну як свайго аднадумца. Гэтаксама прызналі яе за сваю жыхары беларускіх вёсак, якія даследчыца паспела тады наведаць. Праўда, спачатку вяскоўцы нясмела давалі інтэрв'ю Паўліне. Яе абсталяванне, магнітафоны і відэамагнітафоны былі навінкай для жыхароў вёсак. Тым не менш гэтых людзей зацікавіла асоба і справа Паўліны Сурвілы – у супрацьлегласць рэакцыі прасавецкіх функцыянераў, якім вельмі недаспадобы прыйшліся падарожжы дзяўчыны па беларускіх вёсках. Вяскоўцам жа спадабаліся адкрытасць, ветлівасць, натуральны гумар Паўліны, яе павага да старэйшых. Яны бачылі яе непадробную цікавасць да іх жыццёвага досведу, любоў да чароўных легенд, гісторый, казак, прымавак, песень і танцаў. Сапраўды, тады Паўліна сабрала ўнікальны матэрыял для сваёй доктарскай дысертацыі. Выдавецтва «*Rutledge*» звярнулася да даследчыцы адразу пасля абароны дысертацыі і апублікавала яе рукапіс у спецыялізаванай серыі «Выбітныя дысертацыі», а кніга і сёння працягвае і будзе надалей заставацца ўзорам сапраўднага наватарскага даследавання.

Рознабаковая акадэмічная дзейнасць

З 1989 г. Паўліна Сурвіла пачала актыўна выступаць на штогадовых канферэнцыях Канадскай асацыяцыі славістаў (*Canadian Association of Slavists, CAS*), якая падтрымліваецца Кангрэсам Канадскай федэрацыі навучовых і гуманітарных даследаванняў. Нават пераехаўшы ў Злучаныя Штаты, Паўліна працягвала ўдзельнічаць у навуковым жыцці Канады да 2017 г. Першае фундаментальнае даследаванне Сурвілы – яе магістарская дысертацыя «Музыка і ідэнтычнасць: беларусы ствараюць

музыку ў Паўночнай Амерыцы» — была апублікаваная ў 1990 г.⁷ Пасля гэтага пачалі рэгулярна выходзіць новыя працы. Напрыклад, яна напісала ўступ да эсэ Вітаўта Мартыненкі і Анатоля Мяльгуя «Праз рок-прызму». Беларускай музыцы прысвечаныя такія навуковыя артыкулы Паўліны Сурвілы, як «Ад меркавання да эстэтыкі: Беларусь як суб'ект у паэтычных і музычных тэкстах», «Рок-музыка ў Беларусі», «Беларусь» і многія іншыя⁸.

Сапраўды, 1989 і 1990 гг. сталі ключавымі ў адукацыі і навуковай дзейнасці Паўліны Сурвілы. Яна далучылася да асноўных навуковых таварыстваў Паўночнай Амерыкі і Еўропы, дзе прадставіла даследаванні аб Беларусі ў галіне літаратуры, этнамузыкалогіі, выяўленчага мастацтва, паліталогіі, перакладу, мовазнаўства, гісторыі і ў іншых сферах навукі. Яе выступленні на канферэнцыях і кангрэсах здабылі ёй шмат паслядоўнікаў і дапамаглі не толькі замацаваць беларусістыку ў Паўночнай Амерыцы і Еўропе, але і заснаваць беларускую этнамузыкалогію.

Д-р Паўліна Сурвіла ўдзельнічала (разам з дактарамі Вітаўтам Кіпелем, Янам Запруднікам, Куртам Вулхаўзерам, Дэвідам Марплсам, Зінай Гімпелевіч, магістрамі Зорай Кіпель, Галінай Русак і іншымі навукоўцамі) у стварэнні Паўночна-Амерыканскай асацыяцыі беларусістаў (*North American Association of Bielarusists (NAAB)*; 1999–2015). Яна займала пасаду прэзідэнта гэтай арганізацыі ў 2005–2010 гг., а таксама рэдагавала газету *NAAB*, якая выходзіла два разы на год, і пісала артыкулы і нататкі для гэтага выдання. Яе стыль кіравання, заснаваны на калегіяльнасці ў прыняцці рашэнняў, быў бездакорным.

Паўліна Сурвіла працягвала распрацоўваць сваю ўлюбёную тэму этнамузыкалогіі і агульнай музыкалогіі ў даследніцкай працы, выкладанні, прэзентацыях на кангрэсах; музыка паводле жанраў перадавалася праз розныя, нават папулярныя сродкі інфармацыі. Адзначым хіба некаторыя з выступаў даследчыцы: адметныя ўчасткі для пасярэдніцтва беларускай музыкі, праграмы Радзе Свабодная Еўропа, інтэрнэт і сацыяльныя сеткі⁹.

⁷ Survilla P. *Music and Identity: Belarusians Making Music in North America*. Ann Arbor: University of Michigan, 1990.

⁸ Survilla P. Introduction // Мартыненка В., Мяльгуй А. Праз рок-прызму. Нью-Ёрк: БІНІМ, 1991. С. 6–14; Survilla P. From Affirmation to Aesthetics: Belarus as Subject in Poetic and Musical Texts // Запісы БІНІМ. № 20. Нью-Ёрк, 1992. С. 43–49; Survilla P. Rock Music in Belarus // *Rocking the State* / ed. Sabrina Ramjet. Oxford: Westview Press, 1993. P. 219–242; Survilla P. Belarus // *The Garland Encyclopedia of World Music* / ed. Tim Rice, James Porter, Chris Goertzen. Vol. 8. New York: Garland, 2000.

⁹ Звесткі са старонкі: <https://www.wartburg.edu/people/maria-survilla/> Дата доступу: ліпень 2020. Цяпер гэтая старонка не існуе.

Таксама яна даследавала сувязі паміж музыкай, дыпламатыяй, міграцыяй і памяццю¹⁰. Паўліна аддана верыла ў сілу адукацыі, а гуманітарныя навукі былі яе ўлюбёнай сферай дзейнасці. З гэтага пункту гледжання Вартбургскі каледж, дзе мастацтва і гуманітарныя навукі знаходзіліся на вельмі добрым узроўні і карысталіся павагай і дзе арыгінальныя ідэі Паўліны былі добра ўспрынятыя, вельмі падыходзіў ёй і спрыяў яе далейшаму навуковаму развіццю.

Яе методыка выкладання заахвочвала студэнтаў да арыгінальнага мыслення. Паглядзіце, калі ласка, на тэмы некаторых студэнцкіх прэзентацыяў толькі за 2016 г.:

«Лячэбныя вібрацыі жыцця: музычны і гуманістычны падыход да лячэння музыкай і да халістычнай медыцыны ў тыбецкім будызме», «Набліжэнне да музыкі: як танцавальная музыка можа выклікаць змены», «Ад ізгояў да канцэртных музыкантаў: змяненне ролі ансамбляў металёвых барабанаў на працягу апошняга стагоддзя», «Гаіці: музыка і ліквідацыя наступстваў стыхійных бедстваў», «Бясplatнае піва, пакуль ёсць запасы: аналіз баварскага Актобэрфэста і яго трансфармацыя», «Лясны пажар: вывучэнне ідэнтычнасці і сілы праз фламенка», «Жанчыны і музыка: апэратыўныя дэканструкцыі полу і розуму», «Мазарабскі спеў і музычныя і духоўныя ідэнтычнасці ў сярэднявечнай Еўропе», «Ірландская арфа і нацыяналізм», «Страчанае ў перакладзе: што мы губляем у крос-лінгвістычнай этнаграфіі»¹¹.

Сапраўды, у дадатак да таго, што Паўліна сама была таленавітым даследчыкам і выдатным адміністратарам, яна яшчэ зрабілася цудоўным выкладчыкам.

Водгукі студэнтаў

Існуюць сотні прысвечаных прафесару Паўліне Сурвіле студэнцкіх водгукаў, якія і сёння, пасля яе сыходу, працягваюць з'яўляцца на яе старонцы ў *Facebook*. Мы прапануем вашай увазе толькі самыя першыя, узятыя з вэб-сайта Вартбургскага каледжа.

«Ідэя запісацца на курс этнамузыкалогіі доктара Сурвілы ў Вартбургскім каледжы стала адным з найлепшых рашэнняў у маім жыцці. Курс насамрэч зрабіў мяне паспяховай студэнткай, феміністкай,

¹⁰ URL: <http://wartburg.academia.edu/MAriaPaulaSurvilla/CurriculumVitae>. Дата доступу: верасень 2020.

¹¹ Звесткі са старонкі: <https://www.wartburg.edu/people/maria-survilla/> Дата доступу: ліпень 2020. Цяпер гэтая старонка не існуе.

музыкантам, актывісткай, даследчыцай, лідарам, слухачом і чалавекам. Курс этнамузыкалогіі ў Вартбургу дае добрыя веды ў тэорыі, гісторыі і практыцы заходняй класічнай музыкі. Курс не толькі знаёміць студэнтаў з музыкай розных культур за межамі заходняга класічнага канону, але і вучыць разумець і цаніць усе жанры музыкі. Гэта вельмі істотна для ўсіх студэнтаў, але асабліва для тых, хто жадае працягваць далейшае навучанне, альбо для тых, хто хоча стаць выкладчыкам музыкі і такім чынам будзе перадаваць сваё этнаграфічнае і дэталёвае разуменне музыкі наступнаму пакаленню. Этнамузыкалогія ў Вартбургу – выдатны прыклад высокага ўзроўню сапраўднай гуманітарнай адукацыі. Курс пашырыў межы майго разумення і маіх ведаў пра ўзаемадзеянне розных культур, пра іх музыку і пра тое, як музыка выкарыстоўваецца і засвойваецца. Скончыўшы курс, я даведалася пра тое, як музыка, сацыяльная справядлівасць і палітыка шчыльна ўзаемадзеюць».

Кейт Хафман, магістр (ступень атрымана з найвышэйшай адзнакай) у галіне гуманітарных навук. Магістарская дысертацыя «Адміністрацыя мастацтваў і культурная палітыка» абароненая ў Лонданскім універсітэце Вялікабрытаніі ў 2016 г.; ступень бакалаўра ў галіне музыкі атрыманая ў Вартбургскім каледжы ў 2015 г.

«Курс этнамузыкалогіі змяніў мой погляд на даследаванні, практыку выканання і музычную інтэрпрэтацыю кожнага вывучанага твора. Курс навучыў мяне таму, што музыка – гэта больш чым проста ноты на старонцы. Я ведаю, што большая частка музыкі, якая выконваецца па ўсім свеце, нідзе не запісаная – гэта народная музыка. Раней я лічыла, што вельмі дзіўна сустракаць народныя мелодыі ў творах кампазітараў, якіх заходнія музыказнаўцы лічаць вельмі значымі для заходняй класічнай музыкі, – напрыклад, у творах Шапэна, Глінкі, Рымскага-Корсакава, Дворжака, Копланда і многіх іншых. Я даведалася, што існуе іерархічны дысбаланс паміж заходняй класічнай музыкай і ўсімі іншымі відамі музыкі. Найбольш важная рэч, якую я ўсвядоміла пасля заканчэння курсу этнамузыкалогіі, – што ўсе віды музыкі вельмі важныя, бо яны глыбока звязаныя з культурай. Музыка прысутнічае ў кожнай сферы нашага жыцця. Менавіта культурныя суадносіны розных стыляў музыкі надаюць кожнаму жанру пэўны

сэнс і прызначэнне. Веды, якія я атрымала з этнамузыкалогіі, выклікалі ў мяне найвялікшую павагу да іншых культур і іх музыкі. Калі я вывучаю новы музычны твор, я выкарыстоўваю свае веды і імкнуся да выканання, якое б адпавядала пэўнаму перыяду часу ці культуры. Этнамузыкалогія дазволіла мне стаць не толькі добрым музыкам, але і своеасаблівым амбасадарам у культурнай дзейнасці».

Кэці Райс, студэнтка Тэхаскага ўніверсітэта; магістр гуманітарных навук, Універсітэт Небраскі (Лінкальн), клас кларнета, 2016; бакалаўр музыкі па класе кларнета, Вартбургскі каледж, 2014.

«Палымянае служэнне ідэям мастацтва і гуманізму праяўляецца ўва ўсім, што б ні рабіла доктар Сурвіла. У Вартбургскім каледжы яна адпрацавала два тэрміны ў якасці Slife Professor¹² на кафедры гуманітарных навук (2010–2016). У гэты час прафесар Сурвіла адпрацавала і рэалізавала свой праект, які прапануе выкладчыкам і студэнтам унікальную магчымасць злучыцца вакол віртуальнага «агменю ведаў». Праграма заахвочвае кантакты студэнтаў і выкладчыкаў па-за межамі фармальнай аўдыторыі і заснаваная на больш глыбокіх і асабістых сувязях паміж настаўнікамі і вучнямі, а таксама на еўрапейскім падыходзе да чытання і абмеркавання тэкстаў, вядомым пад назвай «мадэль кіраванага чытання». Праграма дазваляе студэнтам весці працэс чытання разам з прафесарам, пры гэтым засяроджваючыся на сувязях паміж уласнымі задачамі і практычнымі ды філасофскімі ідэямі, развіваемымі аўтарам кожнага канкрэтнага твора. Тэксты, абраныя выкладчыкамі, падкрэсліваюць ключавую ролю гуманітарных навук для сучаснай навуковай думкі»¹³.

Да шматлікіх новаўвядзенняў прафесар Сурвіла дадала рэгулярныя летнія вандроўкі студэнтаў уздоўж Шляху святога Якава (праз поўнач Іспаніі і поўдзень Францыі). Зразумела, што такія ўнікальны праект патрабаваў велізарнай падрыхтоўкі і займаў значны час (каля некалькіх месяцаў). Падчас такіх пілігрымак Паўліна Сурвіла была кіроўцам, экскурсаводам, выкладчыкам, які глыбока абазнаны ў еўрапейскіх культурных ландшафтах,

¹² *Slife Professor* – гэта ганаровая пазіцыя і грант, якія даюцца аднаразова найлепшым навукоўцам і выкладчыкам на новыя праекты ў Вартбургу. Як адзначалася, Паўліна атрымала ўзнагароду двойчы.

¹³ URL: <https://www.wartburg.edu/people/maria-survilla/> Дата доступу: ліпень 2020. Цяпер гэтая старонка не існуе.

а таксама перакладчыцай у стасунках паміж студэнтамі і мясцовымі жыхарамі. Не менш адукацыйным было знаёмства студэнтаў з народнай культурай і мастацтвам тых мясцін, якія яны наведвалі. Гэтыя падарожжы адкрывалі моладзі вочы на свет еўрапейскай культуры, натхнялі іх на далейшыя даследаванні ў галіне этнаграфіі, узбагачалі іх даследчыцкія навыкі. З аднаго боку, гэты досвед рыхтаваў студэнтаў да аспірантуры (тых, хто быў здольны і гатовы ісці гэтым шляхам), а з другога — навучаў іх гуманізму і грамадзянскім абавязкам у адносінах да менш прывілеяваных людзей.

Абарона інтарэсаў гуманітарных навук

«Доктар Сурвіла разам з калегамі з гуманітарнага аналітычнага цэнтра Вартбургскага каледжа нязменна прапагандуе мастацтва і гуманітарныя навукі. Разам з студэнцкай супольнасцю цэнтр праводзіць разнастайныя мерапрыемствы, у тым ліку з запрашэннем замежных гасцей і спецыялістаў, здольных падкрэсліць значнасць праблемаў антрапалогіі, сацыялогіі і неўралогіі»¹⁴.

Сапраўды, той, хто выкладае ў Паўночнай Амерыцы на дзённай форме навучання, ведае: «дзённая праца» — гэта аксюмаран, бо праца ніколі не спыняецца. Аднак гэта не перашкодзіла прафесару Паўліне Сурвіле, якая аднаасобна стварыла цэлую галіну навукі — этнамузыкалогію Беларусі ў Паўночнай Амерыцы, — быць адной з лідараў і ў іншых сферах навуковага і грамадскага жыцця Паўночнай Амерыкі, Еўропы і Беларусі. Напрыклад, Паўліна Сурвіла стала выканаўчым дырэктарам Цэнтра беларускіх даследаванняў (*Center of Bielarussian Studies (CBS)*)¹⁵ — унікальнага адукацыйнага цэнтра, які быў заснаваны першым амбасадарам ЗША ў незалежнай Беларусі, спадаром Дэвідам Хейвудам Суорцам як філіял Паўднёва-Заходняга каледжа ў Канзасе. Быў сабраны багаты архіў і распрацавана праграма студэнцкага абмену, якая дазволіла прывезці ў ЗША маладых навукоўцаў з Беларусі.

У 2019 г. Цэнтр беларускіх даследаванняў трансфармаваўся ў Фундацыю для падтрымкі і прапаганды беларускіх даследаванняў (*Foundation for Belarusian Research and Advocacy (FBRA)*), якая была зарэгістраваная

¹⁴ URL: <https://www.wartburg.edu/people/maria-survilla/> Дата доступу: ліпень 2020. Цяпер гэтая старонка не існуе.

¹⁵ URL: <http://belarusiancenter.org/about-the-center/message-from-the-exec-director-m-paula-survilla>. Дата доступу: лістапад 2020.

як няўрадавая арганізацыя ў Вашынгтоне. Заснавальнікамі фундацыі былі Дэвід Суорц, прафесары Эрык Вахман і Паўліна Сурвіла. Доктар Сурвіла стала выканаўчым дырэктарам *FBRA*. Паводле словаў амбасадара Суорца, архіў *FBRA* налічвае тысячы кніг і мае поўную калекцыю часопіса «Беларускі агляд» («*Belarusian Review*»). Не менш важна, што ў архіве *FBRA* захоўваецца мноства ўнікальных дакументаў. Дазвольце мне прывесці ўрывак з электроннага ліста Дэвіда Суорца да аўтара прадмовы.

«...Акрамя таго, Вам, магчыма, вядома, што я пэўны час таму зрабіў запыт і атрымаў ад Дзяржаўнага дэпартаменту сотні дакументаў, датаваных пачаткам 1992 года і пазнейшымі датамі. У асноўным гэта тэлеграфныя паведамленні, якія датычаць развіцця новай незалежнай Беларусі, амерыканска-беларускіх дачыненняў, адносінаў Беларусі з Расіяй, незалежнымі дзяржавамі, якія былі рэспублікамі былога СССР, іншымі краінамі і міжнароднымі арганізацыямі. Гэтыя ўнікальныя дакументы складаюць асноўную частку пісьмовых дакументаў, якія знаходзяцца ў распараджэнні *FBRA*».

Сапраўды цудоўны падарунак, спадар амбасадар! Дзякуй! Якая са-лідарнасць трох людзей у абароне інтарэсаў краіны, дзе ні адзін з іх не нарадзіўся. Які паказальны прыклад для навукоўцаў, палітычных, культурных дзеячаў і грамадзянаў усяго свету, асабліва ў наш «цікавы» цяперашні час.

Прафесар Сурвіла, у дадатак да ўсяго сказанага вышэй, была адным з рэдактараў навуковага выдання «Беларускі агляд» і працягвала сваю навуковую дзейнасць, выступаючы на канферэнцыях, кангрэсах і сімпозіумах Паўночнай Амерыкі і Еўропы на працягу трыццаці аднаго года. Калегі адзначылі яе апошні ўдзел у кангрэсе *ASN* (Калумбійскі ўніверсітэт, Нью-Ёрк) у 2019 г. Паўліна Сурвіла таксама арганізавала панэль «Новыя і традыцыйныя тэндэнцыі ў беларускай культуры: мова, літаратура, музыка і выяўленчае мастацтва» для Кангрэса *ICCEES*¹⁶. Яе прэзентацыя мела назву «Трансфармацыі і бачанне: аўдыя- і візуальная прысутнасць беларускага року ў сацыяльных сетках і грамадскай сферы».

Паўліна Сурвіла планавала яшчэ тры прэзентацыі на канферэнцыях і кангрэсах у 2020–2021 гг. Спачатку на *SEM* (штогадовая канферэнцыя Таварыства этнамузыкалогіі) у лістападзе 2020 г., затым на *IASPM*

¹⁶ Сусветны кангрэс Міжнароднай рады Цэнтральна- і Усходнееўрапейскіх даследаванняў меўся быць праведзены ў жніўні 2020 г., але быў перанесены на 2021 г. у сувязі з Covid-19. Мерапрыемства будзе праходзіць ва Універсітэце Канкордыя (Манрэаль, Квэбэк).

(Міжнародная асацыяцыя па вывучэнні папулярнай музыкі) у сакавіку 2021 г. і, нарэшце, на ASN (Асацыяцыя па вывучэнні нацый) у траўні 2021 г. Калегам будзе моцна не хапаць навуковых дакладаў Паўліны.

А мы будзем таксама сумаваць па Марыі Паўліне як мастачцы, бо яна працягнула дынастыю беларускіх мастакоў, якую пачаў яе дзед, а потым пераняла яе маці. Паўліна Сурвіла выстаўляла свае працы – жывапіс, акварэль, графіку, эстамп, фатаграфію – на персанальных і калектыўных выставах. У дванаццаць гадоў яна прыняла ўдзел у мастацкай выставе беларускіх мастакоў, якую фінансаваў канадскі Беларускі інстытут навукі і мастацтва (Канадскі БІНіМ). Яна экспанавала свае мастацкія творы ў Канадзе і ЗША падчас разнастайных грамадскіх і адукацыйных імпрэзаў, ладжаных беларускай навуковай і грамадскай супольнасцю. Напрыклад, у 2009 г. Паўліна Сурвіла прадставіла больш за дзесяць твораў на калектыўнай выставе канадскіх славянскіх мастакоў, што праходзіла падчас штогадовага кангрэсу, арганізаванага Канадскай федэрацыяй гуманітарных і сацыяльных навук. У форуме ўдзельнічалі каля 9000 чалавек.

Паўліна Сурвіла была кніжным ілюстратарам і стварыла некалькі вокладак для кніг¹⁷. Яна таксама працавала з рознымі матэрыяламі і ў розных сферах прыкладнога мастацтва: ад керамікі да вопраткі. Яе разнастайныя мастацкія зацікаўленні прывялі ў 2011 г. да стварэння фірмы «*Knitbaahpurl*», якая займаецца вырабамі керамікі, вопраткай з натуральнага палатна, прыгожымі друкаванымі карцінкамі і паштоўкамі. Пад таленавітым кіраўніцтвам Паўліны Сурвілы «*Knitbaahpurl*» заняла сваё месца ў лёгкай прамысловасці і цяпер мае гандлёвыя кропкі ў ЗША і Еўропе.

І вядома, прафесар Сурвіла працягвала развівацца як навуковец і шчодро дзяліцца сваімі ведамі і вынікамі даследаванняў. Адною з апошніх яе публікацый стаў артыкул «Аналіз зменаў культурнага клімату на палітычным ландшафце ЗША ў часе кіравання Дональда Трампа і ўплыў гэтых зменаў на мастацтва і гуманітарныя навукі»¹⁸. Другая публікацыя (надрукаваная пасмяротна) называецца «Літаратурная крытыка

¹⁷ Сярод іншых кніжных ілюстрацый – вокладка да манаграфіі Зіны Гімпелевіч «*Belarusian Jewish Writers of the Twentieth Century. Origin, History, Discourse, and Biographies*» (Winfield: Southwestern College Academic Press, Ltd., 2010).

¹⁸ Survilla P. An Analysis of Cultural Climate Change for the Arts and Humanities in the USian Political Landscape of Donald Trump // Masclanis F. *Présidence Trump, Perspectives pluridisciplinaires*. Paris: L'Harmattan, 2019. P. 233–255.

і нармалізацыя прыналежнасці ў кнізе З. Гімпелевіч „Вобразы яўрэяў у беларускай літаратуры“»¹⁹.

Д-р Сурвіла заўсёды планавала сваю працу наперад. Так, яна атрымала акадэмічны адпачынак на год, які павінен быў пачацца ў чэрвені 2020 г.²⁰ За гэты год яна планавала напісаць дзве кнігі. Працоўная назва першага рукапісу — «Прывітанне з Беларусі: Пост-Х умовы і даследаванні культурных і палітычных прастораў праз рок-музыку». Уступ і першы раздзел гэтай кнігі меліся стаць асновай для будучага выступу на кангрэсе ICCEES. Менавіта гэтую прэзентацыю Марыя Паўліна Сурвіла назвала «Трансфармацыі і бачанне: аўдыя- і візуальная прысутнасць беларускага року ў сацыяльных сетках і грамадскай сферы».

Наступныя тры раздзелы будучай кнігі таксама ўжо мелі працоўныя назвы, і для іх быў складзены план:

- Жанчыны, якія ствараюць музыку: пашырэнне эмансipaцыі на мясцовым і шырэйшым узроўні на прыкладзе музыкі групы «Kriwi»;
- «Радые Свабода», «Радые Рацыя» і «Белсат»: доступ да беларускай папулярнай музыкі і яе спажыванне праз медыя-праграмаванне і журналістыку;
- Музыка і сімвал: беларуская культура ў публічнай сферы і яе ўклад у нацыянальную ідэнтычнасць.

Другая кніга, запланаваная прафесарам Марыяй Паўлінай Сурвілай, абяцала быць не менш захапляльнай. Працоўная назва яе — «Агучванне паломніцтва: Скрыжаванне цішыні і шуму на шляху ў Сант’яга-дэ-Кампастэла». У гэтым рукапісе павінна было быць тры вялікія часткі:

- Гістарычны шум і вялебнае маўчанне ў сярэднявечнай Еўропе: даследаванні па гісторыі гуку;
- Трыгеры трансцэндэнтнасці і спадзяванні ў праграмаваным і асабістым музычным досведзе пілігрыма;
- Паломніцтва і запіс музыкі: мясцовыя жанры і незвычайны рэпертуар на шляху ў Сант’яга-дэ-Кампастэла.

У дадатак да вышэйсказанага, у працах Сурвілы знаходзілі адлюстраванне і спалучаліся ранейшыя і сучасныя культурніцкія працэсы ў палітыцы, гісторыі, ідэнтычнасці, філасофіі і каланіяльнай і посткаланіяльнай этнамузыкалогіі. Для сваіх глыбокіх і разнастайных ведаў Марыя Паўліна

¹⁹ Survilla M.P. Literary Criticism and the Normalization of Belonging in Zina Gimpelevich's *The Portrayal of Jews in Belarusian Literature* // Canadian Slavonic Papers. 62:2. 2020. P. 206–220. DOI: 10.1080/00085006.2020.1754030.

²⁰ Звесткі запазычаны з заявы Марыі Паўліны на навуковы (акадэмічны) адпачынак. Я ўдзячная доктару Э. Вахману за прадастаўлены дакумент.

знаходзіла практычнае прыкладанне і ўкараняла свае тэорыі ў розных сферах дзейнасці.

Нам будзе вельмі не хапаць запланаваных кніг і многіх іншых праектаў прафесара Паўліны Сурвілы, якія засталіся няздзейсненымі. Але мы ўдзячныя ёй за яе багатую спадчыну. Сапраўды, разнастайнасць і арыгінальнасць Паўліны Сурвілы ўнікальныя. Справядліва будзе сказаць, што за трыццаць адзін год выкладчыцкай і навуковай дзейнасці даследчыцы ўдалося дасягнуць больш, чым іншым навукоўцам за ўсё жыццё. Яе спадчына дала плённае насенне, з якога вырастуць новыя парасткі ў лесе ведаў. Гэтыя парасткі ў свой час стануць дрэвамі, дадуць новы плён, і ўсё новыя і новыя пакаленні будуць пераймаць эстафету навукі і мастацтва.

Такім чынам, прамень яе святла будзе саграваць нас заўсёды, а кніга, прысвечаная вечнай памяці Паўліны Сурвілы, толькі пацвярджае агульнае адчуванне яе калегаў, студэнтаў і сяброў: «Смерці няма».

Сапраўды, навукоўцы і дзеячы культуры, аўтары гэтага зборніка, шчодро падзяліліся з намі сваімі ідэямі, і калі яны вам спадабаюцца, мы можам разам несці далей гэтую паходню ведаў і імкнуцца зрабіць наш свет значна лепшым. Усе разам мы будзем працягваць працу Марыі Паўліны Сурвілы, якая цвёрда верыла ў агульначалавечае дабро, адначасова прызнаючы, што нашае глабальнае грамадства далёкае ад ідэалу. І тым не менш яна лічыла, што служэнне чалавецтву вартае любых намаганняў і што адносна будучыні варта захоўваць аптымізм.

І вось, дарагія чытачы, надыйшоў час! Мы ад шчырага сэрца запрашаем вас пазнаёміцца з артыкуламі, якія прысвяцілі Марыі Паўліне Сурвіле навукоўцы, палітыкі і дзеячы культуры з Паўночнай Амерыкі і Еўропы.

Марыя Паўліна Сурвіла

— — —

Maria Paula Survilla

*Станіслаў Шушкевіч
Мінск (Беларусь)*

З БЕЛАРУССЮ Ё СЭРЦЫ

Як выкладчык Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў 1970—1980 гадах я тройчы быў запрошаны ў якасці візіт-прафесара ва ўніверсітэт Ены (ГДР) з лекцыямі па ядзернай электроніцы. Там у вольны ад выкладчыцкай працы час імкнуўся наведаць як мага болей цікавых мясцін Усходняй Нямецчыны. Не раз ездзіў у горад Айзенах, над якім узвышаўся сусветна вядомы замак Вартбург. Паказалі мне ў ім і месца нараджэння сучаснай нямецкай літаратурнай мовы — келлю, якая служыла сховішчам і месцам працы заснавальніка Рэфармацыі Марціна Лютэра: у 1521—1522 гадах ён займаўся тут перакладам Бібліі.

Калі ў 2014 годзе Паўліна Сурвіла запрасіла мяне выступіць у амерыканскім каледжы Вартбург, я здзівіўся. Адкуль у штаце Аёва, па ўзору якога Мікіта Хрушчоў меў намер заваліць кукурузай увесь СССР, каледж Вартбург? Не прачытаў, як раблю звычайна, даведку ў энцыклапедыі пра мясціны, куды еду, таму не ведаў, што насельніцтва Аёвы — пераважна нямецкія перасяленцы.

Падзякаваў Паўліне за запрашэнне, але, шчыра кажучы, не чакаў ад лекцыі ў Вартбургу нічога, акрамя пытанняў з аўдыторыі кшталту «ці мае Беларусь мяжу з Бангладэш» і «ці не быў прэзідэнт Расеі Ельцын п'яны, падпісваючы Белавежскае пагадненне». Такое здаралася ў Злучаных Штатах нават на сустрэчах з амерыканскімі кангрэсменамі і чыноўнікамі высокага рангу.

Прызнаюся — памыліўся! Зразумеў гэта яшчэ да свайго выступу ў часе сустрэч і размоў з супрацоўнікамі і навучэнцамі каледжа. Усе яны з вялікай павагай ставіліся да беларускай дзяржаўнасці, беларускай незалежнасці, беларускай літаратуры, мастацтва і ведалі многае аб Беларусі, яе гісторыі, геаграфіі, яе людзях.

Даволі хутка ўсвядоміў: любоў да нашай радзімы перадала ім Паўліна, у тым ліку і абапіраючыся на талент свайго мужа Эрыка. Што здзіўляла —

і яна, і Эрык навучалі не гісторыі Беларусі, не беларускаму мовазнаўству і літаратуры, а музыцы. Паўліна была прафесарам музыкі, а Эрык — і прафесарам музыкі, і вельмі таленавітым музыкантам! Магу толькі здагадацца, што музыка беларускага этнасу даводзілася да навучэнцаў так, як падказвала сэрца чалавека з сям'і, дзе ўсе любілі і шанавалі Беларусь.

Методыка навучальнага працэсу стала для мяне цалкам зразумелай, калі прэзідэнт Вартбурга наладзіў урачыстую вячэру для гасцей, на якую ціхенька зайшлі 50—70 студэнтаў каледжа і, здавалася, самі па сабе пачалі спяваць. Ні раней, ні пасля я не чуў у падобнай акапэльнай аранжыроўцы гімна «Магутны Божа» Арсенневай—Равенскага, фактычна гімна свядомых беларусаў, беларускай інтэлігенцыі. Пра ўсё гэта я амаль нікому, акрамя жонкі і блізкіх родных, не распавядаў, пакуль не прыйшла жудасная навіна: Марыя Паўліна Сурвіла адышла ў іншы свет.

Захацелася крычаць на ўвесь голас: «Паглядзіце, якія мы беларусы! Больш за сто гадоў захоўваем беларускую годнасць і імкненне да незалежнасці, абвешчанай 25 сакавіка 1918 года. Нашыя замежныя асяроддзі дэмакратычным чынам рэгулярна абнаўляюць самы стары ў свеце ўрад у выгнанні — Раду Беларускай Народнай Рэспублікі; маем годнае маладое пакаленне, што нарадзілася і вырасла за тысячы кіламетраў ад Радзімы і палюбіла Беларусь з малаком маці. Палюбіла так, каб без прымусу перадаваць гэту любоў сваім нашчадкам і навучэнцам!»

Мы, жыхары Беларусі, павінны задумацца і над тым, як ставімся да беларусаў замежжа, да тых, хто быў вымушаны эміграваць, каб выратаваць жыццё, не стаць зэкам ці не замяніць жыццё на радзіме небяспечным існаваннем у Сібіры або на Далёкай Поўначы. Калі ў нас прабіліся на свет парасткі дэмакратыі, Рада БНР не спяшалася перадаць свае паўнамоцтвы тутэйшай абранай уладзе, як гэта адбылося ва Украіне. У яе былі падставы, разуменне і досвед, што такое рана рабіць з урадам краіны, дзе прапаганда выхавала мноства грамадзян больш савецкіх, чым расейцы.

Большасць з нас ніяк не выказалі падзяку эмігрантам ні за гэты ўчынак, ні за працу па даследаванні і захаванні крыніц і сутнасці беларускасці. Беларусы замежжа выдалі шэраг беларускіх кніжак, у прыватнасці ў далёкім 1955 годзе купалаўскую «Спадчыну» — кнігу, дзе былі змешчаны вершы Янкі Купалы, якія ў Савецкім Саюзе было забаронена друкаваць.

Што да мяне асабіста, то Светлай Памяці Марыя Паўліна Сурвіла — дастойны прадстаўнік традыцыйнай беларускай сям'і, якая можа служыць узорам для пераймання згуртаванасці, узаемапавагі, вернасці, адукаванасці, працавітасці, інтэлігентнасці. Пры ўсім гэтым — ніякіх намаганняў

для каларыту, ніякай замшэласці, ніякіх спасылак на вясковасць, местачковасць, на саху і сячкарню...

Мне давялося быць сведкам працы Паўліны як у каледжы Вартбург, так і ў Вашынгтоне, і ў канзаскіх Вічыце і Вінфілдзе. Яна пазбавіла мяне патрэбы капацца ў Вікіпедыі, каб усвядоміць пэўныя элементы сучаснасці і зразумець, што такое этнамузыка. Перакананы — яе чыстая душа ў спалучэнні з прафесіяналізмам этнамузыкалага спрыяла ўсведамленню цудоўнасці сапраўднай Беларусі, краіны, якой наканавана лёсам прайсці шалёныя выпрабаванні, перажыць не адну акупацыю, панаванне цемрашалаў, так званую «дружбу» з «старэйшым братам», стаць незалежнай дэ-юрэ і прыблізіцца да незалежнасці дэ-факта. Паўліна, як і яе бацька Янка Сурвіла, спрыяла мэце паўстання сапраўды незалежнай Беларусі ўсюды, дзе знаходзілася. Гэтаму спрыяе сёння яе маці — Івонка Сурвіла, Старшыня Рады Беларускай Народнай Рэспублікі, і, я ўпэўнены, будуць спрыяць яе сыны — Антон і Валік.

Jocelyne Guilbault
Berkeley (USA)

MARIA PAULA SURVILLA'S ETHNOMUSICOLOGICAL STUDIES OF THE POWER OF LANGUAGE AND POPULAR MUSIC IN BELARUS

When I met Maria Paula Survilla at the University of Ottawa in 1986, I had never heard about Belarus. Feeling shamefully ignorant, I asked my colleagues and some friends if they knew about this Eastern European country. Indeed, not many people ever heard about Belarus. It is Maria Paula Survilla who, at the time of completing her Bachelor's degree in Clarinet Performance, began sharing with me Belarus's history and traditions. Little did she know at the time that giving talks about Belarus and doing research in the country would become central to her professional life endeavor.¹

All Maria Paula's scholarly research projects strikingly engage in pioneering work. At the time of writing her Master's thesis on "Music and Identity: Belarusians Making Music in North America" in 1990, there were no English publications on the subject. While the title of Timothy W. Ryback's book, *Rock Around the Bloc: a History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union* published in the same year sounded promising, Belarus was glossed over in his treaty. Indeed, as Greg Gaut remarks, "[it] was probably too ambitious in

¹ Anastasia Wakengut (who followed Paula Survilla's research), came up with the following statement about the country: "...it is often referred to as a territory between "East and West", as a transitional region between Central and Eastern Europe, and as a country characterized by the complexity of historical and cultural impacts." In: Wakengut, Anastasia. "The Role of Popular Music Forms in the Construction of Cultural Identities in Post-Soviet Belarus: Discourses and Practices of Young Belarusians". PhD dissertation, School of Linguistics and Cultural Studies, Institute of Music, Carl von Ossietzky University of Oldenburg, Germany, 2019, p.12. https://scholar.google.com/scholar?hl=en&as_sdt=0%2C5&q=The+Role+of+Popular+Music+Forms+in+the+Construction+of+Cultural+Identities+in+PostSoviet+Belarus%3A+Discourses+and+Practices+of+Young+Belarusians&b

attempting to write the rock history of Eastern Europe in one volume.”² Maria Paula’s Introduction to the book *Praz Rok Pryzmu (Through the Prism of Rock)* by Vitaut Martynienka and Anatol Mialhuj published in Miensk by the Belarusian Institute of Arts and Sciences in 1990 revealed how at this early stage of her career, her research was already recognized³. Her second publication, “Rock Music in Belarus,” published in *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia* in 1994 by Westview Press, has been widely circulated and became a classic reference⁴.

In the 1990s and the first decade of the millennium, few panels featured speakers addressing traditional or popular music from Eastern European countries at the annual conferences of the Society for Ethnomusicology (SEM held in the United States)⁵. Working as an insider/outsider in the Society, Maria Paula continued to publish on Belarusian popular music. A 2019 doctoral dissertation by mentioned above Anastasia Wakengut, on “the Role of Popular Music Forms in the Construction of Cultural Identities in Post-Soviet Belarus,” attests to the scarcity of publications on Belarus’s popular music during this period. The only publications she cites between 1994 and up to 2015 are those by Maria Paula. These include Survilla’s previous 1994 book chapter, her 2002 book, *Of Mermaid and Rock Singers* (discussed below), “Ordinary Words: Sound, Symbolism, and Meaning in Belarusian-language Rock Music” published in *Global Pop, Local Language* (2003), and “Belarus: Staged Folklore and Popular Music Trends” (2005), an article she wrote for the *Continuum Encyclopedia of Popular Music of the World*⁶.

² Gaut, Greg. “Review of *Rock around the Bloc: A History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union* by Timothy W. Ryback.” *Popular Music* 10 no. 2 (1991): 249–251.

³ Survilla, Maria Paula. “Introduction.” In *Praz Rok Pryzmu (Through the Prism of Rock)* by Vitaut Martynienka and Anatol Mialhuj. Miensk: The Belarusian Institute of Arts and Sciences, 1990.

⁴ Survilla, Maria Paula. “Rock Music in Belarus.” In: *Rocking the State*, ed. by Sabrina Ramet. Oxford: Westview Press, 1994.

⁵ As ethnomusicologist Svanibor Pettan from the University of Ljubljana notes, during this period scholars focusing on Eastern European musical practices tended to present their work at the International Council for Traditional Music Society, as the Society held some of its meetings in Europe.

⁶ “Belarus: Staged Folklore and Popular Music Trends.” In *Europe, The Garland Encyclopedia of World Music* edited by Tim Rice and Chris Goertzen. Oakland: Garland Publishing Inc., 2000; *Of Mermaids and Rock Singers: Placing the Self and Constructing the Nation Through Belarusian Contemporary Music, volume 2 in the series Current Research in Ethnomusicology*, edited by Jennifer Post. New York: Routledge, 2002; “Ordinary Words: The Aesthetics of Language in Belarusian-Language Rock Music.” In *Global Pop, Local Language*, edited by Harris M. Berger and Michael Carroll. Jackson, Mississippi: University Press of Mississippi, 2003;

Her 2002 book, *Of Mermaids and Rock Singers: Placing the Self and Constructing the Nation Through Belarusian Contemporary Music*, constitutes a landmark in Belarusian studies. The Preface presents a moving account of the possibilities and limits for a diasporic community member of doing ethnographic research in the country of origin. As Maria Paula explains, raised in a family “actively involved in political and cultural aspects of [Belarusian] community affairs... for me, a consistently-articulated definition of Belarusianness resulted in a strong cultural confidence and a deep emotional commitment to this identity.”⁷ But that was not all. Living in Canada during her childhood and early adulthood also meant spending much time explaining to Canadian and American scholars, administrators, and the public alike that Belarus existed separately from Russia. It had its history and culture and was not “culturally and politically homogeneous to the Soviet Union.” It meant from an early age, “learning what lobbying meant.”⁸ While embracing her life experience, Maria Paula recounts how a strong anthropology movement during her graduate studies influenced her to reflect on the issues of studying the “Other” and how, as a young scholar, she had to confront the gap between her nostalgic imaginary of Belarus and its current realities. Her introspective analysis meant reflecting the ethics of representation. It entailed recognizing how, “according to the placement of the seer... as Trih [sic] T. Minh-ha describes, I have become ‘both a deceptive insider and a deceptive outsider.’”⁹

What is particularly inspiring is how Maria Paula reacted to this hard-felt reality. The following lines aptly capture her character, her ethics of care, and her commitment to listen. She writes: “I believe the strength of the following chapters lies in how my cultural frustration became comfortable in its persistence, and how I struggled to understand that the questions my own background prepared me to ask were often not the questions that were relevant to my fieldwork environment.”¹⁰ Her commitment to listen and to learn enabled her not only to write vivid descriptions but also to render deeply felt emotions and attitudes in eloquent, telling prose.

The first chapter begins with an anecdote about the ritualized toast at the beginning of one of the first meals she had in Belarus. Maria Paula anticipated hearing a traditional toast to which she was accustomed while growing up in

⁷ *Of Mermaids and Rock Singers*, XXVI.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid., XXIX.

¹⁰ Ibid.

Belarusian diaspora communities: “May God Provide!” Instead, she recounts how at the request of his father, a three-year-old boy: “... holding his glass of juice in front of him and with a grand gesture, loudly proclaimed, ‘Belarus Lives!’ and his parents answered, ‘It truly lives!’”¹¹ This story sets the stage for exploring how two years after Independence, some people were brimming with pride and confidence in Belarus as a nation-state, while others still felt insecure about what the country’s new status would bring. This chapter reflects on how the construction and perception of Belarus as a nation at the moment of her fieldwork in 1993 were entangled with ambivalence politics. As Maria Paula explains, the manipulation of culture throughout Belarus history has meant that “national identity and nationalist exclusivity are not parallel concepts.”¹² Historiography, she contends, has played a major role in cultivating Belarusians’ mixed senses of identity. Describing how European and American print media sources have typically overlooked Belarus, she convincingly argues that, as mediators of Belarusian identity, one has to turn to musicians and academics to get a better sense of a contemporary definition of Belarusian cultural and political identities.

For readers to understand the country’s early 1990s environment, Maria Paula’s second chapter exposes the highly complex history of Belarus and the ways in which its geographic position made it the target of the neighboring countries’ intensely competing interests. It may be a truism to say that to understand the present, one has to understand the past. Less often acknowledged is how the remembered past is often construed out of “a contested ownership of history.”¹³ Maria Paula critically sieves through history the key moments that have marked Belarus’s constitution as a country, its inhabitants’ heterogeneous senses of selves, and the lingering feeling of inferiority for many individuals. She refers to the late Middle Ages and Renaissance during which Belarusian territory was governed by the Grand Duchy of Lithuania (GDL) as the “Golden Era” — a time of “*development, growth, and quality of life*” for Belarus¹⁴. The following pages trace a series of aggressive acts of colonization, initially by Poland but followed soon after by Tsarist Russia by the end of the eighteenth century. With the 1905 Revolution, which “led to the establishment of the Russian parliament,” the author highlights the im-

¹¹ Ibid., p. 3.

¹² Ibid., p. 6.

¹³ *Of Mermaids and Rock Singers*, p. 26.

¹⁴ Ibid., p. 33.

portance of lifting the ban on non-Russian languages and thus the reinstatement of Belarus's name and the Belarusian language. The pro-Belarus poetic literature and political movements from the early decades of the twentieth century, she remarks, would profoundly impact the years leading to Belarus's Independence in 1991. While she signals the declaration of the Belarusian Democratic Republic (BNR) in 1918 as pivotal in the country's history, her description of the Stalinist policies and purges of the 1930s, the Chernobyl disaster of 1986, sovereignty in 1991, and finally the impact of the present Lukashenka administration leaves no doubt about how these series of assaults on bodies and minds have deeply affected Belarusians' attitudes towards their language, culture, and senses of identity.

It is against this historical background that the title of Chapter 3, "Stand in the doorway: Entrances and Exits in Urban Belarus," takes on a particular significance. Through a savvy selection of vignettes (an incident on a bus, the contrast between the look of a building lobby and an apartment interior), Maria Paula addresses the ambiguities that mark people's lives in urban Miensk. She recounts how, after decades of state subjugation, the stories she heard and the behaviors she observed simultaneously evoke Belarusians' desires for change, but also their lack of conviction that individuals have a full understanding of society. She refers to the urban residents' long-held hope to enjoy the "good life" of the West after Independence, only to realize that democracy is not a synonym for freedom¹⁵. In this chapter, she poignantly observes how even those who would like to speak Belarusian after years of denigration by the Soviet regime continue to speak Russian in public. They do it out of shame or fear of not speaking Belarusian properly. To convey how these philosophies and life experiences condition Belarusians' view of the future in 1993, Maria Paula draws attention to the series of thresholds Belarusians have been confronted with – an appropriate metaphor for highlighting the many changes taking place in a newly independent Belarus at the time.

The following four chapters examine popular music's cultural work and how urban musicians generated productive debates and "influence[d] the nation's cultural mood."¹⁶ As Maria Paula explains, the ways in which the selected bands elaborated notions of Belarusianness varied greatly, but they all share the common label of rock music. If during the Soviet regime it went from being underground to being state-controlled, rock could be heard throughout the

¹⁵ Ibid., 45–46.

¹⁶ Ibid., 57.

Soviet Union, including in Belarus from the 1960s onward¹⁷. As was the case everywhere in the West, rock groups were synonyms for youth and rebellion¹⁸. In the Soviet Union, they stood for “exercising one’s non-Russianness, discovering pre-Soviet roots, and exploring the notion of distinct cultural identities.”¹⁹ Thus, it was not surprising for Maria Paula to learn that rock musicians in Belarus all sang in Belarusian, and only occasionally in English. Speaking about the first group, *Piesnary*, that became associated with rock, she writes, “While this group of musicians was managing an official image...they were shaping a definite musical style.”²⁰

As the title for Chapter 4, “From Legislation to Renaissance”, suggests, they were launching a renaissance movement in producing modern versions of the poet-musicians with an eclectic mix of traditional instruments along with electric guitar, bass, and electronic keyboard. Some groups were celebrated for reinvigorating rural musical traditions and critiqued by others for their lack of “authenticity”. In general, musicians promoted a rock version that resounded as a “contemporary young urban folklore.”²¹ As much through the repertoire they performed, as through the sartorial images they presented — as Maria Paula insightfully remarks, alternating between costumes linked to official cultural institutes on one side of their record jacket and rock musicians’ typical outfit, “leather jackets, jean jackets, and turtlenecks” on the other — these musicians succeeded in being tolerated by the state while simultaneously becoming recognized for voicing a Belarus cultural assertion²².

The following chapters all present highly recognized rock groups in the early 1990s who performed not only their versions of rock but, most importantly, varying ways of asserting their Belarusian identities. In chapter five, Maria Paula maps rock-group *Palac*’s sound signature by connecting it to rural practices

¹⁷ Bright, Terry. “The Soviet Crusade Against Pop.” *Popular Music* 5, *Continuity and Change* (1985): 123–148. Easton, Paul. “The Rock Music Community.” In *Soviet Youth Culture*, edited by Jim Riordan, 45–82. Bloomington: Indiana University Press, 1989: 45–82. Ramet, Pedro and Sergei Zamascikov. “Soviet Rock Scene.” *Journal of Popular Culture* 24 no. 1 (1990): 149–174.

¹⁸ Dobrotvorskaja, Ekaterina. “Soviet Teens of the 1970s: Rock Generation, Rock Refusal, Rock Context.” *Journal of Popular Culture* 26, no. 3 (1992): 145–151. Risch, William Jay, ed. *Youth and Rock in the Soviet Bloc: Youth Cultures, Music, and the State in Russia and Eastern Europe*. Lanham, Maryland: Lexington Books, 2015.

¹⁹ *Of Mermaids and Rock Singers*, p. 68.

²⁰ *Ibid.*, p. 69.

²¹ *Ibid.*, p. 81.

²² *Ibid.*, p. 1.

recorded by ethnographers or by this group of musicians whose arrangements and structures were transformed to suit their sensibility. In chapter six, she examines the trajectory of a group called *Ulis* whose creative pursuit is not to rely on rural musical traditions but instead to promote their compositions inspired by the Belarusian language's sounding and unique expression. In contrast to many studies of rock music based exclusively on male musicians, she investigates in chapter seven the musical journey of a woman, Kasia Kamockaja, a successful bard who became a rock star by featuring the image of a "socially conscious performer [who] combine[s] the political essence of her bardic roots with her emerging style of rock music."²³ In her last chapter focusing on music bands, Maria Paula introduces the *National Republic of Mroja* [Dream], a highly acclaimed group known for its "long-standing commitment to the contemporary political and cultural commentary."²⁴ She explains how known formerly as *Mroja*, the group's new name, the "*National Republic of Mroja*" (N.R.M.) was coined in direct response to President Lukashenka's assault on the country's long-sought-after Independence and democratic government. Here, her group's description is brief but highly revealing the group's many strategies to voice its stance and critique. We learn that since its debut in the early 1980s, the group cultivated the Western heavy metal tradition and sang exclusively in Belarusian as a way to express its views best. We also learn that typical of eastern European rock, the group's Belarusian lyrics feature "high literary standards."²⁵ But perhaps most significantly, Maria Paula details the highly elaborate musical strategies that the group developed to create effective connections and political alliances with its listeners (described below).

In each of these chapters, Maria Paula not only provides illuminating descriptions of these musicians' respective artistic orientations and philosophies. She presents meticulous linguistic and musical analyses that only a highly skilled speaker of the language and musician can provide. Her richly detailed analyses demonstrate in what specific ways *Palac's* new song versions differ from the ethnographic recordings on which their songs are based. She uses her in-depth knowledge of both Belarusian and English idiomatic expressions to trace *Ulis's* lyrics and public interviews for the group's artistic leanings and career aspirations. Her translation of Kasia Kamockaja's lyrics powerfully conveys the poetics and politics of the bard-turned-rock-star. Maria Paula's transcription of a brief

²³ Ibid., p. 131.

²⁴ Ibid., p. 141.

²⁵ Ibid., p. 142.

passage in one of her songs aptly captures how “the ambiguity of a tonal center, the leaps, and the displaced stresses [in these measures produce] the effect... of an angry lament.”²⁶ Referring to the group N.R.M., she shows how these musicians strategically resort to the use of multiple references – including melodic quotations from local and non-local contemporary music and traditional genres, musical textures associated with particular idioms, as well as musical genres’ typical forms and rhythms – not only to draw the listener’s attention to their near and far connections and experiences. As she explains, the group resorts to such musical fusions in their songs to invite reflection and to highlight some of the dramatic paradoxes of Belarusians’ lived experiences. Her analysis of N.R.M.’s famous song, “Australijskaja Polka”, brilliantly demonstrates how the composition and arrangement of this song featuring “a musical commentary on the impact of the Chernobyl nuclear accident in Belarus”²⁷ owe its power and acclaim to its astute insertion of musical quotes from well-known traditional and contemporary songs and to the ironic mood it creates by featuring a heart-warming polka rhythmic accompaniment. In light of these analyses, the reader can better appreciate how each group generated public debates and critical introspection. As Maria Paula reports, *Palac* was criticized by “the authorities” for robbing the rural singers’ of prestige, questioning whether their use of traditional material was simply a commercial gimmick. However, urban audiences highly recognized the group for making musical traditions better known and appreciated by recontextualizing them in contemporary idioms. While *Ulis*’s unique sound and approach to compositions enjoyed widespread acclaim in several European countries, the group deplored the Belarusian public’s seemingly apathetic response, linking it to the grim impact of the Soviet system that for decades barred the public from showing their emotive reactions²⁸. And as Maria Paula points out, while she was an acclaimed bard singer, Kamockaja continually faced hurdles by entering the male-dominated rock scene. Even though by the mid-1990s her musical experimental style had gained credibility, her reputation for being “aggressively political” put her public appearances under tremendous pressure by the repressive Lukashenka government from 1994 onward²⁹. Maria Paula describes how, during the same period, the group

²⁶ Ibid., 135.

²⁷ Ibid., 142.

²⁸ Ibid., pp. 101, 116.

²⁹ After years of such a regime and being banning from appearing in some festivals, it should not be surprising to learn that Kamockaja is now currently living in Lithuania.

N. R. M. continued to challenge its listeners and detractors by astutely using allegories and demanding that their audience be conscious of the numerous layers of meanings that define their music³⁰.

Maria Paula's selection of bands in this study has been judicious. While the groups she examined in this study presented overlapping affective attachments to the Belarusian language and Belarus's land, they also revealed different ways of "resounding" their sense of identity and belonging. For some of these bands, the goal was "to intensify the movement towards cultural and national assertion known as the Belarusian Renaissance."³¹ For others, such as *Ulis*, making music was to learn to be Belarusian, think as a Belarusian, and act like one. As she indicates in her conclusion, "Belarusian-language rock bands do not... represent a single political stance or cultural aesthetic."³² Yet, Maria Paula's study powerfully demonstrates that singing in Belarus for all of these bands was in and of itself engaging in progressive politics in the context of cultural restrictions and political instability in the country.

This book's contributions cannot be overestimated. It helped me when I first read Paula Survilla's study, and it continues to help me now better to understand Belarus's fraught history and current political tensions. My case is not unique. For non-Belarusians like me, prof. Survilla's relentless work as an ethnomusicologist to give talks and write about Belarus has recently provided the only sources on Belarus popular music available in English. It is not merely because Maria Paula's analyses demonstrate her in-depth linguistic and cultural knowledge as a second-generation growing up in Belarusian diasporas or her impressive musical skills or deeply engaged fieldwork in Belarus that her publications are significant. Her work is most valuable because she spoke and wrote from her unique vision of things as a consummate visual artist and photographer. It is also because the poetics of her language and the originality of her thinking are inspiring, as demonstrated by her subsequent talks and publications that keep being cited, including "Ordinary Words: the Aesthetics of Language in Belarusian-Language Rock" (2003), "Dilemmas at the Cutting Edge: The Place of Identity in Belarusian Studies" (2003), "Sound, Image, and the Internet: The

³⁰ As an addendum to Maria Paula's chapter on N.R.M.: After a hiatus of ten years, two of the original members of the band reunited in the summer of 2020 to release a video of one of their hit tunes, "Try Charapachi" ("Three Turtles") – a song that, based on the numerous comments following its release, is undoubtedly emblematic of the musicians' ability to convey allegorically through their lyrics and music their deeply felt views about their current realities.

³¹ *Of Mermaids and Rock Singers*, p. 149.

³² *Ibid.*, 160.

Power of Musical Miniatures on Radio Svaboda” (2007), “Radio, Youtube, and Music Websites: Cultural Constructions and Intimate Responses in Belarusian Contemporary Virtual Spaces” (2009), and “Belarusian Sound ‘Affects’: Troping the Poetic Soundscapes of Janka Kupala and Jacob Kolas in Three Musical Contexts” (2009), to name only a few³³.

Maria Paula’s studies of rock bands, the aesthetics of language, the vexed issue of identity, and the politics of place have shed light on defining moments of Belarus’s history. Her work should not be forgotten.

³³ “Belarus: Staged Folklore and Popular Music Trends.” In *Europe, The Garland Encyclopedia of World Music* edited by Tim Rice and Chris Goertzen. Oakland: Garland Publishing Inc., 2000; *Of Mermaids and Rock Singers: Placing the Self and Constructing the Nation Through Belarusian Contemporary Music, volume 2 in the series Current Research in Ethnomusicology*, edited by Jennifer Post. New York: Routledge, 2002;

“Ordinary Words: The Aesthetics of Language in Belarusian-Language Rock Music.” In *Global Pop, Local Language*, edited by Harris M. Berger and Michael Carroll. Jackson, Mississippi: University Press of Mississippi, 2003;

“Dilemmas at the Cutting Edge: The Place of Identity in Belarusian Studies.” In *Current Issues in Belarusian Scholarship*. London: Skaryna Library, 20;

“Sound, Image, and the Internet: The Power of Musical Miniatures on Radio Svaboda.” American Association for the Advancement of Slavic Studies. New Orleans, Louisiana, November 15–18, 2007;

“Radio, Youtube, and Music Websites: Cultural Constructions and Intimate Responses in Belarusian Contemporary Virtual Space.” The Association for the Study of Nationalities, 2009 World Convention. Harriman Institute, Columbia University, New York, April 23, 2009;

“Sounding Diplomacy: Music and Mediation from the Embassy to the Underground in the post-Soviet Belarus.” In *Invited from the symposium: Music and Diplomacy* (Harvard/Tufts Universities) edited by Rebekah Arendt, Damien Mahiet, and Mark Ferraguto. London: Palgrave, 2014.

“Belarusian Sound ‘Affects’: Troping the Poetic Soundscapes in Janka Kupala and Jacob Kolas in Three Musical Contexts.” In *Proceedings of the International Kupala-Kolas Colloquium*, edited by Jim Dingley and Arthur McMillan. London: Anglo-Belarusian Society, 2015.

Marie-Laure Girou-Swidorski
Ottawa (Canada)

PARCOURS DE COMBATTANTES

Pour moi, jusqu'en février 2020, où est tombé l'atroce verdict qui l'a menée en moins de deux mois à une mort fulgurante et tellement injuste, « Pauli » était simplement la charmante fille de ma meilleure amie. Après sa scandaleuse disparition, j'ai ressenti le besoin de la connaître davantage. Les innombrables témoignages de ses étudiants, dévastés par sa perte, me donnaient envie de découvrir, à côté du professeur remarquable qu'ils célébraient, l'intellectuelle et la chercheuse qu'elle avait été.

Un des premiers textes dont j'ai pu prendre connaissance fut son article « Retrospective positions and critical introspections ».¹ En 2015, cinq ans avant sa disparition subite en avril dernier, Paula Survilla osait jeter un regard rétrospectif, lucide et même critique, sur le déroulement d'une carrière d'un quart de siècle. Pour ce faire, elle retraçait minutieusement ses efforts et ses échecs, les nombreux obstacles rencontrés sur sa route, les déceptions et les progrès de ce parcours hors-norme qu'elle avait choisi et réussi finalement à mener presque à bien et qu'elle semblait bien décidée à poursuivre jusqu'à son achèvement.

Dans le contexte tragique du printemps dernier, j'ai trouvé à ce texte, peut-être à tort, un caractère prémonitoire, testamentaire en quelque sorte.

Et ce d'autant plus qu'en le lisant, un autre exemple me revenait à l'esprit qui accentuait son caractère de bilan : celui de Mme Thiroux d'Arconville,² polygraphe du XVIIIe siècle qui, au terme d'une vie longue et bien remplie,

¹ Survilla, M. Paula. *Retrospective Positions and Introspective Critiques, A Belarusist in the Academic Trenches*. The Point, *Belarusian Review*, vol. 27, no 1, 2015.
<http://thepointjournal.com/output/index.php?art id=353&pr change-eng> (March 4), 2015.

² Girou Swidorski, Marie-Laure, « La présidente d'Arconville, une femme des Lumières? », *Madame d'Arconville, Une femme de lettres et de sciences au siècle des Lumières*. sous la direction de Patrice Bret et Brigitte Van Tiggelen, Hermann, Histoire des Sciences, 2011.

avait saisi, elle aussi, l'occasion de ses tout derniers écrits pour faire le bilan définitif de sa carrière longue et fructueuse mais restée jusqu'à là anonyme.

Au fur et à mesure de mes efforts pour mieux suivre la démarche créatrice de Paula, le parcours de Mme d'Arconville me semblait offrir, en effet, avec cette dernière des parallélismes, des démarches communes ou même des situations similaires. Si bien que le tableau de la carrière impressionnante de Mme d'Arconville m'apparaissait de plus en plus comme l'illustration, en un autre temps et avec d'autres moyens, de celle tragiquement écourtée de Paula Survilla.

Ce que voudraient montrer les réflexions qui vont suivre, intitulées « Parcours de combattantes », c'est qu'au Siècle des Lumières comme au début du XXIe siècle, se lancer, pour des motifs personnels, dans une carrière d'écrivaine et de chercheuse, cela suppose toujours une lutte, une « guerre de tranchées »³ selon le terme employé par Paula elle-même dans le titre de son article, cité plus haut.

Et pourtant, une rapide comparaison des textes que chacune consacre à la présentation critique de sa carrière tendrait plutôt à nous convaincre que tenter de trouver des ressemblances entre ces deux destinées est une entreprise vouée à l'échec. Qu'on en juge plutôt.

Pour Mme d'Arconville, octogénaire, c'est dans sa toute dernière oeuvre, *Pensées, réflexions et anecdotes de Mme d'Arconville*⁴ qu'elle consacre un chapitre entier, « Histoire de ma littérature », au recensement minutieux de l'ensemble de sa production, accompagné de détails sur le contenu des oeuvres et parfois même des circonstances de leur composition.

Obéissant au code de conduite féminine de l'époque, elle allègue les pressantes demandes de ses amis pour justifier ce catalogue et se protéger du soupçon de vanité que suscite toujours le fait de parler de soi, surtout pour une femme. Mais quand on la connaît mieux, on soupçonne qu'elle y est poussée plutôt par un fort désir de prouver qu'elle est bien l'auteure de cette oeuvre, qui, parue sous l'anonymat, a constamment couru le danger d'être confisquée par d'autres.

Pour Paula, les choses semblent bien différentes.

« Une rétrospective critique du champ, de la discipline et du milieu institutionnel », c'est ainsi qu'elle présente le contenu qu'elle entend donner à son article

³ Survilla, M. Paula, *Retrospective positions and critical introspections*, op.cit. in title.

⁴ *Pensées, réflexions et anecdotes de Mme d'Arconville* (PRA), 12 volumes reliés et inédits, Bibliothèque de l'Université d'Ottawa, Ottawa, Archives et collections spéciales, collection Charles-Le Blanc, PQ 2067. T 28 A6.1800.

« Positions rétrospectives et introspections critiques ». Dans ce texte dense et surprenant de franchise et de lucidité, elle parcourt ses vingt-cinq années de carrière et de production critique jusqu'en 2015, soit cinq avant sa mort. Comme l'indique l'énumération : champ, discipline, institution, elle entend placer les étapes de sa carrière et de sa vie : d'étudiante, de chercheuse et d'enseignante, dans un vaste contexte où ne sont tus ni ses efforts ni les nombreux obstacles qui ont jalonné sa route pendant ce quart de siècle. Aurait-il pu en être autrement quand, déchirée entre deux identités : biélorussienne d'origine, canadienne et américaine d'adoption, elle cherche à redonner son statut de nation à un pays que tout le monde semble ignorer et à qui sa langue même ne suffit pas à assurer une place dans le champ académique. Quand tous les efforts qu'elle déploie pour réaliser son projet doivent tenir compte des contraintes financières, du changement des programmes académiques au gré des fluctuations de la politique internationale et des objectifs scientifiques mais économiques aussi des universités dans une période où de nombreuses disciplines perdent peu à peu de leur validité.

Deux destinées fort dissemblables

Celle de Geneviève est fort longue, jusqu'à 85 ans, active jusqu'au bout et heureusement conclue par un bilan impressionnant d'ampleur et de variété; celle de Paula semble plus traditionnelle en apparence, remarquable carrière professorale, enrichie de multiples activités de recherche pour finir, tranchée vive dans la cinquantaine, par une maladie impitoyable qui rend nuls d'un seul coup tous les projets si prometteurs encore en suspens. Tout ou presque semble donc d'emblée séparer Geneviève de Paula et rendre illusoire toute tentative de les rapprocher. Tout d'abord, le temps ou plutôt l'histoire. Trois siècles exactement se sont écoulés entre la naissance de Mme d'Arconville (1720–1805) et la mort prématurée de Paula Survilla (25 avril 2020). Et tant de choses ont changé, entre temps, en particulier pour les femmes! À la différence de Paula, Geneviève⁵ d'Arconville ne pouvait prétendre à de hautes études, l'éducation féminine au début du XVIIIe siècle étant encore quasi inexistante, même pour les jeunes filles fortunées. Faisant partie de la bonne société, inutile pour elle de songer à jouer un rôle intellectuel dans la société : une femme ne doit pas faire parler d'elle.

Le rang est en effet une autre dimension qui change beaucoup de choses dans la vie d'une femme, le rang et la fortune. Fille aînée d'un riche fermier général

⁵ Pour des raisons de commodité, nous retenons ce second prénom de Mme d'Arconville pour la désigner. De même que nous utiliserons le prénom usuel de Mme Survilla, Paula.

honnête, Guillaume d'Arlus, Geneviève est vouée au destin habituel des femmes de sa classe, la haute bourgeoisie de robe parisienne : elle fera un riche mariage et donnera à son mari des héritiers. Mais Mlle d'Arlus est une forte tête qui va réussir à se doter, malgré l'époque et les difficultés prévisibles, d'un destin féminin exceptionnel. Elle parviendra, en effet, faisant fi des interdits et des obstacles, à poursuivre une carrière inimaginable en son temps. À quatre ans, elle perd sa mère et son père, inconsolable, ne supportera pas de s'en séparer, en la mettant au couvent. Comme elle le soulignera souvent avec de cuisants regrets, elle restera jusqu'à son mariage sans véritable éducation. Son père est très occupé, elle est donc plus ou moins abandonnée ainsi que sa soeur à des gouvernantes incultes. Elle apprend seule à lire puis à écrire. Dès lors c'est sa passion qu'elle exprime encore à 80 ans; elle a décidé d'écrire «jusqu'à son dernier souffle» et elle tiendra sa promesse. Elle demande à se marier avant l'âge légal et épouse Louis Lazare Thiroux d'Arconville, de huit ans son aîné, magistrat au Parlement de Paris, à qui elle donnera, avant ses 20 ans, trois fils.⁶ À 22 ans, elle a failli mourir de la variole. Elle change alors de vie; renonçant au rôle social habituel d'une jeune femme aisée de son temps, elle décide de se donner l'éducation qui lui a manqué : elle apprend d'abord l'anglais et l'italien, ce qui lui permettra plus tard de se signaler par d'importantes traductions, surtout scientifiques. C'est qu'elle profite aussi de la mode des années 1740-50 où les femmes peuvent désormais suivre au Jardin du Roi des cours publics de sciences qui leur sont ouverts. Elle se familiarisera ainsi un peu avec la physique (qui ne lui plaît guère), acquiert des rudiments de médecine (elle soignera à Meudon les paysans des environs dans un dispensaire créé à leur profit); mais elle se passionne surtout pour la chimie où elle excelle,⁷ procurant au public deux importantes traductions, *Les leçons de Chymie* de P. Shaw et le *Traité d'ostéologie* de Monro avant d'oser publier un ouvrage de son cru, *Essai pour servir à l'Histoire de la putréfaction*.⁸ Cet ouvrage, en particulier, lui vaudra d'occuper une place parmi ses collègues mâles qui reconnaissent sa valeur scientifique.

Paula, fille d'émigrés biélorussiens sans fortune passionnément engagés politiquement envers leur patrie, fait de belles études au Canada puis aux États

⁶ Louis Thiroux de Crosne, en 1736, André Claude Thiroux de Gervilliers, en 1738 et Alexandre Louis Thiroux de Mondésir en 1739.

⁷ Bardez, Élisabeth, « Au fil de ses ouvrages anonymes, Madame Thiroux d'Arconville, femme de lettres et chimiste éclairée », *Revue d'histoire de la pharmacie* 57 (2009) : 255–266.

⁸ Thiroux d'Arconville, M.G.C. *Essai pour servir à l'Histoire de la putréfaction*, par le traducteur des *Leçons de Chymie* de M. Shaw (Paris, Didot le Jeune, 1766) : 2.

Unis où elle se spécialise en ethno musicologie. Grâce à une bourse Fulbright qui lui permet d'aller faire des recherches en Biélorussie, en 1993, elle soutient en 2002 sa thèse sur le rock biélorussien dont elle dépeint de façon convaincante le rôle d'opposant politique face au régime stalinien qui domine encore aujourd'hui le pays.

À la différence de Geneviève qu'aucun souci d'argent n'entrave dans la marche de sa carrière, Paula se heurte à l'importance des budgets dans la réalisation de ses projets, qu'il s'agisse de publier sa thèse, de participer à des congrès, ou de sauvegarder le programme des Humanités quand son institution songe à le supprimer faute d'étudiants. En outre, contrairement à Geneviève, plus libre de son temps, elle enseigne à temps plein dans son université, ce qui lui laisse peu de loisirs pour la recherche. Mais toutes ces différences n'empêchent pas qu'elles partagent certaines expériences similaires.

Écriture et identité

Des raisons différentes les poussent toutes deux à s'interroger sur leur identité de créatrice et de chercheure. Geneviève a deux raisons distinctes de se poser la question; son statut de femme et d'autodidacte qui ose affronter des genres réputés masculins : les sciences, l'histoire, et surtout l'anonymat qu'elle a dû choisir pour pouvoir publier son oeuvre. Double éloignement de sa véritable identité : la traduction la condamne à servir, cachée, l'oeuvre d'autrui. Elle compense ce sacrifice par de longues préfaces d'un Je anonyme mais interprète de sa propre pensée. Dans son *Essai sur la putréfaction*, elle ose même se glisser comme « simple historien des phénomènes de la nature » aux côtés des savants « hommes divins » auxquels elle ne cesse de rendre de vibrants hommages. C'est seulement à 80 ans qu'elle retrouve dans sa dernière oeuvre les *PRA*,⁹ son moi réel, et le bonheur palpable de dire Je à visage découvert. Mais il faut encore une fois payer le prix : accepter de ne pas publier de son vivant.

Paula, elle, sera confrontée régulièrement à la question primordiale de l'identité. Pour elle aussi, le problème se pose doublement. En tant que Biélorussienne de la diaspora, elle vit déjà le drame d'un Moi scindé entre son identité d'origine et celui qu'elle s'est construit par l'émigration. Mais ce moi recomposé reste en butte aux critiques de certains de ses compatriotes qui remettent en cause sa compétence, en raison de son statut d'exilée du pays qui fait l'objet de ses recherches.

⁹ Ce sigle désignera désormais les *Pensées, réflexions et anecdotes de Mme d'Arconville*. Voir note 4 : 3.

En outre, comme ethnomusicologue, dont la discipline emprunte nombre de ses concepts aux autres sciences humaines : ethno et anthropologies, à une époque où la place de l'auteur dans le contenu de son discours paraît de plus en plus problématique, même dans les sciences pures, elle devra, dès sa thèse, se poser la question de la légitimité de son discours et du rôle discutable que peut avoir sa subjectivité d'auteur sur les résultats de ses recherches. D'où la nécessité de garder une distance et d'accepter l'obligation d'une constante remise en cause de son discours. À en juger par les articles mentionnés dans notre étude, il semble qu'elle ait choisi de jouer franc-jeu en décrivant honnêtement les composantes de son identité et en prenant celle-ci souvent comme exemple dans ses analyses.

Geneviève semble ne s'être jamais posé directement la question de l'impartialité. En sciences, le problème de la vérité ne se posait pas de la même façon. C'est seulement tard dans sa carrière lorsqu'elle osera s'attaquer au bastion historique qu'elle devra s'interroger sur la validité des témoignages, ressources de base pour l'historien. Et alors la rigueur méthodologique pratiquée dans les Sciences lui sera d'un grand secours. Cette rigueur qu'elle continuera d'appliquer par exemple lorsqu'elle évoque la Révolution la dispense, semble-t-il, de s'interroger sur sa propre partialité. D'ailleurs, cette même rigueur a incité des critiques modernes à voir en elle une des premières historiennes du XVIIIe siècle.¹⁰ Toutes deux pourtant, pour des raisons différentes, semblent guettées malgré tout par le syndrome de l'imposture, de la non-légitimité. Paula surtout cherche constamment, plus que son homologue du XVIIIe siècle, à défendre sa compétence et rêve de voir reconnue la valeur scientifique de son discours malgré sa double identité d'émigrante et d'étrangère. C'est sans doute pourquoi la question de l'identité revient comme un leitmotiv dans toute sa production. Elles se ressemblent sur un autre point essentiel : toutes deux ont une passion et doivent affronter de grands obstacles tout au long de la poursuite de leur objectif. Leur parcours, en effet, se signale par une même caractéristique : chacune d'elles se heurte d'emblée à de graves handicaps qui semblent rendre difficile sinon impossible la réalisation de son projet.

Une course d'obstacles? Interdite d'écriture.

Telle est Geneviève comme les innombrables femmes qui rêvent d'écrire à l'époque. Entendons-nous bien : beaucoup de femmes écrivent, des lettres

¹⁰ Pellegrin, Nicole. « Ce génie observateur ». Remarques sur trois ouvrages historiques de Madame Thiroux d'Arconville ». Madame d'Arconville, op. cit. 2011 : 135–146.

surtout. Mais aucune n'a le droit de tout écrire. Il reste des domaines interdits, des chasses gardées masculines, les sciences, par exemple, l'histoire aussi et même le théâtre. Et pourtant Geneviève, en toute connaissance de cause, pratiquera avec un certain succès les deux premières.

Écrire est donc fortement restreint, mais le tabou total, c'est être imprimée. Publier fait l'objet d'un véritable tabou. Le domaine public est alors interdit aux femmes. Une femme bien ne fait pas parler d'elle, sinon Gare! Chez les critiques, on confond aisément femme publiée et femme publique! Geneviève le sait bien qui écrira dans le chapitre « Des femmes » de son premier ouvrage moral, *Pensées et réflexions morales sur divers sujets* : « Affichent-elles la science ou le bel esprit ? si leurs ouvrages sont mauvais, on les siffle; s'ils sont bons, on les leur ôte, et il ne leur reste que le ridicule de s'en être dit les auteurs. »¹¹ On la verra bien consciente des conséquences parfois fâcheuses de son choix : ne pas voir son nom sur les oeuvres dont elle est le plus fière, se les voir confisquées comme ses deux Traités de morale que le traducteur allemand attribuera à Diderot.¹²

L'intériorisation de l'interdit

Très pieuse, avec des affinités jansénistes, Geneviève est obsédée par l'amour propre qui mène infailliblement l'âme humaine à sa perte, selon elle. Or, elle est bien consciente que son besoin d'écrire est strictement personnel au départ. Elle en rêve depuis son enfance austère et solitaire. À la différence de Paula qui se donne aux autres dans son enseignement et se démène pour que son pays retrouve sa place au sein des nations, Geneviève poursuit un projet égoïste, pourrait-on dire. Mais elle lui fixera vite un objectif altruiste et la recherche de l'utilité deviendra un motif récurrent de son écriture. La préface de son seul ouvrage scientifique personnel, *l'Essai pour servir à l'histoire de la putréfaction*, s'ouvre par exemple sur cette déclaration : l'étude de tout homme sensé doit toujours avoir l'utilité pour but.¹³ Elle a trop souffert d'être privée d'instruction pour ne pas comprendre l'appétit de connaissances des autres d'autant que c'est une caractéristique de son temps, assoiffé de nouveaux savoirs. Dès ses pre-

¹¹ Thiroux d'Arconville, M.G.C. *Mélanges de littérature, de morale et de physique*, t.1, *Pensées et réflexions morales sur divers sujets*, « Sur les femmes », (1775) : 370–371.

¹² *Moralische Wercke des Herrn Diderot*, t. I, Franckfort, Hermann, Leipzig, Brönnner, Gebbard und Komp, (1770, 2 vol. in 8o. Attribué également à Frédéric le Grand et figurant à ce titre dans les oeuvres de ce dernier. L'attribution est corrigée dans le catalogue des grandes bibliothèques mais l'ouvrage est encore attribuée à Diderot sur Google dans ses Oeuvres complètes.

¹³ Thiroux d'Arconville, M.G.C., *Essai pour servir à l'Histoire de la putréfaction*. op. cit. (1766) : 2

mières traductions, la dimension pédagogique de son travail est perceptible et s'amplifiera quand elle passera aux traductions scientifiques. À cette époque la célébration des savants comme bienfaiteurs de l'humanité devient un véritable leit-motif de ses longues préfaces. C'est le travail scientifique qui la délivrera de sa hantise de l'amour propre. Dans le « Discours préliminaire » aux *Leçons de chimie* de Shaw, elle explique : « l'amour-propre, en nous séduisant, anime notre courage dans des recherches pénibles [...] et nous fait répondre aux vues de l'Être suprême, en préparant la route à nos neveux et en travaillant à leur gloire quand nous ne croyons travailler que pour la nôtre. »¹⁴

L'autodidacte

Mais le principal obstacle à la réussite de son projet : avoir une carrière intellectuelle tient dans un handicap qu'elle est seule à connaître. Elle n'a reçu, on le sait, aucune éducation que celle qu'elle s'est efforcée de se donner à elle-même dans la vingtaine. Femme et autodidacte, elle n'oubliera jamais ce handicap premier et va construire toute sa carrière avec une prudence et une intelligence rares. La hantise de ne pas être à la hauteur explique les stratégies qu'elle adoptera et la pousse tout au long de sa carrière à s'efforcer d'accumuler autant que possible les connaissances qu'elle aurait aimé assimiler plus jeune.

Paula et le «pays invisible»

Pour Paula, le problème principal qui en entraîne quantité d'autres, c'est que la Biélorussie est en grande partie encore (sauf peut-être, ces toutes dernières semaines), le pays invisible, particulièrement en Amérique du Nord. Ce constat reviendra à intervalles réguliers tout au long de son article-bilan de 2015. Dès les premières pages, elle explique la situation : « The reality is that as a focus of research, Belarus is a rarity in American and Canadian académies. »¹⁵ Par conséquent, remarque-t-elle, pour une « Biélorussiste », qui se spécialise dans l'étude de son propre pays, comme elle a décidé de le faire : « finding an environment where one is valued and can specifically teach to one's specialty is even rarer. »¹⁶ Elle reviendra sur le même constat quand il sera question de l'amenuisement

¹⁴ Discours préliminaire des *Leçons de Chymie* de P. Shaw.

¹⁵ « La Biélorussie figure très rarement comme objet de recherche dans le domaine académique tout comme elle est absente des pays dont on enseigne la langue en Études slaves », « Retrospective Positions and Introspective Critiques » : 2.

¹⁶ « Trouver un environnement où l'on est valorisé et où l'on peut spécifiquement enseigner dans sa spécialité est encore plus rare. » (ibid).

des ressources allouées aux études slaves et des inquiétudes que cela suscite dans ce secteur : « The current situation simply emphasizes that Belarusian has and continue to be fundamentally absent from such concerns. »¹⁷ Dans une telle conjoncture, fait-elle remarquer, comment étant Biélorussien, peut-on rêver de réussir à se faire une place dans un secteur en voie de disparition et d'où son pays était absent même dans les années prospères? Comment à plus forte raison, pourrait-on progresser dans son secteur puisqu'on n'obtient que rarement des fonds pour participer à des congrès dans son domaine ou même simplement où trouverait-on les ressources scientifiques pour enrichir ses propres recherches ou pouvoir pousser des étudiants dans un domaine où il leur sera quasi impossible de trouver les outils indispensables à leurs travaux? Comme elle entend bien continuer son combat pour la reconnaissance de l'existence de la Biélorussie et de la valeur de sa culture, elle se voit obligée bien davantage que des collègues parlant d'autres pays à contextualiser historiquement et politiquement son propos pour que l'auditoire puisse en mesurer la validité. Elle constate alors, encore une fois, « this constance reflects the reality that Belarus continues to be underrepresented in Slavic studies, academic discourse and the media in general. »¹⁸

Être membre de la diaspora, une tare?

Elle va vite découvrir en outre que là ne s'arrêtent pas les difficultés à affronter pour persévérer dans ses choix. Paula est biélorussienne de la diaspora. En tant que telle, elle verra remettre en question à plusieurs reprises sa légitimité de chercheuse sur des sujets biélorussiens. Pour certains experts « nationaux », se qualifier comme « biélorussiste » et prétendre faire de la Biélorussie son sujet de recherches exige de n'avoir jamais quitté la mère-patrie. Or Paula n'y est même pas née (elle a vu le jour à Madrid) et a vécu ensuite, en France, au Canada surtout et finalement aux États-Unis. Ce qui est remarquable dans ce reproche d'un manque de proximité avec la terre natale, c'est que ces mêmes experts n'hésitent pas à reprocher parfois aux Biélorussiens de souche leur absence d'objectivité ; à l'inverse de Paula, eux, trop proches, manquent de recul pour juger adéquatement des questions biélorussiennes!

¹⁷ La situation actuelle souligne simplement que le Biélorusse a toujours été et continue d'être fondamentalement absent de telles préoccupations.

¹⁸ Que cette nécessité constante reflète la réalité que la Biélorussie continue d'être sous-représentée en Études slaves, dans le discours universitaire et les medias en général.

Le « système D »

A chaque obstacle, il faut trouver une parade. On les découvre alors toutes deux dotées de qualités similaires, le courage, une détermination sans faille, l'intelligence de la situation qui leur fait trouver l'esquive ou le remède qui permet de continuer d'avancer.

Ce sont toutes deux des bourreaux de travail. Geneviève ne refuse jamais un travail qu'on lui propose. À part ses grandes traductions scientifiques, elle traduit de la poésie et nombre d'articles médicaux de revues britanniques. Elle s'occupe aussi de romans anglais puis en compose deux.

Paula se plie à toutes les contraintes universitaires qui risquent de lui permettre de faire connaître son pays, assurant, par exemple, nombre des cours en études slaves, participant aux congrès les plus divers, en proposant des sujets où l'ethno musicologie fait bon ménage avec les disciplines les plus variées. Ainsi s'emploient-elles à développer, à chaque étape d'un parcours semé d'embûches, diverses stratégies qui leur permettent de sortir gagnantes de leur confrontation avec l'impossible.

Pour Geneviève, sa plus grande préoccupation est de sauver son oeuvre de l'oubli. Tout d'abord en en faisant autant que possible un tout. Consciente des inconvénients de publier anonymement, elle utilise très vite un subterfuge commun à l'époque qui consiste à relier les oeuvres les unes aux autres. Dès son deuxième traité de morale, *Traité des passions*, qui connaît un succès honorable, elle accompagne son titre de la mention « par l'auteur du *Traité de l'amitié* ». De même, quand elle rédige son *Essai pour servir à l'histoire de la putréfaction*, le sous-titre précise « Par le traducteur des *Leçons de Chymie de M. Shaw, premier Médecin du Roi d'Angleterre* ».

Plus clairement encore, dans ses deux derniers ouvrages d'Histoire, *Vie de Marie de Médicis* et *Histoire de François II*, elle cite souvent son premier ouvrage, *Vie du cardinal d'Ossat* (1771).

L'oeuvre qu'elle accumule et rassemble ainsi peu à peu, encore faut-il la sauvegarder. Dès 1775, alors qu'elle reste active jusque dans les années 80, elle regroupe toute son oeuvre déjà publiée en sept volumes au titre surprenant, *Mélanges de littérature, de morale et de physique*.¹⁹ On comprend mieux alors l'importance exceptionnelle à ses yeux de son chapitre des *PRA*, « Histoire de ma littérature »²⁰, où pour la première fois, elle peut revendiquer au Je et sous

¹⁹ *Mélanges de littérature, de morale et de physique*, 7 vol. (Amsterdam, aux dépens de la Compagnie, 1775-1776)

²⁰ *PRA*, (V) : 169–226.

son nom véritable toute sa production. Ce que l'on pourrait appeler la « porosité » de l'anonymat, vite percé à jour par la critique, lui avait déjà fait attribuer la plupart de ses oeuvres. Mais ses deux grandes traductions scientifiques ou ses ouvrages historiques sont restés sans nom d'auteur, presque jusqu' à la redécouverte des *PRA*, en 2006.

L'oeuvre d'une autodidacte

Consciente des carences de son éducation, c'est très prudemment que Geneviève débute sa carrière. Cherchant à se protéger doublement, elle commence par traduire de l'anglais une oeuvre de morale, *Avis d'un père à sa fille* par Lord Halifax.²¹ La morale, en effet, est une des disciplines où les femmes peuvent écrire, leur rôle maternel les préparant bien, croit-on, à écrire sur ce sujet. Ultime précaution, elle opte aussi d'emblée pour l'anonymat.

La traduction est, alors, pour les femmes qui rêvent de publier, la porte qui ouvre la voie de l'écriture. Fidèle au rôle féminin traditionnel, la traductrice se met au service de l'oeuvre d'autrui. A peine s'autorise-t-elle dans une préface une forme d'écriture « dans les marges » qui lui donne un semblant de présence dans l'ombre de l'auteur. Ce n'est pas ainsi, on le verra, que Geneviève conçoit son rôle de traductrice. Bien au contraire, à une époque où les « Belles infidèles »²² se soucient peu la plupart du temps du respect dû à l'original, elle s'efforcera de s'approprier le texte en prenant des libertés qui surprennent de nos jours mais qui étaient, il faut le reconnaître, presque monnaie courante à l'époque.

Le traitement du traité de Lord Halifax annonce l'attitude qu'elle conservera même dans ses traductions scientifiques. Dans sa préface, elle prévient ses lecteurs de toutes les libertés qu'elle a prises avec le texte, allant jusqu'à supprimer des expressions et même des passages entiers quand elle les jugeait ennuyeux ou incompréhensibles pour son public!²³ Et la stratégie adoptée dès lors continuera de donner son rythme au reste de son oeuvre : elle débute avec une traduction avant de présenter une oeuvre de son cru. Après le traité de lord Halifax, paraîtront des *Pensées et réflexions morales sur divers sujets*, bientôt

²¹ *Avis d'un père à sa fille par le marquis d'Halifax(sic), traduit de l'anglais*, Londres [Paris, H.L. Guérin et L.Fr. Delatour] 1756.

²² C'est le surnom ironique, donné par la critique aux traductions souvent bien désinvoltes de l'époque.

²³ « Je me suis cru obligé de changer et même de supprimer quelquefois certains endroits de mon original: les uns parce qu'ils étaient tellement contraires à nos moeurs, qu'ils auraient paru choquants; les autres parce que les expressions dont se sert l'auteur, ne pouvaient passer dans notre langue, sans devenir tout à fait ridicules ». *Avis de Lord Halifax à sa fille*, Avertissement, 1756 : XIX.

suivies de deux traités de morale, *De l'amitié*²⁴ et *Des Passions*²⁵ qui connaîtront un succès très honorable. Ses amis et mentors savants lui ayant suggéré de traduire deux oeuvres scientifiques importantes, elle publie la même année, 1759, un *Traité d'ostéologie*²⁶ de Monro et les *Leçons de Chymie*²⁷ de Peter Shaw. Ces deux ouvrages feront du bruit ; on y découvre jusqu'où Mme d'Arconville peut aller pour s'appropriier les oeuvres qu'elle traduit. Dans les *Leçons de chymie*, elle corrige les erreurs, refait les expériences en changeant les unités de mesure pour passer du système anglais au français, et compose un Avis préliminaire de 100 pages, où elle retrace magistralement l'histoire de la chimie, des alchimistes à la chimie moderne. Elle se montre plus hardie encore pour le traité de Monro. Il s'était déclaré opposé à l'ajout de planches, privilégiant la dissection comme seul outil d'apprentissage. Geneviève, elle, fait graver 31 planches anatomiques réunies en un luxueux second volume. Elle publie le tout sous un faux nom. Il sera signé par M. Sue,²⁸ chirurgien, qui a supervisé la confection des planches et qui y gagnera d'être admis dans plusieurs académies scientifiques. Elle va clore enfin l'épisode scientifique de sa carrière, par un ouvrage de son cru, un *Essai pour servir à l'histoire de la putréfaction*, inspiré par l'oeuvre d'un médecin anglais des armées, Pringle dont une fois encore elle refait toutes les expériences (plus de 300 en 6 ans de travail) corrigeant les erreurs et essayant de pousser plus loin les résultats. Pasteur ne découvrira, hélas qu'un siècle plus tard les microorganismes, autrement dit les microbes. Faute de cette notion, elle échouera à percer le secret du phénomène de la putréfaction qui aurait dû lui permettre de résoudre une grande question que se posent alors beaucoup de savants : l'unité des trois ordres de la nature. Elle publiera quand même cette demi-réussite (elle a découvert une idée capitale pour comprendre la putréfaction : le rôle essentiel de l'air qui véhicule les microorganismes nécessaires à sa réalisation). Ce faisant elle pratique son credo, la transmission du savoir

²⁴ *De l'amitié*, Amsterdam (Paris, Desaint et Saillant), 1761.

²⁵ *Des passions*, Londres (Paris), 1764.

²⁶ Monro, Alexander. *Traité d'Ostéologie*, traduit de l'anglais de M. Monro, professeur d'anatomie et de la société Royale d'Édimbourg, où l'on a ajouté des planches en taille douce, qui représentent au naturel tous les os de l'adulte et du Fœtus avec leurs explications [...] Paris, Guillaume Cavalier, 1759, 2 vol. in fo.

²⁷ [Shaw, Peter] *Leçons de chymie, propres à perfectionner la physique, le commerce et les arts, par M. Pierre Shaw, premier médecin du Roi d'Angleterre, traduites de l'anglais*, Paris, J-T Hérissant, 1759, in 4o.

²⁸ [Monro Alexander]. *Traité d'ostéologie* [suite de la notice bibliographique] Par M. Sue, Professeur et Démonstrateur d'Anatomie aux Écoles Royales de Chirurgie, de l'Académie royale de Peinture et de Sculpture, Censeur Royal, Et Conseiller du Comité De l'Académie Royale de Chirurgie.

qui permet de progresser dans les découvertes. Elle met donc à la disposition de ses successeurs les résultats de ses expériences, qui leur permettront d'aller plus vite dans la poursuite de ces recherches. Ce faisant, elle aura réalisé une partie de son rêve : celui de prendre place aux côtés des savants, surhommes à ses yeux, envers qui l'humanité a contracté une dette immense.

Changeant ensuite d'orientation, elle se lance en Histoire, avec l'aide d'amis bien placés qui lui communiquent des inédits dont elle enrichit ses ouvrages. Dans « Histoire de ma littérature » elle ne cache pas son ignorance des débuts et le travail énorme qu'ont exigé ces ouvrages dans une discipline toute nouvelle pour elle. La rigueur méthodique acquise dans la recherche scientifique, dix années durant, fera merveille dans l'évaluation des sources qui permettent à l'historien de construire sa version de la réalité. Lucide sur ses capacités, elle se limite à une période, celle des guerres de religion, au XVIe siècle qui offre une abondance de sources. La confrontation scrupuleuse desdits témoignages permet de s'approcher d'une vérité moyenne, à l'échelle humaine. Elle publiera coup sur coup, de 1771 à 1783, trois ouvrages, *Vie du cardinal d'Ossat*, *Vie de Catherine de Médicis* et *Histoire de François II*. On est alors à six ans de la Révolution. Elle ne pouvait pas prévoir, sans doute, que l'étude de l'époque mouvementée et sanglante de la Ligue lui permettrait quinze ans après de se servir de son expérience vécue pour livrer, dans les *PRA*, un témoignage inestimable sur la tourmente révolutionnaire où elle faillit périr, perdit deux membres de sa famille²⁹ et quantité de ses amis. Là elle disposait, il est vrai, outre ses sources, de nombreux témoins, parents et amis, qui font de son «Parallèle entre Charles Ier Roi d'Angleterre et Louis XVI, Roi de France», «deux rois assassinés par leur peuple» comme elle le souligne, un document impressionnant par sa rigueur et son intelligence sur ces années exceptionnelles de l'Histoire de France.³⁰

Presque dix ans après ces épreuves, elle reprend la plume et mourra comme elle l'avait souhaité, plume en main, à 85 ans. En à peine 5 ans, elle aura rédigé ou dicté plus de 5000 pages en douze volumes inédits. Véritable testament, ses *PRA* rassemblent bien des souvenirs mais aussi ses réflexions et un savoir riche et varié qu'elle offre à d'éventuels disciples. Elle y aura goûté, surtout, le plaisir de se dire librement dans des récits autobiographiques remarquables de vie et de franchise.

²⁹ Louis Thiroux de Crosne, son fils aîné, et Denis Angran d'Alleray, le mari de sa soeur, sont décapités à Paris le 28 avril 1794.

³⁰ Charles Ier Roi d'Angleterre et Louis XVI, Roi de France, *PRA* (XII) : 158–279.

Défier l'impossible

Malgré les nombreuses difficultés qu'elle rencontre du fait de ses choix de recherche, Paula a vite pris conscience de la chance que représentait pour elle sa spécialisation en ethnomusicologie. Par sa souplesse, son adaptabilité, son ampleur et sa diversité, c'était vraiment la discipline rêvée pour lui permettre de contourner la plupart des obstacles qui s'opposaient à ses desseins. Elle a fort bien résumé l'essentiel de ses ambitions dans la définition suivante : « A defining aspect of my academic career has been the defense of my academic focus while affirming the very existence of my country and culture I have chosen to study. »³¹

Sa propre flexibilité, le fait de pouvoir satisfaire les besoins divers des études slaves, en donnant des cours sur d'autres pays et d'autres langues que les siens, lui ont également été très utiles. Cela lui a permis aussi, comme enseignante, d'initier ses étudiants à certaines réalités biélorussiennes, en incorporant ces éléments dans des thèmes plus spécifiquement liés à l'ethno- musicologie proprement dite. Pour prouver la vitalité et l'originalité de la culture biélorussienne, elle n'hésite pas à l'illustrer par des exemples aussi inattendus que convaincants. On pense à l'anecdote qui clôture son article sur *Mémoire et identité*³² : le modèle réduit d'une maison traditionnelle biélorussienne, fabriquée par son grand-père et où se manifeste la permanence du souvenir du pays. Dans sathèse,³³ elle relate les liens étonnants qui se sont tissés entre les rockeurs et les paysannes biélorussiennes qui leur ont fait découvrir les richesses du folklore traditionnel dont les mélodies vont inspirer certaines de leurs nouvelles créations. Elle osera même faire de ces mêmes rockeurs des « ambassadeurs » d'un nouveau genre qui permettent au pays emprisonné dans la dictature de renouer des liens avec les nations voisines.³⁴ Dans la liste, écourtée par le destin, de ses textes, on retrouve toujours le même mélange attachant de ferveur pour la cause qui ne sacrifie jamais les connaissances solides, le talent de faire contribuer

³¹ Un aspect qui définit ma carrière académique a été la défense de mon point de vue académique tout en affirmant la réelle existence de mon pays et la culture que j'ai choisi d'étudier. (loc.cit : 5).

³² Survilla, M. Paula. *The Persistence of Memory and Formation of Identity -Migration and the Homeland in Belarusian Experience*, 32nd Convention of Belarusians of North America- Diaspora, National Consciousness and Development of Civil Society and Culture, September 3–5 2016, Ottawa, Canada.

³³ Survilla, M. Paula, *Of Mermaids and Rock Singers. Placing the Self and Constructing the Nation Through Belarusian Contemporary Music*. Rutledge, 2002.

³⁴ Survilla, M. Paula. *Sounding Diplomacies : Music and mediation from the Embassy to the Underground in a post-Soviet Belarus*. Music and Diplomacy (Harvard) Tufts Universities), ed. Rebekah Ahrend, Damien Mahiet, and Marc Ferraguto. London : Palsgrave, 2015.

diverses disciplines à la définition d'une réalité complexe, douloureuse et trop méconnue. On sent parfois la peine, la tristesse de travailler seule trop souvent pour le but si fort recherché mais l'espoir et la foi dans la légitimité de la cause et donc du combat sont toujours perceptibles, accompagnés du courage et de la combativité tellement nécessaires. Elle se félicite de faire partie d'une petite université privée qui consacre aux Humanités une bonne partie de son enseignement et accepte dans son cursus des recherches et des cours qui touchent à la complémentarité des disciplines sans omettre les ressources technologiques qui permettent de donner à voir la réalité sous des angles nouveaux. Avec son énergie et son engagement habituels, Paula s'est beaucoup investie dans la promotion et la sauvegarde des Humanités. Nommée « Distinguished Slife Professor » in the Humanities »³⁵ (2010–2016), elle avait aussi créé le « Humanities Think Tank »³⁶ du Collège Wartburg ainsi que le « Hearthside project »³⁷ où les étudiants pouvaient venir parler littérature avec leurs enseignants ou discuter de leur orientation, de leurs angoisses sur leur carrière future ou des difficultés financières qui perturbaient le cours de leur études. Quant aux critiques rencontrées du fait de sa position de membre de la diaspora biélorussienne, elle y a répondu avec brio dans une très belle communication, intitulée *The Persistence of Memory and Formation of Identity – Migration and the Homeland in Belarusian Experience*, où elle analyse avec finesse et précision son statut de membre de la diaspora, fluctuant entre Mémoire et identité et les souffrances qui s'y attachent., en soulignant aussi la multiplicité et la profondeur des liens qui rattachent les expatriés à leur pays et qui constituent le plus intime de leur nouvelle identité d'émigrant. En même temps, pour répondre à ceux qui contestaient ses compétences de « biélorussiste », elle ne se prive pas de rappeler la multiplicité des actions des membres de la diaspora, non seulement pour rester liés à la mère patrie mais aussi pour garder vivante son histoire et ses traditions et faire rayonner à l'étranger sa culture. Elle évoque aussi l'efficacité de leurs interventions en faveur du Bélarus auprès des gouvernements de leur pays d'adoption. L'illustration la plus probante de sa conception du rôle exceptionnel de la Diaspora, on la trouve dans sa décision d'accepter finalement de faire de la politique et de devenir, en 2008, directrice exécutive du Centre d'études biélorussiennes qui s'est donné pour mission de mettre à la disposition de ceux (étudiants, professeurs, membres de la Diaspora ou simples curieux)

³⁵ « Professeur émérite Slife en humanités », notre traduction. »

³⁶ « Groupe de réflexion en humanités » notre traduction. »

³⁷ « Les rencontres au coin du feu », notre traduction libre. »

que la Biélorussie et sa culture intéressent, tous les outils qui leur permettront de la mieux connaître, d'en parler en connaissance de cause et de pouvoir même contribuer, s'ils le souhaitent, à sa survie, à sa croissance et pourquoi pas ? à sa reconnaissance internationale.

Impossible comparaison ou surprenantes similitudes?

Au travers de leurs situations si dissemblables, on les a retrouvées toutes deux, Paula et Geneviève, pourvues de la même détermination et du même courage, de la même audace aussi. Elles se sont donné toutes deux un défi impossible à relever, semblait-il, par son ampleur et tous les obstacles à vaincre absolument pour réussir : ressusciter un pays pratiquement effacé de la carte, défier de grandes énigmes scientifiques ou affronter le bastion de l'Histoire avec juste le maigre bagage acquis seule et sans éducation préalable. Affrontant sans relâche des problèmes qui semblent se multiplier à plaisir. Quelle folie! Mais elles étaient sans peur, remarquablement intelligentes et fines, aimant les défis, astucieuses pour imaginer des solutions. Et leur soif de réussir était trop grande pour accepter l'idée de l'échec.

Geneviève semble avoir eu la plus grande chance : une belle fortune, des loisirs, des amis bien placés et qui ont cru en ses capacités. Mais ses handicaps semblaient aussi insurmontables. Paula, sans fortune, mais douée et avec de remarquables études, formée déjà par la vie difficile de l'émigrant et l'exemple de ses parents, a visé au plus haut et osé même approcher les sphères du pouvoir, quand elle a jugé que cela seul garantirait peut-être la survie et même la résurrection de son pays, brimé et oublié. [Il est doux de croire un moment que ce qui se passe actuellement annonce que la Biélorussie est peut-être enfin sur la voie de la liberté et de la reconnaissance internationale]. Elles ont rempli le programme fixé et même si une disparition brutale a privé Paula de mener l'entreprise jusqu'au bout, son plan pour la sabbatique qu'elle entamait montre qu'elle aurait continué imperturbable à mener à bien la tâche entreprise tant pour les gens de son pays que pour ses étudiants qu'à la faveur des voyages à Compostelle, elle ouvrait au monde et à ses réalités exaltantes ou effrayantes.

Leur victoire fut aussi pour toutes deux personnelle. Elles ont dû tout au long du parcours combattre sans fléchir pour défendre ou rétablir une identité. Pour Paula, dont c'est un des leit-motiv, celle de son pays, privé de son histoire et de sa richesse culturelle, est, on le voit bien, le nécessaire rappel de la sienne que l'émigration oblige toujours à redéfinir en la remettant forcément en question. De ce point de vue, les critiques et les refus qu'elle a dû essayer,

comme membre de la Diaspora biélorussienne, ont été autant d'incitatifs à la réaffirmer. Voir avec quel courage, dans ses textes, elle met en scène son moi pour illustrer la crise d'un peuple tout entier.

Pour Geneviève, obligée pendant toute sa carrière de porter le masque de l'anonyme, devant se contenter de l'écriture dans les marges de ses préfaces ou de l'appropriation du texte par la traduction, sa longévité lui aura offert la chance d'une écriture sans masque où elle se livre avec délices au dévoilement de son être véritable et découvre le bonheur de se dire Je. En même temps, jamais, elles ne se renient elles-mêmes. Le travail incessant est leur mode de vie. Elles sont intellectuelles, écrivaines, créatrices, chercheuses. Mais elles assument toujours leur vie de femme : Paula est épouse et mère avec la même assiduité que professeure et chercheuse. Elle peint, dessine, invente des histoires pour enfants, tricote, fait parler des moutons tout en faisant du lobbying dans les couloirs de Washington pour l'avenir de la Biélorussie. Geneviève poursuit l'acquisition des savoirs les plus divers, cela ne l'empêche pas de broder au petit point d'extraordinaires meubles de salon et de tenir tous les rôles que requièrent d'elle sa fortune et son rang social. Reconnue à sa juste valeur par ses pairs scientifiques au moment de sa mort, Geneviève est peut-être en train de voir exaucer son vœu le plus cher : que ses dernières œuvres écrites, restées inédites, soient un jour publiées et qu'ainsi les pierres d'attente qu'elle a laissées à regret parce qu'elle ne se sentait plus la force de mener à bien les tâches qu'elle y avait esquissées soient reprises par d'autres dans cette transmission des savoirs qui fut toujours son objectif.

Pour Paula, à en juger par les témoignages exceptionnels de ses nombreux étudiants, elle s'est sans doute dotée là de disciples qui poursuivront son œuvre ou en assureront la continuité, menant ainsi à son degré de perfection l'incomparable tâche pédagogique qu'elle a assumée sans relâche au long de ses trente ans de carrière.

Ensemble, avec leurs particularités et selon leur époque, elles fournissent un exemple inoubliable de la passion, du labeur gigantesque, de l'ingéniosité qui ont permis aux femmes au long des siècles, malgré les contraintes, les interdits, les tabous et les barrages en tout genre, de montrer ce que pouvait accomplir l'union de la volonté, de l'intelligence et du travail. Amazones d'un nouveau genre, elles ont apporté leur pierre à l'édification d'un monde plus totalement humain.

Паэзія

— — —

Poetry

Сяргей Панізьнік
Кінкардайн (Канада)

Кілімы памяці

*Шчырапаважанай гаспадыньцы Івонцы Сурвіле
ў спачуваньне перажываньням
аб страчанай дачушцы
Марыі Паўліне*

І праплывае ў бёрды
для прадзіва — жыцьцё.
Кілімы — Вашы годы
і Ваша пачуцьцё.
З руплівага бязьмежжа,
з глыбіннае красы
Вас уздымае цьвержа —
Любові паясы.
Душа ня будзе ў стоме:
пакута безь ярма.
Любоў — у апрытоме:
Дачка — жыцьця кайма.
Зьвіваюцца хвіліны
ў Сьвятых Нябёсаў ніць.
Красавікі Айчыны
Дачушку будуць сьніць.

У нізкім паклоне Сяргей Панізьнік
26.04.2020

Напярэ́ймы

Не насуперак і наперакор павучанняў раскат —
кожнаму нападхvat

Уводзіны

Дзе думы ў дагодзе — жыццё ў асалодзе.
Мы — кветкі ў прыродзе: нам быць толькі ў згодзе.
Пры ўзнёслай выгодзе абняць асяроддзе.
Мацуем суплоддзе ў свабодным народзе.

Днём з агнём...

— Цябе шукалі днём з агнём...
— Я, Вечар, не згубіўся:
У Ночаньку ўлюбіўся.
Сны пачалі туманіцца...
Святлела зноў зарэчча
і той, хто Днём натхняецца.
— Ты — з Розумам сустрэча,
калі ўсе з Праўдай раяцца,
на крылцах золку бавяцца...
— У смелыя часы
хай нашы галасы
і з недаверам справяцца.

Расце вага...

— Улез у лес. Бярэ туга.
Не прапускае і смуга,
задзірыстая дзераза,
учэпістая лаза...
— А вунь прыволля паласа!
— Збягае па шчацэ сляза...
— Калі Свабоды ты слуга —
расце вага!

Наканаванне

— Палачане! Мінчане!
Закіпела Маўчанне:
помніць наша яднанне і ўгнездаванне.

А галоўнае — звання ажыло ўжыванне, —
каб Айчына-Каханне
мела не існаванне, а быццё-будаванне.

* * *

Прамаўлялі Случане:
— Беларусь! Ты — прызванне,
нашай Волі світанне!

Шыпшына

Любіў шыпшыну¹... Мне ж — апазнаць:
вось шып у шыну, вунь — грэбля-гаць...
Каму красоты і з мёдам соты, —
а мне б дружыну — жыцця спружыну, —
наноў здагнаць Рушэнне, Раць...
Шыпшына — Золь... Гучы, пароль:
— О Беларусь, мая шыпшына,
у ветры дзікім не загінеш!
(Знікае боль.)

Крывіцкая крыца

І пад грознымі перунамі
Беларусь была з намі.
Прашу, мой ліцвін, не крычы:
па-праўдзе — мы ж усе крывічы.
Балткрэвамі завуць суседзі.
Мы — свАямі сваякі на вякі.
Вось і ўзведзена Крэва² — сталіца,

¹ Уладзімір Дубоўка, аўтар верша пра шыпшыну, па справе «Саюза вызвалення Беларусі» быў арыштаваны ў 1930 г.; меў пакаранні ў 1937 і 1949 гг.

² **Крэва** — гарадок ля Смаргоні з замкам пач. XIV ст., тунэлямі да Вільні, камянямі-абярэгамі.

дзе на сваЮ сваЮ — стрыжань Крывіі³ —
і ліцьвін-беларус узлез.
...О! Лівень лье! Пад навес!
Там — нявінніца-таямніца:
Пад плашчаніцаю Беларусь:
К р ы в і ц к а я К р ы ц а .

Вязьмо

Плод на плод — смакуй кампот.
Плот на плот — шукай накот.
Год, галінкі не глушы.
Мы — Дзяржавы рослай крона.
Мудрасць — Існасці карона.
Радасць, будзь вязьмом душы!
Ты свабодны? Ты дужы?
Беларусі паслужы,
Не крышы яе Крыжы.

У грамадзе

— Вы ў барЫ? — На плошчы
вуклічы палошчам, —
каб для выбару рупліва
апануць жывое дзіва.
— Выбары ідуць шчасліва?
— З мітуснёю незласлівай, —
каб і зморшчыкі на твары,
пасвятлелі, ды не ў бАры.
— Хмары селі на барЫ,
а ты ўзнёсла гавары:
— У адвазе існаванне

³ **Крывія** — беларуская гістарычная вобласць, размешчаная ў верхнім і сярэднім цячэнні Заходняй Дзвіны, а таксама ў вярхоўях Дняпра і Волгі.

зноў падвысіць наша званне.
— Ля руля я не адзін
Рэспублікі Грамадзянін!

Жыцень⁴

— Ваш я, Жыцень. Даражыце!
Бюлетэні варушыце,
не тусуйце, галасуйце!
— Я навыверадкі ўлез.
Хто са мною — прама ў лес!
— А паўстанцы былі ў пушчы...
— Ох, арэхі трэба лушчыць:
верагодны прэзідэнт
праламаў уладны стэнд,
запісаўся да зуброў.
Бадане любога ў роў.
— І вы ў жыце не ляжыце,
урадлівасці служыце,
прывівайце Волю ў кроў!
— Самы смелы, будзь здароў!

Будзем дужэць

— Раз! Указ не наказ.
— Два! Булавой і галава.
— Тры! Выбары не на двары.
— Чатыры! Там не ўсе — праныры.
— Пяць! Адкрыць кладзь!
— Шэсць! Будзем дужэць!
— Сем! А дзе мой шлем?
— Восем! На сабе Беларусь мы носім.

⁴ Жыцень — дух палёў, бог урадлівасці, багацця і дабрабыту.

— Дзевяць! І заўтра нас не падзяляць.
— Дзесяць! Дзеці набытак узвесаць.
— Суквецце мільёнаў у калоне:
Беларусь на планеце не госць, —
Кожны з нас доблесці ягамосць.

Разам — многа!

— Люблю толькі Бога!
— Стваральнікаў — многа.
Люблю і Сварога⁵ з яго засцярогай:
«Агонь — для былога?»
Мая з ім дарога не толькі да рога.
А будзе трывога, паклічу:
— Каваль мой!
Зноў гнецца падлога: патрэбна падмога.
Пачую Сварога:
— Мы — разам! Нас — многа!
Шануйце Дажбога!

Стрыжань Слова

— Твой Аловак быў не зломак?
— Пазначаў усе задумкі,
Браў — сакрэтнае — у клункі.
Мог замовы перабраць,
Шэфу ў шафу перадаць.
Ды Гусінае Пяро
уваткнулася ў рабро:
— Людзям ты ствараў дабро?
Сук макаў у серабро...
— Выканаў загад Бюро,

⁵ Сварог — вярхоўны бог усходніх славян, нябесны агонь, бог-каваль, бацька Дажбога.

Ды трапечацца нутро:
затрымаюць у метро?
— Не гаруй: бяды палова.
Уздымай ты стрыжань Слова.
Знай: і ў Бусла ёсць крыло,
каб Натхненне не збыло.

Алтар і свечка

— Пастаяў — каля байніцы.
Лекаваўся — у бальніцы.
— Засталіся без аховы?
— Зніклі слугі Іеговы,
а з Плеяды — уніяты...
— Да трыбуны кветак пуд
валачэ зноў Ліліпут.
— Быў яму прывіты кліч —
невылечны, быццам ВІЧ.
— Ёсць у птушачкі гняздзечка.
Зіркаціць мая начлежка.
Бацька крэкча: — Вунь вуздэчка...
Мама шэпча: — Вось насёны...
Там — алтар: не згасне свечка,
бо Анёлу ёсць наўлечка⁶...
Бог не можа быць казённы.

Упоўніцу

— І чым твае напоўненыя даты? Дзе глыб вякоў?
— А там пазначаныя толькі страты...
— А быў жа Мацярык жыццём багаты!
— Крывіч, ліцвін... Знявечаныя латы

⁶ Наўлечка — кашулька.

на шалях інквізітараў мурзатых.
(«Па камерах — усе!») І сірацелі хаты.
— Напоўнім паўнавартаснасцю страты.
— Даўно народ наш насычэння варты!

Па кроплях

— Насыціцца Голад з чужое кармушкі?
Што скажаце, служкі маёй Папялушкі?
— Не на прыкорме чужое мурло, —
то зноў будзе з вамі — усё, што й было.
— Да прахіндзеяў я ўжо не нагнуся
і бусяй да злыдзеньяў не дакрануся.
Хай з Папялушкі ўзносяцца птушкі:
нашыя бел-чырвона-белыя стужкі!
— Выпі гаркоту з напоўненай кружкі...

Вузлы арбіты

Паэты — грэшныя... Іх не прыгнуць?

Рыгор Барадулін

Той паэт стаў «пальцам пханы»...
Гагаталі басурманы,
запісалі ў «бебурнацы»⁷:
— У барханах многа працы!
І з «Узвышша...» — каля стога
Бабарэка, Чорны, Пушча
і Дубоўка... Гнёту — гушча...
Ох, як лёгка забываць,
калі ў сэрцы не трымаць
як вузлы арбіты —
Памяці эрытрацыты.

⁷ Бебурнац — азначэнне для прысуду за «беларускі буржуазны нацыяналізм».

Рыфы рыфмаў

А хто казачнік? Я — басьнік,
вершатворчых слоў уласьнік⁸.
— Казачнікі — першапраходцы,
а нацдэмы⁹ ўсе — на донцы.
Іх расстрэльвалі на шворцы.
А каламі Калымы адпраўлялі праз дымы
сірацець у цьме Сібіру...
Хто ў Іркуцку звездаў жвіру,
наядаўся позна-рана і камамі Магадана.
— Сёння басьнікі — у страсці?
Беражы, Бог, ад напасці!
Каб ізноўку рыфмавалі
і пад рыфы іх не гналі...
— Шар зямны нам акругляць,
Бацькаўшчыну на ім люляць
і нацдом абагаўляць.

Калыханка

Родны Бай мне на сцяне
зноў накрэсліў байку.
«Даць, — падумаў я, — ці не
Баю хлеба пайку?»
Але ж ён не зэк-маўчун,
на сцяне — не кпіны...
(На праспекце крыкне Гун:
— Рукі! Ўсім! За спіны!)
У чырвоным каптане
ходзіць Бай мой па сцяне,
просіць Цэнзара ў вакне:
— Баіць Праўду мне ці не?

⁸ Па-чэшску паэт — *basnik*; любоў — *laska*.

⁹ **Нацдэм** — нацыянал-дэмакрат: азначэнне для прысуду.

— Смела бай! І ў нас — Дубай!
— Ох! «Ішоў Бай па сцяне
у чырвоным каптане.
Нёс сямёра вам лапцей...»
— Стоп! Дзіцёнку па лапцёнку
ты не нам нясі ў хацёнку...
Галасуем за Вясёлку!
Ты ды я — за Перапёлку,
за Свабоды-Долі зёлку!
— За дзяржаўную сцяну
не прапусцім Сатану!

Спадзеў

Апостал скінуў пасталы,
а рукапісы — на сталы
разнёс, як Бог Мацерыкі,
малітваў шчырыя радкі:
— Евангелле — уздавацца:
каб радавацца і не баяцца.
Стаіць Бажніца ля Палаца.
І верніка гадуе праца!
— Калі я творца пахвалы, —
Апостал, скінеш пасталы?
— І перадам з адной надзеяй:
хай будзе выбар твой — падзеяй!

Галасістыя каласы

Дзе расло-буяла зелле —
зноў калосся наваселле.
Кветак, роджаных з натхнення,
запрасілі на вяселле, —
каб для кожнага паэта

у сугуччы спела лета.
Два Саюзы ўзбунтавалі:
— А чаму нас не пазвалі?
Шэпчуць каласы: — Іх зерне
хто ў адно застолле верне?
— Прэзідэнт! Будзь на кані
і дзяльбу перапыні.
Не для Ўсходняй, для Заходняй, —
будзем жыць з адной паходняй!

...І гожа!

— Здаўна мы гуклівай пароды.
Народу патрэбныя ноты,
каб Гімн праспяваць, а не бзык,
знаць МОВУ і ведаць ЯЗЫК.
— Знікаюць і волата сховы,
здымаюцца шпоры з аховы,
хаваюцца маскі з аблічча,
калі да народнага кліча
прыслуга прыслухацца зможа.
— Пачуй, Трыадзіны наш Божа —
Айцец, і Бог-Сын, і Бог-Дух:
Радзіме мы ўсе для паслуг —
каб жыць па закону, прыгожа.

Касьба, жніўе 2020 г.

На шляху да грэкаў і варагаў

Сябрам Управы юбілейнага БНіМа¹⁰

Ход — улева, рух — направа...
Пасярод сяброў — Управа!

¹⁰ БНіМ Канады заснаваны 17.09.1967 у Беларускам рэлігійна-грамадскім цэнтры (Таронта).

У БІНіМа ёсьць і лодзь.
 Ён плыве у маладосьць,
 Не зважаючы на годы,
 Узбурэньні непагоды,
 Нелірычны гарызонт...
 У БІНіМа ёсьць і Фонд:
 Сьмелых пошукаў прагнозы,
 Мысьляў творчыя палосы,
 Глосаў¹¹ знойденыя стосы...
 Сам БІНіМ — планетны госьць.
 Для Канады ён Змагар,
 Уладарны Гаспадар
 І Скарынаўскі Друкар...
 Ён, шляхетны Ягамосьць,
 Паўстагодзьдзя з намі ёсьць!
 Мы нясем БІНіМу дар, —
 Каб нас ведалі у твар,
 Каб нас бачылі наскрозь:
 Хто — Навукі варатар,
 Хто — грабар, гарбар¹² Мастацтва, —
 Бо БІНіМ — супрацы Брацтва,
 Кіпень думаў, ведаў жар!

Травень 2017 г.

Мацярык мацярок — Бацькаўшчына бацькоў

Юбілярам 2020 года прысьвячаецца

Зямлі і Неба творцы радасна спяваюць,
 і з вышыняў ім анёлы цуды абвяшчаюць:

Рыгору Барадуліну (85), Уладзіміру Караткевічу (90), Міколу Аўрамчы-
 ку (100), Ларысе Геніюш (110), Яну Скрыгану (115), Міхалу Забэйду-Суміц-

¹¹ **Глоса** — незразумелае слова з тлумачэннем, размешчаным пад гэтым словам, або над ім, або побач на палях.

¹² **Грабар** — капальнік; **гарбар** — апрацоўшчык.

каму (120), Ігнату Дварчаніну (125), Сяргею Палуяну (130), Сяргею Сахараву (140), Янісу Райнісу (155), Яну Чэрскаму (175), Альгерду Абуховічу (180), Францішку Скарыне (530)¹³

Айчына — Айца іскрына,
для нашых надзей садавіна...
Продкамі вылучаная,
нашчадкамі вымашчаная, —
вымучаная, зашчабятаная, —
а б е т а в а н а я!
Не расстайная — наканаваная,
вылюдкамі не здратаваная.
Для Будучыні падрыхтаваная, —
каб і мама на ўскрык
пры нараджэнні новым
дзяціне аддала пялюшкі — Словы:
людз галовы пайдучь на ловы Мовы.
О Край! А-край-чыкам не карай:
Радзіма — роем створаны Рай.
Хай лашчыцца небакрай
да гасцінцаў-дарог,
шчакоча галінкамі гай...
Кожны айчыннік — Ведаў ратай:
з ім зёлкі ускідвае Травень-Май
на мары¹⁴: — Мары прымай, —
каб рошчынай вопыту — з-пад аблачыны
напаўнялася аж да лагчыны —
Спадчына! Яна і ляйчына,
каб родны шанаваць парог,
бацькі нарог, бабулі пірог...
І над матулінымі рушнікамі
з узнятымі для прычасця рукамі
заўсміхаецца Бог!

18.12.2019

¹³ Францішак Скарына нарадзіўся ў 1490 г. 500 гадоў таму, у 1520-м заснаваў у Вільні першую ва Усходняй Еўропе друкарню, дзе ім былі выдадзены кнігі у 1522 і 1525 гадах.

¹⁴ **Мары** — павозка продкаў.

Зьвеставальная скарбонка¹⁵

*На адкрыцці выставы Івонкі Сурвілы
а Ілонкі Барадулінай у Менску. 2004 год*

Атлянтыдаю Канада
усплыла.
Мне спакусаю, прынадаю
была.
А ў кагосьці ў горле скула —
што капшук.
Т а м Сурвіла, т а м Акула,
ёсьць і Жук...
Радзе дадзена ў Канадзе
Ключ і Сьцяг.
Пра што думаюць у Радзе?
Дзе той шлях
ад атлянтаў Атлянтыды —
на маяк...
Ёсьць і ў нас карыятыды:
добры знак!
Зьвеставальная скарбонка —
з-пад стырна.
Т у т Івонка, т у т Ілонка,
тут — Вясна.
Беларусь — каля Канады
хараства...
Нам Дзень Волі не для звады, —
для Раства!

P.S.

Далучэньне да натхненьня

Управа Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва 11.05.2017 павіншавала мяне ад імя сяброў з Днём нараджэньня. На старонцы пошты — і пазнака ад сп. Івонкі Сурвілы: — *Далучаюся!!! Віншую і жадаю натхненьня паэту, і ўсяго найлепшага ў жыцці! Joanna Shymaniec*

¹⁵ Панізьнік С. Пры сьвячэньні...: зборнік вершаў. Вільня, 2004.

І сявец, і жнец...

З касьмічнае вітальні
прыслалі пажаданні,
паклон ад Шыманец.
З прыветнага экрана
я прачытаў: *Joanna...*
О, травень мой сявец
і пажаданьняў жнец.
Ёсьць у Івонкі гусьлі!
Мае ўсе рыфмы — гусі
на поле зьнесьлі. Бусьлік
сказаў: — Будзь, удалец!
Ня толькі вілы зь вілы,
вязамо вазьмі ў Сурвілы
і ў сноп — верш-даўгунец!

11.05.2017

Ня зьнікне Сонца зь Небасхіла

Для сп. Івонкі Сурвілы¹⁶

Ня згасьне ў Вас Натхненьня сіла:
Ачнецца й змоўклы здравіла,
Пакруціць Волі матавіла...
Уздыме з алтара кадзіла, —
Зьнявер пакоціцца з насыціла.
Ня зьнікне Сонца зь Небасхіла,
Бо ў нас Івонка ёсьць —
СУРВІЛА!

11.04.2018

P.S.

«Дарагі спадар Сяргей! Дзякую за такі прыгожы падарунак! Вельмі ўдзячная Івонка»

¹⁶ Юбілейная заўвага: сп-ня Івонка, дачка Уладзіміра Шыманца, народжаная ў Стоўбцах 11 красавіка 1936 г., старшыня Рады БНР з 1997 г., пражывае ў Канадзе 50 узнёсла-творчых гадоў.

Вольга Іпатава
Бэры (Канада)

Развітальнае

Нашто нам лісты?
Не пішы!
Хай ветрам, сумётам, сусветам
Прыходзіць жывая абвестка
Тваёй незмаўкальнай душы!

Нам зорную мець блізіню:
Каметавым стане свячэннем
Тлумачыцца свету значэнне...
Лістом я, мой дружа, зманю.

Зманю, што мне добра —
сцілом,
Паперай і гоманам зычных,
Фасоўкаю вестак сталічных...
Хай — ветрам,
завей,
імглой...

* * *

На сэрца золкаю расой
Апала злое слова.
Падняўшы меч, сячы!
Лязо
Блішчыць.
Прыняць гатова

І твой папрок, і той імпэт,
З якім агонь наш студзіш.
Бо знаю:
Заўтра іншым свет
І ты інакшым будзеш.

Узнікшым сёння ў барацьбе,
Быць дружбе і даверу,
Бо веру ў моцную сябе.
І — у цябе я веру...

* * *

На сьнеданне — хлеба луста.
Зара — ручніком на плячы.
Забылася — сушыць вусны
Прарочы сон уначы.

Над рэчкай плюскоча пранік,
За кладкай празрысты плёс.
Забылася — паліць раннем
Сляды мае россып рос.

Буе ля ног зарніца,
Страляе часнок з ляхі.
Забылася — б'е бліскавіца
Ў высокія берагі...

* * *

З табой упоравень кашу
Ячмень, ужо васковы.
І вёдры поўныя нашу
Для лазенькі вясковай.

Прылазнік вузенькі прапах
Распаранай бярозай,
І атулілі дымны дах
Галінкі вербалозу.

Бліжэй душою, як калі,
Мы ў гэтых ціхіх нетрах.
Агонь у грубцы запалі!
Я ж — атулю ад ветру.

Нам гаспадарыць удваіх
Нязвыкла, ды так згодна.
І дотык цёплых рук тваіх —
Нібы адвеку — родны.

Шапоча на двары лісцё,
І дзень складае крылы,
Адзін з тых дзён, што нам жыццё
Так шчодро падарыла...

* * *

«Што ж няма у цябе
Анікога?»
Лёг у ногі
Пакорлівы цень.
Усміхнуся.
Кахаць бы такога,
Што не любіць хатні
Агмень!
Хто душу не аддасць
За ўдачу.
Хто апошняй травінцы
Брат.
Хто, калі пайду,
Не заплача,
А пакіне —

Не прыйдзе назад.
Ноч у росах
Палошча плацце,
А туга
Крыніцай сплыла...
У жанчыны —
Праўда зярняці,
У мужчыны —
Праўда крыла.

Пётра Мурзёнак
Атава (Канада)

* * *

Таплю пачуцьці і жаданьні,
каб існасьць дзён мінуўшых зразумець, —
і...
не знаходжу там адказу.
Мінулае та-а-ам засталася.
Маё.

Ня здраджанае.
Хаця хіба й прымальна
ня памятаць
пра дзён мінуўшых слодыч?
Так чалавецтва здраджвае таму, што адплыло, —
і ў той жа час вяртаецца у вечнасьць,
каб параўнаць
сьвятло казаньняў моц.

Ці прagne сёньня пабыцьцё
не супярэчыць
тым гадам і стратам,
што плывуць між нас?

Не-не!

То

не

недарэчнасьць!

Жывём мінулым успамінам —
які усіх яднае ў існы час!

А там?!

Наперадзе?!

Татальная няяснасьць...

Шмат паваротаў...
Фатальнасьць прыйдзе дапамогай!

8 чэрвеня 2020 года, Атава

Незваротнае

Як гукі вальса,
завіхаюцца ў паветры музы,
шматлікія, непараўнальныя,
як бы зьляцелі
з Рафаэля станцаў
і асалоду хочуць
мне паднесьці дружна.

А я ня супраць дотыкаў ласкавых
і лёгкіх прыказкаў любові.
Яны заберуць смак жыцьця гаркавы —
ня ў сілах музам я адмовіць.

Адкуль жа так хапае маёй Музе сілаў,
каб зь безнадзейнасьці надзею нарадзіла,
каб песьціла душы збалелай раны,
каб сыцішыла зьмярцьвелы боль
па краі мілым,
па маім
загнаным?

11 ліпеня 2020 года, Атава

Паўстань, народ

Ўжо ж! Прачынаецца народ!
Няўжо хужэй мы
за астатніх!

Праз сотні непатрэбных,
каланіяльных год
ня мусіш выглядаць
у сьвеце крайнім.
Варожыя калоны
у цябе ўнутры —
гані нялюдскія
чужынскія калоны!
Прэч іх, на ўсход, на бальшакі,
Там, дзе зацятые живуць бальшавікі,
дзе шарыкавы людям правяць,
да сяго прыгонным.
Дзе душы вольныя?! Чаму не паўстаюць?
Хай Сергіі і Вовы
кіруюць
там на ўсходзе
ў адзічэлых сховах.
А мы, народ Еўропы!
Ну для чаго нам азіяцкія аковы?
Паўстань, народ!
Зьбірай, што моц ёсьць, сілы,
каб зачыніць мяжу рабоў,
мяжу гаспод!
Мой родны беларус
і той, хто верыць (сьцеражы цябе),
май мужнасьць
вызначыць Радзімы шлях,
каб толькі стаўся выбарам адзіным
нацыянальны сыцяг.

11 ліпеня 2020 года, Атава

Прызнаньне

Я ў любові да цябе хачу прызнацца,
як шмат гадоў таму рабіў раней
у час, калі пад песьні салаўя
я не стамляўся цалавацца,
кранаўся шчок палаючых,
бархотных і ласкавых,
сьвітаньне разам сустракаючы...
Што можа быць мілей!..

У час, калі сталаў, мужнеў і спрабаваў пазнаць жыцьцё,
яго крыніц вытокі,
як заўважаць стаў радасны птушыны сьпеў,
як ля калыскі сына суцішаў я крокі,
бярог жанчыны сон,
ёй сны жаданыя
перарываць ня сьмеў...

Ўсяму свой час.
Бацькоўскую пазнаць каб ласку,
дык бацькам трэба стаць,
на прыступак вышэй адзін падняцца,
каб казкай сталася жыцьцё,
было якое напачатку казкай,
каб роду сваяму,
прыкленчыўшы, прызнацца
ў любові —
да яго,
да маці, што з каханьня нарадзіла,
к зямлі, што гадала й
выправіла ў сьвет не аднаго...
Ў любові прызнаюся
прад Радзімай мілай!

19 ліпеня 2020 года, Атава

Юрась Шамецька
Атава (Канада)

Непрадказальнае

Сустракаючы непазбежнае,
я знаходжу сябе ў абставінах,
дзе жыццё маё — рэха вечнага,
лёгка шырыцца пlynню памяці,
дзе на ростанях паралельнасці,
на вышынях нязвыкла белага
я шукаю жыцця ўзаемнасці,
не цураюся неба смелага...
А ад нас застанецца лепшае
на шляхах, заўжды супярэчлівых.
У абставінах супрацьлеглага
дабрынёй мы заўсёды вечныя...
Застаёмся святлом у раніцу,
непадробнымі, прывітальнымі,
дзе так любіцца, дзе так марыцца
на вышынях непрадказальнага.

Слухаючы Філіпа Гласа

Халоднае лета... Кейп-Брэтан...
Пранізлівы подых святла...
Мы слухаем музыку Гласа —
аскепкі празрыстага шкла.

Як песню нястомных атлантаў,
мы чуем таемны прастор,

збіраем, нібы фаліянты,
святочны і ўзнёслы настрой.

Мы — музыкі дзейная частка...
Нам мроіцца шчасце спазнаць.
А тут вельмі лёгка застацца
і музыку з небам з'яднаць.

Упэўнена, моцна, старанна
мы з музыкі лепім святло,
і цягне да думкі дакладнай:
пачатак жыцця — хараство.

Як добра з мастацтвам спаткацца,
хоць шлях яго — тонкая ніць,
нам музыкай Гласа застацца,
нам доўгае лета пражыць.

У залі Бацічэлі галерэі Уфіцы

У памяці тых дзён ужо не бачна...
Глядзелі на карціны Бацічэлі,
натхняліся напеўнасцю паважнай,
у хуткім вальсе да «Вясны» ляцелі...
Палац музейны вабны, як надзея...
А ў прыцемках шматлюднай доўгай залі
сябе мы на карцінах пазнавалі
ды ў хвалях прыгажосці маладзелі...

Вось неба пацямнела...
І раптоўна
за вокнамі мы ўбачылі зарніцу —
не прыпынілі ж важкую размову
з мастацтвам, што жадала паўтарыць нам:
«Гармонію шукаць заўсёды варта...»
А за акном прыціхлыя сініцы

нас бачылі...
І трэскаліся фарбы
ад хваляў
фларэнтыйскай навальніцы...

* * *

Мэта музыкі — цішыня...
Тая, што прымушае струны
не чакаць, а шукаць штодня
супадзенне з ужо мінулым.

Мэта музыкі — цішыня...
Акіянам святла яднае
з Богам, небам, пачаткам дня,
потым сцішана прападае.

Мэта музыкі — цішыня...
Таямніца, прамень удачы,
суцяшэнне і глыбіня
у жаданні шукаць і бачыць.

Дом

Дом...
Час праляціць арлом...
Дом цяпло захавае.
Часам у ім спяваем.
Ён разаб'е варожасць,
зробіць дакор няможным...
Вокны глядзяць на дрэвы...
Горад... Жыццё... Надзея...

Дом...

Кліча жывым агнём,
ціхім паве́трам, Бо́гам.
Зноў павядзе дарога...
На скрыжаваннях лёсу
будуць бліжэй нябёсы...
Дом назаўсёды стане
месцам твайго вяртання...

Дом...

Чую далёкі гром...
Рэха майго дзяцінства...
Лета... А мне не спіцца...
Мама прачнецца рана...
Раніца ўжо паўстала...
Дом ажыве, і зноў
я пазаву сяброў...

* * *

Прымі мяне такім, як ёсць,
прыязнасць неба,
Я цішынёю б уваскрос
ці плённай глебай...
Прымі мяне, птушыны клін, —
мы будзем разам
ляцець між плынямі вышынь,
куды лёс скажа...

Прымі мяне, як чысты верш,
святое ранне,
Я б словам чулым прывітаў
тваё вяртанне.
Прымі мяне такім, як ёсць,
спакойны вечар...
Ты, як і я, заўсёды госць
на гэтым свеце...

* * *

Мы гэты час перажывём...
Наступіць эра непазбежна,
калі па вуліцах бясснежных
мы пойдзем красавіцкім днём.
На скрыжаваннях гарадскіх
мы не разгубімся... Спазнаем,
як горад цішыню стварае,
нас пакідаючы адных.
А хвалі стомленай журбы
забудуць дзённую бясконцасць,
святлом хвалюючае сонца
залье халодныя двары.
І горад будзе не пазнаць...
Ён будзе радасны і новы...
Свае пачуцці, сны і словы
захоча нам пераказаць...

Верш канадзкой салідарнасці зь беларусамі Бацькаўшчыны

Нам проста, вам цяжэй —
ня тоячы надзей, —
мы разам!

Нястомнай сілай
паўстае раство,
час распачы
бязьлітасна зьнікае,
на Беларусі
новае жыццё
нас стужкай белай,
праўдаю натхняе...

Свабоды смелай
захлісьне прыліў,
Пагоні меч
над цемраю паўстане,
для барацьбы
нам хопіць дзёрзкіх сіл,
сьцяг бел-чырвона-белы
нас яднае...

Мы сёньня побач,
і зьнікае жах...
Няхай цярністай
бачыцца дарога...
Ды толькі разам,
свой узняўшы сьцяг,
нас прагна
чакае Перамога!

5 верасьня 2020 г.

Maria Paula at home. 2014
Марыя Паўліна ў хаце. 2014

**Maria Paula with mother Ivonka and Zina Gimpelevich
 at the Convention of Belarusians of North America. Ottawa,
 September 2016**

**Марыя Паўліна Сурвіла з маці Івонкай і Зінай Гімпелевіч
 на Сустрэчы беларусаў Паўночнай Амерыкі. Атава,
 верасень 2016**

Беларусь у гісторыі
і сучаснасці

— — —

Belarus in history
and the present day

Virginie Symaniec
Paris (France)

L'AFFAIRE *PAÛLINKA* DE IANKA KROUPALA (1882–1942) SOUS LA « LOI NEFED » (1916–1999) OU COMMENT FABRIQUER DU « SOVIÉTIQUE » À PARTIR D'ÉCRITS QUI NE LE SONT PAS

Les historiens du théâtre biélorussien admettent généralement que l'intrusion de l'idéologie du marxisme-léninisme dans les arts tout au long du XXe siècle soviétique suffit à mesurer les écarts factuels que l'ouverture des archives leur a permis de constater, à dater de la fin des années 1980, entre les matériaux de première main qu'ils découvraient en archives et l'histoire du théâtre biélorussien soviétique telle que leurs pairs l'avaient narrée à dater de 1945. Seul Zianon Pazniak, un jeune doctorant en études théâtrales qui, à la fin des années 1980, allait devenir le *leader* du Front populaire de Biélorussie (BNF), s'en prit de front — dans sa thèse sur les *Problèmes de mise en place et de développement du théâtre biélorussien professionnel au début du XXe siècle, 1900-1917* (Leningrad, 1981)¹ —, à l'homme qui avait été au centre du processus de « soviétisation » de la culture dans son pays. Un homme, sur lequel on chercherait vainement des informations autres que très consensuelles : le pédagogue, auteur dramatique, historien du théâtre, membre du Parti communiste d'Union soviétique à dater de 1945 et censeur en chef russe des arts et de la culture de Biélorussie jusqu'à son décès en 1999, Vladimir Ivanovitch Nefed (1916–1999), a pourtant bien été l'une des figures les plus importantes de l'histoire du théâtre biélorussien du XXe siècle. Pendant ses années de règne sans partage, ses effets de plume décidèrent du succès des uns ou de la mort sociale des autres. L'histoire du théâtre biélorussien soviétique fut narrée à son image, les textes dramatiques réécrits et leurs mises en scène adaptées pour correspondre à ses vues sur ce

¹ Позняк, Зенон, *Проблемы становления и развития белорусского профессионального театра начала XX в., 1900–1917 гг.*, Ленинградский государственный институт театра, музыки и кинематографа, 1981.

que devait être le théâtre soviétique des Biélorussiens. L'influence de cet homme fut si considérable qu'il faut espérer que son parcours fera un jour l'objet d'une thèse. Dans l'attente, il convient de lancer quelques pistes de recherche en illustrant son implication dans « la fabrique du soviétique » par le biais d'un cas d'école : l'histoire de la pièce *Paùlinka*, écrite en 1912 par l'auteur dramatique biélorussianophone Ianka Koupala (1882–1942),² qui nous semble montrer de façon pertinente la manière dont il s'est agi de produire non seulement des textes et une esthétique politique soviétiques à partir d'œuvres qui ne l'étaient pas, mais aussi une histoire du théâtre biélorussien aux ordres, dont on ne cesse plus aujourd'hui de lister les artifices.

Qui était vraiment Vladimir Ivanovitch Nefed?

Vladimir Ivanovitch Nefed est né le 27 janvier 1916 à Chakhty dans la région de Rostov sur le Don en Russie. Il décède le 23 mars 1999 à Minsk en Biélorussie. Dans son texte laudatif publié en 1996 à l'occasion du jubilé du quatre-vingtième anniversaire du censeur³, Richard Smolski, recteur de l'Académie des Arts de Minsk, le présente comme un fils de mineur, d'abord destiné à suivre les traces de son père. En 1931, V. Nefed aurait en effet entamé, à cet effet, une formation dans une école de la région de Rostov portant déjà le nom de « Dictature du prolétariat ». Mais de l'avis de R. Smolski, ses « dons littéraires » l'auraient ensuite conduit à devenir ouvrier à la rédaction du radio-journal local. Entre 1933 et 1934, il travaille dans une usine de fourrure dans la région cette fois de Moscou, avant de « trouver enfin sa voie » en étudiant l'histoire et la théorie de l'art scénique à l'Institut d'histoire, de philosophie et de littérature Tchernychevski⁴ de la capitale russe. Le jeune homme est alors loin d'être au bout de son ascension sociale. Diplômé de l'Institut Tchernychevski en 1940, il est immédiatement propulsé chef adjoint du service des théâtres de la direction des Affaires artistiques près le Soviet des ministres de BSSR.⁵ De 1942 à 1947, il devient responsable de ce service, mais il ne prend sa carte du Parti qu'en 1945. Cette information à première vue anodine a toute son importance : V.

² Купала, Янка. *Паўлінка. Сцэны з шляхоцкага жыцця ў 2-х актах*, Камедыя, Выданьне другое. Вільня : Беларуская друкарня імя Ф. Скарыны, 1927; Купала, Янка. «Паўлінка, камедыя ў двух актах»; Купала, Янка. *Паэмы, драматычныя творы*, Мінск : Мастацкая літаратура, 1989.

³ Смольскі, Р. В. «Уладзімір Іванавіч Няфёд (Да 80-годдзя з дня нараджэння)», *Весці АН Беларусі*, Сер. грамад. навук., № 2, 1996.

⁴ Московский институт истории, философии и литературы имени Чернышевского.

⁵ Отдела театров Управления по делам искусств при Совете Министров БССР.

Nefed aurait-il donc passé toute la Seconde Guerre mondiale à Minsk qui, de l'*Opération Barbarossa* déclenchée le 22 juin 1941 à l'*Opération Bagration* menée sur Minsk entre le 22 juin et le 4 juillet 1944, n'est pas aux mains des Soviets, mais des nazis? Les quelques biographies qu'il est possible de trouver sur lui passent curieusement sur cet aspect de sa carrière, sinon pour noter qu'il se serait retrouvé médaillé de l'ordre d'Honneur en 1944. Au sortir de la Seconde Guerre mondiale, l'homme se présente ainsi comme un *tchinovnik* russe de carrière, membre depuis 1940 d'un appareil d'État biélorussien soviétique qui vient pourtant de subir une période d'intermittence et qu'il s'agit désormais de reconstruire sur des bases qui ne sont pas tout à fait celles d'avant-guerre.

Au sortir de la Seconde Guerre mondiale, V. Nefed ne peut donc pas réellement revendiquer une position de chercheur. Ce n'est qu'à dater de 1951, année où il obtient un nouveau diplôme d'*aspirant* près l'Institut de littérature et d'art de l'Académie des Sciences de Biélorussie, qu'il commence à travailler en tant que membre à part entière de cette académie, puis à diriger successivement plusieurs de ses départements. Le département d'art tout d'abord, à l'Institut d'art et de littérature en 1954, où il écrit et soutient en moins de deux ans sa thèse sur *Le théâtre biélorussien au cours de la Grande Guerre patriotique* (1956). Puis, lorsqu'en 1957 est créé l'Institut de recherche d'art, d'ethnographie et du folklore Kondrat Krapiva de l'Académie des Sciences de Biélorussie,⁶ il se voit attribuer par les autorités de la République la direction de son département d'art et de cinéma jusqu'en 1970. Entre-temps, en 1966, il reçoit un autre prix d'État, suite à la publication de son livre sur *La Formation du théâtre biélorussien soviétique*, publié à Minsk en 1965. On le retrouve encore à la direction du département de construction des monuments historiques et culturels de la République jusqu'en 1977, puis, à la direction de la section théâtrale de l'Institut jusqu'en 1988. Enfin, à dater de 1988, et quasiment jusqu'à sa mort, il règne en maître absolu sur la direction du département théâtral du même Institut. Progressivement, V. Nefed traverse donc ce qu'il reste du siècle en accomplissant une carrière académique ascendante et sans accrocs, qui le conduit à se retrouver à tous les postes clés de la construction culturelle biélorussienne soviétique de l'après-Seconde Guerre mondiale. Il semble en effet important de souligner que ses actions n'ont pas nécessairement concerné que la normalisation de l'écriture de l'histoire du théâtre en Biélorussie, mais à inscrire l'histoire de ce théâtre, ainsi que sa pratique concrète, dans une pensée plus vaste de ce que devait être la culture biélorussienne soviétique sur un territoire qui s'était considérablement élargi

⁶ Заведующий отделом театра Института искусствovedения, этнографии и фольклора АН БССР.

après les accords de Yalta pour intégrer ce qui, entre 1921 et 1939, avait fait partie de la Pologne Orientale. Aussi ses disciples lui attribuent-ils le fait d'avoir fondé une école singulière de recherche en histoire biélorussienne du théâtre, qu'il serait possible de qualifier d'orthodoxe, conservatrice et patriotique. Cette école singulière ne consista pas seulement à établir la Révolution d'Octobre en tant que temps zéro de l'histoire du théâtre biélorussien. Elle consista également à gérer et à harmoniser, dans la narration même de l'Histoire, les événements artistiques et culturels biélorussianophones qui s'étaient développés des deux côtés de la frontière polono-soviétique entre 1921 et 1939. Puis, de construire une histoire soviétique du théâtre entre 1941 et 1944, tandis que la Biélorussie avait été de fait sous occupation nazie. Enfin, outre maintenir un ordre idéologique sur une conception possiblement strictement soviétique de la notion de culture biélorussienne après 1945, il fallait encore couper cours aux dissensions sur la narration de l'Histoire, en particulier dans le milieu des véritables fondateurs du théâtre biélorussianophone des années 1920–1930 et qui, ayant survécu à la Seconde Guerre mondiale, pouvaient témoigner, y compris par leurs habitudes en terme d'horizon esthétique et de pratiques scéniques, de la fausseté des écrits de Nefed. À noter enfin que V. Nefed fut également enseignant. De 1947 à 1990, il professe à l'Institut biélorussien du théâtre et des Arts des matières aussi diverses que l'histoire et la théorie du théâtre, les pratiques du théâtre biélorussien contemporain, les problèmes liés à ses écritures dramatiques ou ceux propres à la pratique scénique (actorat, mise en scène et scénographie compris). S'il ne soutient son doctorat qu'en 1963 à Moscou sur *Le théâtre dramatique biélorussien. Un essai historique*, il est sacré professeur l'année suivante (1964), après quoi, il centralisera également la direction des travaux de thèse des étudiants. En 1972, il devient membre correspondant de l'Académie nationale des Sciences de Biélorussie, puis, « travailleur émérite de l'art de BSSR » (1975). Il reçoit encore le prix d'État Kondrat Krapiva pour sa monographie, publiée en 1991, sur Ihnat Bouïnitski (1861–1917), le directeur d'une troupe de danse folklorique des années 1910, qu'il n'aura de cesse, tout au long de sa carrière, de présenter comme le « père fondateur » du théâtre biélorussien. À la fin de sa vie, V. Nefed avait écrit environ 500 articles, car il convient également de noter que le censeur était aussi critique en chef des pratiques théâtrales de son temps. En effet, dès 1946, il était devenu membre de l'Union des écrivains de Biélorussie et membre fondateur de son Union théâtrale, qui changea de nom en 1987 pour devenir l'Union des praticiens du théâtre de Biélorussie. De 1946 à 1996, il dirigera encore le département de critique théâtrale de l'Union des praticiens de théâtre du pays. On lui doit

encore 13 monographies, ainsi qu'une trentaine de pièces en un acte, qui furent surtout jouées par les théâtres amateurs de la république, mais qui n'ont jamais été étudiées. Une question lancinante finit donc par se poser : qui était donc réellement cet homme qui a réussi à faire une carrière exemplaire, aussi bien sous occupation nazie que sous Staline, sans jamais être inquiété?

La « Loi Nefed » ou ce qui doit disparaître

La rédaction de l'histoire du théâtre biélorussien soviétique est donc entièrement liée à la carrière et à la personnalité de cet homme, à qui l'on doit la falsification de nombreux faits et la disparition de précieux documents. Dans ses écrits, comme dans ceux de ses plus fervents disciples, les affiches d'époque publiées sont recomposées pour remplacer des titres de spectacles par d'autres; les dates et les lieux ne tiennent pas; des noms disparaissent pour être également modifiés; des pans entiers d'événements majeurs ne sont jamais cités. V. Nefed et son «école» semblent même recréer parfois de toute pièce des destins. Impossible par exemple d'avoir accès, avant les années 1990, au texte de la première histoire du théâtre biélorussien (1924)⁷ écrite par Frantsychak Aliakhnovitch (1883–1944) ou aux œuvres dramatiques de cet auteur qui dirigea le théâtre national biélorussien sous occupation polonaise (1919–1921), puis sous occupation nazie, et qui avait été le plus joué de son vivant. Il faut attendre 1996 pour que V. Nefed publie un livre haineux sur ce représentant de l'influence du « facteur polonais » dans l'histoire du théâtre biélorussien, dont il ne pouvait soudain plus cacher l'existence. Dans *Aliakhnovitch, militantisme théâtral et civico-politique* (1996),⁸ préciser que cet auteur avait bien été le premier metteur en scène professionnel de Biélorussie restait toutefois un problème. Dans toutes ses monographies antérieures, V. Nefed avait en effet biffé son nom pour attribuer ses principales mises en scène soit au très folklorique Ihnat Bouïnitski, soit à Florian Jdanovitch (1884–1937), dont il soulignait le statut de premier metteur en scène du premier théâtre d'État biélorussien soviétique.

V. Nefed avait également attendu les années 1980 pour citer, en passant, le nom de Valentin Smychliaev (1891–1936) et l'expérience des studios biélorussiens et juifs de formation de l'acteur près le Mkhat à Moscou au début des

⁷ Аляхновіч, Францішак. *Беларускі тэатр*. Вільня : Выданьне Беларускага Грамадзянскага сабраўня ў Вільні, 1924.

⁸ Няфёд, Уладзімір. *Аляхновіч, тэатральная і грамадска-палітычная дзейнасць*, Мінск : Навука і тэхніка, 1996.

années 1920. Ces studios avaient pourtant contribué à former les acteurs du Second théâtre biélorussien d'État (BDT-2), fondé en 1926 à Vitebsk, ainsi que la troupe du théâtre juif de Biélorussie⁹. Ce qui doit cette fois disparaître de l'histoire du théâtre biélorussien est non seulement la figure V. Smychlaiev en tant qu'ancien membre du Proletkult sacré, pendant la Première Guerre mondiale et sur la ligne de front dans la région de Minsk, chevalier de l'ordre des Templiers; la relation que les jeunes biélorussiens du studio entretenirent avec l'enseignement du théosophe et mystique Mikhaïl Tchekhov (1891–1955), ou encore, l'importante contribution du metteur en scène d'origine juive, Leù Litvinaù (pseudonyme de Leù Markavitch Gourevitch, 1899–1963), au développement du théâtre non pas «juif» mais «national» de Biélorussie. Pourtant, de prime abord, rien ne semble rapprocher F. Aliakhnovitch (emblème du « facteur polonais » et de la collaboration au nazisme) de L. Litvinaù (emblème du « facteur juif » et de la résistance au nazisme) dans l'histoire du théâtre biélorussien vue par V. Nefed. Il se trouve pourtant que les deux hommes se sont intéressés à la même pièce : *Paùlinka* de Ianka Koupala.

***Paùlinka*, un fil d'Ariane?**

Résumons brièvement l'intrigue du texte original, sous-titré « Scènes de la vie de la noblesse en deux actes » : Paùlinka, fille de Stiapan, est amoureuse de Iakim Saroka l'instituteur du village aux idéaux « révolutionnaires ». Mais Stiapan, petit aristocrate de province, refuse de donner sa fille en mariage à ce « paysan ». Il préfère la marier à Adolf Bykoùski, un petit noble biélorussien à l'esprit « polonais » (entendre polonophone). Aussi les deux amoureux décident-ils de se marier en cachette. Mais leur plan tourne court. Tandis que Paùlinka s'apprête à fuir, elle tombe, au sens propre, sur Bykoùski, qui a perdu son chemin. Le vacarme produit par cette collision nocturne réveille toute la maisonnée. Stiapan, qui croit que Bykoùski est en train d'enlever sa fille, rosse celui qu'il voulait pour gendre. Mais lorsque la jeune fille apprend les raisons de l'absence de Iakim, la comédie tourne au drame. Stiapan a dénoncé le jeune homme à la police pour activités révolutionnaires et ce dernier a été arrêté. Paùlinka s'écroule, en maudissant la cécité et la bestialité de son père et de ceux qui l'entourent. Le personnage, symbolique de la nation, ne peut donc pas épouser celui qui symbolise la révolution. Tandis que la dramaturgie biélorussia-

⁹ Symaniec, Virginie. «Le Théâtre d'Art de Moscou en Biélorussie : adaptation/contestation d'un modèle», in *Le Théâtre d'Art de Moscou. Ramifications, voyages*, Marie-Christine Autant-Mathieu (dir.) Paris : CNRS Éditions, 2005.

nophone des années 1880–1910 avait placé la thématique du mariage au centre du répertoire, Ianka Koupala avait inauguré un renversement de perspective. Auteur de sensibilité nationaliste, ses aspirations se voyaient contrecarrées par la réalité des conflits sociaux, politiques et armés qui constituèrent l'histoire troublée de la Biélorussie des années 1910–1920. La Biélorussie allait-elle seulement pouvoir s'émanciper ou accéder à son indépendance ? En 1921, au sortir de la guerre polono-soviétique, F. Aliakhnovitch avait « ressuscité » la jeune fille pour la fiancer à son amoureux révolutionnaire dans un texte qu'il intitulait *Paùlinka fiancée*.¹⁰ Ce nouveau texte permettait d'agrémenter l'original d'un troisième acte, pour le remplacer à l'affiche du théâtre national, avec pour sous-titre « Offrande à Ianka Koupala ». Aucune comparaison des deux textes ne verra pourtant le jour du temps de l'URSS en dépit des sens symbolique et politique que put prendre cette substitution,¹¹ car pour V. Nefed, le « bourgeois-nationaliste » F. Aliakhnovitch n'avait pas eu d'autre intention que d'altérer le sens de l'œuvre originale aux fins de mettre un terme à la révolte sociale de l'héroïne. Que deux textes biélorussiens écrits sur le même thème puissent dialoguer de façon horizontale était impossible. À noter toutefois qu'Aliakhnovitch y donnait une vision tout à fait différente du personnage du révolutionnaire. Iakim n'était plus un petit instituteur de province que l'on pouvait rapprocher de la paysannerie. Ce jeune révolutionnaire se présentait de façon explicite comme un intellectuel. Vingt-deux années plus tard, le 23 mai 1943, à Tomsk, en Russie, où s'étaient exilés, pendant la guerre, un grand nombre d'artistes juifs de Biélorussie fuyant le nazisme, Leù Litvinaù allait de son côté signer une nouvelle mise en scène de la pièce, que « l'école Nefed » n'aura officiellement plus de cesse, à dater des années 1960, de présenter comme patriotique et soviétique.

En 1972, le disciple de V. Nefed, Ales Esakoù, expliquait en effet que L. Litvinaù s'était donné pour but de transformer *Paùlinka* en « une pure comédie », raccourcissant le texte et coupant tout ce qui ne relevait pas des critères généralement admis pour le genre comique.¹² Le premier monologue de Paùlinka, « bien trop sérieux », disparut. L'arrestation de Iakim sur dénonciation du père de la jeune fille fut désormais traitée sur le mode comique. Stiapan et son

¹⁰ Аляхновіч, Францішак. «Заручыны Паўлінкі». *Беларускі Звон*. Вільня : *Беларускі Звон*. № 6-7, 1921; Аляхновіч, Францішак. «Заручыны Паўлінкі». П'еса ў адным акце з песьнямі і скокамі, *Адбітка з беларускага Звону*, Вільня, 1921.

¹¹ Шыманец, Віржыні. «Пад выкляцём : калі тэатр ставіць пытаньні палітычнай і культурнай гісторыі Беларусі». *Запісы БІНІМ*, № 26, New York–Менск, 2003.

¹² Есакоў, Алесь. *Янка Купала і беларускі тэатр*. Мінск : Мастацкая літаратура, 1972, с. 134–152.

compère, Prantsis' Poustarévitch, furent déclassés du rang de petits nobles à celui de paysans biélorussiens alcoolisés : les statuts des personnages correspondaient désormais à la hiérarchie des classes et des nationalités soviétiques, où un biélorussien est nécessairement paysan, ce qui permettait de procéder à un déplacement des conflits présents dans l'original koupalien. Stiapan, une fois devenu paysan, n'avait en effet plus aucune raison objective de reprocher à Iakim d'être issu de la paysannerie. En revanche, le personnage d'Adolf Bykoùski devait plus que jamais apparaître comme un petit noble d'origine polonaise — et non plus comme un biélorussien polonisé —, se fourvoyant à demander la main d'une jeune fille d'une condition et d'une origine « ethnique » désormais distinctes de la sienne. Le clou du spectacle se voyait ainsi déplacé, de la trahison du père ou du malaise de l'héroïne à l'échec du jeune *pan*¹³ et à la scène de bastonnade polonophobe qui s'en suivait. Le ton tragique du final koupalien se transformait ainsi en *happy end* sur fond de *Liavonikha* — une danse traditionnelle biélorussienne — en supprimant, notamment, ce que les commentateurs de la pièce avaient pris l'habitude de dénommer la « malédiction » de Paùlinka sur sa propre communauté : « Fauves aveugles »... La *Paùlinka fiancée* de F. Aliakhnovitch n'avait-elle pourtant pas été la première de toutes les adaptations de la pièce qui, pour des raisons strictement politiques, se terminait par un *happy end* sur fond de *Liavonikha* ? Dans sa monographie intitulée *Théâtre biélorussien. Aperçu historique* (1959), V. Nefed avait *de facto* déjà figé, et pour longtemps, l'interprétation de la pièce, en affirmant que son intrigue ne devait plus symboliser que la lutte des classes qui avait conduit la jeune génération à s'opposer au vieux monde. Il en prenait désormais pour preuve le fait que « Leur principal opposant [aux deux amoureux] est Stiapan Krynitsky — koulak, homme grossier et despotique, qui, du fait de son état d'esprit ou de ses considérations intéressées, conduit presque sa fille au suicide. »¹⁴ Le mot « presque » n'est-il pas ici particulièrement intéressant ? Car jamais Ianka Koupala n'avait présenté la fin tragique de son héroïne — ou de la nation biélorussienne qu'elle symbolisait — comme une violence que cette dernière s'était faite à elle-même.

Réécrire l'Histoire pour réécrire le texte

Face à ces distorsions, on pressent bien qu'il ne suffit pas de modifier un texte pour qu'une construction idéologique fonctionne. Il convient parallèlement de

¹³ *Monsieur*, parfois *seigneur* en polonais.

¹⁴ Няфёд, Уладзімір. *Беларускі тэатр. Нарыс гісторыі*. Мінск : Акадэміі Навук Беларускай ССР, 1959, с. 77.

réécrire entièrement l'histoire de ce texte : une tâche qui va être d'autant plus simple à réaliser que les témoins de son histoire disparaissent presque tous dans des circonstances tragiques. Ianka Koupala a chuté du haut de l'hôtel Moskva de Moscou en 1942. F. Aliakhnovitch a été retrouvé assassiné dans son appartement lors de l'entrée de l'Armée rouge à Vilnius en 1944. Florian Jdanovitch, à qui « l'école Nefed » attribue le statut de premier metteur en scène de la pièce, a été réprimé en 1937. L. Litvinaù s'est exilé à Kazan en 1950, dans des conditions qui resteront longtemps non explicitées. Le décès du metteur en scène Evstihneï Mirovitch (pseudonyme de Dunaev, né en 1878) en 1952, dont la mise en scène de *Paùlinka* de 1927 est curieusement exclue du débat, laisse les mains libres à V. Nefed pour écrire ou faire écrire l'histoire de *Paùlinka* – et du théâtre biélorussien – sans témoins. Résumons ce que « l'école Nefed » nous dit de cette histoire : la pièce aurait été présentée pour la première fois en 1913 dans un petit village du nom de Radachkovitchy, où la mise en scène aurait été de Florian Jdanovitch. Cette soirée aurait été strictement biélorussienne et réprimée par les autorités impériales. Evstihneï Mirovitch aurait proposé une nouvelle mise en scène de la pièce en 1927, mais les modifications définitives de l'original auraient été faites par Lev Litvinaù lors de sa mise en scène datée de 1943. Or si la première de la pièce a bien eu lieu en 1913, ce fut en janvier, non pas dans le petit village de Radachkovitchy, où la représentation eut lieu en juillet, mais au Cercle dramatique de Vilna. Elle fut ensuite reprise en février par un groupe d'étudiants biélorussiens de l'université de Saint-Petersbourg. F. Jdanovitch n'était pas à Vilna en 1913. En revanche, F. Aliakhnovitch y était. La représentation de Radachkovitchy ne fut jamais réprimée par les autorités tsaristes. Un article de *Nacha Niva* du 5 septembre 1913¹⁵ montre qu'elle eut même lieu avec l'aide de la population locale, car elle entraînait dans le cadre d'une fête de bienfaisance au bénéfice de la restauration du bâtiment de l'amicale des pompiers. Enfin, ce divertissement n'eut rien de strictement « biélorussien », puisque la pièce de Ianka Koupala apparaissait en milieu de programme d'une « soirée ethnographique », précédée par une pièce russe et suivie par une pièce polonaise. F. Jdanovitch était bien cité comme ayant pris part à la représentation, mais en tant que comédien plutôt que comme metteur en scène. Il ne reprit la pièce qu'en 1917 dans le cadre de la *Société biélorussienne du drame et de la comédie* qu'il venait de fonder à Minsk, mais sans en modifier le texte original. Enfin, une version de la pièce attribuée à Leù Litvinaù fut réhabilitée au répertoire du théâtre national de Minsk en 1996 – année de la publication

¹⁵ Явар, Мікола. «Беларускі вечар у Радашковічах». *Наша Ніва*, № 34, 5 верасня 1913 г.

d'*Aliakhnovitch*, *militantisme théâtral et civico-politique* de V. Nefed. L. Litvinaù avait commencé sa carrière en étudiant au studio juif de Biélorussie à Moscou, puis en travaillant au MKhAT II. Il est souvent décrit comme un metteur en scène de gauche, qui a connu personnellement aussi bien Evgueny Vakhtangov (1883–1922), Alexandre Taïrov (1885–1950), Valentin Smychlaev que Mikhaïl Tchekhov. Il est aussi régulièrement décrit comme un passionné des questions que posait la biomécanique de V. Meyerhold. Considéré d'ailleurs comme un meyerholdien, il passa dix ans à travailler en tant que metteur en scène au GOSET avant d'être nommé, à son retour d'exil de Tomsk à la fin de la Seconde Guerre mondiale, metteur en scène principal du Premier théâtre biélorussien d'État.

Tandis que l'antisémitisme est l'une des problématiques majeures de la fin des années 1940 en Union soviétique – rappelons que l'acteur Solomon Mikhoels est assassiné à Minsk, capitale de la Biélorussie soviétique, en 1948 – c'est donc un juif qui dirige le théâtre national de Biélorussie et qui donne le ton d'un point de vue esthétique dès 1944. Comme en témoigne de façon implacable, et sources à l'appui, le fils de L. Litvinaù dans un tapuscrit inédit dédié à la carrière de son père,¹⁶ V. Nefed ne cessa d'accuser le nouveau directeur juif du théâtre national biélorussien de « formalisme » et de « cosmopolitisme », en dirigeant la cabale publique contre lui. Pour V. Nefed et ses disciples, L. Litvinaù ne faisait officiellement que dévoyer les mises en scène « nationales » du metteur en scène Evstihneï Mirovitch qui l'avait précédé, jusqu'en 1931, à la direction artistique du Premier théâtre biélorussien d'État – y compris celle de *Paùlinka* datée de 1927, que le second tome de l'encyclopédie du théâtre biélorussien, publié en 2003, décrit désormais comme ayant été orientée vers une interprétation « sociale » du texte¹⁷? Sa plume venimeuse ne sembla ainsi se calmer que lorsque le metteur en scène juif quitta la Biélorussie en 1950 pour aller terminer sa carrière au théâtre russe de Kazan.

Nouvelles hypothèses de travail

La question qui se pose est donc de savoir si la mise en scène muséale et folklorique qu'on nous présente encore aujourd'hui comme étant celle de L. Litvinaù au Théâtre national de Biélorussie est réellement son œuvre. Il ne

¹⁶ Литвинов, И. Л. Начальный период творчества режиссера театра им. Янки Купалы Л. М. Литвинова и его отражение в белорусском театроведении. Машинопись, Казань, 1984.

¹⁷ Сабалеўскі, А. В., Брылон, В. Г. «Паўлінка», *Тэатральная Беларусь* Мінск : Беларуская энцыклапедыя, т. 2, 2003, с. 244–246.

s'agit pas de prétendre que L. Litvinaù n'aurait jamais mis en scène *Paùlinka*. Il s'agit de remarquer que tout ce qu'on voit sur le plateau va à l'encontre des critères esthétiques de la formation que ce dernier avait reçue, de l'expérience du théâtre qu'il possédait et du style qu'il s'était forgé au contact des pratiques de Meyerhold et du théâtre juif d'État soviétique. La question est d'autant plus importante que la mise en scène dite de 1943 est encore présentée aujourd'hui comme une référence, tandis que rien ne démontre esthétiquement qu'il s'agit bien d'elle. À noter encore que, outre la mise en scène d'E. Mirovitch de 1927, le Second théâtre biélorussien d'État de Vitebsk avait présenté la pièce sur une mise en scène d'un autre ancien étudiant des studios de Moscou, Pavel Maltchanaù (1902–1977) en 1936 – année de la tournée de V. Meyerhold en Biélorussie. Il conviendrait encore de citer la mise en scène qu'Ouladzislaù Haloubok (1882–1937), auteur dramatique fusillé en 1937, qui dirigea la troupe du Troisième théâtre biélorussien d'État (BDT-3), avait également proposée de la pièce en 1922. Force est de constater aujourd'hui que ces versions scéniques et textuelles n'ont encore jamais été comparées. Une telle comparaison pourrait nous en dire certainement plus long sur la manière dont se construisait ce qu'on dénommait un « classique » en Union soviétique.

*Алесь Смелянчук
Варшава (Польшча)*

НАПИСАЛ СОБСТВЕННОРУЧНО...

**АЎТАБІЯГРАФІІ ПАЎЛА ВАЛОШЫНА (1891–1937)
І ФЛЯГОНТА ВАЛЫНЦА (1878–1937)
З МАТЭРЫЯЛАЎ СЛЕДЧЫХ СПРАВАЎ НКУС**

Жыццё дзеячоў беларускага нацыянальнага руху Паўла Валашына і Флягонта Валынца трагічна абарвалася ў адзін дзень. Абодва былі забітыя чэкістамі 3 лістапада 1937 г. ва ўрочышчы Сандармох у Карэліі¹. Гэта была чарговая крывакая расправа са зняволенымі сумна вядомага *СЛОНа*, як называлі лагер на Салавецкіх астравах. Зрэшты, у 1937 г. з фармальнага гледзішча *СЛОН* ужо не існаваў. Яго ператварылі ў аддзяленне Беларуска-Балтыйскага лагера з турмой асобага прызначэння, якая вызначалася надзвычай жорсткім рэжымам утрымання зняволеных.

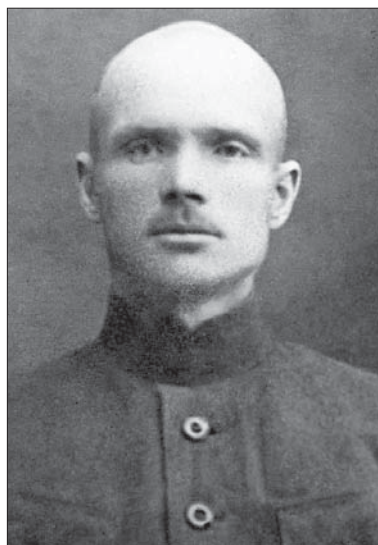
Беларускія дзеячы былі арыштаваныя яшчэ напрыканцы лета 1933 г. За ўдзел у прыдуманым чэкістамі «Беларускім нацыянальным цэнтры» 9 студзеня 1934 г. Калегіяй АДПУ ім прысудзілі вышэйшую меру пакарання, якую замянілі на 10 гадоў зняволення ў лагеры. 9 кастрычніка 1937 г. «тройка» НКУС па Ленінградскай вобл. П. Валашын і Ф. Валынец былі паўторна асуджаныя, і на гэты раз да расстрэлу.

Дзеячы беларускага руху трапілі ў СССР (БССР) з польскіх турмаў, куды былі кінутыя як актывісты Беларускай сялянска-работніцкай Грамады (П. Валашын) і клуба дэпутатаў Сейма «Змаганьне» (Ф. Валынец). У верасні 1932 г. у парадку абмену палітзняволенымі паміж СССР і Польшчай яны прыехалі ў Менск. Пасля абавязковага ўдзелу ў прапагандысцкай акцыі асуджэння польскага «фашызму» атрымалі важныя пасады ў савецкай сістэме ўлады, якія збольшага адпавядалі іх ранейшай дзейнасці. Павел

¹ База дадзеных «Жертвы политического террора в СССР». Рэжым доступу: <https://base.memo.ru/person/show/2736415>. Дата доступу: 21.08.2020; База дадзеных «Адкрыты спіс ахвяраў палітычных рэпрэсій у БССР». Рэжым доступу: [https://by.openlist.wiki/Валашын_Павал_Пятровіч_\(1891\)](https://by.openlist.wiki/Валашын_Павал_Пятровіч_(1891)). Дата доступу: 21.08.2020.

Павал Валашын.
Фотаздымак 1920-х гг.

Флягонт Валынец.
Фотаздымак 1920-х гг.

Валашын фактычна ўзначаліў ЦК Міжнароднай арганізацыі дапамогі рэвалюцыянерам, а ў сярэдзіне жніўня стаў намеснікам («памочнікам») дырэктара Дзяржаўнай бібліятэкі БССР імя У. Леніна. Флягонт Валынец, паводле дадзеных анкеты арыштаванага, выконваў абавязкі народнага камісара камунальнай гаспадаркі БССР.

Дарэчы, тая ж анкета (ад 31 жніўня 1933 г.) паведамляе пра жонку арыштаванага Ганну Іванаўну (40 гадоў) і двух сыноў — Ігара (5 гадоў) і Віктара (12 гадоў). База дадзеных міжнароднага навукова-асветніцкага, праваабарончага і дабрачыннага таварыства «Мемарыял» утрымлівае звесткі пра Валынец Ганну Іванаўну², 1894 г. нар., якая нарадзілася ў Вілейцы, а на момант арышту (23 жніўня 1937 г.) пад прозвішчам Каляда пражывала ў пасёлку Камскае Усце ў Татарскай АССР. Яна была асуджана як «польская шпіёнка» і расстраляная ў Казані 23 студзеня 1938 г. Рэабілітаваная ў 1956 г.

Пасля арышту ў 1933 г. П. Валашына і Ф. Валынца прымусілі напісаць свае аўтабіяграфіі, якія захаваліся ў архівах НКУС–АДПУ–КДБ–ФСБ. Дзякуючы намаганням сяброў згаданага «Мемарыялу» копіі гэтых справаў сталі даступнымі даследчыкам. Менавіта ў архіве Пецярбургскай філіі

² База дадзеных «Жертвы политического террора в СССР». Рэжым доступу: <https://base.memo.ru/person/show/513484>. Дата доступу: 24.08.2020

«Мемарыялу» захоўваюцца копіі аўтабіяграфій Флягонта Валынца і Паўла Валошына, а таксама копіі анкетаў арыштаваных³.

Аўтабіяграфіі, напісаныя ў засценках НКУС, з’яўляюцца спецыфічнай гістарычнай крыніцай. І тым не менш яны ўсё ж утрымліваюць важную біяграфічную інфармацыю, а таксама дазваляюць зразумець пэўныя асаблівасці следчага працэсу і паводзінаў арыштаваных. Варта падкрэсліць, што аўтабіяграфіі пісаліся амаль адразу пасля арышту, і цалкам магчыма, што арыштаваныя яшчэ былі пэўныя, што следства закончыцца іх вызваленнем з-за адсутнасці складу злачынства. Тым больш, што гэта быў толькі пачатак масавых рэпрэсій.

Тэксты аўтабіяграфій былі напісаныя на рускай мове, пазней набраныя на друкарцы і завераныя подпісам супрацоўніка НКУС. Яны публікуюцца ў адпаведнасці з арыгіналам, у т. л. захаваныя падкрэсліванні, якія рабіліся следчымі. У некаторых выпадках былі выпраўленыя арфаграфічныя памылкі і памылкі друку. Загалоўкі аўтарскія.

Автобиография Волошина Павла Петровича

Родился в 1891 г., 28 июня в дер. Гаркавичах⁴, Сокольского уезда, Зубрецкой волости. Сын бедняка (шесть десятин земли — пески). Скончил Юровлянскую⁵ церковно-приходскую школу. До 1908 года был пастухом в своей и окрестных деревнях. В 1908 г. поступил практикантом на почтово-телеграфную станцию пры Крынской п[очтово]-т[елеграфной] конторе, где одновременно работал в качестве рассыльного до 1912 г. В 1912 г., включая и 1917 г. служил на военной службе в качестве военного телеграфиста.

До и в период Октябрьской революции лежал в 198 полевом госпитале в г. Екатеринославе⁶ (помещался в гост[инице] «Европа»). В 1918 г. поступил в жел[езно]дор[ожную] милицию при Управлении Екатерининской ж[елезной] д[ороги] в качестве рядового милиционера, служил несколько месяцев. В конце 1918 г. был в эсэровской дружине по самообороне гор. Екатеринослава (эту дружину возглавлял ЛЮБАРСКИЙ). Рекомендо-

³ Копіі гэтых дакументаў былі перададзеныя польскім гісторыкам др. Мацеем Выврам (Цэнтр польска-расійскага дыялогу і паразумення ў Варшаве), якому хачу выказаць шчырую ўдзячнасць.

⁴ **Гаркавічы** (пол. *Harkawicze*) — вёска ў гміне Шудзялова Сакульскага павета Падляскага ваяводства Польшчы.

⁵ **Юраўляны** (пол. *Jurowlany*) — вёска ў гміне Крынкі Сакульскага павета Падляскага ваяводства Польшчы.

⁶ **Кацярынаслаў** — сёння г. Дніпро ва Украіне.

вал меня в дружину Николай ГРАНАТЕНКО, проживающий по [адресу] Покровская, 48. Дружина после занятия г. Екатеринослава отрядом Махно, была распущена ЛЮБАРСКИМ, когда Махновцы подходили к Дому трудолюбия, где дружина помещалась⁷. В первой половине 1919 г. покупал и продавал муку и картофель.

В августе 1919 г. вступил добровольно в Деникинскую армию, в которой пробыл 4 месяца вплоть до эвакуации белыми гор. Одессы. После занятия РККА Одессы я явился в одной из близлежащих деревень в отряд т. КАТОВСКОГО⁸. Штаб т. КАТОВСКОГО отправил меня вместе с другими в Одессу в Сводный полк как военнопленного.

Согласно требования штаба 41 стрелковой див[изии] РККА я был откомандирован из Сводного полка в Штаб 41 див[изии] в качестве телеграфиста. В Красной армии пробыл по 20 сентября 1920 г., работал в Штабе див[изии] при Оперативном Отделе. Внезапное занятие Трёмбовли⁹, где находился Штадив¹⁰ 41-й, [обернулось тем, что] наряду с другими связистами попал в плен Петлюры¹¹. В петлюровском плену работал по расшивке из узкого на широкий тор железной дороги, как военнопленный на линии Чертков–Ермоличи. При отступлении петлюровцев вернулся в Гусятин¹², а оттуда в Волочиск¹³. В Волочiske остался и вернулся в Екатеринослав в 1920 г. (зимой) и поступил на работу в Управление Екатерининской ж[елезной] д[ороги] в качестве канторщика в канцелярию службы движения, где и работал вплоть до выезда на родину (Польша) как репатриант. Согласно договора между Польшей и Украиной в 1921 г. марта 21 числа.

⁷ Паўстанцкія атрады Нестара Махно (1888–1934) занялі Кацярынаслаў у сярэдзіне снежня 1918 г. 31 снежня ў горад увайшлі ўжо часткі Чырвонай арміі. Да сярэдзіны 1919 г. горад папераменна знаходзіўся ў руках арміі УНР, «махноўцаў», Чырвонай арміі, атрадаў атамана Мікалая Грыгор’ева (1885–1919). Напрыканцы чэрвеня ў Кацярынаслаў увайшлі часткі Узброеных сіл поўдня Расіі, якімі камандаваў генерал Антон Дзянікін (1872–1947).

⁸ Адзін з бальшавіцкіх герояў Грамадзянскай вайны Рыгор Катоўскі (1881–1925) у гэты час камандаваў кавалерыйскай брыгадай 45-й стралковай дывізіі.

⁹ **Трэ́мбоўля** — сёння г. Тэрэбоўля (укр. *Теребовля*) (пераназваная ў 1944 г.) — цэнтр раёна ў Цярнопальскай вобласці Украіны.

¹⁰ **Штадив** — штаб дывізіі.

¹¹ Ваенны і палітычны дзеяч УНР Сымон Пятлюра (1879–1926) яшчэ ў красавіку 1920 г. заключыў пагадненне з Ю. Пілсудскім пра сумесныя дзеянні супраць бальшавікоў.

¹² **Гусятин** (укр. *Гусятин*) — пасёлак гарадскога тыпу і цэнтр раёна ў Цярнопальскай вобласці Украіны.

¹³ **Валачыск** (укр. *Волочиск*) — горад, цэнтр раёна ў Хмяльніцкай вобласці Украіны.

С 1921 по 1923 г. по июль месяц был на хозяйстве в дер. Гаркавичах. 23 июля 1923 г. вошел на место КАЛИНОВСКОГО¹⁴ депутатом в польский сейм, в котором пробыл до 14 января 1927 г. (Ночью с 13 [на] 14 был арестован вместе с другими депутатами «Громады»). 23 мая 1927 г. был осужден Виленским окружным судом на 12 лет каторги. Апелляционный суд смягчил наказание на 6 лет. В тюрьме просидел 5 лет 9 месяцев и 15 сентября 1932 г. приехал в СССР в числе 40 обмененных между СССР и Польшей.

С 16 сентября 1932 г. находился в Москве, Ленинграде, Пятигорске, Кисловодске и Днепропетровске, где выступал на фабриках, заводах, учебных заведениях, [в частях] Красной армии и санаториях. В Минск приехал 4 марта 1933 г. Согласно путевки ЦК КП(б)Б 9 марта принял дела ответственного секретаря ЦК МОПР¹⁵ БССР, где проработал по 15 августа 1933 г. С 19 августа с. г. по договоренности с Наркомпросом¹⁶ был назначен пом[ощником] директора госбиблиотеки им. Ленина в Минске, где работал до моего ареста (т. е. по 1 сентября).

После Февральской революции сочувствовал Керенскому, но по идеологии был ближе к эсэрам. В конце 1918 г. состоял в эсэровской дружине по охране гор. Екатеринослава. Познакомил и рекомендовал меня начальнику дружины ЛЮБАРСКОМУ Николай ГРАНАТЕНКО, проживающий в гор. Екатеринославе, по [ул.] Покровской, 48. После выступления дружины против красногвардейцев Кайдакского района, в котором участвовал и я, хотя перестрелки и не было, но это выступление заставило меня выйти из дружины, которая была распущена ЛЮБАРСКИМ в связи с занятием гор. Екатеринослава махновцами. Никакой связи с ЛЮБАРСКИМ я больше не имел, точно также и с членами дружины. После Кронштадского восстания¹⁷ окончательно освободился от эсэров и их идеологии.

¹⁴ Уладзімір Сямёнавіч Каліноўскі (1889—1940?), дэпутат Сейма ад Блока нацыянальных меншасцяў (1922), сябра Беларускага кола. У 1923 г. быў пазбаўлены дэпутацкага мандата, бо не з’яўляўся грамадзянінам Польшчы. Высланы ў СССР. Са снежня 1923 г. жыў і працаваў у Менску. Напрыканцы 1920-х гг. — дацэнт педагагічнага факультэта БДУ. Далейшы лёс невядомы.

¹⁵ МОПР — Міжнародная арганізацыя дапамогі рэвалюцыянерам (МАДР) — камуністычная дабрачынная арганізацыя, якая аказвала матэрыяльную дапамогу асуджаным удзельнікам рэвалюцыйнага руху ва ўсім свеце. Створана ў 1922 г. рашэннем Камінтэрна. У СССР існавала да 1947 г.

¹⁶ Наркомпрос — Народны камісарыят асветы БССР.

¹⁷ Кранштацкае паўстанне — антыбальшавіцкае паўстанне салдат гарнізона крэпасці Кранштат, матросаў і жыхароў горада (сакавік 1921 г.), выкліканае рэжымам «ваеннага камунізму». Было жорстка падаўлена, але паспрыяла пераходу да «новай эканамічнай палітыкі» (НЭП).

Вернувшись в Польшу в 1921 г. (март месяц) познакомился с белорусскими политическими работниками в Крынках ЛОТЫШЕМ и СОКОЛКЕ-ПОРУКОМ¹⁸. Они познакомили меня [с информацией] о предстоящих выборах в Польский Сейм и о принятии в них участия Западной Белоруссии.

В 1922 г. во время выборов познакомился с членами выборного комитета Гродненского округа (БАРАН¹⁹, ЯКИМОВИЧ²⁰). Они снабдили меня инструкциями и выборной литературой. Вернувшись в Сокольский уезд начал агитировать за список № 15 (буржуаз[ный] национальный блок)²¹, а где можно было агитировал за список № 5 (коммунисты)²².

После выборов в Сейм навязал более живую связь с местными коммунистами (Белокозы из села Юровляны и Кишкели из дер. Гаркавичи). Будучи депутатом Сейма вёл активную МОПР работу в нескольких тюрьмах (Гродно, Белосток, Пружаны, Волковыск и т. д.). В этих городах имел связь и активную поддержку ком[мунистического] актива и ком[мунистической] молодежи в подаче продовольственных пачек политическим заключенным (по 102, 126 и другим параграфам за политическую деятельность). Будучи в Национальном Белорусском клубе депутатов принадлежал к левому крылу. Ездил в Гданьск за коммунистической литературой и листовками.

¹⁸ Відавочна, што гаворка ідзе пра дзеячаў беларускага руху, але знайсці пра іх інфармацыю пакуль не атрымалася.

¹⁹ **Сяргей Баран (Баранаў)** (1892–1935?), палітык, грамадскі дзеяч і педагог. Дэпутат Сейма ад Блока нацыянальных меншасцяў (1922). Арыштаваны ў 1923 г. па абвінавачванні ў падрыхтоўцы паўстання, асуджаны на 6 год турмы, але ў 1926 г. вызвалены па амністыі. У 1928 г. нелегальна перайшоў у БССР. Вучыўся ў педагагічным інстытуце ў Менску, з 1932 г. – сябра УсеКП(б). Працаваў у ЦК МАДР. Арыштаваны органамі НКВС у верасні 1933 г. па справе «Беларускага нацыянальнага цэнтру». У студзені 1934 г. асуджаны калегіяй АДПУ на 10 гадоў лагераў. Пакаранне адбываў у Дальлагу ў Хабараўскім краі. Загінуў у лагеры. Рэабілітаваны трыбуналам Беларускай вайсковай акругі ў 1956 г. (гл.: База дадзеных беларускага «Мемарыяла» «Адкрыты спіс». Рэжым доступу: [https://ru.openlist.wiki/Баран_Сергей_Иосифович_\(1892\)](https://ru.openlist.wiki/Баран_Сергей_Иосифович_(1892))). Дата доступу: 26.08.2020).

²⁰ **Мікалай Якімовіч** (1896–1929), нацыянальны і камуністычны дзеяч. З 1919 г. у РКП(б), сябра Беларускага нацыянальнага камітэта ў Гародні (1920), кіраўнік Гарадзенскага павятовага сакратарыята Беларускай сялянска-работніцкай Грамады (1925). Асуджаны па «справе 56-ці» Віленскім акружным судом на 6 гадоў турмы (1928). Вызвалены за чатыры дні да смерці (гл.: Чарнякевіч, Андрэй. Памяць пра Гродна. Матэрыялы да біяграфічнага слоўніка постацей міжваеннага горада 1919–1939 гг. Гродна, 2015. С. 289).

²¹ Насамрэч пад № 15 быў зарэгістраваны спіс кандыдатаў ад Сялянскай радыкальнай партыі (*Chłopskie Stronnictwo Radykalne*).

²² Гаворка ідзе пра спіс кандыдатаў ад Саюза пралетарыату гарадоў і вёсак (*Związek Proletariatu Miast i Wsi*).

Ездил с коммунистическими депутатами ЛАНЦУЦКИМ²³ в Познань и ПРИСТУПОЙ²⁴ в Петроков на митинги. Поддерживал живую связь с т. т. САХАЦКИМ²⁵, ВАРСКИМ²⁶ из Коммунистического клуба депутатами. Выступал несколько раз в Сейме по аграрному и другим вопросам. Устраивал бурные митинги в 5-м и других выборных округах Белоруссии, которые разгонялись конной и пешей полицией (Белосток, Гродно, Старо-Березово, Крынки и другие пункты).

После раскола белорусского клуба и организации клуба Белорусской Рабоче-Крестьянской Громады вел активную подготовительную работу по организации «Громады» на местах, созыву уездных съездов «Громады», углублял МОПР работу «Громады». Состоял в Красной четверке, которая руководила всей организационной работой «Громады», насчитывающей в своих рядах более 100 тысяч членов. Ездил в Гданьск на конференцию (ТАРАШКЕВИЧ²⁷,

²³ **Станіслаў Ланцуцкі** (пол. *Stanisław Łańcucki*, 1882–1937), польскі камуністычны дзеяч, дэпутат Сейма (1922) ад Саюза пралетарыята гарадоў і вёсак. У снежні 1924 г. арыштаваны за «антыдзяржаўную дзейнасць». Вызвалены ў 1928 г. У 1929 г. нелегальна перайшоў у СССР, жыў у Маскве, працаваў у ЦК МАДР, быў сябрам Таварыства былых катаржнікаў і палітычных ссыльных. Арыштаваны органамі НКУС у чэрвені 1937 г. 20 верасня 1937 г. асуджаны да расстрэлу як «польскі тэрарыст». Расстраляны ў той жа дзень. Рэабілітаваны Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР у 1955 г. (гл.: База дадзеных «Жертвы политического террора в СССР». Рэжым доступу: <http://lists.memo.ru/index12.htm>. Дата доступу: 26.08.2020).

²⁴ **Томаш Приступа** (пол. *Tomasz Prystupa*, 1895 – пасля 1933), украінскі камуністычны дзеяч, дэпутат польскага Сейма (1922). У 1927 г. эміграваў у СССР, працаваў у Замежным бюро дапамогі рэвалюцыйнаму руху. Загінуў падчас «Вялікага тэрору».

²⁵ **Ежы Чашэйка-Сахацкі** (пол. *Jerzy Czeszejko-Sochacki*, 1892–1933), польскі камуністычны дзеяч, дэпутат Сейма (1926) ад Саюза пралетарыята гарадоў і вёсак. З 1929 г. – сябра Палітбюро ЦК КПП. Эміграваў у СССР, жыў у Маскве, працаваў у Выканаўчым камітэце Камінтэрна, быў рэдактарам газеты «*Z pola walki*». Арыштаваны органамі НКУС 13 жніўня 1933 г. па падазрэнні ў «шпіянажы». 4 верасня 1933 г. здзейсніў самазабойства ў турме на Лубянцы (Масква).

²⁶ **Адольф Варскі** (пол. *Adolf Warski*, сапр. *Адольф Ежы Варшаўскі*, 1868–1937), камуністычны дзеяч жыдоўскага паходжання, дэпутат Сейма (1926), сябра УсеКП(Б). Эміграваў у СССР, жыў у Маскве, працаваў у Інстытуце Маркса–Энгельса–Леніна. Быў арыштаваны органамі НКУС у чэрвені 1937 г. 21 жніўня асуджаны да расстрэлу як «польскі шпіён». Расстраляны ў той самы дзень. Рэабілітаваны Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР у 1955 г. (гл.: База дадзеных «Жертвы политического террора в СССР». Рэжым доступу: <https://base.memo.ru/person/show/2637703>. Дата доступу: 26.08.2020).

²⁷ **Браніслаў Тарашкевіч** (1892–1938), дзеяч беларускага руху, мовазнаўца, перакладчык. Стваральнік першай граматыкі беларускай мовы, акадэмік АН БССР (1928). Аўтар праграмы Беларускай сялянска-работніцкай Громады (1926). У студзені 1927 г. асуджаны польскім судом на 12 гадоў турмы. У 1933 г. у выніку абмену палітзняволенымі пераехаў у СССР. Загадчык аддзела Польшчы і Прыбалтыкі Міжнароднага аграрнага інстытута ў Маскве. Арыштаваны 5 мая 1937 г. як «польскі шпіён». Расстраляны 29 лістапада 1938 г. у Менску. Рэабілітаваны ў 1957 г. (Гл.: Беларускія пісьменнікі (1917–1990): даведнік / склад. А.К. Гардзіцкі; навук. рэд.

ОСТРОВСКИЙ²⁸, МЕТЛА²⁹ и я, ВОЛОШИН). Имел связь с т. т. УЛЬЯНОВЫМ³⁰ и ЛЕБЕДИНСКИМ³¹ в Советском Представительстве в Варшаве. Выступал на митингах по освобождению политзаключенных из польских тюрем. Был сильно избит дефензивой и полицией в Старо-Березове незадолго перед арестом депутатов Громады.

П. Волошин

Архіў Пецяярбургскага філіяла таварыства «Мемарыял».

Архіўна-следчая справа Паўла Валошына, арк. 62–65³². Машынапіс. Копія.

Автобиография Волынца Филиппа Игнатьевича от 13/IX-33 г.

Родился в 1878 году, 27 декабря в г. Вилейке Виленской губ. Отца звали Игнатием, мать — Наталией. Отец умер в 1879 году. Я остался трехмесячным ребенком. Нас было четверо братьев, старшему было 14 лет. Жил

А. Л. Верабей. Мінск, 1994; Маракоў Л. Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі, 1794–1991: энц. даведнік. У 10 т. Т. 2. Мінск, 2003).

²⁸ **Радаслаў Астроўскі** (1887–1976), дзеяч беларускага руху. Удзельнік Слуцкага паўстання (1920). У 1924–1936 гг. — дырэктар Віленскай беларускай гімназіі. Віцэ-старшыня ЦК БСРГ, старшыня Таварыства беларускай школы. З 1926 г. — сябра КПЗБ. У 1928–1936 гг. — прыхільнік супрацы з польскім урадам. У 1943–1944 гг. — Прэзідэнт Беларускай Цэнтральнай Рады. Ад 1944 г. знаходзіўся ў эміграцыі.

²⁹ **Пётр Мятла** (1890–1936), дзеяч беларускага руху. З 1926 г. — сябра КПЗБ. Адзін з арганізатараў БСРГ, сябра ЦК. У 1928 г. асуджаны на 12 гадоў турмы. З 1930 г. у выніку абмену палітзняволенымі быў перададзены СССР. Жыў і працаваў у Менску. У 1932–1933 гг. — старшыня Камісіі па вывучэнні Заходняй Беларусі пры Прэзідыуме Беларускай акадэміі навук. У 1933 г. арыштаваны органамі НКУС па справе «Беларускага нацыянальнага цэнтра». У 1934 г. асуджаны да расстрэлу, які замянілі на 10 год зняволення. Адбываў пакаранне на будаўніцтве Беламорска-Балтыйскага канала. Загінуў у лагеры. Рэабілітаваны Трыбуналам Беларускай вайскавай акругі ў 1956 г. (гл.: База дадзеных «Жертвы политического террора в СССР». Рэжым доступу: <https://base.memo.ru/person/show/2825325>. Дата доступу: 26.08.2020). Знайсці інфармацыю не атрымалася.

³⁰ **Аляксандр Ульянаў** (1901–1937), савецкі дыпламат. У 1925–1927 гг. — на дыпламатычнай працы ў Польшчы: аташэ, дарадца прадстаўніцтва СССР, выконваючы абавязкі пасла. У 1928–1931 гг. — упаўнаважаны Наркамата замежных спраў пры СНК БССР у Менску, пазней прадстаўнік Наркамата знешняга гандлю СССР у Чэхаславакіі. Арыштаваны органамі НКУС у маі 1937 г. 26 лістапада асуджаны да расстрэлу як «удзельнік антысавецкай шкодніцкай арганізацыі». У той жа дзень расстраляны ў Маскве. Рэабілітаваны Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР у 1956 г. (гл.: База дадзеных «Жертвы политического террора в СССР». Рэжым доступу: <https://base.memo.ru/person/show/2656741>. Дата доступу: 26.08.2020).

³¹ Знайсці інфармацыю не атрымалася.

³² На дакуменце таксама прысутны адрас архіва ФСБ РФ: Арх. уч. дело № 10182 е. Т. 8, л. 56, 62–65.

все время при матери. Отец и мать владели около 2 десятинами земли, хозяйство состояло из коровы и лошади.

Когда подросток, поступил в Вилейскую приходскую школу учиться, через три года окончил курс. После окончания школы работал на кирпичном заводе, подносил кирпич и укладывал. Во время учения каждое лето пас свиней и коров как своих, также нанимался пасти и чужих. Было общее стадо. Год спустя после окончания курса приходского училища поступил учиться в Виленское уездное училище.

По окончании курса уездного училища занялся сплавом дерева по реке Вилки³³ в г. Вильно. Зимой рубил дрова как в лесу, так и в городе местным торговцам. Через год поступил писцом в полицию, где записывал почту в разносную книгу, заделывал бумаги в конверты, снимал копии с бумаг, между которыми были и розыски уголовных и политических преступников. На переписке розысков стал задумываться о политике. Прослужив год в полиции, оставил службу добровольно, получал жалование 7 рублей в м[еся]ц. По окончании службы снова занялся сплавом дерева по рекам Вилки и Неману аж до прусской границы. Зимой поехал искать работы в Ленинград, там был какой-то родственник, хотел поступить на службу на пороховом заводе, поступить не удалось, работал дома.

В 1899 году открылись курсы по подготовке народных учителей. По совету одного учителя искусств, поехал учиться. К этому времени один из братьев уже служил почтальоном и обещал помогать. Курсы были открыты при Свенцяном городском училище. Курсы были годичные со стипендией 7 рублей в м[еся]ц. Курсантов было 9 человек. По окончании курсов в 1900 году был назначен учителем в Евлевское 2-хклассное народное училище Троцкого уезда. После окончания курсов и до назначения учителем занимался летом сбойкой плотов на лесной пристани в г. Вилейке, где сдельно зарабатывал до 50 коп. в день.

В 1901 году был переведен учителем в Мусникское народное училище, в котором прослужил до 1908 года, т. е. до увольнения за вольнодумство. В период с 1900 года по 1908 г. прошел подготовительные курсы при Молодеченской учительской семинарии: педагогические, пения и сельского хозяйства. На одних из этих курсов нами в числе 5 человек из общего чис-

³³ Насамрэч гаворка пра раку Вілію (Вялю), якая працякае праз Вілейку і Вільню. Аналагічна і на наступных старонках, дзе замест Віліі фігуруюць «Вілка» і «Вільно». Верагодна, аўтар машынапіснай копіі аўтабіяграфіі Ф. Валынца зусім не ведаў геаграфіі Беларусі і не здолеў правільна прачытаць назву ракі.

ла был подписан какой-то протест и был послан не помню в какую газету. Протест был или против режима или против русско-японской войны, это было или в 1903, или в 1904 г. — хорошо не помню. С сельскохозяйственных курсов нас 5 человек было уволено. Во время революционного движения в 1905 году во время съезда учителей в г. Вильне записался в партию революционеров. В 1906 году выступил по несогласию в земельном вопросе во II-й Думе с организацией трудовой крестьянской группы, каким-то образом не помню получил связь. Пристал к группе Трудовиков и в период до 1914 года был связан. В период 1906—1907 гг. вел работу агитационную и пропагандную, распространяя брошюры и листовки между населением. Лично провел несколько митингов за повышение заработной платы во время летних сезонных работ. Был в подозрении полиции, было пара обысков. Последний был произведен в 1907 г. жандармерией, после чего и был уволен с учительства. Было заведено дело, но прекращено за неимением улик. После увольнения с учительства был без работы месяцев 6. В конце 1908 года поступил писцом в Виленское губернское по крестьянским делам присутствие, служил в страховом отделе. Был штатным писцом, получал жалование 35 рублей.

В 1910 году был назначен страховым агентом в Вилейский уезд, было организовано страховое агентство при Присутствии. Страховым агентом по страхованию строений добровольному от огня служил до 1916 года.

В 1916 году был мобилизован на военную службу, как ратник 2-го разряда, был принят и назначен в Минскую караульную команду при Минском воинском начальнике. На военной службе работал писцом сначала в запасном отделе, а потом в отделе выплаты жалованья проходящим воинским чинам после лечения в госпиталях. Служил на военной службе до конца 1917 года, когда и был освобожден по возрасту.

Во время службы и революции 1917 года был избран в части своих войск заступником председателя солдатского комитета. Председателем был прапорщик ЦАМЦЫЕВ-МУРОМСКИЙ³⁴. В сентябре был переизбран комитет, был выбран заместителем председателя Совета рабочих и солдатских депутатов своей части. Был командирован депутатом в Минский Совет рабочих и солдатских депутатов. От Минского Совета был выделен работать в двух комиссиях: в комиссию лесохранителей при Лесном управлении и лесозаготовительном местных промышленников с другими лицами, фамилий не помню.

³⁴ Знайсці звесткі пра асобу не атрымалася.

Служа в Минске, в августе или сентябре получил телеграмму о выборе меня председателем Виленской уездной продовольственной комиссии, я отказался, остался служить.

В ноябре 1917 года был избран городским головой гор. Вилейки. По возвращении с военной службы в конце декабря 1917 г., в конце января 1918 г. принял должность городского головы. В феврале м[еся]це Городская управа была распущена и были выборы Городского совета. Был выбран Городской совет, куда меня выбрали председателем Городского совета.

В конце февраля немцы оккупировали Вилейку, и весь Совет, как уездный, так и городской арестовывают. Городской совет был освобожден, а уездный отправлен в ССР. При немцах была организована городская Продовольственная комиссия из трех лиц, в какую вошел и я как представитель города, а Горсовет был развязан и назначены выборы Магистрата. Выборы были прямые посредством поднятия рук населения в возрасте от 20 лет. Было выбрано 16 членов и 8 было назначено комендантом. По желанию населения я был выбран бурмистром. Продолжал служить до отхода немецких войск, т. е. осени 1918 года и до прихода Красной армии.

При Советской власти продолжал исполнять обязанности бурмистра до перевыборов Горсовета. В декабре 1918 г. был выбран членом Горсовета, по выставлению кандидатуры пред[седателя] Ревкома. На заседании членов Горсовета была выдвинута [моя] кандидатура на пред[седателя] Горсовета. Просил снять, чтобы мог свободно отчитаться в своей работе и отчетности новому пред[седателю] Горсовета и Совету. Пред[седателем] Ревкома было уважено. Была назначена специальная комиссия из специалистов, которой все было передано с кассой в 300 000 рублей.

По двухмесячном отпуске был назначен секретарем отдела Ревкома (Совнархоза), в какой должности служил до 1 июля, т. е. до занятия города белополяками. Так как был прорыв, то все дела всего Ревкома были захвачены поляками. Часть служащих скрылась, а часть осталась. На другой день по занятию города поляками был арестован жандармерией, но через два дня был освобожден.

В августе снова какая-то часть хотела арестовать — не был дома, переночевал в лесу и когда часть ушла, больше никто не спрашивал, возвратился домой. 1920 года в апреле м[еся]це снова был арестован и вывезен в лагерь в Молодечно, по двух месяцах с лишним был освобожден за недоказанностью, что принадлежал к К[оммунистической] партии.

В 1920 году по занятии гор. Вилейки Красной армией был вызван начдивом 33-й кав[алерийской] дивизии и приказом нач. дива и политрука был назначен временно исп[олняющим] [должность] пред[седателя] ревкома до назначения Ревкома 15-й армией. По заданию армии немедленно был возобновлен мост через реку Вильно³⁵. Через две недели прибыл Ревком, в котором я был назначен заведующим Отдела коммунального хозяйства.

В начале ноября отступил с Красной армией и выехали в гор. Витебск, где Ревком был расформирован. Я был откомандирован в распоряжение Наркомпродбела т. АДАЙМИТИСА³⁶, а оттуда назначен заведующим хозяйственным отделом Менбелсоюза.

Служил до июля м[еся]ца 1921 года, в июле возвратился в гор. Вилейку. [Это была] Средняя Литва — Польша.

По возвращении ночью был арестован какой-то кавалерийской частью, где просидел около двух недель. Потом месяц являлся три раза в день, потом — раз и два раза в месяц.

1-го января 1922 года был снова арестован и вывезен в Лиду, потом в Барановичи, Несвиж и Новогрудок, по производстве дознания возвращен в распоряжение следователя в Вилейку, где по производстве следствия был освобожден с подпиской о невыезде из Вилейки.

В период с 1922 года по 1928 г. был несколько раз арестован с производством обысков, как полицией, так и пограничной охраной.

В это время занимался своим хозяйством, работал на погрузках дерева на станции Вилейка, Курены и Кривичи, а также заготовкой лесных материалов. Служил на лесопильном заводе приемщиком (мерщиком) леса, сторожем лесного двора Варшавской лесной фирмы и приемщиком леса.

С 1926 по 1927 г. был членом гуртка Вилейской Громады и по 1928 год председателем Окружной Управы Т.Б. Школы³⁷.

³⁵ Насамрэч праз р. Вілію (Вялю), якая працякае праз Вілейку.

³⁶ Гаворка ідзе пра **Народны камісарыят харчавання БССР** і ягонага кіраўніка **Іосіфа Адамайціса** (1896—1938). У 1926—1928 гг. ён узначальваў Народны камісарыят знешняга і ўнутранага гандлю БССР, потым працаваў у Маскве. Арыштаваны органамі НКУС у лютым 1938 г. 8 красавіка быў асуджаны да расстрэлу як «шпіён». Расстраляны ў той самы дзень на палігоне «Камунарка» ў Маскве. Рэабілітаваны Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР у 1956 г. (гл.: База дадзеных «Жертвы политического террора в СССР». Рэжым доступу: <https://base.memo.ru/person/show/2634447>. Дата доступу: 27.08.2020).

³⁷ **ТБШколы** — Таварыства беларускай школы.

В 1928 г. был избран членом Польского Сейма по списку селянскому. В Сейме перешел к клубу «Змаганья»³⁸, согласно данной установки в марте в Минске тов. тов. КНОРИНЫМ³⁹ и САВИНСКИМ⁴⁰.

В июне 1930 года был снова выбран членом Сейма по списку клуба «Змаганье» по Лидскому округу, где были перевыборы.

30 августа 1930 года был арестован, осужден на 16 лет каторги и по совокупности должен был сидеть 10 лет.

15 сентября 1932 года был выменен Советской властью и прибыл в Минск, где и работал все время.

Написал собственноручно – Ф. Вольнец.

Архіў Пецябургскага філіяла таварыства «Мемарыял».

Архіўна-следчая справа Паўла Валюшына, арк. 14–19⁴¹. Машынапіс. Копія.

³⁸ **Беларускі пасольскі клуб «Змаганьне»**, у які ўвайшлі дэпутаты І. Дварчанін, Ф. Вольнец, І. Грэцкі, І. Гаўрылік, А. Стагановіч, якога пазней замяніў П. Крынчык, фактычна быў фракцыяй КПЗБ. Пасля роспуску Сейма ў жніўні 1930 г. усе сябры клуба былі арыштаваныя і асуджаныя на 8 год катаргі.

³⁹ **Вільгельм Кнорын** (сапр. *Кнорыныш*, 1890–1938), савецкі дзяржаўны і партыйны дзеяч. Першы сакратар ЦК КП(б)Б у 1927–1928 гг. З 1932 г. – дырэктар Інстытута чырвонай прафесуры, галоўны рэдактар часопісаў «*Коммунистический Интернационал*» і «*Большевик*». Арыштаваны органамі НКУС у чэрвені 1937 г. 28 ліпеня 1938 г. асуджаны да расстрэлу як «шпіён». Расстраляны 29 ліпеня 1938 г. на палігоне «Камунарка» ў Маскве. Рэабілітаваны Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР у 1955 г. (гл.: База дадзеных «Жертвы политического террора в СССР». Рэжым доступу: <https://base.memo.ru/person/show/2644412>. Дата доступу: 27.08.2020).

⁴⁰ Знайсці звесткі пра асобу не атрымалася.

⁴¹ На дакуменце таксама прысутны адрас архіва ФСБ РФ: Арх. уч. дело № 10182 е. Т. 8, л. 4, 14–19.

David R. Marples
Alberta (Canada)
Veranika Laputska,
Warsaw (Poland)

DEALING WITH TRAUMA IN CONTEMPORARY BELARUS: OFFICIAL AND UNOFFICIAL REMEMBRANCE OF NKVD EXECUTIONS (1937–1941)

Introduction

In November 2018, the Belarusian authorities erected a monument at the Kurapaty memorial site near Minsk. That was the first official recognition of Stalin-era victims. The monument marked the culmination point of a thirty-year struggle led by opposition political parties. Yet, only a few months later, on President Aliaksandr Lukashenka's instructions, bulldozers arrived at the site, demolished over 100 crosses, and constructed a small fence around the graves. These acts evoked the citizens' resistance and elicited strong criticism from church leaders.

By contrast, memorials and monuments for the German-Soviet war victims, to the defense of cities and towns, partisans and underground, and, particularly, to the victory of Belarusians and Soviet army over the German occupants, are visible everywhere. This victory became the marker of Belarusian identity and the foundation stone of the independent Belarusian state. The situation with Kurapaty just clarified the Lukashenka's government's real attitude toward commemorating Stalin victims.

Lukashenka has focused on particular (pro-Soviet) days in the calendar from the outset of his long and currently contested presidency. In 1996, through a referendum, he elevated July 3, the day Minsk was liberated from the Nazis, as the national day rather than July 27, the day the BSSR had declared itself a sovereign

state in 1991.¹ The real history of independence began with the Belarusian Democratic (National) Republic (BNR) formation in 1918 is never mentioned by the Lukashenka's government, even though without the BNR's legacy, the BSSR could never have come into existence. Indeed, Belarusian lands and population would likely have continued to be a province of the Russian Federation in the same capacity as they were from the end of the eighteenth century.

After 2015, another development took place: the official recognition of the Holocaust in Belarus: two memorials at the Trascianiec camp (to the east of the city on the highway to Mahileu) were constructed. It had taken place in two stages: first, in 2015, a monument on the original site on a collective farm, named after Lenin (which was used by the Germans as a labor camp); and second, in 2018, in the Błahaŭščyna forest on the other side of the highway, where an elaborate and very moving memorial has been created with the financial assistance of Jewish families from Germany, Austria, Poland, and other states. The various organs of the German government: the Foreign Office, the German War Graves Commission, and the International Centre for Education and Exchange (IBB) "Johannes Rau" in Minsk, were also directly involved. Lukashenka attended the opening ceremony along with the leaders of the European countries that had contributed to the memorial.²

Nonetheless, at the official level, the Belarusian government continued with the old Soviet narrative: "Jews were killed not because of their race but as Soviet citizens." In other words, Lukashenka's presidency just copied the Russian position on the subject, well expressed by T. Nelson regarding Russia – "other narratives are not allowed to exist as discrete traumatic narratives."³

Consequently, there is no story of the victims of Stalinism or the crimes of Stalin's NKVD conducted on the territory of modern-day Belarus. In the places

¹ Oddly, the actual day on which Belarus declared independence, August 25, 1991, is celebrated neither by the government nor the opposition. In theory, July 27 represents a symbolic independence – more precisely, sovereignty within the confines of a federal state – rather than an actual one since it did not signify any immediate change of status.

² We have explored the current narratives on Trascianiec in a recent article: David R. Marples and Veranika Laputka, "Traścianiec in the Context of Current Narratives on the Holocaust in the Republic of Belarus," forthcoming, *Europe-Asia Studies*. See also Liubov Kasperovich, "Tsentralnoye mesto Kholokosta. Rasskazyvayem o memoriale Błgovshchina, gde unichtozhili 150 000 chelovek." <https://news.tut.by/culture/597384.html> <https://news.tut.by/culture/597384.html> (Accessed November 2, 2020).

³ Todd H. Nelson, "The Displacement of Collective Trauma: Conflicting Narratives About the Great Patriotic War, Stalin's Terror, and the Holocaust in Contemporary Russia," paper presented at the Association of Slavic, East European, and Eurasian Studies annual convention (online), November 6, 2020.

where such memory and post-memory exist, they are created by grassroots or opposition organizations and local initiatives. That is not to say that the stories are unknown – there are always references to the Purges in books recommended by the Belarusian Ministry of Education and school textbooks – but they remain isolated and without context, and rarely if ever linked directly to the Soviet regime and actions.

How does one explain the actions of rulers? And how did the Belarusian people react to these various levels of commemoration? How do the government and the opposition perceive the Soviet past? The current study seeks to address these questions to clarify the Lukashenka regime's path and illuminate the 2020 protests against the presidential election by including a memory component. Our investigation is based mainly on research conducted in Minsk (2018–2019) and field trips to the various monuments and memorials described herein. Regretfully, like Belarusian scholars, we also did not have access to the KGB archives, which have been closed since 1994, the year Lukashenka took power.

Since our last visits, the Republic of Belarus had made international headlines on a scale never seen before, as the protests against the 2020 presidential elections' official results sparked mass protests in Minsk and other Belarusian cities and towns. In response, the authorities deployed their security forces on a massive scale in a violent crackdown on the peaceful demonstrators.

The significant aspect of the uprising was the symbolic use of the national symbols, namely the historic Belarusian flag and other emblems from the times of Grand Duchy of Lithuania (the initial name for Belarus; GDL: 13th – 16th centuries). The same insignias were used by the BNR since 1918 and accepted by the Republic of Belarus in 1991. Incidentally, Lukashenka's inauguration took place under this white-red-white flag. He returned the Soviet flag of the BSSR, minus the hammer and sickle, following a state-run referendum in 1995. He banned the historical national flag under the pretext that collaborators used it during the Nazi occupation.

Nevertheless, many of the significant weekly marches are taking place under the white-red-white flag. One of the few exceptions on October 18, 2020, was "March of the Partisans." It demonstrated the younger generation's preference for using the symbols under which they were raised during Lukashenka's presidency.

Official Commemorations

Unlike its Slavic neighbors, the Republic of Belarus never came to a reckoning with its Soviet past. The opposition that was formed in the late 1980s consisted

of small groups. They were represented in the Supreme Soviet after 1991 by 32 deputies. The most prominent were those of the Belarusian Popular Front led by Zianon Pazniak, together with a vocal section that focused on the Chernobyl disaster's ramifications that hit the republic particularly harshly. Pazniak, together with his colleague Yauhen Shmyhaleu, who rediscovered the mass graves in what is today the Kurapaty forest, wrote a famous article in the cultural journal *Litaratura i Mastactva*. (Literature and Art).⁴ The exposure resulted in mass gatherings and several government commissions to investigate the crimes. Thus, in the late 1980s, the authorities denied the truth about Stalinism, blamed the Germans' executions, and tried to conceal the evidence by building a road through the forest, destroying graves, and removing the corpses.⁵

After the 1994 presidential elections, Lukashenka took steps to increase his powers and draw closer to Russia by forming a "Community" with the Russian Federation. Thus, a Russia-Belarus Union (RBU) was signed in 1996 and confirmed in December 1999. The RBU was formed with the first President of Russia, Boris N. Yeltsin. From the perspective of memory, the two states had much in common as both regarded the Great Patriotic War as the defining event of the 20th century. Yeltsin's successor, Vladimir V. Putin, also used the war as the defining event of his lengthy presidency. Thus, in theory, the two presidents had much in common. However, Putin was not prepared to treat Belarus as an equal partner in a Union State.⁶ There could be no hope for equality between states of such disparate size and powers when Russian resources were the only means to keep its partner solvent. Putin's *realpolitik* caused a rethinking in official Minsk after 2005 and led to closer relations between the latter and the European Union, symbolized by the Eastern Partnership Project that began in 2008-09.

⁴ We spoke with Pazniak in Warsaw in September 2019. He left Minsk in 1996 as a refugee and has not returned home since, fearing that he would be killed. Pazniak authored several works on Kurapaty and related matters.

⁵ Marples has studied Kurapaty for some time, publishing an article as early as 1994: David R. Marples, "Kurapaty: The Investigation of a Stalinist Historical Controversy," *Slavic Review* 53, No. 2 (Summer 1994): 513–523; and returning to the same theme recently, with Laputka: David R. Marples and Veranika Laputka, "Kurapaty: Belarus' Continuing Debates," *Slavic Review* 79, No. 3 (Fall 2020): 521–543. See also Alexandra Goujon, "Kurapaty (1937–1941): NKVD Mass Killings in Soviet Belarus," *SciencesPo*, March 27, 2008, <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/kurapaty-1937-1941-nkvd-mass-killings-soviet-belarus.html> (Accessed November 2, 2020).

⁶ In August 2002, it was noted that Putin had proposed to Lukashenka that Belarus should join the Russian Federation and the two countries adopt a common Constitution based on the Russian version. Lukashenka was evidently unmoved by the proposal. Svaboda, August 15, 2002, <https://www.svoboda.org/a/24190894.html> (Accessed November 2, 2020).

After that, it became the tradition in Minsk to mark the two major anniversaries of May 9 and July 3 with official parades, with prominent veterans wearing their war medals, and the president, often clad in the uniform of a Marshal, standing guard on a podium and delivering an official speech. Occasionally, the president of Russia agreed to attend the parade, particularly during Dmitry Medvedev's presidency (2008–2012), and ceremonies were held in Minsk and at the Brest Hero Fortress.⁷ Lukashenka gradually elevated the use of the war as a primary propaganda tool. This event became the most significant part of history classes in schools and higher education. Cities, towns, and collective farms had special celebrations dedicated to Belarusian bravery and victory. The war became part of state-building, creating a "soft nationalism." These actions were accompanied by slogans adorning streets and announcing "For a happy Belarus," "For a prosperous Belarus," often with military veterans' photographs. Ostensibly, one goal was to separate Belarus from Russia; another was to recreate the war from a Belarusian perspective exemplifying that Belarus was the center of Partisan activities and a national initiative.

In short, Lukashenka expanded the post-1965 Soviet complex of state memorials dedicated to the Great Patriotic War, including those based mainly on myths. To the moving complex at Khatyn, which represents all the villages destroyed under occupation, and the Brest Hero Fortress in the west, he added the Liniya Stalina (the outdoor museum where a fabricated narrative about the fortifications close to the pre-1939 border with Poland stalled the Nazi advance to Moscow). The renewed Museum of the Great Patriotic War, constructed in 2014, is located close to Stella, representing the 1945 wartime victory. In contrast, despite Stalinist crimes' exposure in the late 1980s, the Belarusian state ignored all the Belarusian Soviet Secret Police criminal actions against peaceful and innocent people. Like the Soviet regime before him, Lukashenka preferred not to commemorate the victims but entirely ignored them. Both concealed the fact that the Soviets and Germans were often using the same killing sites.⁸

⁷ See, for example, "Dmitry Medvedev took part in events commemorating the Day of Memory and Sorrow." Website of the President of Russia, June 22, 2008, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/497> (Accessed November 3, 2020).

⁸ The Trascianiec camp, for example, often referred to as the largest "death camp" in Belarus, was founded on the site of a collective farm. The main executions, however, were conducted in the nearby Błahaŭščyna forest, the entrance to which contained a mass execution site of Stalin's NKVD, now concealed from the public by a garbage dump.

Stalinist Repressions: A Brief Summary

The period of repressions in the BSSR (as Belarus was called in the Soviet period) lasted from the 1930s to 1941. Still, it was particularly acute in 1937–1938 with a second period after the annexation of “Western Belarus” from Poland in September 1939, which continued up to the German invasion of June 22, 1941. The crackdown on Belarusian cultural and political leadership also included attacks on large minority groups living on the territories of the BSSR, mainly Poles, Latvians, and Jews, who made up a majority of residents in many cities before the Nazi invasion. School textbooks, which are usually reflections of the official narrative in authoritarian states, are quite frank in terms of the repressions and the fact that the Soviet leadership invented the majority of the victims’ crimes. Most commemorated (through democratic media) are the executions of over 100 poets and writers on the night of October 30-31, 1937. An annual event at Kurapaty commemorates them.

Some Belarusian historians note that Belarusian science’s clampdown began in 1929 (the year Stalin introduced his “strengthening the class struggle” policy). This same year, the Institute of Belarusian Culture (created in the early 1920s, where scholars with different outlooks were united) was renamed the Belarusian Academy of Sciences. About 100 scholars worked in the renamed academy by 1929. Yet, in the summer of 1941, the academy included about seven hundred scholars. However, many of them were repressed and perished. Due to the KGB archives’ inaccessibility, only a small part of the fallen names is known. But the facts remain: Stalin’s purges of 1930–1941, the Nazi invasion (1941–1944), and the subsequent Stalin’s purges (1946–1953) reduced the number of Belarusian academics of many ethnicities to near zero by 1945.

Indeed, the Bolsheviks targeted representatives of Belarusian science,⁹ literature, art, and people of all walks of life (most of them were loyal to the Soviet regime) as soon as they grabbed power. Of more than 800 participants of the Belarusian national movement of 1917, all those still living in the BSSR were repressed.¹⁰ The data about “political terror” shows that the Communist Party of Belorussia itself lost 40 % of its members, including 99 out of 101 party leaders from various districts.¹¹ At the republican level, of the ten party leaders of the

⁹ Mochnač, A.S. *Vozvrashchennyye imena* (Names unknown; Belarusian Academy of Sciences). Minsk: Navuka i technika, 1992, p. 9. The publication includes names of 143 academics who were killed by the Soviets.

¹⁰ Daylidko, P.B. *Istoriya Belarusi: Polnyi Kurs* (Minsk, 2008).

¹¹ Sidartsov, U.N. Famin, V.M., and Panou, S.V. *Historyia Belarusi* (Minsk, 1997).

BSSR from 1920 to 1938, seven were shot, one committed suicide, and one fell out from the fifth floor's window of the NKVD building (in Minsk).

In his scholarly study of 2017, historian A.E. Taras divides the "Great Terror" campaign in the BSSR into three stages. During the first wave (1929–1932), several court cases began in 1930; they were dedicated to the trumped-up affair of "Union for the Liberation of Belorussia." One hundred and eight leaders of Belarusian science and culture were incorporated and arrested in this trial alone. On February 4, 1931, the GPU organs executed Usievalad Ihnatouski. About a quarter of the accused were dispatched to the Gulag to serve ten-year sentences, with a further eighty-six defendants serving 3-5-year sentences. In 1931, the Belorussian branch of the Menshevik Party (the Case of the Toiling Peasant Party and the Case of the Belorussian branch of the Industrial Party) were arrested. Their fates ended up with the penalties varying between terms in the Gulag to execution.

The second wave of arrests (1933–35) focused on writers, university lecturers, and members of the national liberation movement that had fled to the BSSR from western Belarus under Polish rule. They were accused of both Belarusian and Polish nationalism. Fake accusations were made against several organizations: the *Belorussian People's Hramada* (1933), the *Belorussian National Center* (1933), and the *Polish Military Organization* (1935).¹²

The third wave (1937–1938) was overwhelming. Between 1929 and 1935, according to Taras, about 46,000 people were arrested, of which over 13,000 (28.2 %) were executed. There followed terror on a mass scale, linked to the "Trial of the Parallel Anti-Soviet Trotskyist Center" in Moscow in January 1937 that initiated repressions across the Soviet Union. The authorities devised a lengthy list of organizations in the BSSR that came under the heading of "anti-Soviet." Among them were: the "Union of Struggle for the Liberation of Belorussia," "the Belorussian Autocephalous Church," "the Bund-Zionist" organization; the "Counter-revolutionary Organization Cultural Aid to the Village," "the Rightist Organization," the "National-Fascist Organization" and several others tagged with Trotskyist or Zionist inclinations. All of them were making up a part of a supposedly vast anti-Soviet underground. Total arrests amounted to 2,750 innocent persons. In August and September 1938, the NKVD mounted an operation against "Polish, German, and Latvian agents" in the BSSR. These preceded the purge of the party organizations.¹³

¹² Taras, A.E. *Stranitsy proshlogo: Stat'i po istorii Belarusi* (Minsk, 2017). On the earlier period of Purges, see Per Anders Rudling, *The Rise and Fall of Belarusian Nationalism, 1906–1931* (Pittsburgh, 2014).

¹³ Ibid, pp. 390–94.

The third wave resulted in detentions of about 86,168 residents of the republic, with 25,425 Belarusians receiving the death penalty. In the regions annexed from Poland, 1.8 million were deported between September 1939 and the summer of 1941, including over 700,000 Poles, 217,000 Ukrainians, and 91,000 Belarusians; about one-third of these people died from cold, hunger, or sickness. In the period between 1921–1953, the victims of terror in the BSSR numbered at least 680 000 people, according to Taras.¹⁴ The majority of these citizens were peasants.

The purges' scale can be learned from Communist party papers and journals, where misinformation against so-called “anti-Soviet elements” was extensive. Some of the made-up cases were continually publicized during the fall of 1937 and early 1938. The newspapers published dozens of articles in which “diligent” agents and informers “uncovered” plots or terrorist actions against the Soviet government. Some of the accusations appear to be woefully far-fetched. However, it is evident that they were concocted: the accused's names were featured even before they had been found guilty. When a case came to trial, another common practice was to fill the courtroom with model workers – Stakhanovites – who would form a noisy audience demanding the death penalty for the accused, to which invariably the judge agreed. The accusations varied: some were against sabotage and wrecking; others against interfering with the quality of grain; spying (in most cases) for foreign powers such as Japan, Poland, and Germany, and adherence to some underground organization, usually linked to Trotsky, Zinoviev, Mensheviks, Bundists, or some religious organization (both Christian and Jewish).

A few examples may suffice

A case in July 1937 concerned a certain zoo-technician called Kozlov, “a man with a dark past” who, according to the accusers, had no education in veterinary science. He was also a suspect for being abroad three times, returning to the Soviet Union in 1933. Kozlov selected Slutsk as his place of residence. Over there, he was accused of killing ten cows before moving to Horodok District, where he continued to kill cows on a much larger scale. According to prosecu-

¹⁴ Ibid, pp. 396–98;

Igor Kuznetsov (Ihar Kuzniatsou), the most prolific writer on the Stalinist executions, maintains the real figure was 1.5 million victims over this same period. See: Snezhana Inanets, “Slushali. Postanovili: rasstrelyat’. Istorik Igor Kuznetsov o sovetskikh repressiyakh v Belarusi,” March 20, 2017, <https://news.tut.by/society/535835.html> (Accessed November 3, 2020). We were unable to discern the source(s) behind this statement.

tors, Kozlov moved to Mezhovsk District, where he was employed in five village soviets (councils) and continued to destroy the livestock. The accusations also involved the local party leaders for their insufficiency and lack of vigilance. Thus, the prosecutor declared that in 1936 and during the five months of 1937, the “wretched” Kozlov had managed to kill 242 horses and destroyed 407 heads of cattle.¹⁵ At the time of publishing these accusations, Kozlov had not yet been arrested. However, it was a standard signal that an arrest was about to happen.

In October 1937, the NKVD of the BSSR reported the discovery and elimination of an anti-Soviet underground organization with various elements hostile to the Soviet people: Trotskyites, Zinovievites, national-fascists, rightists, Socialist Revolutionaries, Mensheviks, and Bundists. According to them, the organizations were under the leadership of intelligence organs of Poland and fascist Germany. Their goal was to destroy Soviet power. The prosecutors insisted that part of these organizations operated in the BSSR under the People’s Commissariat of Land cover. The agents were instructed to undermine collective and individual farms and the USSR’s defense capability. Also, they were incriminated in a fundamental goal to destroy socialism and establish capitalism. Members of the Land Commissariat were accused of cattle’s deliberate inoculation with anemia, meningitis, plague, Siberian ulcers, and infectious diseases. The five people on trial were veterinarians, all based in Viciebsk Region. One of the main defendants acknowledged that while a student at the Viciebsk Institute, a “spy-wrecking nucleus” was formed. Once in place in their jobs, they “managed to infect livestock with anemia in the entire southern districts of the BSSR.” All were executed after the trial.¹⁶

On October 15, the BSSR’s NKVD reported the exposure of a Trotskyite counter-revolutionary sabotage-wrecking organization on the territory of the Zhlobin area in the south-east. They alleged that the group was formed in 1936 at the “behest” of Polish intelligence services. According to the NKVD, one of its goals was to prepare insurgents for an uprising against Soviet power in anticipation of a coming war against Poland and Nazi Germany. They also were accused of attempts to turn individual peasants against collective farms. Nine people were put on trial, all of whom had prominent positions in the Zhlobin agricultural network. After the judge read out the accusations, all nine pleaded guilty. Yu. M. Lekherzak, the former secretary of the district party organization in Zhlobin, “admitted” that he had joined the counter-revolutionary organization

¹⁵ Maksimov, K. “Plody politicheskoi slepoty,” *Rabochiy*, July 5, 1937, p. 2.

¹⁶ “Protsess nad shpionsko-diversionno-vreditelskoy organizatsiei pravvykh v sisteme Narkomzema BSSR,” *Sovetskaya Belorussiya*, October 12, 1937, p. 3.

in 1936. He “confessed” to following orders from the center’s leadership from abroad. Once again, all the defendants were executed after the trial.¹⁷

Following the arrest of Nikolay Yezhov (the head of the USSR’s NKVD at the height of the purges), the terror eased in some areas of the USSR by the spring of 1938. But not in Belarus, where it was applied again after the annexation of eastern Poland by the Soviet Union 1939–1941.

The NKVD operations turned once again to Poles, and subsequently to the Baltic States’ annexation in 1940. As noted, it affected the Latvians living in the northern parts of the BSSR in what the NKVD termed its “Latvian Operation.” As a result, mass graves in the Chajsy region of Viciebsk contain at least twenty people of Latvian origin. All of them have been identified by name, thanks to the research of Yan Dziarzhautsau.¹⁸ Thus, the repressions targeted several Belarusian ethnic groups. The above-presented outline of the Great Purges in Belarus serves as the essential backdrop, indicating the all-pervasive nature of repressions that destroyed Belarusian economic and cultural foundations for decades to come. They have been studied thoroughly by researchers such as Protko, Korolev, Taras, and others.¹⁹ But the research results have never reached the higher echelons of power in the country for the longest time. Even today, the Ministry of Education does not include or introduce the complete truth about the Soviet past into the school system. It is perfectly acceptable, for example, for the Liniya Stalina outdoor museum to feature a bust of Stalin at the entrance, visible from the roadside, and adorned with wreaths by his admirers. At the Brest Hero Fortress, one can hear the words of Stalin’s acolyte, Viacheslav Molotov, a key person in some of the worst political, economic, cultural, and moral excesses of the Soviet Union. His “patriotic” speech was addressed to the Soviet people on the German invasion day (June 22, 1941). We shall note that his boss, Stalin, cowardly, ducked from talking to the Soviet people, passing responsibility to his closest communist party and secret police accomplices. Stalin’s death did not bury Stalinism completely. Even though Khrushchev’s *Thaw* returned masses of people home from concentration camps and prisons, the Communist Party and KGB continued to repress freethinkers in various ways.

¹⁷ “Sud nad kontrrevolyutsionnoy trotskistskoy diversionsko-terroristicheskoy organizatsiei, deistvo-vavshei na territorii Zhlobinskogo raiona,” *Sovetskaya Belorussiya*, October 17, 1937, p. 3.

¹⁸ Mr. Dziarzhautsau acted as our guide during a visit to the site in September 2019 and showed us his documents on the identity of the victims.

¹⁹ Protko, T.S., *Stanovlenie sovetskoy totalitarnoy sistemy v Belarusi (1917–1941)* (Minsk, 2003); Korolev, Yu. “O realnykh mashtabakh stalinskikh repressiy v Belarusi,” *Dedy*, No. 15 (2015): 224–55; Taras, op cit.

Yet, courageous Belarusian writers, such as Vasil Bykaŭ, Alieś Adamovič, Uładzimir Karatkievič, and many other cultural figures, were harbingers in providing a more accurate depiction of Belarusian history, Stalinism, wars, revolutions, and Soviet leadership. The next era, often referred to as “the time of stagnation” (under Brezhnev), did not stop dissident movements, but they were carefully monitored by the KGB and allowed little liberty.

Lukashenka’s regime continued to practice the Soviet trend. It has not focused on Stalinist repressions. Arguably, the onset of war and immediate occupation in the summer of 1941 overshadowed the Purges (though they could hardly have been forgotten). The following demographic and political changes to the republic during 1941–1944 were overwhelming. They included the division of Belarus into several parts by the Germans, the destruction of the large Jewish community in the Holocaust,²⁰ mass killings as a result of military engagements and conflicts with the Partisans, population dispersal as a result of enforced labor in German-held territories, local collaboration against Soviet rule; displaced persons and other factors. The war also brought the destruction of cities and towns and the devastation of the countryside. Though the official death toll—one in three of the population – may be inflated,²¹ there is a consensus that the war brought about the death of over 1.8 million people, roughly a quarter of the country’s population, and a wholly ruined economy. Under such circumstances, focus on the Stalin period was hardly a primary function.

But on the other hand, other Soviet republics (which suffered much fewer damages during the war) followed a different path. For example, de-Stalinization began under N. S. Khrushchev in Russia and Ukraine, continuing after M.S. Gorbachev came to the helm in March 1985. In Ukraine, the discussions eventually covered the period of mass purges and the Famine/Holodomor of 1933. Ukrainian identity today is founded partly, perhaps primarily, on victimization during the Famine. In Russia, with Gorbachev and reformers’ encouragement,

²⁰ The Jewish victims included not only Belarusian Jews, but those transported from central Europe, many of whom died in the Trascianiec area. The total figure was around 800,000, i.e. roughly one-third of those who died on contemporary Belarusian territory. On the Holocaust in Belarus, see: Waitman Wade Beorn, *Marching into Darkness: the Wehrmacht and the Holocaust in Belarus* (Cambridge, Mass, 2014); Anika Walke, *Pioneers and Partisans: An Oral History of Nazi Genocide in Belorussia* (Oxford, 2015); and Barbara Epstein, *The Minsk Ghetto, 1941/1943: Jewish Resistance and Soviet Internationalism* (Berkeley, Ca., 2008).

²¹ Not everyone agrees with this statement. See “Pogib kazhdyi tretsii,” *SB-Belarus Segodnya*, December 8, 2012, <https://www.sb.by/articles/pogib-kazhdyi-tretiy.html> (Accessed November 1, 2020). For a lengthy and thorough analysis of this question, see Oleg Lutskevich, “Lyudskie poteri Belarusi v voyne,” *Belaruskaya Dumka* (May 2009): 92–97, https://beldumka.belta.by/isfiles/000167_812917.pdf (Accessed November 3, 2020).

many prominent party figures of the 1930s were rehabilitated, and historians were encouraged to pursue topics linked to the repressions. There is a large Museum of the Soviet Occupation in Latvia, covering the period 1940–1990.

Only the BSSR has remained aloof, partly because of the absence of a significant anti-Stalin movement during the war years or afterward. The national awakening heralded by the founding congress of the Belarusian Popular Front in Vilnius thus focused on the “period of repressions” (mainly about Kurapaty), the fate of the Belarusian language, and the ramifications of the Chernobyl disaster. The movement was significant but not as strong as the Popular Fronts in the Baltic States or Ukraine. Even after independence, official Belarus remained in the hands of the Communist Party until it was declared illegal following the failed putsch in Moscow in August 1991 and was still controlled by a Communist majority in the Supreme Soviet before the 1994 presidential elections. During those elections, the two pro-democracy candidates, Z. Pazniak and S. Shushkievich, ran separate campaigns that together gathered over 20 % of the electoral votes. Pazniak was the focal point of attacks from those supporting the “official” candidate, Prime Minister Viachaslau Kebich.

Subsequently, Lukashenka exploited and developed the memorials and monuments already in existence, thus using popular nostalgia for the Soviet period by associating change and development with a vision of the future of the recent past. That is not to say that other historical issues, such as the legacy of the Grand Duchy of Lithuania or the independent Belarusian state formed by the BNR in 1918, were not discussed. Still, the main focus was always on Belarus’ contribution to the victory and the Partisans’ resistance or – less satisfactorily – the Brest’s Fortress. The confidence of the regime in this policy’s success eventually led to new reviews of the more sensitive issue of Kurapaty and responding to the demands of the protesters there for an official monument and recognition of the executions. It culminated in 2017–2018 with an open debate on the leading presidential newspaper pages and a low-level ceremony to honor the new monument in November 2018. Neither the president nor a single member of his Cabinet attended the ceremony.

The Discussion of Kurapaty in *SB-Belarus Segodnya*²²

In February 2017, the presidential newspaper’s editorial board, *SB Segodnya*, organized a round-table discussion on Kurapaty. Editor Pavel Yakubovich led it.

²² See “Istoriya dolzhna nas ob’edinyat,” *SB-Belarus Segodnya*, February 28, 2017, <https://www.sb.by/articles/istoriya-dolzhna-nas-obedinyat.html> (Accessed November 3, 2020).

He was joined by the KGB First Deputy Chairman Major General Igor Sergeenko, Commissioner for Religious and Ethnic Affairs Leonid Gulyako, Corresponding Member of the National Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences Alexander Kovalenya, Dean of the Faculty of International Relations of BSU, Doctor of Historical Sciences Viktor Shadursky, Associate Professor, Department of the Faculty of International Relations, BSU, candidate of historical sciences Igor Kuznetsov, and candidate of historical sciences Vladimir Adamushko. The newspaper's editorial commented that the group approved establishing a memorial where both youth groups, the officially recognized *Belarusian Republican Union of Youth*, and its opposition, *Young Front*, should participate in this process. Indeed, it declared, Kurapaty should be a real national memorial. However, the attempt to unify forces around a monument to Stalin's victims was undermined from the outset by the KGB's authority.

From the outset, Yakubovich started a furious argument with Kuznetsov over the nature of the purges, dismissing the latter's statement of an ethnic element – targeting at different times, Poles, Latvians, and Belarusians – as 'dog shit': "the people and the NKVD itself consisted of people without a nationality, and in this sense the Terror was faceless." According to Yakubovich, Lukashenka led a wave of rehabilitation of victims in his early years in power, and one should examine the question through textbooks rather than what he termed "the privatization of history" and understand the achievements of the 1930s as well, such as automobile factories, tractors, and combines. "The picture was very diverse."

Kuznetsov then returned to the conversation with a thinly veiled attack on Pazniak that seemed in direct contradiction to his opening statements: "One of our political parties does not tire of repeating that in the Kurapaty and other graves 'there are only Belarusians' killed... [by the] Russian NKVD." He continued, "Firstly, there was no Russian NKVD." But "a noisy and confident group appears stating that we are only interested in Belarusians." Adamushko, one of the few historians to gain access to the KGB archives before their closure in 1994, stated that historians had failed to access the National Archives' resources, which contain valuable materials. This action prevents the public from learning the truth.

Kovalenya agreed that Kurapaty was a national tragedy for Belarusians but said it could never become a national symbol. If a cemetery is a symbol of the people, in his view, it will lead to a division of society. The panel discussed the "privatization" of the memorial – the opposition was not explicitly named – but retreated from the notion that any individuals or institutions were to blame for

what occurred. In the words of Adamushko, “Perhaps...it is worthwhile at some level to ask the innocent victims for forgiveness for what happened. We are not to blame, but we are the descendants of those who did this.” There was a consensus that a memorial should be built, that current textbooks were woefully outdated, and that a government commission or working group should be created, which in the view of Kuznetsov could include both historians and experts from the KGB. Yakubovich, “as an editor,” declared he would appeal to the “highest political level,” namely the presidential administration’s leadership.

The discussion was a breakthrough in the dull world of official newspapers in Belarus; it highlighted many of the problems of dealing with one of the most traumatic episodes of the Belarusian past. No one was willing to accept or assign blame; most preferred to ignore any ethnic elements. There is no doubt that the Polish Operation, for example, was directed primarily against Poles – and virtually all seemed prepared to assign primary responsibility for further progress to the reliable hands of the KGB, the descendant of the organization that conducted the repressions of the 1930s. These contradictions are reflected in the official actions of 2018–2019, namely the foundation of a monument followed by the destruction of crosses and a fence to bar access to the Kurapaty’s forest. On November 1, 2020, a peaceful march of protesters at the Kurapaty site was savagely attacked by hundreds of riot police leading several observers on social media to comment on the irony that such Stalinist tactics were being exhibited at the memorial site of Stalin’s victims.²³ Therefore, there are strict limits on how far the state is prepared to respond to popular demands for further recognition of Stalin’s mass victims.

The Changing of the Opposition in 2020

The opposition’s reaction to the continued silence over Stalinist repressions has been characterized by perseverance and courage. Until recently, the focus was on Kurapaty, the largest known mass memorial site for Stalinist victims in the country. The opposition continued the deed of Pazniak (the first reporter on the scene, who fled from Belarus in 1996). His supporters in the Conservative Christian Party of the Belarusian Popular Front (CCP-BPF) have been prominent in pursuing research into the Stalinist crimes by uncovering new mass graves in Viciebsk and Homiel regions and identifying the victims. They are united on what has been described as a “Westernizing” view of the

²³ Viačorka, Franak. Facebook Page, November 1, 2020. Viačorka is a professor at the College of Europe in Natolin, and Non-Resident Fellow of *The Atlantic Council*.

past, which was curbed in the early Purges.²⁴ This tactic has persisted and influenced many Belarusians in the recent period. The CCP-BPF has been at the forefront of establishing small memorials at Kobyliaki and Chajsy (both in Viciebsk Oblast). As one of the leading founders explained,²⁵ removing the mass corpses has not resulted in any new inquiries, even though the graves concealed thousands of corpses.

The year 2020 brought changes to Belarus, particularly the opposition to the Lukashenka regime. They reflect demographic changes and the increasing role of youth, contrasted with the older generation that has remained somewhat loyal to the authoritarian figure. Demonstrations of 100,000 to 200,000 in Minsk, with impressive turnouts in other cities to protest the dubious election results, suggest that society is transforming and moving from the neo-Soviet identity on which Lukashenka built his support. There are many factors involved that are unrelated to the perceptions of the past. Still, the fact that the younger generation has grown up exclusively under one leader and without any memory of the Soviet Union is an indicator of “changes” – the slogan of the protests referring to Viktor Tsoi’s songs and the Soviet band *Kino*. Belarus is now moving to the same sort of mindset as its neighbors in the late 1980s. Its protesters refer to those wielding weapons and torturing prisoners as “Fascists,” and the war analogies are frequently cited.

In the election itself, Lukashenka faced challenges from several prominent members of the establishment, including the former head of Belgazprombank, Viktor Babaryka, the former Ambassador to the United States, co-founder of the Hi-Tech Park, Valery Tsapkala, and the prominent YouTube blogger Siarhei Tsikhanouski. None were permitted to register as candidates, and Babaryka and Tsikhanouski were arrested before the election took place. Tsapkala avoided their fate by fleeing to Russia. Tsikhanouski’s wife then took her husband’s position as a registered candidate, combining with the other two camps through Veranika Tsapkala, the wife of Valery, and Marya Kalesnikava, the campaign manager for Babaryka. The women’s campaign attracted mass support throughout the country, including over 60,000 at a rally in Minsk just before the elections. The official election results giving Lukashenka 80 % of the vote and Tsikhanouskaya 10% were so obviously fabricated that they sparked protesters’ mass rallies.²⁶

²⁴ Ioffe, Grigory. “Split Identity and a Tug-of-War for Belarus’ Memory,” *The Jamestown Foundation*, December 20, 2019, jamestown.org/program/84916/ (Accessed November 2, 2020).

²⁵ Interview with Yan Dziarzhautsau, Viciebsk, Belarus, September 22, 2019.

²⁶ See Alan Taylor, “Anger and Protest over a Presidential Election in Belarus,” *The Atlantic*, August 20, 2020; and David R. Marples, “Catastrophe and Denial in Belarus,” *Current History*, 119, No. 819 (October 2020): 282–284.

Whether or not the protests bring immediate change, people hope that the Lukashenka regime is close to expiry. The social contract with the people of Belarus has been broken.²⁷ There are no clear directions forward now that its precepts have been so decisively rejected. Thus, the current article examines a system that no longer exists, though its consequences may not be discarded immediately. Above all, the youth have become politically conscious and active using social media's advanced techniques to outmaneuver the cumbersome authorities, which adhere to the old and trusted methodology and perceptions. A war that ended 75 years ago is no longer relevant for the fundamental questions of 2020, such as the Covid-19 pandemic – dismissed by Lukashenka as a “psychosis” – the falling living standards, relations with Russia and the European Union, and the overwhelming desire for a more democratic society based on free elections and human rights.

Conclusion

We would suggest that Belarusians have outgrown Lukashenka and currently see beyond the narrow worldview that seemed to persist in the mid-1990s and early 21st century.²⁸ His position may have been useful in the past, but it is no more. One can note the re-emergence of the red-and-white flag, associated by Lukashenka almost exclusively with the collaborationist Belarusians during the war but which in reality has a much lengthier history.²⁹ The banner became

²⁷ One source commented that the contract had been broken as early as July 2020. https://udf.by/news/main_news/215204-tygodnik-powszechny-belarus-prosypaetsja-a-obschestvennyj-dogovor-mezhdu-lukashenko-i-obschestvom-razorvan.html (Accessed November 5, 2020).

²⁸ Ioffe comments that according to a 2016 survey by the Institute of History, Belarusian Academy of Sciences, the Great Patriotic War is the most important event in collective memory with 74 % of the older generation, 70.5 % of those aged 36–55, and 64 % of the youngest group responding to the poll. The second most notable event was the collapse of the Soviet Union, and the third the Chernobyl disaster of 1986. He acknowledges, however, that the disintegration of the Soviet state and independence of Belarus are “two sides of the same coin.” He states that “Most, if not the overwhelming number, of Belarusians adhere to the neo-Soviet/Russo-centric view of Belarusian history.” See: Ioffe, Grigory “Split Identity and a Tug-of-War for Belarus’ Memory,” *The Jamestown Foundation*, December 20, 2019, <http://jamestown.org/program/84916/> (Accessed November 1, 2020). But the paper was written four years ago and the conclusions, correct at the time, may now need to be amended.

²⁹ See: Kotljarchuk, Andrej. “The Flag Revolution: Understanding the Political Symbols of Belarus,” *Balticworlds*, September 14, 2020, <http://balticworlds.com/the-flag-revolution-understanding-the-political-symbols-of-belarus/> (Accessed November 3, 2020). The author notes that the white-red-white flag, designed by Klaudzii Duzh-Dushevsky, was first used in December 1917 at the first Belarusian Congress in Minsk and used by the Belarusian government of the BNR that proclaimed independence in March of 1918. Once again, Lukashenka’s inauguration in 1994 took place under the white-red-white flag.

the symbol of the anti-Lukashenka protests that began on August 9, 2020, and continued into December 2020. The flag is identified with different images: the Belarusian Popular Front used it as its symbol long after its banning in the post-1995 state. Indeed, in 2020, its usage seems less devoted to ethnic nationalism than to an all-encompassing civic nationalism, embracing the country as one for all peoples regardless of language and culture.

Arguably, for a renewed or awakened Belarus to change the authoritarian regime and replace it with one more in tune with its electorate's interests, it would need to readdress the symbols of national identity and reassess its historical past. The use of Kurapaty as a symbol and site of the mass protests suggests that the first steps have begun. That is not to say that the war's importance in the population's conceptions is likely to change fundamentally. Still, other aspects of the Stalinist period and its aftermath will be questioned, particularly the mass gravesites of NKVD executions scattered around the territory of the pre-1941 BSSR. A revised political system would presumably reopen the KGB archives and allow historians to study topics hitherto taboo. In one respect, this is a revival of the 1988 "discoveries," but it is also broader and less defined by any type of radical nationalism.

Ironically, a canny political leader, Lukashenka, used political machinations that forced him to maintain some distance from Moscow; despite the Union agreement, he displayed some forms of soft nationalism in public. This rhetoric took place even though Belarus remained tied to many integrationist organizations with Moscow at the head, such as the Collective Security Treaty Organization (CSTO), the Eurasian Economic Union, and especially the revived Russia-Belarus Union. Lukashenka's tactics have enhanced Belarusians' notion that Belarusians are not Russians, whatever the past Soviet associations and current amity. Simultaneously, to make progress, any new political leadership would need to tread carefully: to ensure such changes without antagonizing Russia, its main trading partner and military ally, while ending the long period of authoritarian rule under an anti-reformist leader. Perhaps, then, the state could dispense with the outdated epithets with which it has been burdened: "the most Soviet of the post-Soviet states," "the last dictatorship in Europe," and a "neo-Stalinist state."

Сяргей Навумчык
Нью-Ёрк (ЗША)

ПЁТРА МАШЭРАЎ: НЯ ЧОРНАЕ І НЯ БЕЛАЕ

Гэтыя зацёмкі прысьвечаныя асобе, якая адыграла выключную ролю ў гісторыі Беларусі XX стагодзьдзя. Прычым роля гэтая пасьля ягонай гібелі, магчыма, была яшчэ большая, чым пры жыцьці. Я маю на ўвазе Пятра Машэрава (1918–1980), які цягам 15 гадоў быў кіраўніком кампартыі Беларусі, а значыць — і самой Беларусі.

Гэта не палітычны партрэт, не навуковая праца, а, хутчэй, эсэ палітыка пра палітыка, якога адна частка беларускага грамадства абагаўляе, а іншая — абвінавачвае.

Зразумець матывы паводзінаў кіраўнікоў розных узроўняў, якія займалі ключавыя пасады ў апошнія савецкія гады і ў першы час станаўленьня беларускай незалежнасьці, немагчыма без аналізу жыцьцёвага вопыту, які фармаваў іх сьветапогляд. А таксама асобаў, якія найбольш моцна паўплывалі на стыль паводзінаў беларускіх камуністаў. І ў шэрагу гэтых асобаў першае месца належыць чалавеку, якога на момант абвяшчэньня сувэрэнітэту і незалежнасьці Беларусі (1990–1991) дзесяць гадоў як не было на зямлі.

Больш за тое — відавочна, мае ўражаньні ад Машэрава як асобы будуць розьніца ад уражаньняў, напрыклад, Зянона Пазьняка. Бо ў маім выпадку гэта ўражаньні сына партыйнага сакратара, які сваю сакратарскую пасаду заняў шмат у чым дзякуючы Машэраву (ва ўсялякім разе, зь ягонай згоды). Уражаньні ж Пазьняка — гэта адчуваньні чалавека, які змагаўся з сыстэмай, на чале якой у Беларусі быў Машэраў, і за гэтае сваё змаганьне пацярпеў. Гэтак жа як і першыя тыдні пасьля ўзьходу Лукашэнкі на пасаду прэзыдэнта яго былы паплечнік Аляксандар Фядута ахарактарызуе пушкінскай фразай «дней Александровых прекрасное начало» — а для мяне

тое лета 1994-га застанеца пачаткам нацыянальнай трагедыі, калі ўжо праз тыдзень пасля інаўгурацыі прэзydэнта, у трэцюю гадавіну Дэкларацыі аб сувэрэнітэце 27 ліпеня, АМАП разagnaў мітынг БНФ на плошчы перад Домам ураду і вырываў яшчэ дзяржаўныя бел-чырвона-белыя сыцягі. Уласна, я мог бы прыгадаць тры эпізоды сутыкнення з Машэравым, два — з жывым, адзін — з тым, што ад яго засталася.

У жніўні 1974 году Машэраў прыяжджаў у Віцебск на сьвяткаваньне 1000-годзьдзя гораду. Мяне зь сябрам падвялі да яго, мы ўручылі кветкі, Машэраў падзякаваў і запытаўся (канечне ж, па-расейску): «Як справы, хлопчыкі?» — і тут яго шчыльна атачылі вэтэраны. Праўда, нас зь сябрам значна больш за першага сакратара цікавіў лімузін, на якім ён прыехаў: доўгі чорны ЗіЛ здаваўся цудам аўтамабільнай тэхнікі і, казалі, быў браніраваны.

На памяць пра той эпізод застаўся фотаздымак, і шмат гадоў пазьней, у часе выбарчай кампаніі, хлопцы з маёй каманды прапанавалі мне зьмясьціць фотаздымак з Машэравым у выбарчай улётцы, паколькі для значнай часткі выбаршчыкаў дзеяч заставаўся вялікім аўтарытэтам. Але я адмовіўся, бо ніякай маёй заслугі ў тым, што апынуўся побач зь ім, не было (не памятаю, ці ўжываў у якасьці аргумэнту фразу «танны піяр»).

Другі эпізод меў значна большы эфэкт, паколькі самым непасрэдным чынам паўплываў на маё матэрыяльнае становішча — прасьцей кажучы, на атрыманыя стыпэндзі.

Вясной 1980 году нам, першакурснікам журфаку Белдзяржуніверсытэту, трэба было здаць залік па фотасправе — прадмету, які хаця і не лічыўся самым складаным, але на якім нельга было сьпісаць — бо выкладчыку Бягуну (ня блытаць з аўтарам антысэміцкіх кніг) трэба было прад’явіць уласныя фотаздымкі ў жанрах нацюрмарту, партрэту і рэпартажу. Да адбіткаў абавязкова прыкладаліся нэгатывы — стужкі павінны былі пацьвердзіць аўтарства, прычым Бягун іх звычайна забіраў, што, трэба сказаць, было разумна — запамніць усе здымкі ён, канечне, ня мог, а на курсе нас было пяцьдзесят чалавек, маглі перадаць нэгатывы адно адному (так мы, быў грэх, часам рабілі з канспэктамі).

Незалік па фотасправе азначаў пераздачу ўвосень і, адпаведна, пазбаўленьне стыпэндзі на цэлы сэмэстар. З нацюрмортам і партрэтам праблемаў не ўзьнікала, а вось з рэпартажам даводзілася павазіцца. Тады ўвесь Ленінскі праспэкт Менску быў разрыты пад будаўніцтва мэтро — аднойчы нават спускаўся ў тунэль, рабіў артыкул для віцебскай газэты, але здымаць там было без адмысловай апаратуры немагчыма.

Дацягнуў я да апошняга — заставалася пару дзён, а ў мяне нічога не было, і позна дамаўляцца, каб ісьці на нейкі завод. Пасьля заняткаў аднакурсніцы таксама выпраўляліся на рэпартаж, я паспрабаваў сесці ім на хвост, спадзеючыся, што яны прыдумаюць нейкую тэму па дарозе, — ды дзяўчаты ветліва, але настойліва параілі мне ісьці сваёй дарогай. Пра што потым моцна пашкадавалі.

Я дайшоў да Купалаўскага скверу. Каля параднага ўваходу ў будынак ЦК нешта адбывалася — узьніклі два пастамэнты, якіх раней не было, прыкрытыя белымі прасьцінамі, а вакол іх хадзіў скульптар Заір Азгур.

«Што тут?» — запытаўся я ў нейкага чалавека, які стаяў паблізу пастамэнту. «Бюсты Леніна і Маркса».

Ага, значыць, Азгур — аўтар скульптураў, і можна зрабіць сюжэт «Скульптар каля сваіх твораў». Пачаў фатаграфавачь Азгура. Атрымлівалася статычна, але хоць нешта.

Раптам да пляцоўкі пачалі пад'яжджаць аўтобусы, зь іх высаджваліся людзі, якіх спрытна расставілі па пэрымэтры. Жанчынам раздалі кветкі. Тут толькі я заўважыў, што каля цэнтральнага ўваходу ў ЦК збудаваная невялікая сцэна. Зьявіліся стацыянарныя тэлекамеры. Выглядала, што адкрыцьцё павінна было адбыцца неўзабаве, — і я вырашыў застацца, тым больш што ніхто мяне адтуль не зганяў.

З цэнтральнага ўваходу выйшлі некалькі чалавек, практычна ўсё кіраўніцтва ЦК і старшыня Прэзыдыюму Вярхоўнага Савета Палякоў. Потым выйшаў Машэраў са старым камуністам Вавёравым, які ці то ў 1917-м Зімні палац браў, ці то Кранштацкі мяцеж падаўляў, і, як лічылася, застаўся ў Беларусі адзіным жывым чалавекам, які бачыў Леніна (жывога, не ў труне).

Машэраў чытаў сваю прамову па паперцы — але, як звычайна, артыстычна і добра пастаўленым голасам. Прамаўляў і Вавёраў, выступіў яшчэ нехта — ад імя «працоўных калектываў» і, здаецца, нашага БДУ.

Людзей з фотаапаратамі там было толькі два (фотакарэспандэнт, напэўна, зь дзяржаўнага агенцтва БелТА), так што мы свабодна хадзілі паміж сцэнай і прывезенымі на аўтобусе глядачамі, і я без усялякай мітусьні зрабіў шмат розных плянаў.

Машэраў быў вясёлы, але падыходзіць ушчыльную і здымаць яго ў твар для выкананьня тэмы «Партрэт 1-га сакратара ЦК» сьмеласьці ў мяне не хапіла (ці, наадварот, хапіла розуму).

Прамовы скончыліся, Машэраў развязаў вузлкі белай прасьціны спачатку на адным пастамэнце, потым на другім, людзі паклалі кветкі — і ў Менску з'явіліся два новыя помнікі (у 1992-м іх ціхенька зьнеслі:

фармальнае распараджэнне даў намесьнік Старшыні Вярхоўнага Савета Васіль Шаладонаў, за што потым яго экс-камуністы ледзь не адправілі ў адстаўку). На залік я прынёс фотаздымкі і стужку.

«Ну што, рэпартаж на тэму „Студэнты з Мазамбіку вывучаюць творы Максіма Танка?“» — іранічна запытаўся Бягун.

Ён узяў здымкі, паглядзеў увесь нэгатыў (на шчасьце, там былі і кадры нацюрмортаў — значыць, стужка мая, а ня выкрадзеная ў БелТА), і, ня кажучы ні слова, расьпісаўся ў маёй залікоўцы. Стужку ён мне вярнуў: «Захавайце. Спатрэбіцца».

Трэці эпізод датычны часу, калі дзейнасьць КПБ-КПСС была прыпыненая. Мы з Пазьняком прыйшлі ў будынак ЦК КПБ. Нам казалі, што ў сутарэннях палілі дакумэнты ЦК — некалькі дзён, нават нанялі качагараў. Мы спусьціліся ў сутарэнні, і сярод папер, якія чамусьці не пасьпелі спаліць, а проста выкінулі як сьмецьце, былі дакумэнты з уласнаручнымі рэзалюцыямі Машэрава.

Яшчэ за некалькі месяцаў да гэтага, у чэрвені 1991-га, першы сакратар ЦК КПБ Анатоль Малафееў надрукаваў у «Народнай газэце» артыкул, дзе пісаў, што «абавязак кожнага камуніста, ды і кожнага чэснага, прыстойнага чалавека — абараніць добрае імя Пятра Міронавіча і тую справу, якой ён гэтак аддана і самаахвярна служыў». Але пасля правалу ГКЧП у жніўні 1991-га Малафееў пачаў кампанію за вяртаньне партыйнай маёмасьці — дакумэнты ж Машэрава былі выкінутыя на сьметнік.

Праўда, ня ўсе: потым мне казалі, што асноўная частка службовага архіву Машэрава захоўваецца ў Дзяржаўным архіве.

Канечне, тое, што пакінуў па сабе Машэраў — больш, чым партыйныя дакумэнты ды рэзалюцыі ў архіве. Ён працягваў уплываць на палітычнае жыцьцё і пасля сваёй гібелі — для некаторых наступнікаў на пасадзе першага сакратара змаганьне з гэтым уплывам было не апошнім клопатам. Іншыя, наадварот, спрабавалі абвясьціць сябе палітычнымі спадкаемцамі Машэрава.

Малафеева я ўжо згадваў, а празь некалькі гадоў ува ўсіх афіцыйных газэтах зьявілася інтэрвію зь Вячаславам Кебічам «Наш Пётар Міронавіч» — як заяўка на спадкаемства і на лідарства (публіцыст Аляксандар Лукашук адказаў тады ў герменчукоўскай «Свабодзе» артыкулам «ІХ Пётра Міронавіч»).

Аматары знаходзіць патаемны сэнс у супадзеньнях могуць прыгадаць, што самае першае пасяджэньне Вярхоўнага Савета 12-га скліканьня (таго самага, якому было накіравана абвясьціць Незалежнасьць) адкрыў чалавек,

які апошнім размаўляў з Машэравым перад тым, як ён сеў у аўтамабіль, за паўгадзіны да ягонай гібелі. Менавіта старшыня Цэнтральнай выбарчай камісіі Міхаіл Лягір (пры Машэраве — кіраўнік Камітэту народнага кантролю і член Бюро ЦК КПБ) сказаў па паперцы ўступнае слова, а потым пачаў фармаваньне працоўных органаў сэсіі, але прамаўляў нагэтулькі блытана, разгублена, што ў той дзень (ішла прамая тэле- і радыётрансьляцыя) зрабіўся пасьмешышчам для ўсёй рэспублікі. Дэпутаты-дэмакраты лавілі яго на праэдурных нялепіцах, узьнікала небясьпека правалу сцэнару сэсіі, зацьверджанага ў ЦК, і праз пару гадзінаў Лягіра падмяніў міністар юстыцыі Ціхіня. Гэты ўжо вёў сэсію па жорсткім сцэнары і адсякаў непажаданыя прапановы.

Лягір быў чалавекам пэнсыянага ўзросту, але справа ў іншым: ён проста ня мог рабіць нешта па-за межамі інструкцыі, адэкватна рэагаваць на нечаканасьці — прычым ня ў самай складанай сытуацыі. Ён мог выступаць толькі па інструкцыі, ні кроку ўбок. Лягір быў прадуктам свайго часу — да якога належаў і Машэраў.

У пяціхвілінным відэароліку «Кароткая гісторыя Беларусі», дзе пасьляваенным падзеям прысьвечана некалькі сэкундаў, а з сучасьнікаў паказаны толькі касманаўт Клімук, Барыс Кіт і Машэраў — партрэт апошняга суправаджаецца словамі «Машэраў, прамову сваю гавары!». Прызнацца, гэтыя словы Лявона Вольскага выглядаюць дзіўнаватымі — якая прамова Машэрава маецца на ўвазе?

У найноўшай гісторыі Беларусі ёсьць некалькі прыкметных, часам лёсавызначальных для нацыі прамоваў — ніводная зь іх не належыць Машэраву.

Вядомая прамова Васіля Быкава на зьездзе пісьменьнікаў у 1966 годзе ў абарону праўды ў літаратуры — падчас якой Машэраў дэманстратыўна пакінуў прэзыдыюм.

Прамова Пазьняка на сэсіі ВС 25 жніўня 1991 году, перад галасаваньнем аб наданьні Дэкларацыі аб дзяржаўным сувэрэнітэце, хаця і была чыстым экспромтам, кардынальна паўплывала на тое, што камуністы прагаласавалі за Незалежнасьць Беларусі. У тых жа сыцэнах праз крыху больш чым два гады, у сьнежні 1993-га, дэпутат Лукашэнка прамаўляў пра карупцыю — тое было сумесь праўды, напалову праўды і цынічнай хлусьні, але дапамагла прамоўцу набыць вялізную папулярнасьць у народзе і на многія гады вызначыла лёс гэтага народу.

Нічога падобнага ў дачыненьні да першага сакратара ЦК, які 15 гадоў кіраваў рэспублікай і прамаўляў на зьездах, пленумах, нарадах ды рознага кшталту цырымоніях, не прыгадваецца.

Больш за тое: калі чытаеш тэксты прамоваў Машэрава, воку няма за што зачапіцца — набор стандартных для таго часу фразы з заклікамі «падвысіць адказнасць», «падвысіць прадукцыйнасць працы», «падвысіць наδοі», усе гэтыя «цэнтнэры з гектару», «камбайны на лінейцы гатоўнасьці» — ну і, канечне, абавязковыя словы пра вернасьць лéniнскім ідэалам, выкананьні рашэньняў XXIII, XXIV, XXV зьездаў КПСС... Такія прамовы мог казаць першы сакратар якога-небудзь Стаўрапальскага крайкаму РСФСР — толькі назвы гарадоў ды прадпрыемстваў іншыя.

І гэта не папрок Машэраву — такі быў стандарт, і выключэньні не дапускаліся (прамовы тагачаснага стаўрапальскага сакратара Міхаіла Гарбачова таксама нічым не выдаюць будучага ініцыятара перабудовы і галоснасьці).

Шмат пісалася, што Брэжнеў не любіў Машэрава, зайздросьціў ягонай папулярнасьці, і нават другую «Залатую Зорку» прыехаў уручаць зь вялікім спазьненьнем.

Спазьненьне было толькі на тры месяцы — Брэжневу нішто не перашкаджала прычапіць зорку і ў Крамлі, цырымонія ж менавіта ў Менску ўспрымалася як знак павагі. Дачка Машэрава, Наталья, кажа, што ўвосень 1980 году Машэраў павінен быў заняць пасаду адпраўленага на пэнсыю Касыгіна — зразумела, што кандыдатуру на другую пасаду ў краіне падбіраў Брэжнеў, і патрабаваньне палітычнай ляяльнасьці і асабістай адданасьці было галоўным. Нарэшце, былы другі сакратар ЦК КПБ Бровікаў расказаў, што, калі ён дакладаў Брэжневу па тэлефоне пра гібель Машэрава, той лаяўся і плакаў.

Ні ў воднай прамове Машэрава няма і намёку на крытыку тагачаснага палітычнага кіраўніцтва СССР на чале з Брэжневым — а ў шмат якіх выступах канцэнтрацыя панегірыкаў Брэжневу зашкальвае. І зноў жа — так тады рабілі ўсе кіраўнікі. Інакш паводзілі сябе дысыдэнты, але Машэраў ім ня быў.

Прамовы Машэрава былі напоўненыя звыклымі для таго часу марксісцка-лéniнскімі лёзунгамі, але вось жа Вольскі, які, калі загінуў Машэраў, быў падлеткам, прыгадвае «прамовы» — і, думаю, таму, што мог памятаць трансляцыі выступаў Машэрава.

Дык вось, усё вышэй сказанае тычыцца тэкстаў прамоваў, іх зьместу — але, як цяпер прынята казаць, у рэжыме рэальнага часу яны рабілі моцнае ўражаньне. Машэраў прамаўляў артыстычна, добра пастаўленым голасам (зусім верагодна, што браў урокі дыкцыі), з сэнсавымі паўзамі, з варыяцыямі інтанацыяў. Яго нездарма ў колах партработнікаў часам

называлі «артыстам» — ну што ж, якасьць зусім ня лішняя для палітыка, у пэўных сытуацыях.

Але нехта можа сказаць інакш — камуністычную ідэю Машэраў падаваў у прывабнай афарбоўцы, і ў беларускага насельніцтва склалася ўстойлівае ўяўленьне пра «добрых камуністаў», прычым надоўга, у некаторых — да сёньня. Нягледзячы на Курапаты.

Між іншым, фразу пра Машэрава ў відэароліку можна было б прывесць ці ў адпаведнасьць з рэальнасьцю, зьмяніўшы адно слова (а дакладней, разьбіўшы яго на два): «Машэраў, ПРА МОВУ сваю гавары!»

Насуперак устойліваму меркаваньню, працэс татальнай русыфікацыі ў Беларусі пачаўся не пры Машэраве, але менавіта пры Машэраве ён увайшоў у стадыю, якую можна прызнаць для нацыі катастрофічнай. У сталіцы рэспублікі і абласных цэнтрах не засталася ніводнай беларускамоўнай школы.

Наколькі вядома, Машэраў надзвычай рэдка прамаўляў па-беларуску — у адрозьненьне ад Шэварнадзе, які мог выступіць па-грузінску, Грышкявічуса, які выступаў па-літоўску, ці Дземірчана, які прамаўляў па-армянску. Не заўсёды, але гэтыя першыя сакратары ўжывалі сваю мову, Машэраў — амаль ніколі (мне вядомы толькі адзін выпадак). Ва ўсялякім разе, у публічных выступах. Хаця ня думаю, што за адзін-два выступы ў год яго б крытыкавалі на Палітбюро.

Машэраву прыгадваюць і зруйнаваньне менскай Нямігі ў канцы 1960-х гадоў. Тады, паводле зацьверджанага Машэравым пляну, цэнтар беларускай сталіцы павінен быў цалкам зьмяніць аблічча — і старой забудове месца ў ім не было. Пад знос ішоў і будынак Купалаўскага тэатра. Зянон Пазьняк зрабіў сотні здымкаў дамоў на Нямізе, зь якіх ужо выселілі людзей, — ураваць іх не ўдалося. Увогуле, ніякія паходы Пазьняка і яго паплечнікаў, рупліўцаў за захаваньне гістарычнай спадчыны, па інстанцыях, ніякія спробы пераканаць начальства ў гістарычнай і архітэктурнай каштоўнасьці старой забудовы ня мелі эфэctu — бо «дабро» на зруйнаваньне было дадзена першым сакратаром ЦК.

І тады Пазьняк напісаў артыкул у абарону будынка Купалаўскага тэатра ў газэту «Правда» — орган ЦК КПСС, галоўную газэту СССР, якую чытаў Брэжнеў і публікацыі ў якой мелі для мясцовага, хай нават і высокага, кіраўніцтва дырэктыўны характар. Але напісаць — гэта толькі паўсправы, трэба было яшчэ дамагчыся публікацыі. У гэтым паспрыяў тагачасны карэспандэнт «Правды» па БССР Генадзь Бураўкін. Зусім магчыма, што пэўную ролю адыграла і антыпатыя да Машэрава тагачаснага галоўнага

рэдактара «Правды» Міхаіла Зімяніна (у будучым – сакратара ЦК КПСС, адзінага з кіраўнікоў ЦК, хто прыедзе на пахаваньне Машэрава). Бураўкіну ўдалося дамагчыся публікацыі артыкула Пазьняка – казалі, што Машэраў быў разгневаны (адбывалася ў абыход яго), але Купалаўскі тэатр, як і некаторыя іншыя будынкі, быў уратаваны.

Тут, аднак, хацеў бы зрабіць адно ўдакладненьне: плян зруйнаваньня старажытнага цэнтру Менску нарадзіўся не ў галаве першага сакратара ЦК. У савецкія гады ў Беларусі і ў Менску, і ў абласных цэнтрах існавалі такія інстытуты – «гражданпроект» («Минскгражданпроект», «Витебскгражданпроект»), якія распрацоўвалі пляны забудовы гарадоў. Кіраўнікі гэтых устаноў лічыліся галоўнымі мясцовымі архітэктурнымі аўтарытэтамі, яны ўваходзілі ў намэнклятуру, абіраліся ў склад гаркамаў, абкамаў і г. д. – і адпаведна, праходзілі ў самыя высокія кабінэты. А галоўнае – мелі магчымасьць для задавальненьня ўласных «творчых» амбіцый: менавіта іх праекты рэалізоўваліся ў першую чаргу. І вельмі часта пад іх абіралі найлепшыя, так званыя *горадаўтворныя* месцы, на якіх ужо былі пабудаваныя саборы ці нейкія іншыя будынкі. Так узьнік «дом з вушамі» ў Полацку на месцы Мікалаеўскага сабору, так забудавалі цэнтры Віцебску, Магілёву ды шмат якіх гарадоў. Пэўна ж, архітэктары знаходзілі падыходы і да Машэрава – з улікам ягонай прыязнасьці да творчай інтэлігенцыі. Зрэшты, у коле партыйным Машэраў дазваляў сабе нечаканыя выказваньні пра гэтую інтэлігенцыю.

Мой бацька Іосіф Навумчык любіць прыгадаць адзін эпізод размовы з Машэравым перад прызначэньнем на пасаду сакратара абкаму – гаворка адбывалася увосень 1978 году ў кабінэце Машэрава ў прысутнасьці сакратара ЦК па ідэалёгіі Аляксандра Кузьміна. «Машэраў прыгадаў, што ў Віцебску працуе тэатар імя Якуба Коласа, там ёсьць знаныя артысты, некаторыя маюць званьні, некаторыя хочуць мець званьні, і знайсьці агульную мову з творчай інтэлігенцыяй няпроста – людзі гэта спэцыфічныя, – згадаў бацька размову з Машэравым. – Вось нядаўна быў у мяне драматург М. (Машэраў назваў прозьвішча, але у дадзеным выпадку яно не істотнае. – *С. Н.*), прасіў пэрсанальную пэнсыю. Вы думаеце, яму пэнсыя патрэбна? У яго грошай столькі, колькі нам з вамі і ня сьнілася. Яму трэба ня грошы, яму трэба яшчэ адзін тытул, знак павагі. А грошай у яго на кніжцы, я думаю, тысяч трыста». Машэраў памаўчаў і дадаў «Не, больш. Тысяч пяцьсот. Ці шэсьцьсот». Прыкметна, што перад Машэравым быў не карэспандэнт маскоўскай газэты, не кіраўнік нейкай замежнай дэлегацыі, перад якімі (можна дапусьціць такую чалавечую слабасьць) яму б хацелася паказацца гэткам патронам Мэльпамэны. Перад ім сядзеў чалавек значна

ніжэйшага за яго рангу, кар’ера якога была цалкам у ягоных руках. Але гаварыў ён з сакратаром абкаму не пра надоі і прадукцыйнасьць працы, не пра прапаганду трылёгіі Леаніда Ільліча, а пра тэатар.

Уявіце сабе Лукашэнку, цяперашняга гаспадара таго кабінэту на пятым паверсе дому на Карла Маркса, які гутарыць зь нейкім губэрнатарам пра тэатральныя праблемы. Падазраю, што веды былога лектара таварыства «Веды» пра тэатар ад Эсхіла да Дударова могуць зьмясьціцца ў двуххвілінным маналёгу, палову якога зойме зьнешнасьць актораў. (Тут яшчэ прыкметна, што першы сакратар ЦК, як выглядае, цікавіўся заробкамі дзеячоў мастацтва – аднак ня ведаў канкрэтных лічбаў; бясспрэчна, КДБ дало б яму дадзеныя да апошняй капейкі, але папрасіць такія зьвесткі Машэраў, пэўна, лічыў не зусім прыстойным. У адрозьненьне ад першага прэзыдэнта Беларусі, які ведае ўсё і пра ўсіх, і куды больш інтымнае, чым грашовыя рахункі.)

Так, у сярэдзіне 1960-х Машэраў дэманстратыўна пакінуў зьезд пісьменьнікаў Беларусі ў часе выступу Васіля Быкава – тое, да чаго заклікаў Быкаў, ня ўпісвалася ў разуменьне Машэравым ролі пісьменьніка ў працэсе камуністычнага будаўніцтва, было выклікам сыстэме. Але вось у мяне захаваўся магнітафонны запіс гутаркі з Аляксандрам Кузьміным, які пры Машэраве быў сакратаром ЦК КПБ па ідэалёгіі. Кузьмін распавядае, як у 1978 годзе Быкаў, пасля таго як разышоўся зь першай жонкай, прыехаў у Менск і пасяліўся ва Ўладзімера Караткевіча, ён, Кузьмін, прыйшоў да Машэрава прасіць для Быкава двухпакаёвую кватэру ў сталіцы. «А чаму двухпакаёвую? Чаму вы думаеце, што Быкаў больш не ажэніцца? Давайце дадзім тры пакоі». І вось сьведчаньне сябры Быкава, Сяргея Законьнікава: калі Быкаў даведаўся пра гібель Машэрава, ён страціў прытомнасьць.

Так, Машэраў спрычыніўся да зруйнаваньня старажытнага цэнтру Менску – але вядомы выпадак, калі ён запрасіў Уладзімера Караткевіча і паехаў зь ім глядзець старажытныя беларускія палацы, каб вырашаць, што ў першую чаргу патрабуе рэстаўрацыі.

Публікацыя ў «Правде» каштавала Пазьняку працы – яго нідзе ня бралі, ён жыў літаральна на капейкі. Але ў 1970 годзе выходзіць ягоны фотаальбом «Браслаўшчына», ён друкуецца ў часопісе «Малодосьць», які рэдагуе той жа Бураўкін (уявіць, што пры Лукашэнку ў дзяржаўным выдавецтве – ды ўвогуле ў якім-небудзь выдавецтве на тэрыторыі Беларусі – выходзіць кніга Пазьняка, абсалютна немагчыма).

Што да Бураўкіна, дык за публікацыю пазьнякоўскага артыкулу ў «Правде» Машэраў, пры жаданьні, мог зрабіць яго жыццё вельмі і вельмі няпро-

стым. Ва ўсялякім разе, рэдактарам часопісу «Маладосьць» ён бы ніколі ня стаў. Аднак у 1978 годзе Машэраў прапаноўвае Бураўкіну міністэрскую пасаду – старшыні Дзяржаўнага камітэту па тэлебачаньні і радыёвяшчаньні. Трэба думаць, прэтэндэнтаў на гэтую пасаду хапала – і сярод партыйных работнікаў, і ў самім Дзяржкамітэце, але выбар зроблены на карысьць чалавека, які не хаваў сваёй нацыянальнай пазыцыі. Той выбар быў вельмі важным для лёсу беларускай мовы. Тэле- і радыёперадачы выходзілі па-беларуску і да Бураўкіна, але з 1978 года новы старшыня пачынае актыўна рэалізоўваць у беларускіх СМІ праграму беларусізацыі.

Вынік вядомы: нават не вывучаючы ў школе беларускую мову, абсалютная большасьць моладзі пасыўна была далучаная да яе, магла больш-менш размаўляць і ўжо дакладна магла яе разумець. На жаль, пры Лукашэнку вырасла пакаленьне, якое зусім ня ведае значэньня шмат якіх беларускіх словаў – яму проста не было дзе іх пачуць. У гэтым я пераканаўся, калі ў 2016 годзе прыехаў у Беларусь пасля 20-гадовай адсутнасьці.

Магчыма, Машэраў, які як бы тое ні было, але быў беларусам, інтуітыўна адчуў, што беларуская мова (у тым ліку і не безь яго ўдзелу) дайшла да мяжы, за якой працэс яе зьнікненьня будзе незваротным. Ну, а ці мог Машэраў кардынальна паспрыяць уратаваньню беларускай мовы? Адказам на гэта можа быць успамін генэрала КДБ СССР Анатоля Шыверскіх, які згадвае, як у 1978 годзе ў Канстытуцыю Грузінскай ССР быў уключаны артыкул пра дзяржаўнасьць грузінскай мовы:

«Напярэдадні прыняцьця Вярхоўным Саветам Грузіі новай рэдакцыі Канстытуцыі я прыляцеў у Тбілісі. Раніцай быў пабуджаны зычнымі дзіцячымі галасамі. Па праспэктце Шата Руставэлі ішлі дзясяткі тысяч школьнікаў з плякатамі супраць забароны грузінскай мовы ў школах. Пры высьвятленьні абставінаў, хто арганізаваў правакацыйнае шэсьце школьнікаў, грузінскія калегі з КДБ падзяліліся таямніцай, што школы абзвоньвалі з прыёмнай Шэварнадзе і шэсьцем кіруюць адтуль. У той жа час Шэварнадзе дакладаў М.А. Суславу (член Палітбюро, сакратар ЦК КПСС, другі пасля Брэжнева. – *С. Н.*), што шматтысячны натоўп стаіць каля будынка Вярхоўнага Савета і патрабуе запісаць у Канстытуцыю другой дзяржаўнай мовай грузінскую. Суслаў не пагаджаўся. Тры разы Э. Шэварнадзе дакладаў Суславу, што натоўп яго ня слухаецца і не разыходзіцца. Што рабіць? Толькі пасля гэтага Суслаў даў згоду запісаць дзьве дзяржаўныя мовы»¹.

¹ Шиверских А. Разрушение великой страны: записки генерала КГБ. Смоленск, 2005. С. 105.

Нічога падобнага з Машэравым уявіць нельга. Мне невядома, ці абмяркоўвалася пры ім увогуле магчымасьць наданьня беларускай мове статусу дзяржаўнай у партыйных органах. Ва ўсялякім разе, я пра такое нідзе ня чуў і нідзе не чытаў. Статус дзяржаўнай беларуская мова набыла толькі ў студзені 1990 году.

Доўгі час Машэраў меў (ды і цяпер мае) імідж абаронцы беларускіх інтарэсаў перад цэнтрам. Але вось цытата з успамінаў былога загадчыка аддзелу культуры ЦК КПБ Алесья Петрашкевіча:

«Неяк аднойчы, калі я зайшоў зь нейкім пытаньнем ці па параду, ён апярэдзіў мяне і зь ціхім сумаў сказаў: «Толькі што пазваніў Грышын, член Палітбюро, і вельмі настойліва папрасіў, каб я прыслаў яму пад Новы год дзевяць тысяч малочных, распатрошаных парасятак». І змоўк. А потым: «І самае гнюснае ў тым, што я пашлю яму гэтых парасятак!» І больш ні слова пра тую просьбу, а толькі да мяне: «Што ў цябе?» Гадоў праз 15 пасля гэтага былы памочнік 2-га сакратара ЦК КПБ ад сябе раскажаў пра тых загубленых парасятках, якіх, вядома ж, адправілі ў Маскву пад нейкае сьвята. А я сёньня думаю: чаму Пётра Міронавіч сказаў мне пра тых парасятак і што ў яго было на душы у той час? Якія яшчэ словы не зьяцелі з вуснаў? Бо ня толькі я ведаў пра гаспадарлівасьць, беражлівасьць, пачуцьцё ўласнай годнасьці гэтага чалавека, якое было нахабна абражана магутным хамам»².

Машэраў наўпрост не залежаў ад Грышына. Але адмовіць члену Палітбюро і першаму сакратару Маскоўскага гаркаму ня мог. І вось гэтак выкананьне загадаў, прапановаў, просьбаў з Масквы зрабілася адметнай якасьцю партыйнага апарату Беларусі, увайшло ў мэнтальнасьць беларускіх кіраўнікоў, якія ня тое што не маглі — ужо і не жадалі марыць пра самастойнасьць. Гэтая генэрацыя кіраўнікоў склала большасьць Вярхоўнага Савета 12-га скліканьня, абранага ў 1990 годзе. Пад ціскам БНФ у 1991-м яны былі вымушаныя прагаласаваць за Незалежнасьць, надаць бел-чырвона-беламу сыцягу і гербу «Пагоня» статус дзяржаўных сымбляў, ратыфікаваць Белаўскія пагадненьні аб ліквідацыі СССР. У значнай ступені гэта было вынікам, як я ўжо сказаў, ціску з боку дэпутатаў БНФ, а таксама пэўных абставінаў. Але на гэтым іх стваральны патэнцыял быў вычарпаны. Яны не ўсьведамлялі (у адрозьненьне ад украінскіх камуністаў) нацыянальных

² Петрашкевіч А. Крыніцы і каламуць. Менск, 2008. С. 320.

каштоўнасьцяў, не шанавалі беларускую мову, і самае галоўнае — не жадалі скарыстацца гістарычным шанцам і будаваць незалежную дзяржаву. Яны не былі палітыкамі, былі ўсяго толькі дысцыплінаванымі выканаўцамі інструкцыяў, якія прызвычаліся глядзець уверх. Яны не маглі зразумець, што цяпер яны самі і ёсць той самы «верх». Упэўненасьць яны ізноў адчулі толькі тады, калі над імі апынуўся чалавек з такімі ж камуністычнымі перакананьнямі і арыентацыяй на Маскву — Лукашэнка.

І калі мяне пытаюцца, у чым прычына паразы дэмакратыі ў 1994 годзе і ўсяго таго, што пайшло сьледам, я адказваю: нізкая нацыянальная сьвядомасьць грамадства і амаль нулявая нацыянальная сьвядомасьць кіруючай эліты. І гэта таксама спадчына Машэрава.

*Сяргей Харэўскі
Вільня (Літва)*

НАЦЫЯНАЛЬНЫ РАМАНТЫЗМ У МАСТАЦТВЕ БЕЛАРУСІ 1970—1980-х гг.

Досьвед 30 гадоў незалежнасьці Беларусі дазваляе па-новаму зірнуць на прамінулую савецкую эпоху. Той пэрыяд быў, па сутнасьці, часам інтэнсіўнага паўставаньня нацыянальнае школы мастацтва ва ўмовах савецкага каляніялізму. Асаблівасьць савецкага шляху мадэрнізацыі палягала на татальнай ідэалізацыі мастацтва і культуры, пастаўленых на службу сысьвярджэньня камуністычнае дактрыны. Разам з гэтым яго важным складнікам зьяўляўся этнацэнтрызм — на чым ад пачатку, дырэктывна, палягала культурная палітыка. Яе аснову складаў тэзіс дэкларацыі права на нацыянальную самабытнасьць і асуджэньне касмапалітызму. Можна па-рознаму ставіцца да сталінскага азначэньня савецкай культуры як «нацыянальнай па форме і сацыялістычнай па зьмесьце»¹, ацэньваць яго як схаластычнае, дагматычнае... Аднак нельга адмаўляць, што цягам сямі дзесяцігодзьдзяў яно служыла рэальным інструмэнтам стварэньня савецкага мастацтва як сістэмы нацыянальных мастацкіх школаў. Яно несла ў сабе захавальную функцыю, прызнаючы факт гістарычных і мэнтальных асаблівасьцяў розных культураў. Гэтую сталінскую максіму камуністычныя ўлады цытавалі да апошніх дзён існаваньня СССР. Што праўда, ня згадваючы ні першакрыніцы, ні імені самога аўтара.

На мяжы XIX—XX стст. праблема нацыянальнага ў мастацтве была асабліва актуальнаю. Само эўрапейскае мастацтва таго пэрыяду можна разглядаць як сістэму лякальных мастацкіх школаў, кожная зь якіх альбо спрабавала прадставіць сваю мадэль нацыянальнага мастацтва (у краінах

¹ Сталин И. Политический отчет Центрального комитета XVI съезда ВКП(б), 27 июня 1930 года // Правда. 1930. 29 июня. № 177.

Паўночнай Эўропы і ў Расіі мадэрн фармаваўся ў рэчышчы нацыянальных канцэпцыяў; прыкладамі таму – паўстаўаньне закапанскага стылю і фінскага стылю ў рэчышчы мадэрну), альбо захаплялася экзатычнымі прымітывамі (Таіцянскі цыкль Гагэна, уплыў першабытнага мастацтва на творчасць нямецкіх экспрэсіяністаў). Зварот да прымітывізму – нацыянальнага ці экзатычнага – быў адным з асноўных стылеўтваральных фактараў эпохі.

Асабліваю цікавасць у звязку з гэтым выклікае творчая спадчына Якава Тугендхольда (1882–1928), вядомага крытыка, актыўнага арганізатара першых мастацкіх выставаў народаў СССР². Менавіта ў яго артыкулах, прысьвечаных мастакам маладой краіны, фармулююцца асноўныя ідэі трактоўкі нацыянальнага і канцэпцыі савецкага мастацтва ў цэлым. У артыкуле Тугендхольда «*Искусство СССР и национальный элемент*»³, датаванай 1925 г., прадстаўлена квінтэсэнцыя яго канцэпцыі нацыянальнага мастацтва. Поліэтнічнасць краіны, разнастайнасць яе культураў (а значыць, і багацьце прымітыўнай творчасці) разглядаліся ім як гіпатэтычная магчымасць сапраўднага росквіту сучаснага мастацтва. Такім чынам, савецкае мастацтва паўстае як прыклад рэалізацыі эўрапейскай плястычнай мастацкай традыцыі:

«Маладая савецкая Расея... знаходзіцца ў шчаслівых умовах. Ёй не выпадае ў мэтах амаладжэння шукаць натхнення ў глыбіні стагодзьдзяў або на баку – яна мае ў сябе сваю жывую Палінэзію, сваю Афрыку і Мэксыку, свой шматкаляровы Ўсход. Гэта – тая прымітыўная народная творчасць, якая ў Расеі, як у краіне пераважна сялянскай, захаваўся ў значна большай ступені, чым у краінах Захаду зь іх індустрыяльнай цывілізацыяй. Больш за тое – гэта тая племянная і нацыянальная разнастайнасць, якая робіць з мастацтва СССР найбагацейшы букет самых разнастайных кветак, кожную – са сваім мясцовым калярытам»⁴.

Важна падкрэсьліць, што ўзьнікненьне панятку «*нацыянальная форма*», у сталінскім азначэньні, савецкай культуры было абумоўлена найважнейшай ідэяй, што панавала ў мастацкім асяродзьдзі тае эпохі, – праблемаю

² Соколов Б. Я. А. Тугендхольд и искусство народов СССР // Искусство народов СССР. Москва: Ленинград, 1930. С. 54.

³ Тугендхольд Я. Искусство СССР и национальный элемент // Новый мир. 1925. № 8. С. 119–124.

⁴ Тамсама. С. 120

форматворчасці. Так, у 1920-х гг. увасабленьне нацыянальнага ў выяўленчым мастацтве звязвалася з постімпрэсіяністычнай плястычнай традыцыяй, мадэрнам. Гэта цалкам адпавядала эстэтычным ідэалам таго часу: марксісцкі клясавы падыход, што спарадзіў вульгарную сацыялёгію, стаў пляцформаю ў барацьбе мастацкіх напрамкаў — левыя, авангардысцкія плыні выступалі як «насамрэч рэвалюцыйныя», выказвалі клясавую сутнасьць перамогаў пралетарыяту, а папярэдняя клясычная традыцыя гнабілася як буржуазная, аджыўшая. Адраджэнцкія ідэі беларускае культуры сярэдзіны 1920-х гг. цалкам палягалі ў тым самым рэчышчы.

Першыя крокі па асэнсаванні ідэнтычнасці беларускага мастацтва ад старажытных часоў былі зроблены яшчэ да рэвалюцыяў 1917 г. А з 1918 г. Менск становіцца буйным цэнтрам навукі і мастацтва. Тут ад пачатку 1920-х гг. творчая інтэлігенцыя імкнулася да актыўнае супрацы з дзяржаўнымі інстытуцыямі культуры і асьветы. Мэтанакіраваная дзейнасьць па вывучэньні нацыянальнага мастацтва распачалася праз шматлікія экспэдыцыі, што былі арганізаваныя Наркамасьветы Беларусі, а затым сэкцыямі Інстытуту беларускае культуры. Ужо ў 1921 г. была арганізаваная этнаграфічная экспэдыцыя на Случчыну, у складзе якой былі менскія мастакі Дзьмітры Полазаў, Павел Гуткоўскі, Якаў Кругер, Канстанцін Елісееў ды іншыя. Некалькі экспэдыцыяў было арганізавана ў 1923 г. дзеля пошукаў экспанатаў на I Усесаюзную сельскагаспадарчую выстаўку, што ладзілася ў Маскве. У гэтай працы ўдзельнічалі мастакі, гісторыкі, этнографы, фатографы⁵.

У 1925 г. пры Інбелкульце была створана мастацкая сэкцыя, пры якой працавала адна з падсэкцый — выяўленчага мастацтва, музыкі. Знаўцы выяўленчага мастацтва займаліся пошукамі і выданьнем матэрыялаў па гісторыі беларускага мастацтва, распрацоўкай тэрміналёгіі, а таксама дапамагалі Віцебскаму мастацкаму тэхнікуму «стаць на нацыянальныя рэйкі». Мастацкая сэкцыя абапіралася ў сваёй дзейнасьці на мастакоў, этнографію, гісторыкаў. Асобныя мастакі ня толькі зьбіралі ўзоры народнай творчасці, але і самі станавіліся яе дасьледчыкамі, мастацтвазнаўцамі. Так, мастак Міхась Філіповіч уклаў некалькі альбомаў малюнкаў сялянскіх строяў і народнага дойлідства. Вялікую працу ў гэтай справе зрабіў мастак Язэп Драздовіч, які стварыў шматлікія сэрыі краязнаўчых пейзажаў, малюнкаў старажытнага дойлідства, пісаў карціны гістарычнага жанру.

⁵ Налівайка Л. Рыцары аховы помнікаў // Каштоўнасці мінуўшчыны. № 1: Праблемы зберажэння гісторыка-культурнай спадчыны Менска: матэрыялы канферэнцыі. Мінск, 12 лістапада 1997. С. 32—34.

Мастакі Беларусі першымі пайшлі ў народ, разам з этнографамі, па яскравыя ўзоры мастацтва, што складалі яго духоўную спадчыну.

«Этнаграфічнасьць» большасьці твораў I Усебеларускай выстаўкі, як адзначаў славуты мастацтвазнаўца Мікола Шчакаціхін, сталася вынікам іх дасьледчай дзейнасьці. Сярод іншага зьявіліся сюжэты на тэмы народных сьвятаў, паўстаў новы від нацюрморта з гістарычнымі артэфактамі.

Шматлікія карціны і гравюры адлюстравалі багата помнікаў, узятых у той час пад дзяржаўную ахову пастановаю Саўнаркама БССР «Аб абвяшчэньні дзяржаўнай уласнасьцю помнікаў старажытнасьці, мастацтва, быту і прыроды» ад 5 ліпеня 1926 г.⁶ Архітэктурным помнікам прысьвячалі свае творы Міхась Філіповіч, Анатоль Тычына, Абрам Бразер, Уладзімір Кудрэвіч, Валянцін Волкаў, Марыя Лебедзева, Міхаіл Эндэ. Даробак і дэмакратычны патас тае эпохі «беларусізацыі» і «каранізацыі», што праводзілі савецкія ўлады ў першае дзесяцігодзьдзе свайго існаваньня, заклалі той трывалы падмурак, што зноў стаў запатрабаваны ў мастацтве Беларусі ад 1970-х гг.

Тымчасам з канца 1930-х гг. і да сьмерці Сталіна парадыгма савецкай культурнай ідэалёгіі набыла супрацьлеглую накіраванасьць. Абсалютнае права на дамінаваньне займела і ўзорам для перайманьня сталася толькі расейская традыцыя крытычнага рэалізму другой паловы XIX ст., мадэрнізаваная постімпрэсіянісцкай манэраю малюнка і жывапісу. Нацыянальнае пры гэтым было зьведзенае, урэшце, да этнаграфічнае бутафорыі. Многія мастакі, якія стваралі нацыянальную школу мастацтва і імкнуліся выславіць яе ідэнтычнасьць, сталі ахвярамі рэпрэсіяў часоў сталіншчыны або загнулі ў Другую сусьветную вайну.

Другая сусьветная вайна ня толькі скалечыла наш край, але і на шмат гадоў затармазіла разьвіцьцё мастакоўскае адукацыі ў Беларусі. Да сярэдзіны 1950-х гг. шмат зь беларускай культуры было страчана назаўжды, багата аказалася пад забаронаю або было проста забыта на доўгія-доўгія гады. Толькі ў сярэдзіне 1950-х гг., пасля падставовых палітычных зьменаў, што адбыліся ў зьвязку з выкрыцьцём культу асобы Сталіна, у Менску была адноўленая сыстэма мастакоўскае адукацыі. А да таго цягам многіх гадоў беларускія творцы змушаныя былі набываць прафэсійныя веды, вышэйшую адукацыю за межамі Беларусі. Важнейшым чыннікам фармаваньня найноўшае нацыянальнае мастацкае школы стала рэарганізацыя Беларускага дзяржаўнага тэатральнага інстытуту ў Беларускай дзяржаўнай

⁶ Мастацтва Савецкай Беларусі. Мінск, 1976. С. 33.

мастацкі інстытут і адкрыццё ў 1953 г. мастацкага факультэту з катэдрамі графікі, выяўленчага мастацтва, скульптуры. Такім чынам завяршылася фармаваньне нацыянальнае сыстэмы мастакоўскае адукацыі ад сярэдніх школаў і мастацкіх вучылішчаў да вышэйшае школы. Упершыню з часоў ліквідацыі Полацкае езуіцкае акадэміі (затым — піярскае вышэйшае вучэльні) у 1830 г. і Віленскага ўнівэрсытэту ў 1832 г. у Беларусі паўстала ўласная сыстэма прафэсійнае мастакоўскае адукацыі. І перад творцамі розных жанраў у Менску паўстала задача наоў вымысьліць, стварыць уласную, непаўторную візію Беларускае. Тагачасную маладую генэрацыю мастакоў мастацтвазнаўца Міхал Баразна вызначыў наступным чынам:

«Менавіта духоўнае яднаньне з народнымі каранямі было пакладзенае ў аснову творчасці асобных маладых беларускіх мастакоў, пераважна станкавістаў паводле атрыманай адукацыі, па іх першых кроках у выяўленчым мастацтве»⁷.

Цягам многіх дзесяцігодзьдзяў савецкае выяўленчае мастацтва ўяўляла сабой замкнёную сыстэму, пазбаўленую магчымасьцяў творчых кантактаў з астатнім мастацкім сьветам. Сацыялістычны рэалізм СССР супрацьстаяў найноўшаму заходняму мастацтву ў сымэтрыі варожасьці палітычных блёкаў. Ад 1960-х гг., у гэтых умовах, адным зь нешматлікіх афіцыйна дазволеных шляхоў сьцьвярджэньня іншых плястычных пошукаў на грунце рэальных або нават вымысленых (!) формаў і традыцыяў стала мастацтва нацыянальных рэспублік. У тым ліку і Беларусі.

Пачынальніцамі нацыянальна-рамантычнае плыні ў беларускай школе графікі сталі Алеся Пасьлядовіч, якая атрымала адукацыю ў Ленінградзе, і Алена Лось, якая вучылася ў Вільні. Тую цікавую эпоху славы дасьледчык Віктар Шматаў ахарактарызаваў так:

«Творчы калектыў беларускіх графікаў папоўніўся мастакамі з вышэйшай прафэсійнай адукацыяй, што не магло не адбіцца на агульным разьвіцці розных графічных жанраў»⁸.

Алеся Пасьлядовіч стала, як лічыцца, заснавальніцай каляровае літаграфіі ў паваеннай Беларусі. Мастачка захапілася беларускай народнай культурай, вывучаючы яе ў этнаграфічных экспэдыцыях. Важнаю крыніцаю прафэсійнага росту сталі творчыя камандзіроўкі Пасьлядовіч у 1965 г.

⁷ Баразна М. Беларуская кніжная графіка 1960—1990-х гадоў. Мінск: БелЭн, 2001. С. 43.

⁸ Шматаў В. Алеся Пасьлядовіч. Мінск: Беларусь, 1975. С. 16.

у Італію і Баўгарыю. Мастацтвазнаўца Віктар Шматаў зазначыў, што гэтыя ваяжы «значна пашырылі творчы і прафэсійны багаж беларускага графіка, агульны ўзровень яе прафэсійнай культуры, абмежаваны да гэтага рамкамі „школы“»⁹. Да пачатку 1970-х гг. Паслядовіч зрабіла ілюстрацыі да паэмаў Якуба Коласа «Сымон-музыка» і «Рыбакова хата». Але перадусім яна ўславілася сваімі сюжэтна-тэматычнымі станкавымі кампазыцыямі зь нізак «Беларускія жанчыны», «Беларускае сьвята», «Народныя майстры», «Беларускія песьні»; літаграфічнымі партрэтамі дзеячаў культуры, пейзажамі, нацюрмортамі.

Першая самастойная нізка чорна-белых лінарытаў Алены Лось «Скарб» была зробленая паводле матываў казак Зьмітрака Бядулі ў 1965 г. і атрымала сусьветную вядомасьць дзякуючы выставам у Даніі, Канадзе і Японіі. У гэтай графічнай сэрыі беларушчына выявілася, на думку дасьледчыка Віктара Шматава, «у асобай паэтычнай задуменнасьці, пэўнай камэрнасьці вобразаў»¹⁰. Нізка лінарытаў «Дзеці Белавежы» мае больш станкавы характар, вялікую ступень стылізацыі аб'ектаў і вобразаў. За гэтым цыклем дзіцячых пэрсанажаў, выкананых у фальклёрнай, казачнай манэры, Алена Лось стварае вялікія графічныя цыклі «Палесьсе» (1971) і «Людзі на Прыпяці» (1973). Каляровы лінарыт лубковага выгляду становіцца яе адметным, непаўторным кшталтам. У такім самым духу Алена Лось аформіла многія дзясяткі кнігаў, што былі колісь у кожным беларускім доме. Яе работы ўпрыгожылі больш за 50 беларускіх кніг.

Адным зь першых выпускнікоў Беларускага дзяржаўнага тэатральна-мастацкага інстытуту стаў выбітны графік, адзін з галоўных стваральнікаў беларускае школы графікі Арлен Кашкурэвіч. Ягоняя раньнія творы — аздабленьне кніг беларускіх клясыкаў Якуба Коласа «Тры паэмы» (1962) і Янкі Купалы «Курган» (1967). Зьвяртаю ўвагу — гэта несавецкая частка нашае літаратуры. Яна была мастаку відавочна бліжэй, чым іхнія творы падцэнзурнага пэрыяду. Тую ж пранікнёнасьць у зьмест і сэнс аповедаў мы знаходзім потым у аздобе твораў Уладзімера Караткевіча, Васіля Быкава, Алеся Адамовіча... Кніга «Песьня пра зубра» Міколы Гусоўскага (1973) была аздабленая ў нечаканай экспрэсіўнай манеры. У гэтай кнізе кожная дэталі падкрэсьлівае эпічны лад паэмы.

Шэраг беларускіх мастакоў маладзейшага пакаленьня адчулі на сабе ўплыў творчага мэтаду і стылю Арлена Кашкурэвіча. Яшчэ адным са

⁹ Шматаў В. Сучасная беларуская графіка. Мінск: Навука і тэхніка, 1979. С. 44.

¹⁰ Тамсама. С. 55.

стваральнікаў найноўшае школы графікі ў Беларусі стаў Яўген Кулік, які ўжо напрыканцы 1960-х быў вядомым кніжным графікам. Першыя кнігі, што выйшлі ў ягоным аздабленьні: «Чарнічка» Артура Вольскага, збор Багдановічавай паэзіі «Маладзік», падручнік «Беларуская мова», па якім вучыліся тысячы й тысячы дзяцей. Зь ягонага творчага даробку варта згадаць унікальныя графічныя нізкі «Помнікі дойлідства Гарадзеншчыны», «Замкі Беларусі», «Паўстаньне 1863 году ў Беларусі», якімі творца запачаткаваў цэлую плынь у беларускім мастацтве. Менавіта ад ягоных твораў бярэ пачатак гістарызм у беларускім мастацтве паваеннае пары. Ён аформіў у 1970—1980-х гг. дзясяткі кніжак. Найлепшымі зь іх былі: «Слова аб палку Ігаравым», «Ад гоману бароў» Сыцяпана Александровіча, «Мушка-зеянушка і Камарык — насаты тварык» Максіма Багдановіча, «Сонечны клубочак» Васіля Зуёнка. Але сапраўдным мастацкім шэдэўрам Яўгена Куліка стала аздаба кнігі «Песьня пра зубра» Міколы Гусоўскага. Дзякуючы асабіста Яўгену Куліку і ягоным аднадумцам у беларускую культуру, апроч постаці Язэпа Драздовіча, было вернутае й імя мастачкі Алены Кіш, якой мастак гэтаксама прысьвяціў свае творы. Гэта ў ягонай майстэрні, што была на праспэктзе Леніна проста насупраць КГБ, яшчэ ў 1960-я гг. утварыўся нефармальны нацыяналістычны асяродак, што ад месца знаходжаньня майстэрні атрымаў жартоўны назоў «На паддашку». Тут зьбіралася апазыцыйна настроеная беларуская інтэлігенцыя: Лявон Баразна, Зянон Пазьняк, Генадзь Сокалаў-Кубай, Міхась Чарняўскі, Міхась Раманюк, Алесь Разанаў, Зьміцер Санько, Віктар Маркавец, Алесь Марачкін. Майстэрня, па сутнасьці, была дыскусійным клубам. Тут абмяркоўвалася культурная, а ў зьвязцы зь ёю і грамадзка-палітычная сытуацыя ў краіне. Але адначасова тут нараджаліся ідэі і праекты розных акцыяў, якія ажыццяўлялі сябры гэтага асяродку. Зь сярэдзіны 1980-х гг. сябры суполкі зьбіраліся ўжо ў майстэрні на вуліцы Дзімітравы ў Менску, гаспадарамі якой былі Алесь Шатэрнік і Віктар Маркавец. А сам Яўген Кулік з Львом Талбузіным і Ўладзімерам Крукоўскім у 1991 г. сталі аўтарамі новых дзяржаўных сымбалаў незалежнае Беларусі: бел-чырвона-белага сыцягу і гербу «Пагоня».

Пошукі нацыянальнага стылю, што распачалі беларускія графікі на мяжы 1960—1970-х гг., былі імпэтна працягнутыя пакаленьнем, якое прыйшло ў нашае мастацтва на пачатку 1980-х. Гэта браты Міхал і Ўладзімер Басалыгі, Юры Герасіменка, Уладзімер Савіч, Мікола Селяшчук ды многія іншыя. Іхную пляяду лучыла тое, што ў большасьці яны былі родам з правінцыі, атрымалі тутэйшую адукацыю ў Менску і свае творчыя амбіцыі

рэалізавалі тут. Такім чынам была створаная тая глеба, на якой паўстала найноўшая школа мастацтва. Тая школа, што нарэшце ўвасобіла інтуітыўныя памкненні стаць выказнікамі Беларушчыны.

Шлях, напрыклад, Уладзімера Савіча ў гэтым сэнсе тыповы. Вясковым хлопцам ён трапіў у Рэспубліканскую школу-інтэрнат мастацтваў імя Ахрэмчыка, пасля з аднаклясьнікамі скончыў мастацкі інстытут. І першыя крокі ў ягонай творчасці – гэта крокі ў Беларушчыну. Спачатку – ілюстрацыі да «Пінскае шляхты» Дуніна-Марцінкевіча, клясычнага твора XIX ст., створаныя яшчэ падчас навучання ў інстытуце, што адразу сталі ўзорнымі. Наступнымі крокамі сталі графічныя нізкі «Беларускія мадонны» і «Голас Купалы»... У пачатку 1980-х гг. Уладзімер Савіч шмат вандраваў па Беларусі. Гэтаму паспрыяла ягонае сяброўства зь Міхасём Раманюком, этнографам і мастацтвазнаўцам, чый уплыў на маладых мастакоў быў адчувальным. У выніку падарожжаў нарадзіліся нізкі «Па Меншчыне», «Палесьсе» і дыптых «Маці-Бацькаўшчына».

Такім чынам, ад 1970-х гг. у мастацтва Беларусі прыйшла генэрацыя, што атрымала цалкам тутэйшае выхаваньне і менавіта беларускую мастацкую адукацыю. Напрыклад, Віктар Маркавец быў з таго пакаленьня, для якога Менск ужо існаваў як сталіца нацыі са сваім эрзацам беларускае культуры і ўстойлівым комплексам нацыянальных ідэяў. Сталеючы як мастак, Маркавец усведамляў сябе ў агульнабеларускім маштабе. У беларускім паваенным мастацтве на той час ужо была цэлая плыня нацыянальных рамантыкаў, якіх яшчэ некарэктна называюць «этнаграфістамі». Гэта тое кола мастакоў, якія літаральна разумелі сваю задачу стварэньня мастацтва «нацыянальнага паводле формы». Напрыканцы 1970-х Маркавец піша тры праграмныя карціны – «Дзед Балесь і бабка Марыся», «Сьвята ў Докшыцах» і «Купалье». Лірычная сьвежасьць гэтых работаў стала для тагачаснага беларускага жывапісу этапам. Невыпадкова творчасць Маркаўца і да сёньня трывала асацыюецца менавіта з гэтымі палотнамі. З тае ж генэрацыі, што атрымалі цалкам беларускую адукацыю, напрыклад, і жывапісец Уладзімер Тоўсьцік, які нарадзіўся ў Менску і тут жа прайшоў усе ступені мастакоўскае адукацыі. Скончыўшы Беларускі тэатральна-мастацкі інстытут у 1972 г., ён стварыў цэлую нізку вобразаў з далёкага і блзкага мінулага, у якіх ажывалі творы літаратуры і іх аўтары: Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, Максім Багдановіч, Янка Купала, Уладзімер Караткевіч...

У 1970-я гг. фармуецца кола апазыцыйна настроенае інтэлігенцыі нацыянальна-дэмакратычных поглядаў зь ліку акадэмічнае і ўнівэрсытэцкае моладзі (Міхась Чарняўскі, Зянон Пазьняк, Алесь Разанаў) і мастакоў,

якія ўжо на той час займалі выразную нацыяналістычную пазыцыю (Лявон Баразна, Яўген Кулік, Уладзімер Крукоўскі). Так сфармавалася групоўка мастакоў-аднадумцаў, у ліку якіх былі таксама Мікола Купава, Віктар Маркавец, Леў Талбузін, Алесь Марачкін ды іншыя (так званыя *этнаграфісты*)¹¹. Тагачасная мастацкая апазыцыйнасць будавалася на непрыняцці ідэалёгіі, практыкі «сацыялістычнага рэалізму» і сыстэмы камуністычнага кіравання культураю, таксама на нацыянальным асьветніцтве, вызваленчым, антыкаляніяльным патасе. Таму за масткамі з кола «На паддашку» і са славутой майстэрні Віктара Маркаўца, Алеся Марачкіна і скульптара Алеся Шатэрніка ды іхнымі паплечнікамі трывала замацаваўся вобраз нонканфармістаў...

Дазволеныя ўладамі калектыўныя выставы, прысьвечаныя юбілеям Цёткі (Алаізы Пашкевіч) (1976), Язэпа Драздовіча (1979 і 1988), Міколы Гусоўскага (1980), Кастуся Каліноўскага (1988) ды шмат іншых, выкарыстоўваліся групоўкаю гэтых мастакоў дзеля пашырэння ідэяў нацыянальнага вызвалення і ўмацавання беларускае ідэнтычнасці. Гэтая творчая супольнасць мастакоў і іх сяброў ладзіла свае неафіцыйныя выставы і акцыі, прысьвечаныя Івану Луцкевічу, Вацлаву Ластоўскаму, Казіміру Малевічу, чые імёны былі фактычна забароненыя савецкай уладай. Яны ж праводзілі акцыі па сьвяткаваньні такіх гістарычных датаў, як тысячагодзьдзе беларускае дзяржаўнасці, Дзень Волі ды іншыя. Адным з найважнейшых кірункаў свае дзейнасці гэтыя мастакі лічылі выхаваньне студэнцкае моладзі ў духу патасу нацыянальнага рамантызму. У 1980—1990-х гг. уплыў гэтае супольнасці мастакоў на студэнтаў Беларускай акадэміі мастацтваў замацоўвае за мастацкім факультэтам вобраз апірышча нацыяналізму, бо яго студэнты бралі чынны ўдзел у неформальных выставах, палітычных і творчых акцыях антыкаляніяльнага кірунку¹².

Пакаленьне мастакоў 1970-х гг. і іхных сяброў узяло на сябе галоўную ролю абуджальнікаў нацыянальнае самасьвядомасці. Ва ўмовах таталітарнага рэжыму і навязанага Беларусі каляніяльнага статусу асьветніцтва і прапаганда нацыянальнай культуры былі формаю барацьбы за дэмакратыю. Асаблівасьцю нацыянальна-рамантычнае плыні ў мастацтве Беларусі была выразная канцэптуальнасць, нацыянальная арыентаванасць, нонканфармізм. Пошук уласнае культурнае ідэнтычнасці быў надзвычай важным складнікам творчасці многіх беларускіх мастакоў згаданага

¹¹ Кроніка дэмакратычнай апазыцыі й палітычных рэпрэсіяў у Беларусі 1953—1988 г. Мінск, 1996.

¹² Тамсама.

пакаленьня. Шмат у чым таму спрыяла блізкасьць Балтыі і Ўкраіны, дзе гэтыя працэсы былі яшчэ больш відавочнымі. У выніку, колькасьць нават эрзацнага й павярхоўнага прадукту ўрэшце перарастала ў якасьць, у мацаваньне этнічнае ідэнтычнасьці і ўсьведамленьне сваёй адметнасьці.

Творчасьць тае плыні мастакоў публіцыст і фотамастак Валянцін Ждановіч у свой час трапна назваў «Гуканьнем вясны». Адна з тагачасных работ Аляксея Марачкіна гэтак і звалася — «Гуканьне вясны» (1976). Сябры і калегі з кола Марачкіна ўводзілі цэлыя плясты новых сюжэтаў і вярталі забытыя. Прытым гэта быў ужо ня проста «этнаграфізм», як у мастацтве іх папярэднікаў. Іхныя творы былі нацыянальнымі і формай, і зместам. Гэта быў пошук новай плястычнай мовы. З гэтага вынікалі шматлікія мастакоўскія экспэрымэнты. Марачкін і Маркавец, уражаныя пісанымі палескімі дыванамі, самі пачалі маляваць дываны. Затым мастакі гэтага кола экспэрымэнтавалі ў «сарматызме», у клясычным беларускім мастацтве партрэту XVII—XVIII стст.

Імклівы рост этнічнае самасьвядомасьці беларусаў ад 1980-х гг. напачатку нават выглядаў парадоксам, бо адбываўся паралельна з нарастаючай уніфікацыяй духоўнае і матэрыяльнае культуры ў СССР. Апатэозам нацыянальнага пачуцьця сталася бурапеннае сьвяткаваньне 100-годзьдзя народзінаў Янкі Купалы і Якуба Коласа. Клясыкі беларускай культуры былі ўбудаваныя ў ідэалёгію БССР. У прафэсійнай культуры выкшталталася цэлая нацыяналістычная плынь, пачаліся рамантычныя пошукі ўяўнае «душы народу». Беларускай клясыцы надавалася тады велізарнае значэньне і ў мастацкім жыцьці. Стагодзьдзе Купалы і Коласа адзначалася ў Беларусі надзвычай шырока, на самым высокім афіцыйным узроўні. У межах урачыстасьцяў, прысьвечаных стагадовым юбіляям Купалы і Коласа, творчая інтэлігенцыя Беларусі разгарнула вялікую кампанію па актуалізацыі іх творчасьці і прапагандзе нацыянальнае культуры наогул. Сярод іншага, шукаліся тыя матывы альбо сюжэты зь біяграфіяў паэтаў, што адпавядалі сучаснасьці, а зь іншага боку — падрэсьліваліся іх дасавецкія біяграфіі. Юбілей нацыянальных клясыкаў стаў нагодаю для стварэньня цэлай галерэі вобразаў ва ўсіх відах і жанрах мастацтва...

Амаль паўсюдна ў Беларусі напрудзеныя «перабудовы» абудзілася цікавасьць да ўласнае ідэнтычнасьці, да помнікаў даўніны, фальклёру, нацыянальнае і лякальнае гісторыі. І ў вялікай ступені гэта плён творчасьці мастакоў ды іх грамадзянскай пазыцыі.

Такім чынам, гістарычны вопыт БССР сьведчыць і пра тое, што будучыня сацыялізму аказалася дыялектычна зьнітаванаю з нараджэньнем

і разьвіццём нацый. Рух да бясклясавага грамадства прывёў да інтэнсіўнага паўстаўленьня нацыянальных супольнасьцяў, палітычная ідэнтычнасьць якіх павінна была будавацца не на зьмяшэньні этнічнага і савецкага, і нават не на паступальным растварэньні першага ў другім, а на актыўнай працы па вызначэньні і самавызначэньні нацый, што разумелася як неад’емная частка сацыялістычнага будаўніцтва. І мастацтва тут адыграла адну з найважнейшых роляў, пры дапамозе яго канструявалася сама нацыя. У пэўным сэнсе, стварэньне нацыяў у выніку стала ці не адзінай цалкам ажыццёўленай мэтай савецкае культурнае палітыкі. Што і прадэманстравалаў распад СССР. А Беларусь увайшла ў XXI стагодзьдзе зь велізарным даробкам прафэсійнае культуры і адукацыі, з уласнай нацыянальнаю школаю мастацтва.

Генадзь Сагановіч
Мінск (Беларусь) – Варшава (Польшча)

ПА СЛЯДАХ ЗМАГАННЯ З АДНЫМ ГІСТАРЫЧНЫМ МІФАМ

(да юбілею Міколы Ермаловіча)

Гісторык Мікола Ермаловіч (1921–2000), стагоддзе з дня нараджэння якога адзначаецца ў гэтым годзе, быў, несумненна, адной з найбольш яркіх і неадназначных постацяў беларускай інтэлігенцыі часоў позняй БССР і першай дэкады існавання суверэннай Беларусі. Неадназначных, бо, не будучы гісторыкам па адукацыі, заслужыў у грамадстве імя «народнага гісторыка» і займеў такую папулярнасць, якой пазайздросціў бы любы іншы гісторык. Такую славу забяспечылі М. Ермаловічу яго творы па даўняй гісторыі Беларусі, і найперш кніга «Па слядах аднаго міфа». У канцы ХХ ст. яна апынулася на самым топе беларускіх кніжных рэйтынгаў. Пад яе ўплывам знаходзіліся нават акадэмічныя гісторыкі. Нехта з іх лічыў «галоўнай заслугой» Міколы Ермаловіча тое, што ён «правільна вызначыў месцазнаходжанне летапіснай Літвы»¹, іншыя хвалілі яго за тое, што «абгрунтавана абвяргае думку пра заваёву ў XIII ст. беларускіх земляў літоўцамі»². З часам у асяроддзі патрыятычна настроенай інтэлігенцыі яго сталі прадстаўляць у ролі вялікага адкрывальніка гістарычнай праўды і яе заступніка: «Аматар Ермаловіч адзін супрацьстаяў цэламу акадэмічнаму Інстытуту гісторыі, зацята баронячы праўду летапісаў і здаровую логіку даследавання»³, – гаварылі прыхільнікі яго канцэпцыі. «Ён быў нашым

¹ Штыхаў Г. Мікола Ермаловіч – неардынарны прадстаўнік беларускай гістарыяграфіі // Яго чакала Беларусь чатыры стагоддзі: зборнік дакументаў і матэрыялаў да 85-годдзя з дня нараджэння М. Ермаловіча / [уклад. і рэд.: А. Белы, А. Валахановіч, Н. Сармант]. Менск, 2007. С. 56.

² Грыцкевіч А. З ліхтаром праўды. Пасляслоўе навуковага рэдактара // Ермаловіч М. Па слядах аднаго міфа. Выд. 2-е, дап. Мінск, 1991. С. 89; Яго ж. Слаўны сын Беларусі // Наша слова. 2006. 26 красавіка. С. 2.

³ Крукоўскі У. Па слядах Ермаловіча // Наша Ніва. 2000. 28 лютага. С. 6.

Гісторыкам, які вярнуў нашаму народу тую гістарычную праўду, якую на працягу 400 гадоў хавалі ад нас», — абвяшчаў стваральнік мінскага клуба «Спадчына» Анатоль Белы⁴.

Хоць адразу пасля смерці М. Ермаловіча беларускія гісторыкі загаварылі пра патрэбу грунтоўнага аналізу яго жыцця і творчасці⁵, пра тое, што яго навуковая спадчына «чакае глыбокага гістарыяграфічнага і крыніцазнаўчага аналізу»⁶, да сёння, здаецца, не было ніякіх сур'ёзных публікацый, прысвечаных разбору асноўных прац гэтага даследчыка, шляхам фармавання яго канцэпцыі і г. д. Ніжэй мы паспрабуем разабрацца з некаторымі акалічнасцямі паўстання адной з самых рэвалюцыйных публікацый па беларускай гісторыі — кнігі «Па слядах аднаго міфа», у якой, нагадаю, М. Ермаловіч даводзіць, што летапісная Літва знаходзілася на Беларусі, паміж Мінскам, Наваградкам, Маладзечнам і Ляхавічамі, і што ВКЛ утваралася не ў выніку літоўскага заваявання зямель Беларусі, а, наадварот, шляхам падпарадкавання беларускімі феадаламі этнічна балцкіх тэрыторый.

Вядома, што рукапіс кнігі быў завершаны ў 1968 г., але М. Ермаловіч два дзесяцігоддзі не мог яе апублікаваць⁷. А з 1970 г. яго праца ў копіях пачала хадзіць па руках, памнажалася і чыталася ў асяроддзі творчай беларускай інтэлігенцыі, для якой яна, па словах Уладзіміра Крукоўскага, стала «нашай ідэалагічнай зброяй, нашым маніфестам і нашым катэхізісам»⁸. Толькі ў 1987 г., дзякуючы дэмакратызацыі і галоснасці часоў гарбачоўскай перабудовы, названая кніга была ўключана ў праект плана выдавецтва «Навука і тэхніка» — на 1989 г. Патрэбную рэкамендацыю выдала кафедра гісторыі СССР і БССР Мінскага інстытута культуры, а рэцэнзіі напісалі дактары навук Анатоль Грыцкевіч, Валянціна Чапко і кандыдат навук Алег Трусаў. Але спачатку праца ўсё ж не ўвайшла ў выдавецкі план, бо на пасяджэнні Дзяржкамвыдата яе выключылі на падставе заключэння тагачаснага намесніка дырэктара Інстытута гісторыі АН БССР Міхаіла

⁴ Белы А. [Прадмова] // Яго чакала Беларусь чатыры стагоддзі... С. 8.

⁵ Семянчук Г. In memoriam. Мікола Ермаловіч (1921–2000) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Z. 13. 2000. S. 202.

⁶ Грыцкевіч А. Слаўны сын Беларусі // Наша слова. 2006. 26 красавіка. С. 2.

⁷ Да перабудовы аўтару ўдалося толькі ў дзвюх кароткіх публікацыях выкласці асноўныя ідэі свайго даследавання: Ермаловіч Н. И. Где была летописная Литва? // Тезисы докладов к конференции по археологии Белоруссии / Институт истории АН БССР. Минск, 1969. С. 233–238; Яго ж. Из истории Новогрудка (с середины XI до конца XIII в.) // Беларускія старажытнасці. Мінск, 1972. С. 343–357.

⁸ Крукоўскі У. Па слядах Ермаловіча. С. 6.

Касцюка⁹. Тады аўтар звярнуўся да старшыні Дзяржкамвыдата БССР Міхаіла Дзяльца з просьбай перагледзець пытанне аб кнізе. І справа неўзабаве была перагледжана — кніга выйшла ў 1989 г.¹⁰, але цікавасць да яе была такой, што выданне імгненна знікла з паліц кнігарняў, таму ўжо праз год працу перавыдалі, а потым надрукавалі яшчэ двойчы¹¹. Сенсацыйны грамадскі поспех гістарычнага даследавання!

Важна было б разабрацца з інтэлектуальнымі вытокамі гэтай незвычайнай кнігі. Што падштурхнула яе аўтара ў канцы 1950-х — пачатку 1960-х гг. заняцца гісторыяй утварэння Вялікага Княства Літоўскага, адкуль браліся ідэі, якія сфармавалі яго канцэпцыю? Выбар гісторыкам прадмета сваіх штудыяў і яго падыходы звычайна абумоўлены поглядамі і перакананнямі той групы, да якой ён належыць, так бы мовіць — калектыўным пунктам гледжання¹². Праўда, у выпадку з нашым героем складана вызначыць яго т. зв. мікрасоцыум, бо М. Ермаловіч працаваў, як правіла, адзін. Яго зварот да ВКЛ, здаецца, добра адпавядаў атмасферы настрояў беларускай навуковай інтэлігенцыі ў Мінску эпохі хрушчоўскай адлігі, пагатоў ён быў знаёмы з публікацыямі Міколы Прашковіча і Мікалая Алексютовіча. Патрэба перагляду афіцыйнай савецкай канцэпцыі ўтварэння ВКЛ тады адкрыта абмяркоўвалася. У адным з лістоў да Мікалая Улашчыка сам М. Ермаловіч напісаў: «Пытанне гэта носіцца ў паветры, яно непакоіць многіх, і яно немінуча выплыве наверх, як бы яго ні стараліся схваць на дно»¹³. Так у гады адлігі і гісторыка-аматара з Маладзечна апантала ідэя перагляду «міфа аб літоўскім заваяванні». Але як нарадзілася яго канцэпцыя?

У свой час Вячаслаў Насевіч выказаў думку, што М. Ермаловіч развіваў канцэпцыю Міколы Шкялёнка, які яшчэ ў артыкуле 1938 г. тэзісна выклаў новы погляд на ўтварэнне Вялікага Княства Літоўскага, адвёўшы ў ім галоўную ролю беларускаму элементу: Міндоўг з Навагрудка падпарадкаў Аўкштайцыю і Жамойць¹⁴. Пазней з падобным параўнаннем ідэй

⁹ Ермаловіч М. Выбранае / уклад., каментар К. Цвіркі; прадмова А. Грыцкевіча. Мінск, 2010. С. 599.

¹⁰ Ермаловіч М. Па слядах аднаго міфа / навук. рэд. А.П. Грыцкевіч. Мінск, 1989. 92 с.

¹¹ Дзякуючы чатыром выданням — у 1989, 1991, 2000 і 2001 гг. (што беспрэцэдэнтна для навуковай працы!) — свет пабачыла 19 тыс. асобнікаў кнігі.

¹² Пар.: Burke P. Varieties of Cultural History. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1997. P. 45.

¹³ Addzel рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (далей — АРКР ЦНБ НАН Беларусі). Ф. 44. Воп. 1. Адз. зах. 915. Арк. 5.

¹⁴ Насевіч В. Праблемы ўтварэння ВКЛ: агляд беларускай гістарыяграфіі // Насевіч В. Беларусы: станаўленне этнасу і нацыянальная ідэя. Смаленск, 2015. С. 165. Пар.: Шкялёнак М. Падзел

М. Ермаловіча і М. Шкялёнка выступіў Анатоль Белы, які казаў, што абодва гісторыкі «прыйшлі да адных і тых жа поглядаў» на ўтварэнне і гісторыю ВКЛ «з разбежкай, прыкладна, у 30 гадоў»¹⁵. Сапраўды, у абодвух нямала вельмі падобных тэзаў, і асабліва выразна іх яднае імкненне адкінуць «тэорыю заваявання» Беларусі літоўцамі. Але пакуль што няма падстаў лічыць, быццам Ермаловіч пазычыў канцэпцыю ў Шкялёнка. Дакладней, уплыў ідэй Шкялёнка на канцэпцыю Ермаловіча выключаць, вядома ж, нельга, але ён малаверагодны. Бо апрача падобнага тлумачэння пачаткаў ВКЛ у публікацыях апошняга мы не знойдзем нічога з іншых, даволі арыгінальных тэзаў, характэрных для поглядаў Шкялёнка. Затое адрозненняў больш чым дастаткова. Напрыклад, Шкялёнак акцэнтаваў славянскасць беларусаў: хоць паходжанне беларускага народу называў «мяшаным», балцка-славянскім, аднак балты, на яго думку, «растапіліся» да канца XIII ст. «у славянскім беларускім элеменце». А Ермаловіч, як вядома, наадварот, імкнуўся падкрэсліць балцкасць беларусаў. Квінтэсэнцыяй такога падыходу быў яго вядомы выраз, што беларусы — гэта «не збалтызаваныя славяне, а славянізаваныя балты». Шкялёнак зганіў і адкінуў як «няправільнае» азначэнне «полацкі» да першага перыяду гісторыі Беларусі, тады як у Ермаловіча яно стала адным з падставовых у перыядызацыі ранняй гісторыі Беларусі. У Шкялёнка ВКЛ губляе незалежнасць пасля страты свайго абаронцы — вялікага канцлера і потым гетмана Льва Сапегі, а ў Ермаловіча няма нават намёкаў на заняпад гэтай дзяржавы ў сувязі са смерцю Л. Сапегі, ці наогул у сярэдзіне — другой палове XVII ст. І падобных дэталей, якія адрозніваюць погляды названых гісторыкаў на беларускае мінулае, можна знайсці яшчэ шмат.

Варта згадаць, што апрача Шкялёнка ў міжваенны перыяд падобныя думкі выказвалі таксама іншыя беларускія інтэлектуалы віленскага асяроддзя. Напрыклад, Язэп Найдзюк у сваім першым папулярным выкладзе айчыннай гісторыі, выдадзеным у Вільні яшчэ да нападу гітлераўскай Нямеччыны на СССР, тлумачыў пачаткі ВКЛ падобным чынам: калі ў XIII ст. беларусам і ліцвінам давялося разам адбівацца ад супольных ворагаў, то князь Міндоўг, маючы сваёй сталіцай Наваградак, «падпарадкаваў сабе ўсіх іншых меншых беларускіх і літоўскіх князёў і зрабіў пачатак Вялікага Княства Літоўскага»¹⁶. Пазней у дапрацаванай версіі сваёй гісторыі, якая

гісторыі Беларусі на пэрыёды // Запісы Беларускага Навуковага Таварыства. Сш. 1. Вільня, 1938. С. 5–7.

¹⁵ Яго чакала Беларусь чатыры стагоддзі... С. 9–10.

¹⁶ Najdziuk J. Bielarus' učora i siahonnia: Karotki popularny historyčny narys. Vilnia, 1940. S. 22.

пабачыла свет ужо ў акупаваным Менску, Я. Найдзюк яшчэ выразней фармуляваў ідэю беларускіх пачаткаў ВКЛ, гаворачы, што Наваградак стаў новым «*беларускім палітычным цэнтрам*» і менавіта адсюль Міндоўг, пасля падпарадкавання некаторых беларускіх земляў, «пачаў пашыраць сваю ўладу на Аўкштоту і Жмудзь (Жамойць) – сучасную Літву, ці лепш Лету»¹⁷.

Названыя публікацыі, аднак, у 1960-я гг. знаходзіліся ў т. зв. «спецсховах» і наўрад ці маглі быць даступныя гісторыку-самавуку, асабліва калі ўлічыць, што працаваць над кнігай яму даводзілася пераважна ў Маладзечне, куды літаратура з Мінска высылалася па міжбібліятэчным абанеменце. Не выпадкова М. Ермаловіч ніколі, нават калі зніклі ўсе падставы баяцца, не называў працы М. Шкялёнка і Я. Найдзюка ў пераліку выданняў, якія дапамаглі яго пошукам. Затое неаднаразова адзначаў, што карыснымі для яго аказаліся некаторыя публікацыі расійскіх гісторыкаў XIX ст., прысвечаныя т. зв. Заходня-Рускаму краю.

Сярод твораў расійскай гістарыяграфіі, якія М. Ермаловіч неаднаразова называў важнымі для сваёй канцэпцыі, былі публікацыі Мікалая Надзеждзіна (1804–1856) і Аляксандра Качубінскага (1845–1907) – вучоных з манархічнымі і панславісцкімі перакананнямі. Напрыклад, выступаючы ў клубе «Спадчына» вясною 1988 г., М. Ермаловіч казаў, што яшчэ «рускі гісторык Надзеждзін сумняваўся „ў тым, што Жамойць змагла заваяваць беларускія землі“, і спасылаўся на працу апошняга «Северо-Западный край имперыи», дзе той пісаў, што «літоўскае племя было цёмным і дзікім...»¹⁸. У згаданай працы¹⁹ праводзіліся ідэі Мікалая Устрялава, прынятыя ў афіцыйнай расійскай гістарыяграфіі, што Літва і ВКЛ – гэта тая ж Русь²⁰. Надзеждзін гаварыў таксама, што Наваградак у XIII ст. быў галоўным цэнтрам краю, у якім Міндоўг каранавіўся на караля «Літвы і Русі». Іншым уплывовым тэкстам для Ермаловіча, з ягоных жа слоў, стаў артыкул Аляксандра Качубінскага пра месцазнаходжанне гістарычнай

¹⁷ Найдзюк Я. Беларусь учора і сямьня: Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі. Выд. 2-е. Менск, 1944. С. 34–35.

¹⁸ Яго чакала Беларусь чатыры стагоддзі. С. 192. Тут М. Ермаловіч палічыў вартым згадаць і словы Леніна, які, маўляў, пісаў, што ў Літоўскай дзяржаве «перамагла не Літва, а імя Літвы».

¹⁹ Надеждин Н. Северо-Западный край империи в прежнем и настоящем // Журнал Министерства внутренних дел. 1842. Ч. 1.

²⁰ Падрабязней гл.: Устрялов Н. О Литовском княжестве: Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское? Санкт-Петербург, 1839. 42 с.

Літвы²¹. У ім расійскі гісторык на падставе тапонімаў і гідронімаў даводзіў, што дагістарычная Літва знаходзілася на Беларусі, хоць яе абшары ён не абмяжоўваў Беларускім Панямоннем, а даводзіў на ўсходзе да Бярэзіны. На развіцці гістарычных поглядаў М. Ермаловіча маглі адбіцца і ідэі маскоўскага гісторыка Івана Бяляева – аўтара даследавання пра Полацкае княства²², які таксама належаў да перакананых славянафілаў.

Сваю прыхільнасць да поглядаў прадстаўнікоў царскай расійскай гістарыяграфіі на мінулае Беларусі эпохі Вялікага Княства Літоўскага М. Ермаловіч адкрыта выказаў у лісце да М. Улашчыка вясной 1973 г. Падзякаваўшы таму за дасланы асобнік кнігі «Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода», Ермаловіч не пагаджаўся з крытычнымі ацэнкамі, дадзенымі ў ёй заходнярускай плыні гістарыяграфіі. Пасля слоў пахвалы ў адрас Улашчыкавай працы як вельмі карыснай ён адзначыў: «Праўда, адно месца мяне занепакоіла. На стар. 147 Вы гаворыце „Господствующим было представление, что Литва была „искони русской землей“, что Литва – это Западная Россия и даже, что Литва – это Западнорусское государство“. Я лічу, што апошняе, калі пад „западнорусским“ разумець беларускае, самае правільнае разуменне»²³.

Паміж стварэннем рукапіснага варыянту працы «Па слядах аднаго міфа» і яе публікацыяй, як ужо адзначалася, мінулі цэлыя два дзесяцігоддзі! За той час асноўныя палажэнні даследавання маглі быць істотна дапрацаваныя, а іх аргументацыя ўдасканалена ў выніку крытыкі з боку акадэмічных гісторыкаў, у чым аўтар, здаецца, мог быць толькі зацікаўлены. Адным з найбольш аўтарытэтных і дасведчаных спецыялістаў з цэху прафесіяналаў, з якімі М. Ермаловіч абмяркоўваў сваю працу, быў Мікалай Улашчык (1906–1986). Аўтар выслаў яму рукапіс «Па слядах аднаго міфа: ці было літоўскае заваяванне Беларусі?» яшчэ ў пачатку 1969 г., адразу пасля па рады тагачаснага акадэміка-сакратара АН БССР Пятра Глебкі зрабіць гэта, і папрасіў прачытаць «і даць на яе хоць невялікі водгук», «справядлівую крытыку»²⁴. Сам ён дапускаў, што не ўсё ў працы бясспрэчнае, але выказаў упэўненасць, што ягоны погляд на ўтварэнне ВКЛ «больш абгрунтаваны,

²¹ Кочубинский А. Территория доисторической Литвы // Журнал Министерства народного просвещения. 1897. Январь. С. 60–94.

²² Беляев И. История Полотска, или Северо-Западной Руси, от древнейших времен до Люблинской унии. Ч. 1. Москва, 1872. 456 с.

²³ АРКР ЦНБ НАН Беларусі. Ф. 44. Воп. 1. Адз. зах. 915. Арк. 10–10 адв.

²⁴ Улашчык М. Даць народу гісторыю: успаміны, лісты / уклад. А. Каўкі і М. Скоблы. Мінск, 2016. С. 507–508.

чым погляды тых, хто бяздоказна паўтарае на новы лад устарэлыя догмы і міфы»²⁵.

М. Улашчык хутка пазнаёміўся з рукапісам і ўжо 15 лютага 1969 г. выслаў М. Ермаловічу адказ з грунтоўнымі развагамі²⁶, а затым яшчэ некалькі лістоў, у якіх вяртаўся да працы маладзечанскага аўтара. Падкрэсліўшы ўсю складанасць узнятай праблемы, вопытны гісторык раздзяліў яе на шэраг асобных, кожная з якіх патрабуе спецыяльнага даследавання. Цэнтральнае пытанне – пра тэрыторыю, дзе жыла тая «літва», а другое – час, калі балцкае насельніцтва гэтага рэгіёна было асімілявана, – пісаў ён. У першых жа заўвагах М. Улашчык адзначыў, што аўтару не атрымалася дакладна вызначыць тэрыторыю першапачатковай Літвы, раіў больш крытычна ставіцца да звестак Густынскага летапісу, бо той пісаўся ў XVII ст. на Украіне, і заклікаў да асцярожнасці з назвай «Літва», бо ў гэтае слова ў залежнасці ад кантэксту ўкладаўся самы разнастайны змест. Таксама як і ў слова «Русь», бо рускімі зваліся асобы праваслаўнага веравызнання, таму, працягваў Улашчык, «варта падумаць аб тым, што азначалі тэрміны „Літва“ і „Русь“». «Наогул праслядзіць, які сэнс укладаўся ў тэрмін „Літва“ ад X да XX ст., – гэта тэма, варта спецыяльнага даследу».

Шэраг тэзаў маладзечанскага гісторыка ён падтрымліваў за навізну, арыгінальнасць, але раіў дапрацоўваць іх, каб не было яўных «нацяжак». І падказваў адпаведную літаратуру, якой не заўважыў у М. Ермаловіча (Генрыка Лаўмянскага пра пачаткі ВКЛ, Мацвея Любаўскага пра адносіны славян і літоўцаў, Аляксандра Рогава пра хроніку Мацея Стрыйкоўскага, Ежы Ахманьскага пра Хроніку Быхаўца і інш). Не спасылаючыся на гэтую літаратуру, тлумачыў М. Улашчык, «Вы не можаце ні абвергнуць, ні прыняць погляды, выказаныя ў гэтых працах».

Канкрэтныя заўвагі па рукапісу, удакладненні, пералік супярэчлівых і незразумелых месцаў, – усяго таго, што «павінна быць удакладнена, інакш будзе толькі кампраментацыя ідэі», занялі цэлыя дзве старонкі першага Улашчыкавага ліста. «Выбачайце, што я зрабіў столькі заўваг, але мне не хочацца, каб, спасылаючыся на некаторыя няўдалыя старонкі, завалілі б саму ідэю перагляду гэтага пытання», – апраўдваўся добразычлівы даследчык²⁷.

²⁵ Улашчык М. Даць народу гісторыю. С. 507.

²⁶ Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (далей – БДАМЛМ). Ф. 444. Воп. 1. Адз. зах. 157. Арк. 1–6. Публікацыя ліста: Улашчык М. Даць народу гісторыю. С. 378–383.

²⁷ БДАМЛМ. Ф. 444. Воп. 1. Адз. зах. 157. Арк. 6.

Каструктыўныя парады Ермаловічу, каб той дапрацоўваў сваю кнігу, Улашчык працягваў у сваім наступным лісце ў красавіку таго ж года²⁸. Ён адзначаў, што ў тым месцы працы, дзе гаворыцца пра падпарадкаванне Літвы Наваградкам, аргументаў «зусім мала», і карта, на якой вызначана месцазнаходжанне летапіснай Літвы, слабая: яна не ўпэўніць археолагаў, «патрэбна больш грунтоўная». У дапамогу беларускаму калегу Улашчык выслаў артыкул Валянціна Сядова з «Советской этнографии» і, падаўшы паштовы адрас, параіў пракансультавацца ў таго як «самага кваліфікаванага даследчыка славяна-балцкіх адносін».

Праз год Улашчык зрабіў заўвагі па першай публікацыі Ермаловіча — тэзах «Где была летописная Литва?», змешчаных у акадэмічным зборніку матэрыялаў канферэнцыі. Тут ён зноў адзначыў недастатковую яснасць і абгрунтаванасць некаторых асноўных палажэнняў ды яшчэ раз раіў не выкарыстоўваць Густынскі летапіс, бо той запозні, каб на яго абапірацца²⁹.

Можна сказаць, што да канца свайго жыцця М. Улашчык захоўваў добразычлівае стаўленне да М. Ермаловіча і стараўся падтрымліваць яго даследаванні, хоць і крытыкаваў яго слабыя палажэнні. У перапісцы з Валянцінам Грыцкевічам у 1983 г. ён прызнаваўся, што не можа згадзіцца з Ермаловічам «у тым, што не літоўцы калісь захапілі Беларусь, а наадварот», бо літоўцы «ў свой час рабілі налёты не толькі на Беларусь»³⁰. Досыць крытычна ён ставіўся і да вызначанага М. Ермаловічам месцазнаходжання летапіснай Літвы, але нязгоду сваю выражаў стрымана. Тлумачыў калегам: «Думаю, што погляды Ермаловіча няхай будучы — як нейкі этап у развіцці нашай навукі, у якой так мала арыгінальнага»³¹.

Сам М. Ермаловіч, захоплены сваёй ідэяй, мяркуючы па адказах М. Улашчыку, амаль не заўважаў недахопаў уласнай працы. «Вы гаворыце, што ў другіх раздзелах маёй працы слабая аргументацыя і што яна павісне ў паветры. На жаль, Вы не прывялі ніводнага прыкладу ў пацверджанне гэтага»³², — пісаў ён у адказе на першы разбор рукапісу зычлівым крытыкам. «Тое, што не зразумела, таксама не аргумент. У мяне ўсё гэта выкладзена ясна і зразумела (мяне яшчэ ніхто не папракнуў у няяснасці выкладання)», — апраўдваў Ер-

²⁸ БДАМЛМ. Ф. 444. Воп. 1. Адз. зах. 157. Арк. 7–7 адв. Публікацыя: Даць народу гісторыю. С. 385–386.

²⁹ Тамсама. Арк. 8.

³⁰ Улашчык М. Даць народу гісторыю. С. 456–457.

³¹ Тамсама.

³² АРКР ЦНБ НАН Беларусі. Ф. 44. Воп. 1. Адз. зах. 915. Арк. 3.

маловіч свой выклад пытання ў тым самым лісце да М. Улашчыка. Асабліва дзіўным было тлумачэнне недахопаў карты: «Аб маёй карце Вы пішаце, што яна негрунтоўная, асабліва для археолагаў. У чым негрунтоўная? Я не археолог і таму сам нічога археалагічнага знайсці не магу ў пацвярджэнне сваіх вывадаў. Але я, складаючы карту, грунтаваўся на вывадах археолагаў, і калі археологам мае вывады здаюцца непераканаўчымі, то ў гэтым не мая віна»³³.

Здаецца, з часам аўтар «катэхізісу» мінскай творчай інтэлігенцыі стаў думаць пра нядобразычлівасць крытыкаў яго канцэпцыі — нават з боку неафіцыйных гісторыкаў. Кранаючы лёс сваёй працы, вясною 1981 г. ён пісаў Міхасю Беямуку ў ЗША: «Калі раней супраць яе апалчыліся капыскія і ім падобныя, якія ўбачылі ў ёй спробу ўваскрэсіць, маўляў, даўно пахаваную тэорыю аб беларускай дзяржаўнасці ў мінулым, то гэтым разам яе крэсліў М. Улашчык, бо ўбачыў у ёй толькі домыслы. Першых я лёгка мог зразумець, але другога цяжэй. Ніводнага аргумента супроць мяне ён не змог прывесці. Застаецца толькі меркаваць, што яму было непрыемна ўбачыць, як тое, што ён мог зрабіць сам, было зроблена іншым...»³⁴.

Сярод іншых канструктыўных крытыкаў канцэпцыі М. Ермаловіча варта назваць Валянціна Сядова, якому той напісаў у 1970 г., пасля парады Улашчыка, і даслаў свае тэзісы «Где была летописная Литва?». У адказ В. Сядоў звярнуў увагу аўтара на тое, што на тэрыторыі меркаванай «Літвы» — бясспрэчна славянскія помнікі, а таксама на звесткі пра Літву ў іншых раёнах Верхнядзвінскага басейна, значыць, яна жыла не толькі на тэрыторыі, вызначанай у тэзісах³⁵. Здаецца, на гэтым іх перапіска скончылася.

Сур'ёзнай была палеміка М. Ермаловіча з даследчыцай старажытнага Наваградка Фрыдай Гурэвіч. Апошняя не пагаджалася з яго тэзай пра ролю Наваградка як першай сталіцы ВКЛ, крытыкавала размяшчэнне летапіснай Літвы на славянскай тэрыторыі, не падмацаванае ніякім археалагічным матэрыялам, а таксама некарэктнае выкарыстанне тапонімаў «Літва», бо яны не могуць сведчыць пра кампактнае пражыванне балтыйскага насельніцтва³⁶.

Да прыхільнікаў канцэпцыі Ермаловіча сярод гісторыкаў належаў Анатоль Грыцкевіч, які, здаецца, ад пачатку знаёмства падтрымліваў яе ас-

³³ АРКР ЦНБ НАН Беларусі. Ф. 44. Воп. 1. Адз. зах. 915. Арк. 4—4 адв.

³⁴ Цыт. па: Яго чакала Беларусь чатыры стагоддзі. С. 170.

³⁵ БДАМЛМ. Ф. 444. Воп. 1. Адз. зах. 155.

³⁶ Пар.: Гурэвіч Ф. Заснаванне Навагрудка (па пісьмовых і архіўных крыніцах) // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. 1988. № 3. С. 72—74; Ермаловіч М. Яшчэ раз аб месцазнаходжанні старажытнай Літвы і пачатковай гісторыі Навагрудка // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. 1988. № 4. С. 68—75.

ноўныя палажэнні. Яшчэ ў 1980 г., калі рукапіс «Па слядах аднаго міфа» ў скарочаным выглядзе для аднаго са сваіх зборнікаў брала выдавецтва «Мастацкая літаратура», то ён напісаў патрэбную рэцэнзію і, хоць з заўвагамі, рэкамендаваў працу Ермаловіча да друку. А ў канцы 1980-х менавіта А. Грыцкевіч выступіў у ролі навуковага рэдактара кнігі і стаў тым акадэмічным аўтарытэтам, які вывеў яе ў свет.

Між іншага, А. Грыцкевіч звязваў поспехі М. Ермаловіча з яго аддаленасцю ад дзяржаўных гістарыяграфічных інстытутаў. «Тое, што М. Ермаловіч не знаходзіўся на працы ў афіцыйных навуковых установах (напрыклад, у Інстытуце гісторыі АН БССР ці ў БДУ), пайшло яму на карысць. Ніхто з начальства не перашкаджаў яму працаваць, не забараняў выбіраць тэму ці абмяжоўваць яе рамкамі»³⁷. Можна пагадзіцца наконт кантролю і абмежаванняў, якія накладаліся на супрацоўніка навуковай установы ў савецкія часы, аднак, з іншага боку, уключанасць у прафесійную карпарацыю рабіла магчымым навуковы рост даследчыка. Якая навука без зносінаў, без сумоўя з тымі, хто «ў тэме»? Навука — гэта абмен ідэямі і спрэчкі, і навуковец павінен неяк задавальняць патрэбу дыялога, навуковай камунікацыі. Як трапна ў свой час выказаўся Міхаіл Бахцін, праўда нараджаецца не ў галаве асобнага чалавека, а «паміж людзьмі, якія разам шукаюць праўду ў працэсе дыялагічнага камунікавання». У гэтых адносінах М. Ермаловіч больш губляў, чым знаходзіў. Але ён, здаецца, асабліва і не імкнуўся да абмеркавання сваіх ідэй, паколькі быў гісторыкам-адзінцом. Як сам сказаў пра сябе, «працаваў заўсёды адзін».

Кніга М. Ермаловіча «Па слядах аднаго міфа» — добры прыклад трыумфу гісторыі-памяці і яе перавагаў над акадэмічнай гістарыяграфіяй. Магчыма, калі б у працэсе падрыхтоўкі рукапісу М. Ермаловіч больш улічваў крытыку апанентаў ці калі б ён сам сапраўды «дасканалы авалодаў галоўнымі метадамі і прыцыпамі гістарычнага даследавання»³⁸, то яго кніга ў выніку не здабыла б той незвычайнай папулярнасці, якую яна займела, застаючыся індывідуальным творам апантанага ідэяй аўтара. Бо грамадскую славу гістарычным працам прыносіць не прафесіяналізм іх аўтараў, не дасканаласць даследаванняў, а здольнасць задавальняць наспелыя патрэбы калектыўнай памяці свайго часу.

³⁷ Грыцкевіч А.П. Слаўны сын Беларусі // Яго чакала Беларусь чатыры стагоддзі. С. 70.

³⁸ Семянчук Г. In memoriam. Мікола Ермаловіч (1921–2000). С. 198.

Беларусь і свет

— — —

Belarus and the World

Pierrot Lambert
Ottawa (Canada)

L'AVENTURE DU BAROQUE DE L'ITALIE À LA BIÉLORUSSIE

Le croissant baroque

Les voyageurs qui parcourent l'Europe centrale et l'Europe de l'Est ne manquent pas de s'étonner, pour peu qu'ils soient attentifs à l'architecture ancienne, de la profusion de monuments dits « baroques », disséminés de Saint-Gall à Melk, de Wüzburg à Prague, de Vienne à Minsk. Les parcours du baroque offrent des champs de recherche passionnants sur l'architecture ancienne, tout comme ceux de l'Europe romane ou de l'Europe gothique (il serait passionnant, par exemple, d'emprunter les voies de la diffusion du style gothique depuis la basilique Saint-Denis, à Paris, où l'abbé Suger a lancé des innovations qui ont conquis l'Europe en quelques décennies). Mon propos ici est d'explorer les liens entre les deux extrémités du « croissant baroque » dont font état Dominique Fernandez¹ et Pierre Charpentrat², en déviant un peu la trajectoire pour mettre en lumière un pays négligé des historiens de l'art, comme des historiens tout court.

Fernandez intitule son ouvrage *La perle et le croissant*

La perle renvoie à l'origine du mot « baroque », dérivé d'un terme portugais, *barocco*, qui désigne une perle irrégulière. L'art baroque valorise le mouvement et les lignes courbes, à l'opposé du classicisme. Le croissant désigne un tracé particulier du mouvement baroque, né en Italie, et reliant plusieurs régions et pays très différents, à la faveur de la Contre-Réforme (la réaction catholique à la Réforme protestante), de l'évolution politique et

¹ *La perle et le croissant. L'Europe baroque, de Naples à Saint-Pétersbourg*, Librairie Plon, 1995.

² *Baroque*, Fribourg, Office du Livre, 1964.

de l'appropriation du style nouveau par des artistes du centre et du nord-est de l'Europe.

Évidemment, de nombreux pays non couverts par ce croissant ont un riche patrimoine baroque. Notamment l'Espagne et le Portugal et, à travers leurs entreprises coloniales, toute l'Amérique latine. (Notons aussi que ces aventures coloniales ont fourni des métaux précieux, et surtout de l'or, qui ont rehaussé énormément les décorations somptueuses de multiples monuments baroques de tout le continent européen). Il faut également souligner une présence significative de l'art baroque dans des contrées non catholiques, notamment l'Angleterre. Tout comme il faut faire état de la résistance de la France, qui a opté pour une forme de classicisme, même après que le roi Louis XIV et Colbert ont fait venir Le Bernin à Paris en 1665. Le Bernin a séjourné à Paris pendant cinq mois, et a conçu une transformation du Louvre, résidence du roi, en un grand navire s'avancant sur la Seine. Le projet a été accepté, mais après le départ du Bernin, il a été abandonné, notamment parce que les plans valorisaient le décor aux dépens de la fonctionnalité de l'édifice.

Un courant classiciste s'est imposé en France, sous l'influence notamment de Le Brun. Mais il ne faut pas y voir un refus pur et simple du baroque. Comme le souligne Victor L. Tapié, « Si le classicisme français s'affirme avec des traits originaux qui l'opposent au baroque, il n'en est pas moins vrai qu'il se détache sur un fond durable d'expressions et de tendances baroques »³. Versailles témoigne de cette présence du baroque sur fond classique.

Certains auteurs mentionnent aussi l'influence du courant janséniste et de son goût de l'austérité comme facteur de résistance à l'art baroque.

Deux questions

Le « croissant baroque » est formé par deux lignes courbes, la première reliant les villes de Lecce, Naples, Turin, Regensburg, Würzburg, Dresde, Cracovie et Jasov, la deuxième, toujours entre Lecce et Jasov, passant par Venise, Graz, Vienne et Bratislava. Ce court texte aborde deux questions, qui concernent le point de départ et le point d'arrivée du croissant baroque :

- Pourquoi, quand, où et comment ce mouvement artistique est-il né?
- Comment la diffusion de l'art baroque a produit, loin de l'Italie, un patrimoine authentiquement biélorussien et quels sont les principaux témoins de cette appropriation?

³ Victor L. Tapié, *Baroque et classicisme*, Librairie générale française, 1980, p. 262.

Naturellement, je ne peux offrir ici que des pistes de recherches. D'ailleurs, les auteurs consultés présentent eux-mêmes des hypothèses sur lesquelles il n'y a pas consensus.

Naissance de l'art baroque

Certains spécialistes proposent des visions différentes du passage de la Renaissance à la période baroque. Yves Bonnefoy fait état d'une rupture. Commentant l'œuvre d'Annibal Carrache (1560–1609), il souligne la distance prise par rapport au monde de la Renaissance : « l'idée même d'un ordre aussi bien dans l'homme que dans l'univers » a disparu. « À la peinture de la Renaissance correspondait une vision... d'un cosmos structuré selon les nombres et les sphères d'une harmonie musicale et en correspondance, aussi bien, par d'exhaustives analogies avec cet autre univers, ce microcosme, cette image divine, l'être humain. »⁴

Bonnefoy rappelle les bouleversements survenus dans deux grandes capitales de la Renaissance : le sac de Rome (1527) par les troupes de Charles-Quint, et les troubles politiques qui ont chassé – temporairement – les Médicis de Florence, proclamée république en 1530. Victor L. Tapié conteste l'idée d'une fin abrupte de la Renaissance. Il considère comme une phase de la Renaissance la période « maniériste » (1520–1580) qui a vu de grands créateurs – notamment Le Tintoret et El Greco – interpréter la réalité de manière fantaisiste. Et il situe Michel-Ange (1475–1564) dans le prolongement – un prolongement évolutif – de la Renaissance. Manifestement, il se passe quelque chose d'important entre le début du 16e siècle et la moitié du 17e siècle. Les événements du 16e siècle – colonisation des Amériques, guerre des paysans, rupture de l'unité du christianisme, domination de l'Espagne sur l'Italie, Concile de Trente, guerres de religion en France, menaces de l'empire ottoman – bouleversent le paysage européen. Et au siècle suivant, la Guerre de Trente Ans (1618–1648) ravage le cœur du continent comme un immense feu de forêt. Et voilà qu'apparaissent l'architecture et les arts du baroque, qui valorisent la joie et le faste, au cœur de ce 17e siècle marqué par la désolation. Un tel changement tient, selon des commentateurs, à un ordre politique nouveau qui s'installe après la Guerre de Trente Ans et qui permet semble-t-il de répandre les fruits de la Contre-Réforme, cent ans après le Concile de Trente.

Un art nouveau voit le jour dans différentes villes de l'Italie actuelle.

À Rome, l'âge d'or du baroque se déploie de 1632 à 1667, sous trois papes, Urbain VIII, Innocent X et Alexandre VII. Deux grands artistes vont marquer ce déploiement, tous deux nés hors de Rome : Le Bernin (1598–1680) et Borromini

⁴ Yves Bonnefoy, *Rome, 1630. L'horizon du premier baroque*, Flammarion, 2000, p. 21.

(1599–1667), qui prennent la relève sur le grand chantier de la reconstruction de Rome où Michel-Ange notamment avait travaillé au cours des trente dernières années de sa vie. Borromini, qui a produit moins d'œuvres que Le Bernin, conçoit l'animation de l'architecture non pas dans la décoration des murs, mais dans le mouvement imprimé aux murs et dans l'entrelacement des lignes. Le Bernin (Gian Lorenzo Bernini), fils du sculpteur Pietro Bernini qui a conçu la fontaine de la Place d'Espagne (œuvre terminée par Gian Lorenzo), a eu la chance d'être désigné par la Fabrique de Saint-Pierre pour succéder à Maderna, mort en 1629. Il va s'imposer en créant son célèbre baldaquin aux colonnes torses, à la fois léger et assez imposant pour s'ajuster à la taille de la basilique. Les œuvres du Bernin privilégient les lignes courbes comme celles de son rival Borromini. La Place Saint-Pierre s'étend comme deux bras qui embrassent le monde, et qui sont faits de trois rangées de colonnes savamment proportionnées pour être parfaitement alignées depuis un point central. Elles valorisent le mouvement surtout. Les personnages que sculpte Le Bernin, notamment pour les fontaines de la Piazza Navona, la Transverbération de Sainte-Thérèse à l'église Notre-Dame-de-la-Victoire ou les scènes mythologiques exposées à la Villa Borghèse, sont saisis en plein élan, dans des gestes très expressifs. L'art baroque exprime l'émotion, comme la musique baroque. Les innovations du Bernin et de Borromini ne sont pas les seules sources du rayonnement de l'art baroque italien qui se répandra bientôt en Europe centrale.

À Turin, à compter de 1666, le père Guarini (1624–1683), formé à l'école de Borromini, crée des œuvres telles que la chapelle du Saint-Suaire à la cathédrale ou l'église San-Lorenzo. Juvara (1678–1736), affilié au Bernin, poursuivra l'aventure du baroque à Turin. Venise offre une version originale du courant baroque, en particulier dans les réalisations de Balthazar Longhena (1598–1682), notamment la belle église de la Salute, qui inspirera Fisher von Erlach pour la conception de la Karlskirche à Vienne. Le nouveau style s'épanouit aussi à Naples, à Gêne et à Lecce, encore appelée « la Florence du baroque ».

Les caractéristiques du « baroque »

Nous avons parlé de lignes courbes, d'une architecture qui donne une impression de mouvement. Les murs baroques dansent, à l'opposé de la géométrie des constructions classiques. Il s'agit d'autre chose que d'une technique d'ingénierie. Il s'agit de faire place à l'émotion. « Une part immense dans la religion se trouve faite au sensible », écrit Victor Tapié⁵, parlant de la réaction du Concile

⁵ *Baroque et classicisme*, p. 93.

de Trente à une certaine austérité des Églises protestantes. Il y a là aussi un trait culturel : l'art baroque s'épanouit d'abord dans un pays latin alors que la réforme protestante séduit des contrées nordiques. Mais comme nous le verrons, le courant nouveau se répandra tout de même abondamment vers le Nord par la suite. Si l'Église s'éloigne du «paganisme» de la Renaissance (le pape Pie V se scandalisait des fresques du Jugement dernier de Michel-Ange au point de faire recouvrir la nudité des personnages), elle favorise une imagerie plus chrétienne, certes, mais non moins exubérante que les modèles antiques. « Le baroque est épanouissement, générosité, audace ».⁶ Les églises baroques ne comportent pas, comme les temples gothiques, un chœur important convenant aux ordres médiévaux. Les spécifications nouvelles concernent l'acoustique et la lumière, deux facteurs importants pour l'œuvre de prédication des congrégations plus récentes comme les Jésuites ou les Rédemptoristes. Ce qui signifie souvent l'adoption d'une nef unique (flanquée de chapelles latérales). En réaction à la réforme protestante qui se montre très critique envers le culte des saints et des images, l'art baroque propose une riche palette de décors colorés, expressifs, théâtraux (effets créés en particulier par la technique du trompe-l'œil). Il importe de saisir les motifs spirituels et théologiques qui animent ces décors. Le Concile de Trente affirme pour l'Église catholique « l'intercession des saints et l'obligation de vénérer leurs images, la place exceptionnelle de la Vierge dans ce culte des saints », tandis que saint Philippe Neri et l'Oratoire jouent un grand rôle dans la promotion d'une spiritualité de la joie.⁷ Des motifs politiques s'expriment également, notamment dans les contrées du Danube, dans le déploiement de façades, de retables et autres éléments triomphalistes, qui traduisent la situation nouvelle du catholicisme au 17e siècle, à la faveur de plusieurs tournants qui assoient le pouvoir de l'Église de Rome.⁸

La diffusion de l'art baroque en Europe centrale

La sensibilité nouvelle qui s'exprime à travers le territoire de l'Italie actuelle se répand bientôt dans plusieurs régions européennes où peut s'exprimer la Contre-Réforme à partir de la seconde moitié du 17e siècle. L'Europe centrale se remet du traumatisme de la Guerre de Trente Ans (1618–1648), qui « a interrompu l'essor d'une civilisation issue de la Renaissance, ... a entraîné une crise démographique grave et un renouvellement des structures sociales ... et a suscité dans le bassin

⁶ Idem, p. 98.

⁷ Victor L. Tapié, *Le baroque, Que sais-je?*, PUF, 1961, p. 23 et 26.

⁸ Victor L. Tapié, *Baroque et classicisme*, chapitre 2, *Roma triumphans*.

danubien la formation d'un ensemble dynastique : les États de la Maison d'Autriche... ».⁹ En 1650, donc, le traité de Westphalie et le départ des troupes suédoises marque le retour à un ordre catholique, monarchique et seigneurial qui favorise la diffusion du baroque en Autriche, en Bohême et dans une partie de la Hongrie.

L'art baroque attire des architectes de plusieurs pays, tout comme la musique baroque, née également en Italie, avait motivé des voyages vers le sud chez plusieurs compositeurs des contrées septentrionales (par exemple, les déplacements de Heinrich Schütz entre Dresde et Venise, où il allait prendre son inspiration chez les Gabrieli). De grands noms sont associés aux monuments construits en Europe centrale, entre autres: Jean-Bernard Fisher von Erlach (la Karlskirche de Vienne), Johann Lukas von Hildebrandt (le Belvédère de Vienne), Jakub Prandtauer (l'abbaye de Melk), la famille bavaroise des Dientzenhofer (plusieurs monuments à Prague, notamment Saint-Nicolas de Mala Strana) ou Balthasar Neumann (la résidence de Würzburg, l'église de Vierzehnheiligen), Johann Michael Fisher (Ottobeuren) et Dominikus Zimmermann (Wies).

La création d'un baroque biélorussien

Si les conditions politiques sont favorables, dans le sud de l'Allemagne, en Bohême et en Autriche, à un épanouissement de l'art nouveau, qui donnera le « baroque d'Europe centrale » ou « baroque danubien », si les populations décimées et appauvries de ces contrées accueillent favorablement ces riches monuments qui parlent à leur sensibilité (un accueil incompris de bien des critiques modernes de la richesse des églises), comment cet art nouveau a-t-il pénétré en Biélorussie? En fait, l'influence de l'Italie s'exerce bel et bien en Biélorussie, qui s'approprie les idées venues du Sud : les 17e et 18e siècles y ont vu naître un patrimoine national baroque. C'est l'époque du Grand-Duché de Lituanie (1230–1795), qui s'est allié à la Pologne en 1569 par l'Union de Lublin (créant la République des Deux Peuples). La filière italienne était présente déjà au siècle d'or du Grand-Duché. Skarina (1485–1540), un Biélorussien de Polatsk, qui a fondé la première imprimerie de l'Europe de l'Est et a imprimé une traduction en biélorussien de la Bible, avait fait des études à Padoue. Le règne de Stefan Batory, élu roi et grand-duc en 1575, est marqué par un appui au mouvement de la Contre-Réforme et aux Jésuites, par un retour au catholicisme des anciennes familles catholiques et par la conversion au catholicisme de certaines familles orthodoxes.¹⁰ Les Jésuites notamment

⁹ Victor L. Tapié, *Le baroque*, p. 104.

¹⁰ Ihar Lalkoù, *Aperçu de l'histoire politique du Grand-Duché de Lituanie*, L'Harmattan, 2000, p. 46.

exerceront une grande influence sur le territoire de la Biélorussie et seront à l'origine de multiples constructions religieuses. Il faut souligner évidemment la création de l'Église uniate au concile de Brest en 1596. L'« Union religieuse de Brest » scelle l'unification organisationnelle des Églises catholique et orthodoxe sur le territoire de la République des Deux Peuples. L'Église uniate reconnaît l'autorité du pape mais conserve les rites orthodoxes.¹¹ Le « baroque de Biélorussie » nous a laissé de nombreux monuments qui ont survécu aux guerres, mais aussi aux destructions du Régime soviétique.

Les historiens de l'art différencient plusieurs courants dans ce foisonnement architectural : « baroque jésuite », « baroque sarmate en Biélorussie », « baroque de Vilna en Biélorussie », « baroque uniate ».

Les Jésuites ont agi comme commanditaires, mais certains d'entre eux étaient architectes : le frère italien Gian Maria Bernardoni a conçu l'église du Corpus Christi, nécropole de la famille princière Radziwill et témoin d'un baroque primitif inspiré du Gesù à Rome. D'autres monuments des Jésuites illustrent la richesse artistique de leur impulsion, comme les églises de Grodno (cathédrale Saint-François-Xavier) et de Minsk, ou le collège de Pinsk. La Biélorussie compte également un patrimoine associé au baroque dit « sarmate », qui s'éloigne moins du passé et allie certains traits de l'art nouveau à une certaine sévérité. Témoins de ce volet, l'Église du Corpus Christi (Navagroudak), l'église des dominicains (Kletsk), l'église de Mikhalichki, l'église de la Trinité à Zasvir), l'église des Bernardins à Slonim, la Cathédrale du Saint-Esprit de Minsk et le monastère des carmélites de Mstsislaw. Un courant singulier, appelé « baroque de Vilna » est animé par un architecte luthérien (!), Johann Christoph Glaubitz a été adopté par l'Église grecque-catholique biélorussienne et est donc surnommé « baroque uniate ».

Glaubitz est l'auteur en particulier de l'ancienne église carmélite de Hlybokaye, qu'il a reconstruite en 1735, de deux églises à Mahilyow et Lida, et de la cathédrale de Sainte-Sophie à Polatsk.

La pénétration du baroque s'est concrétisée aussi en Pologne et en Russie¹²

En Pologne, les échanges universitaires et commerciaux favorisent la diffusion des idées de Luther et de Calvin et l'influence des Tchèques appelés « Frères Bohêmes », qui allient les critiques protestantes aux thèses hussites. Mais la

¹¹ Idem, p. 49.

¹² Il faudrait une étude plus approfondie pour rendre justice à toutes les écoles du baroque dans cette partie de l'Europe, et notamment à un « baroque ukrainien » présent en Russie.

noblesse maintient la foi catholique (plusieurs fils de l'aristocratie partent étudier à Padoue). Le roi Sigismond-Auguste, fils d'une princesse italienne, accepte les décrets du Concile de Trente. Et le cardinal polonais Hosius, qui a joué un rôle important à ce concile, fait venir les Jésuites dans son pays. Bientôt, des architectes, des sculpteurs et des peintres italiens arrivent sur le territoire polonais. Alors que Cracovie voit fleurir un baroque religieux, assez proche du style romain, Varsovie expérimente l'apparition d'œuvres religieuses mais aussi de bâtiments monarchiques où le baroque s'allie au génie polonais. Nous avons vu que l'art baroque est associé au catholicisme : comment ce mouvement a-t-il pénétré en Russie, un pays orthodoxe, hostile à l'Église de Rome? En fait, les tsars ont fait appel à des artistes de l'Italie du Nord depuis le 15e siècle. Les églises du Kremlin portent la marque de ces architectes, experts de la brique. Les églises du Kremlin évoquent l'art byzantin et les modèles russes, mais aussi l'art italien. Au 17e siècle, note Victor L. Tapié, la Russie connaît un réveil religieux et beaucoup d'influences catholiques et latines pénètrent le clergé orthodoxe à travers les mouvances politiques de l'époque. Tapié note que sous l'influence d'Eugenio d'Ors¹³, on a qualifié de baroques des œuvres antérieures au mouvement historique des 17e et 18e siècles qui est évoqué ici. Ces œuvres témoignent d'une fantaisie, d'un dynamisme qui les apparentent au grand courant né en Italie au 17e siècle. Il faut souligner la présence en Russie de Bartolomeo Rastrelli, fils d'un sculpteur florentin qui travaillait à Paris, et qui a été recruté par des agents de Pierre le Grand pour venir à Saint-Pétersbourg à compter de 1740. Bartolomeo a créé le palais d'Hiver (1742–1752), le palais de Tsarskoïe Selo, la résidence de campagne d'Elizabeth (1752–1756), l'église et le monastère de Smolny (1748–1755), les palais Anitchkov (1744), Stroganov (1750–1754) et Vorontsov (1749–1757).¹⁴

L'art baroque, en rétrospective

L'immense mouvement artistique parti d'Italie, qui a laissé dans de nombreux pays un patrimoine national inestimable, a connu une longue éclipse à partir du milieu du 18e siècle. Son héritage a été ignoré et méprisé, à l'instar de celui d'autres époques. Philippe Beaussant rappelle par exemple la découverte tardive de la valeur de l'art gothique : « Au XVIIIe siècle, notre belle architecture médiévale, Reims, Amiens, Bourges, Chartres, et Saint-Séverin comme Notre-Dame de Paris, semblaient le fait d'une époque à demi barbare, aussi éloignée

¹³ Auteur de *Du baroque*, traduction de Agathe Rouart Valéry, Paris, Gallimard, 1935.

¹⁴ Fernandez, *La perle et le croissant*, p. 552.

que possible des 'Lumières' »¹⁵... Le baroque a été redécouvert et valorisé au 20e siècle. Mais nous pouvons nous demander, avec Philippe Beaussant, ce qu'il a représenté dans l'évolution historique du sens esthétique:

Quelle est la nécessité intérieure qui a fait qu'à une certaine époque on a préféré la courbe à la droite? Voilà la vraie question. Pourquoi à un certain moment de l'histoire, les hommes ont-ils été plus sensibles à l'ornement qu'à la simplicité nue? À la complexité des choses, à leur multiple visage, à la manière dont elles changent, se transforment, se travestissent, passent? Pourquoi ont-ils aimé ce qui manifeste le mouvement, le contraste, plutôt que ce qui est stable, défini, uni? C'est ce sentiment du monde, de la vie, des choses, qui a engendré dans la peinture, l'architecture et la sculpture, des formes que nous appelons baroques.¹⁶

À la beauté, dit Beaussant, s'est ajoutée l'émotion. Mais cette dynamique, qui réunit les différentes enseignes du baroque sous un dénominateur commun, a eu le mérite additionnel de se prêter à une expression nationale, en Biélorussie comme en Autriche, en Espagne comme en Bavière.

L'aventure parallèle de la musique baroque

En terminant, évoquons l'univers de la musique baroque, dont Philippe Beaussant a été l'un des principaux artisans du renouveau récent. L'histoire de la musique baroque ne recouvre pas tout à fait la même période que celle de l'art baroque. La musique baroque naît au tournant du 17e siècle, quand Monteverdi, Gesualdo, les Gabrieli, Schütz et tant d'autres libèrent l'émotion des paroles, tenues sagement en laisse dans la polyphonie de la Renaissance, par ailleurs somptueuse, quand la musique devient tonale et s'appuie sur la basse continue, et quand apparaît cet ovni musical qu'est l'opéra dont l'un des premiers chefs-d'œuvre est l'Orfeo de Monteverdi (1607). Beaussant parle de « la chair de la musique ». L'émotion s'ajoute à la beauté dans le « stile nuovo » qui gagne les églises et les châteaux construits dans le même esprit, rayonnant depuis l'Italie jusque chez les musiciens flamands, saxons et français notamment.

¹⁵ Vous avez dit baroque?, Actes Sud, 1994, p. 143.

¹⁶ Idem, p. 145.

*Захар Шыбека
Тэль-Авіў (Ізраіль)*

КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАЎПЛЫВЫ БЕЛАРУСАЎ І ЯЎРЭЯЎ У ПРАЦЭСЕ ФАРМАВАННЯ СУЧАСНЫХ НАЦЫЙ

(небяспрэчныя тэзісы для разважання)

Вывучэнне міжнацыянальных адносінаў набывае ў сучасных умовах надзвычай вялікае значэнне. Міжнародныя канфлікты пачынаюцца з культурнай несумяшчальнасці і непаразуменняў. Культура народаў вывучаецца ў свеце дастаткова інтэнсіўна, але праблема сужыцця этнічных супольнасцей патрабуе да сябе большай увагі, тым больш што пры сучасных сродках сувязі практычна ўсе яны ўцягнуты ў непасрэдны культурны кантакт. Раней ён абмяжоўваўся пераважна культурамі суседзяў.

Існуе некалькі тэрмінаў для вызначэння міжнацыянальных культурных адносінаў. У савецкай гістарыяграфіі ўжываўся панятак «узаемадзеянне культур». У сучаснай мадэрнай гістарыяграфіі часцей гаворка ідзе пра «дыялог культур»¹. Першы тэрмін адлюстроўвае ўяўленне таталітарнага грамадства пра непазбежнае ці нават сілавое ўздзеянне адной культуры на другую. І для вывучэння таталітарнай, імперскай культуры ён цалкам прымальны. Панятак «дыялог» — больш удалы, хоць занадта метафарычны. Можна меркаваць, што прадстаўнікі культур могуць весці дыялог і без усялякай карысці для сябе. Пагаварылі і разышліся. Для гэтага даследавання больш падыходзіць тэрмін «узаемаўплывы культур», бо ён адлюстроўвае, на маю думку, сапраўдны механізм узаемадачынненняў беларусаў і яўрэяў, калі носьбіты аднае культуры без усялякага ціску і нават моўчкі нешта пераймаюць у іншай на аснове добрага, а можа, нават і не добрага прыкладу.

¹ Уладыкоўская Л. Міжкультурны дыялог: амерыканская парадыгма. Мінск: Установа «Міжкультурны дыялог», 2014. 92 с.

Праблема ўзаемадзеяння культур была вельмі папулярнай у савецкай гістарыяграфіі. Застаецца яна ўлюбёнай і ў гістарыяграфіі сучаснай Беларусі. Раней узаемадачынненні зводзіліся да апраўдання русіфікацыі, цяпер — да доказу міфічнай талерантнасці беларусаў. А інтрыга палягае ў тым, ці існуе ўвогуле ўзаемадзеянне гэтых культур, а калі існуе, то якія яго механізмы?

Пад узаемадзеяннем, а дакладней, пад узаемаўплывам я разумею двухбаковы працэс, у якім удзельнічаюць розныя культуры. Узаемаўплыву адбываецца на добраахвотнай аснове, у форме добрага прыкладу або ў форме запазычанняў, калі пераймаюцца лексіка, адносіны да культуры, стылістыка і інш. Гэта такое ўздзеянне, якое не вядзе да асіміляцыі. Ідэальны ўзаемаўплыву культур магчымы толькі пры ўмове іх раўназначнасці: знаходжанні на аднолькавай ці на блізкай стадыі развіцця, наяўнасці дзяржаўнай абароненасці.

1. Узаемаўплыву беларускай і яўрэйскай культур звычайна пераацэньваецца, прыхарошваецца. На самай справе ён не мог быць колькі-небудзь значным. Гістарычныя ўмовы сужыцца беларусаў і яўрэяў, іх традыцыі не спрыялі гэтаму.

2. Яўрэйская культура мае значна большую гісторыю ў параўнанні з адносна маладой беларускай. Гэтыя культуры застаюцца нераўназначнымі, хоць іх збліжаюць непасрэдныя шматвяковыя кантакты і працяглае бездзяржаўе.

3. Узаемаўплыву беларускай і яўрэйскай культур істотна стрымлівалі стэрэатыпы адносна яўрэяў. Хрысціянскага антысемітызму не пазбягалі нават адукаваныя людзі².

4. Узаемаўплыву высокіх культур (элітарных, духоўных) перашкаджаў моўны бар'ер. Яўрэі мелі перавагу, бо ведалі беларускую мову. А вось знайсці інтэлектуала-беларуса з веданнем ідыш або іўрыта складана нават сёння. Ва ўмовах шматэтнічнасці ўзаемадзеянне высокіх культур адбываецца не заўсёды ў выніку прамых кантактаў, а часцей праз мову-пасярэдніцу, кантактную мову, мову міжэтнічных зносінаў. У складзе Расіі, дзе ўзаемадачынненні розных этнасаў адбываліся на рускай культурнай пляцоўцы, гэта вяло да русіфікацыі. Рускамоўная культура, створаная на беларускіх землях беларусамі і яўрэямі, — ніяк не руская. У сёняшнім Ізраілі яна лічыцца яўрэйскай. Беларусы схільныя апошнім часам адносіцца да

² Марзалюк І. Людзі даўняй Беларусі: Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X—XVII стст.). Мгарлёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2003. 321 с.

створанай імі рускамоўнай культуры такім жа чынам. Тым не менш гэтая культура не можа заняць пачэснае месца сярод сучасных нацыянальных культур на беларускай мове ці на іўрыце. Гэтая культура — не нацыянальная, яна — на маргінезе. Таму прапаную ўвесці для яе вызначэння новы тэрмін — «кантактная культура». Беларусы і яўрэі прынялі ўдзел у стварэнні такіх відаў кантактных культур, як лацінамоўная, польскамоўная і рускамоўная. На іх могуць прэтэндаваць у роўнай меры беларусы, яўрэі, палякі, рускія. У сучаснай Беларусі кантактная (маргінальная) руская (рускамоўная) культура выдаецца за нацыянальную. І гэта — нонсэнс.

5. Да неспрыяльных фактараў культурнага ўзаемадзеяння трэба аднесці і эканамічную канкурэнцыю яўрэяў спачатку са шляхтай, хрысціянскімі рамеснікамі і купцамі ў Рэчы Паспалітай, а потым з памешчыкамі-прадпрыемальнікамі дый сялянамі ў пачатку XX ст. у Расіі. Пагромы ў рэвалюцыі 1905–1907 гг. і ў час Першай сусветнай вайны былі водгукамі той канкурэнцыі ў форме эканамічнага антысемітызму.

6. 3-за недастаткова развітай беларускай элітарнай культуры яе ўзаемаўплывы з яўрэйскай адбываліся на беларускіх землях праз кантактную (буферную) рускую культуру і традыцыю, што вяло да бальшавізацыі абодвух народаў. Узаемаўздзеяннем праз польскую культуру, цесна звязаную з Захадам, шкодзіла не толькі палітыка царызму, але і польска-яўрэйскі крызіс, які пачаў праяўляцца ад 1870-х гг. на глебе эканамічнай канкурэнцыі. Польскія патрыёты працягвалі традыцыю Рэчы Паспалітай у непрызнанні раўнапраўя яўрэяў, не зважаючы на паспяховы прыклад краін Заходняй Еўропы. Расія стала пераемніцай палітыкі дыскрымінацыі яўрэяў. Раман Дмоўскі ў адносінах да яўрэяў быў падобным да Пятра Сталыпіна.

7. Узаемаўплываў нацыянальных культур на стадыі іх фармавання не існуе. Адбываецца гэта таму, што адны нацыянальныя культуры складаюцца раней, іншыя — пазней. Больш моцныя падпарадкоўваюць слабыя. Але гэта ўжо не ўзаемаўплывы, а асіміляцыя праз дыктат. Таму для паспяховага развіцця нацыянальных культур самаізаляцыя становіцца такой жа неабходнай, як высокія ўважныя пошліны для развіцця нацыянальнай прамысловасці. Нацыянальныя культуры ўзрастаюць толькі дзякуючы самаізаляцыі, асабліва пры адсутнасці нацыянальнай дзяржавы. Самаізаляцыя дазваляе захаваць нацыянальныя каштоўнасці і інтарэсы, традыцыі і мову — нацыянальнае ядро. Прыкладам таго з’яўляецца сіянісцкая палітыка самаізаляцыі ў галіне культуры, якая мэтанакіравана праводзілася яўрэйскімі лідарамі ў царскай Расіі ад канца XIX ст. Нацыя-

нальная культура фармуецца не ў выніку механічнага спалучэння ўласнай культуры з памежнымі, суседнімі. Гэта не дыфузія і не гібрыдызацыя, а самаахвярная праца па захаванні нацыянальнага ядра. На жаль, дагэтуль трываюць прымітыўныя ўяўленні пра беларускую культуру і мову як пра сумесь рускай і польскай. Выкарыстанне элементаў самаізаляцыі ў якасці абароны нацыянальных культур ад глабалізацыі назіраецца і зараз. Пры гэтым важна вытрымаць разумныя суадносіны паміж нацыянальным і глабальным.

8. Зразумела, што беларусам не даводзілася асцерагацца яўрэйскай культуры, бо яўрэі, увогуле, нікога не імкнуліся асіміляваць. Яны прытрымліваліся Талмуда, у якім сказана: «Цяжкія новазвернутыя для яўрэяў, як праказа»³. Наадварот, на працягу стагоддзяў яўрэям даводзілася абараняцца ад асіміляцыйных памкненняў іншанацыянальных дзяржаў. І ў гэтым сэнсе яўрэі служаць для беларусаў добрым прыкладам. Фактаў прыняцця беларусамі яўрэйскай культуры мне невядома, а выпадкаў прыняцця імі іўдаізму было вельмі мала, бо існавала пакаранне за адступніцтва ад хрысціянства. Спроба Марціна І Мікалая Радзівіла (1705–1756), ардыната клецкага, князя на Нясвіжы і Алыцы, прыняць іўдэаізм была забаронена езуітамі⁴. Умовы для культурнай асіміляцыі яўрэяў беларусамі існавалі ў эпоху Адраджэння (пачатак XVI ст.), перыяд Контррэфармацыі (XVII ст.), часы ўздыму беларускага нацыянальнага руху (пачатак XX ст.) і савецкай беларусізацыі 1920-х гг. Але поспехі не былі заўважнымі. Спачатку гэтаму супрацьстаяў моцны рэлігійны ізаляцыянізм, а ў эпоху мадэрнізацыі – адсутнасць у беларусаў сродкаў уплыву (дзяржаўнасці з яе прываблівымі правамі і прывілеямі для яўрэяў). Можна згадаць вельмі яскравы прыклад супрацоўніцтва беларускіх і яўрэйскіх дзеячаў на культурнай ніве. У пачатку 1914 г. Іван Луцкевіч перадаў толькі што адкрытаму ў Вільні яўрэйскаму музею ў дэпазіт шэраг каштоўных помнікаў яўрэйскай даўніны⁵.

9. Раўназначны ўзаемаўплыў нацыянальных культур пачынаецца тады, калі іх фармаванне ўступае ў стадыю завяршэння, калі падужэлыя нацыі набываюць магчымасць абараніць сябе ад асіміляцыі з дапамогай нацыянальнай дзяржавы. Раўназначны ўзаемаўплыў адбываецца на міждзяржаўным узроўні. Таму ў Расійскай імперыі ўзаемаўздзеянні найбольш яскрава

³ Областной пинкос Ваада главных еврейских общин Литвы. Собрание постановлений и решений Ваада (Сейма) от 1623 до 1761 г. Т. I (1623–1662). Санкт-Петербург, 1912. С. 234–237.

⁴ Еврейская старина. Т. XI. Ленинград, 1924.

⁵ Рассвет. 1914. № 4, 24 января. С. 34–35.

выявіліся ў працоўнай і рэвалюцыйнай дзейнасці, а таксама ў моўных запазычаннях. Да шырокіх культурных узаемаўплываў справа не дайшла. Спрыяльных палітычных умоў не было і пазней. Дзеячы БНР спрабавалі выкарыстаць для захавання беларускай дзяржаўнасці ўплыў яўрэяў на міжнароднай арэне, але на заклік да супрацоўніцтва адгукнуліся адзінкі. Яўрэйскія гісторыкі тлумачаць гэта неспрыяльнымі ўмовамі. Такія ўмовы маглі скласціся ў Беларусі пасля распаду СССР, але было ўжо позна: Беларусь амаль страціла сваіх яўрэяў.

10. Сёння ідзе працэс паглыблення беларуска-ізраільскіх міжнародных адносінаў. Адбываецца гэта пры ўмовах, калі ў беларусаў працэс фармавання беларускай нацыянальнай дзяржавы і культуры пакуль не завершаны. Таму гаварыць пра раўназначныя ўзаемаўплывы Мінска і Тэль-Авіва не даводзіцца. Яны па-ранейшаму развіваюцца паралельна.

11. У Беларусі фармуецца культура сучаснай беларускай нацыі (дзяржаўна-прававой ці палітычнай па сваёй сутнасці). Яна складаецца з палітры культур нацыянальных меншасцяў і грунтуецца на іх спадчыне. Гэта — не этнічная беларуская культура. Таму Адам Мальдзіс прапаноўваў нават ужываць больш дакладны тэрмін: не «беларуская культура», а «культура Беларусі». І ў гэтым ёсць сэнс. На традыцыйным фестывалі нацыянальных культур Беларусі ў Гродне наша дзяржава павінна дэманстраваць не разнастайнасць тых культур на беларускіх землях, а разнастайнасць адзінай культуры Беларусі. Зусім зразумела, што вялікае значэнне для ўмацавання беларускай нацыі і дзяржавы мае вывучэнне і захаванне яўрэйскай культурнай спадчыны. У межах нацыянальнай культуры, абароненай нацыянальнай дзяржавай, узаемаўплыў культур мяняецца, інакш кажучы, траціць раўназначны характар. Культурны нацыянальных меншасцяў суадносяцца з культурай уласна беларускай як часткі з цэлым. Замест узаемаўплываў пачынаецца супольнае дзеянне ў адным кірунку — на карысць росквіту культуры Беларусі і беларускай дзяржавы. У той жа час нацыянальныя меншасці захоўваюць права на сваю мову, рэлігію і этнічную самабытнасць.

12. Беларускія землі дапамагалі яўрэям захоўваць сваю самабытнасць і стаць сіяністамі, яўрэі ж пераважна «дапамагалі» беларусам стаць рускімі. Чаму так? Такія яўрэі? Так склаліся гістарычныя абставіны? На працягу пяцісотгадовага сужыцця на беларускіх землях яўрэі ўзялі ад беларускай культуры максімальна ўсё, што было ім неабходна, а беларусы ад яўрэйскай культуры — амаль нічога. Чаму так? Такія беларусы? Не дараслі? Былі не ў стане скарыстаць культурныя каштоўнасці яўрэяў?

А можа, для таго не існавала ўмоў? Хіба што і беларусы бралі, што маглі. Толькі навукоўцы таго не ведаюць... Адказы на гэтыя пытанні павінны даць самі беларусы. Тым больш цяпер, калі яўрэі амаль што вырваныя з працэсу фармавання сучаснай беларускай нацыі. І вельмі прыкра, што яўрэйская гісторыка-культурная спадчына беларускіх даследчыкаў мала цікавіць. Яўрэяў Беларусі вывучаюць пераважна самі яўрэі. Праўда, расце разуменне, што нам засталася багатая яўрэйская культурная спадчына, якую з беларускага нацыятварэння ніяк і нічым не выціснуць. Зараз, калі яўрэяў у Беларусі засталася вельмі мала, гарантам яе захаванасці стаў увесь беларускі народ.

Янка Купала заклікаў у 1919 г. яўрэяў «сплаціць доўг» Беларусі. Але доўг сваёй Айчыне дагэтуль не сплацілі самі беларусы. Шлях для плённага беларуска-ізраільскага ўзаемадзеяння на карысць абедзвюм дзяржавам асвечаны доўгім сужыццём двух народаў на беларускай зямлі. А рух па ім пачынаецца з добрага ведання беларусамі і яўрэямі сваіх і чужых культуры і традыцыяў. Гэта становіцца зараз, дарэчы, асабліва актуальным для ўсіх народаў свету.

Ирина Чикалова
Минск (Беларусь)

В ПОИСКАХ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ: ОБ ИСТОКАХ БЕЛОРУССКОЙ НАУЧНОЙ ТРАДИЦИИ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

История не знает сослагательного наклонения, поэтому не буду делать предположений, как могло бы идти формирование собственно белорусской традиции в изучении истории зарубежных стран, если бы не был закрыт Виленский университет или, возможно, был бы открыт новый университет на территории белорусских губерний в период их вхождения в состав Российской империи. Несомненно одно – с закрытием Виленского университета, как очень точно характеризует последствия этого акта Семен Букчин, «не стало места, где могла обучаться, воспитываться, зреть та элита, которая встала бы во главе нации в последующие переломные моменты истории, вплоть до относительно недавних времен», что «оказалось колоссальной культурной катастрофой для Литвы-Беларуси»¹.

Одновременно не возьму на себя ответственность утверждать, что выходцы из белорусских губерний, обосновавшиеся в университетских городах Российской империи после закрытия Виленского университета, сформировали отдельную белорусскую школу исследований в области зарубежной истории. Тем не менее их вклад в формирование российской школы всеобщей истории неоспорим. Центрами распространения информации о зарубежных странах, проведения исследований о них были

¹ Букчин С. Вильна 1823–1824. Перекрестки памяти. Иоахим Лелевель. Новосильцов в Вильне. Иван Лобойко. Мои воспоминания / сост. А. Федута. Минск: Лимариус, 2008 // Неприкосновенный запас. 2009. № 6. URL: http://www.intelros.ru/readroom/nz/nz_68/5156-recenzii.html.

классические университеты. В Московском, Дерптском, Харьковском, Варшавском, Санкт-Петербургском университетах встречаются имена историков-всеобщников (к ним возможно причислять и тех ученых, кто работал в смежных областях) — выходцев из белорусских губерний, которые после их окончания продолжали работать в России (И.И. Ивановский, М.С. Куторга, М.Н. Петров, В.Ф. Дерюжинский, И.Н. Гранат, А.И. Анекштейн, С.Г. Лозинский) или уезжали на длительный срок (М.Я. Острогорский) или безвозвратно (до революции — И.А. Гурвич, после революции — А.Л. Погдин). Остановлюсь на некоторых именах.

Игнатий Николаевич Данилович (1788–1843) — выпускник Виленского университета, защитивший там магистерскую диссертацию (1812), правовед и историк, исследователь истории права ВКЛ, один из первых исследователей памятников законодательства и летописания ВКЛ. Разделял идеи французских просветителей и высоко ценил достижения Великой французской революции (объединение территории государства, освобождение светской власти от подчинения церкви, равенство граждан перед законом). Профессор Виленского, Харьковского, Московского университетов, профессор и декан юридического факультета Киевского университета. В «Журнале Министерства народного просвещения» опубликовал работы «Училища и воспитание в Средние века» (1836), «О ходе уголовного законодательства вообще и преимущественно в Германии» (1837).

Викентий Васильевич Игнатович (1803–1869) — историк западноевропейских университетов. Закончил педагогический институт при Виленском университете, получив степень магистра, с 1824 г. работал в Могилевской гимназии, с 1834 г. — смотрителем Молодечненского уездного училища для дворян, с 1839 г. — инспектором Гродненской губернской гимназии. С 1849 г. и до конца жизни жил и работал на разных должностях в С.-Петербурге. Еще в 1846 г. Игнатович издал книгу о Болонском университете², а в 1861 г. — вторую, предварительно напечатанную в трех номерах «Журнала Министерства народного просвещения»³, — об истории английских университетов⁴. Этот же журнал в 1862–1864 гг. в девяти номерах напечатал третью работу В.В. Игнатовича — «Немецкие

² Игнатович В. Болонский университет в средние века. [Санкт-Петербург, 1846]. 102 с.

³ Игнатович В. История английских университетов // Журнал Министерства народного просвещения. 1861. Ч. CX. № 4–6. С. 196–237; Ч. CXI. № 7–9. С. 32–70, 208–240.

⁴ Игнатович В. История английских университетов. Санкт-Петербург: Тип. И. Огризко, 1861. 150 с.

университеты в развитии их исторической и современной жизни»⁵. Эти работы представляли определенный интерес для своего времени, так как знакомили российское общество с основными фактами из истории университетов, почерпнутыми из новейших для того времени работ зарубежных авторов.

Игнатий Иакинфович Ивановский (1807–1886) – уроженец Минска, выпускник Минской гимназии, вскоре по окончании в 1826 г. Виленского университета был отправлен усовершенствоваться в русском языке в Московский университет, а затем в Профессорский институт при Дерптском университете (1828–1832), где успешно в 1833 г. защитил докторскую диссертацию о свободной торговле («*Die libera mercatura*»). Далее был командирован в Германию и на протяжении двух лет посещал лекции известных ученых в Берлинском университете. По возвращении в Россию с 1836 г. он – экстраординарный, с 1837 г. – ординарный профессор по кафедре международного права и дипломатии юридического факультета Санкт-Петербургского университета. Написал работы: «О началах постепенного усовершенствования государства» (1837), «О правах Дании на Зундский и Бельтский проливы» (1848)⁶. На протяжении многих лет Ивановский помимо международного права также читал лекции по государственному праву основных европейских государств. В 1863 г. Ивановский был избран деканом юридического факультета. Он прекратил преподавание в 1870 г., руководство кафедрой международного права перешло к его талантливому ученику, профессору Ф.Ф. Мартенсу, по настоянию которого он был избран в почетные члены Санкт-Петербургского университета. Ивановский также преподавал международное право в Императорском Александровском лицее. Тексты его лекций не были опубликованы, однако сохранились в фондах Российской национальной библиотеки в виде студенческих конспектов, написанных от руки и размноженных литографическим способом⁷.

⁵ Игнатович В. Немецкие университеты в развитии их исторической и современной жизни. Ч. 1. Санкт-Петербург: тип. Рогальского и К°, 1864. 244 с.

⁶ Ивановский И. О началах постепенного усовершенствования государства: [Речь] / [Э. орд. проф. С.-Петерб. ун-та Ивановский]. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1837. 15 с.; Ивановский И. О правах Дании на Зундский и Бельтский проливы, преимущественно в отношении собирания пошлин / [Соч.] орд. проф. д-ра прав Игнатия Ивановского. [Санкт-Петербург, 1848]. 31 с.; Ивановский И. Разбор сочинений Д.И. Каченовского «О каперах и призовом судопроизводстве» // 25-е присуждение Демидовских наград. 1856; Ивановский И. Краткий взгляд на науку дипломатии вообще // ЖМНП. Ч. IX. 1857.

⁷ Ивановский И. Международное право и дипломатия: Лекции, чит. в Имп. С.-Петерб. ун-те засл. проф. И. Ивановским / Сост. Я. Плющик-Плющевским в 1865/6 г. Санкт-Петербург:

Михаил Семенович Куторга (1809–1886) – первый российский профессор всеобщей истории. Родился под Могилевом, закончил Профессорский институт при Дерптском университете, стажировался в университетах Берлина, Вены, Мюнхена, Гейдельберга, Парижа, преподавал в Петербургском (в 1835–1869 гг.), затем в Московском (в 1869–1874 гг.) университетах. Куторга заложил традиции изучения и преподавания зарубежной истории в высшей школе, стал основателем Петербургской школы историков-всеобщников. Занимался главным образом антиковедением, его основные работы в этом направлении были переведены на иностранные языки. Одновременно он глубоко интересовался приемами исторической критики, с которыми знакомил своих студентов на организованном в конце 1840-х гг. у себя на дому семинаре. Куторга воспитал кадры историков-всеобщников: под его руководством защитили магистерские диссертации М.М. Стасюлевич, В.В. Бауэр, В.М. Ведров. Студентом Куторги был Н.И. Кареев.

Михаил Назарьевич Петров (1826–1887) – уроженец Вильно, выпускник Виленской гимназии и Харьковского университета 1848 г. со степенью кандидата («Цивилизация галло-франков во времена Меровингов»)⁸. Там же он получил степень магистра всеобщей истории и в 1858 г. был отправлен в двухгодичную поездку по европейским научным центрам (Берлин, Мюнхен, Гейдельберг, Вена, Париж). Его монография «Новейшая национальная историография в Германии, Англии

В. Кравченко, 1866. 188 с. Написано от руки. Литогр. Приплетено к: Ивановский И. Государственное право [Санкт-Петербург, 1868]; Ивановский И. Курс международного права и дипломатии, преподаваемой в Императорском Александровском лицее профессором доктором прав И. Ивановским. Санкт-Петербург, 1860; Ивановский И. Международное право: 1876–1877 г. / Пр. Ивановский 1 кл. Имп. Алекс. лицея. [Санкт-Петербург]: лит. Коплевской, [1877]. 508 с.; Ивановский И. Международное право: 1877–1878 г. / Пр. Ивановский 1 кл. Имп. Алекс. лицея. [Санкт-Петербург]: лит. Коплевской, [1878]. 452 с.; Ивановский И. Международное право: 1879–1880 г. / Пр. Ивановский 1 кл. Имп. Алекс. лицея. [Санкт-Петербург]: лит. Коплевской, [1880]. 468 с.; Ивановский И. Руководство статистики европейских государств: Курс 1 спец. кл. / Сост. на основании Наставления для образования воспитанников воен.-учеб. заведений, высоч. утв. 24 дек. 1848 г., орд. проф. Имп. С.-Петерб. ун-та и Александр. лицея, наставником-наблюдателем в Паж. корпусе и в Шк. гвард. подпрапорщиков и юнкеров, д-ром прав Игнатием Ивановским. Санкт-Петербург: М.О. Вольф, 1856. [6], 294, IV с.; Ивановский И. Госуд[арственное] право евр[опейских] держав / [Соч.] Пр. Иванковского. 1 кл. Имп. Алекс. лицея. 1876–1877 г. [Санкт-Петербург]: лит. Коплевской, [1877]. 492 с. Написано от руки. Литогр.; Ивановский И. Государственное право: 1 кл. Имп. Алекс. лицея. 1877–1878 гг. / [Соч.] Пр. Иванковского. [Санкт-Петербург]: лит. Коплевской, [1878]. 463 с. Написано от руки. Литогр.

⁸ Историко-филологический университет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М.Г. Холанского и Д.И. Багаля. Харьков: Изд-е университета, тип. Адольфа Дарре, 1908. С. 277 (277–281).

и Франции» (1861)⁹, написанная по итогам поездки, была представлена на степень доктора всеобщей истории. Защитить ее Петрову удалось позже — в 1865 г. в Москве. До 1886 г. ученый занимал кафедру всеобщей истории в Харьковском университете, сочетая преподавательскую работу с написанием курсов лекций. Его «Очерки из всеобщей истории», впервые изданные в 1868 г., переиздавались четырежды, последний раз в 1904 г.¹⁰ Пятитомные «Лекции по всемирной истории», опубликованные после смерти автора, выдержали три издания, последнее из которых вышло в 1913–1916 гг.¹¹

Моисей Яковлевич Острогорский (1854–1921) — уроженец Гродненской губернии, выпускник юридического факультета Санкт-Петербургского университета. В 1883 г., оставив службу в России, Острогорский выехал за границу, где в последующие двадцать лет жил преимущественно во Франции и Англии, совершая поездки в университеты разных стран. Он закончил парижскую Свободную школу политических наук, где защитил диссертацию «О происхождении всеобщего избирательного права» (*Les origines du suffrage universel*), 1885). В 1892 г. издал в Париже работу, посвященную проблемам женского равноправия, «Женщина с точки зрения публичного права»¹². Она была непосредственным продолжением его диссертации, ведь распространение политических прав на женщин было составной частью проблемы всеобщего избирательного права. Книга была отмечена юридическим факультетом Парижского университета премией имени России и была издана на английском (1893)¹³, немецком (1897) и польском (1898)¹⁴ языках. Однако самым важным итогом изысканий М.Я. Острогорского за границей стал выдающийся по обилию, свежести и новизне материала труд «Демократия и политические партии», дающий описание развития и современного положения политических партий в Англии и в США. Книга была

⁹ Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнит. ист.-библиогр. обзор. Харьков: Унив. тип., 1861. [6], VIII, [2], 311 с.

¹⁰ Петров М. Очерки из всеобщей истории. Харьков: Унив. тип., 1868. [6], 536 с.

¹¹ Петров М. Лекции по всемирной истории / под ред. проф. В.К. Надлера. В 5 т. Харьков: Д.Н. Полухтов, 1888–1894; Изд. 2-е. 1906–1910; Изд. 3-е. 1913–1916.

¹² Ostrogorski M. La Femme au point de vue du droit public: Étude d'histoire et de législation comparée. Paris: A. Rousseau, 1892. 198 p.

¹³ Ostrogorski M. The Rights of Women: A Comparative Study in History and Legislation. London: S. Sonnenschein & Company; New York: C. Scribner's sons, 1893. 170 p.

¹⁴ Ostrogorski M. Kobieta a prawo publiczne (studium z historyi i ustawodawstwa porównawczego) / przeł. z fr. z upoważnienia aut. Zygmunt Poznański. Warszawa: Druk. K. Kowalewskiego, 1898. 188, [2], 6 s.

написана на французском языке, параллельно рукопись была переведена в 1902 г. на английский язык¹⁵. В 1903 г. она была издана в Париже¹⁶, затем в переработанном виде в 1910 г. — в Нью-Йорке (том, посвященный США)¹⁷ и в 1912 г. — опять в Париже¹⁸. В центре ее стоит вопрос об общих характеристиках политических партий в условиях демократии и политического равенства. Ученый на примере двух стран показал процесс превращения традиционной партии в консолидированную организацию, не имеющую никакой другой цели кроме собственного роста. Труд Острогорского появился на русском языке в Москве в 1927–1930 гг. и был переиздан в 1997 г. К главной работе исследователя примыкала серия его статей о новейшей эволюции английского государственного строя, опубликованная в четырех номерах «Вестника Европы» за 1913 г.; они составили основу его книги «Конституционная эволюция Англии в течение последнего полувека».

Исаак Аронович Гурвич (1860–1924) родился в Вильно, рос в Минске, где закончил мужскую гимназию и включился в социалистическое движение. В ссылке в Тобольской губернии он собрал материалы для своей первой монографии — «Переселение крестьян в Сибирь»¹⁹, вышедшей в год его отъезда в Америку. В Колумбийском университете он защитил диссертацию «*The Economics of the Russian Village*». Она была опубликована в виде книги в 1893 г., а затем в 1896 г. появилась и в русском переводе в Москве²⁰. В этом крупном научном труде Гурвич проанализировал актуальнейшие на то время вопросы: состояние поземельной общины, характер производительных сил крестьянства, место в хозяйственной жизни податей и недоимок, роль общинной и индивидуальной аренды, превращение самостоятельного хозяина в земледельческого рабочего, заработную плату в деревне, наличие сельского избыточного населения, разложение патриархальной семьи, земледельческие классы, соотношение

¹⁵ Ostrogorski M. Democracy and the Organisation of Political Parties. [S.l.]: Macmillan, 1902. Vol. 1–2.

¹⁶ Ostrogorski M. La Démocratie et l'organisation des partis politiques. Paris: Calmann-Lévy, 1903. Vol. 1–2.

¹⁷ Ostrogorski M. Democracy and the Party System in the United States: a study in extra-constitutional government. New York: The Macmillan company, 1910. VIII, 469 p.

¹⁸ Ostrogorski M. La Démocratie et les partis politiques. Paris, 1912. Vol. 1–2.

¹⁹ Гурвич И. Переселения крестьян в Сибирь: Исследование И.А. Гурвича. Москва: Тип. А. Левенсон и К°, 1889. X, 144, [3] с.

²⁰ [Гурвич И.] Экономическое положение русской деревни. Перевод с английского / И. Гурвич, д-р философии, б. доц. статистики в Чикагском университете, присяжный поверенный Нью-Йоркского верховного суда и пр.; пер. А.А. Санин. Москва: Типо-лит. В.С. Траугот, 1896. 395 с.

личного землевладения и земельной общины, переделы общинной земли, крупное землевладение, последствия голода 1891 года. Большую ценность представляли развернутые статистические таблицы и документальные материалы о развитии сельского хозяйства, помещенные в книге в качестве приложений. Труд Гурвича «Экономическое положение русской деревни» стал важным вкладом в развитие русистики в США. Многолетнее знакомство с разнообразными проявлениями жизни американского общества сделало Гурвича эрудированным страноведом-американистом. С конца 1890-х гг. он стал печататься в России на темы американской жизни. Его имя было знакомо читателям журналов «Новое слово», «Образование», «Жизнь», «Правда», «Современный мир». Очерки на социальные темы из жизни американского общества в этих и других журналах вместе со статьями «Американская печать» в коллективном труде «Периодическая печать на Западе»²¹ и «Северо-Американские Соединенные Штаты» в книге о государственном строе и политических партиях в западных странах²² составили вклад Гурвича в российскую американистику.

Владимир Федорович Дерюжинский (1861–1920) принадлежал к старинной дворянской фамилии белорусского происхождения, обосновавшейся в Смоленской губернии. По окончании смоленской гимназии в 1878 г. поступил на юридический факультет Московского университета. В 1884–1885 гг. изучал правовые вопросы в Парижском и Гейдельбергском университетах. В 1896 г. он защитил в Харьковском университете диссертацию «*Habeas Corpus Act* и его приостановка по английскому праву»²³. Она давала полное и обстоятельное изложение английского законодательства и английской практики в отношении обеспечения личной свободы. С 1902 г. был профессором Санкт-Петербургского университета по кафедре полицейского права с сохранением должности преподавателя в Александровском лицее. Научные интересы Дерюжинского затрагивали политическую жизнь и государственные институты Англии и Франции. В последующих исследованиях ученый продолжил изучение политической и социальной истории

²¹ Гурвич И. Американская печать // Периодическая печать на Западе. Санкт-Петербург, 1904. С. 286–315.

²² Гурвич И. Северо-Американские Соединенные Штаты // Государственный строй и политические партии в Западной Европе и в Северо-Американских Соединенных Штатах. Санкт-Петербург: Изд. Н. Глаголева, 1906. Т. III. С. 131–238.

²³ Дерюжинский В. *Habeas Corpus Act* и его приостановка по английскому праву: Очерк основных гарантий личной свободы в Англии и их временного ограничения. Юрьев: Типо-лит. Г. Лакмана, 1895. XII, 392, XXIV с.

зарубежных государств, в том числе Франции. В числе его основных работ книга «Из истории политической свободы в Англии и Франции»²⁴. В ней собраны журнальные публикации разных лет: «Верхняя палата во Франции» (1887), «Печать во Франции при Наполеоне I» (1888), «Монтескье как историк и публицист» (1899) — все три из «Юридического вестника»; «Конституция Третьей республики» (1888), «Буланже и буланжизм» (1891) — обе в «Русских ведомостях»; «Клемансо» (1893) — в «Русской мысли» и др. Дерюжинский известен как автор классических работ по государственному и полицейскому праву (в дореволюционной России полицейское право выступало прообразом современного административного права). Особую известность ему принес неоднократно переиздававшийся труд «Полицейское право»²⁵. Эта книга содержит массу фактологического материала из истории административного контроля над разными видами деятельности в европейских странах. Имя Дерюжинского получило широкую известность за рубежом, ему присуждено звание почетного доктора прав в Абердинском университете в Шотландии. Труды ученого написаны на междисциплинарном стыке права и истории, что позволяет считать его частью корпорации историков-всеобщников.

Алексей Ефимович Едрихин (псевдоним *Вандам*, 1867–1933) — один из основоположников геополитики. Едрихин — уроженец Минской губернии, выпускник Виленского военного училища, два года отучился в Николаевской академии Генерального штаба. В 1912 г. Вандам опубликовал в Петербурге труд «Наше положение»²⁶, а год спустя — работу «Величайшее из искусств»²⁷. В них, анализируя международное положение, он резко критиковал внешнюю политику Англии и делал прогнозы на будущее. В отличие от большинства русских военных аналитиков начала XX в., Вандам считал главным противником Российской империи не Германию, а Великобританию (противостояние континентальной и морской держав) и предрекал, что, если славянские народы не вступят с британцами в борьбу за «место под солнцем», конец столетия станет «торжеством англосаксонской расы на

²⁴ Дерюжинский В. Из истории политической свободы в Англии и Франции. Санкт-Петербург, 1906. 328 с.

²⁵ Дерюжинский В. Лекции по полицейскому праву. Санкт-Петербург: Н. Фалеев, 1899. 286 с.; Дерюжинский В. Полицейское право: пособие для студентов. Санкт-Петербург: Сенат. тип., 1903. XII, 499 с.; 2-е изд., доп. Санкт-Петербург: Сенат. тип., 1908. XII, 552 с.; 4-е изд. Петроград: Сенат. тип., 1917. XII, 510 с.

²⁶ Вандам А. [Едрихин А.] Наше положение. Санкт-Петербург: Тип. А.С. Суворина, 1912. 204 с.

²⁷ Вандам А. [Едрихин А.] Величайшее из искусств. Обзор современного международного положения при свете высшей стратегии. Санкт-Петербург: Тип. т-ва А.С. Суворина, 1913. 53 с.

всем земном шаре». В Европе он считал необходимым создание коалиции сухопутных держав в составе России, Германии и Франции, направленной против «утонченного деспотизма Англии», полагая, что таким образом Россия смогла бы облегчить решение своих геополитических задач. Среди них — стать «такой же морской державой на Тихом океане, как Англия на Атлантическом», закончив «наступление через Сибирь выходом к Желтому морю». Поэтому роль главного партнера России наравне с Германией Вандам отводил Китаю и предупреждал, что Россия не должна позволить втянуть себя в войну, от которой она ничего не получит.

Важное значение для становления военно-исторической науки в России имели работы уроженцев Беларуси *Юлиана Лукьяновича Елецца* (1862—1932) «Император Менелик и война его с Италией: По документам и походным дневникам Н.С. Леонтьева» (Санкт-Петербург, 1898) и *Василия Иосифовича Гурко* (1864—1937), возглавлявшего в 1906—1911 гг. комиссию по описанию русско-японской войны 1904—1905 гг.²⁸

Игнатий Наумович Гранат (1863—1941) — уроженец Могилева, профессор Московского университета. Гранат — автор монографии «К вопросу об обезземелении крестьянства в Англии»²⁹, сохранившей познавательное значение до сегодняшнего дня. Вместе со старшим братом Александром основал знаменитое издательство «Гранат», в котором вышли многотомные «История XIX века» (в 8 томах, 1905—1907)³⁰, «История России в XIX веке» (в 9 томах, 1907—1911), «История нашего времени» (в 8 томах, 1910—1917). Основным детищем братьев Гранат стал многотомный «Энциклопедический словарь», в котором было множество статей по зарубежной истории и персоналиям исторических деятелей.

Александр Львович Погодин (1872—1947) — крупнейший специалист в области социально-политических и национальных отношений в Австрийской монархии. Уроженец Витебска и выпускник Санкт-Петербургского университета³¹. С 1901 г. — магистр, с 1904 г. — доктор славянской фило-

²⁸ Кривонос О., Колотков В. Военная мысль в трудах уроженцев белорусских губерний российской империи (XIX — начало XX в.) // Весті Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. 2013. № 1. С. 47—50.

²⁹ Гранат И. К вопросу об обезземелении крестьянства в Англии. Москва: И.Н. Кушнерев, 1908. 319 с.

³⁰ История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства). Т. 1—8 / под ред. Э. Лависса и А. Рамбо; пер. с франц. с доп. статьями П.Г. Виноградова, М.М. Ковалевского, К.А. Тимирязева. Москва: Бр. А. и И. Гранат и К°, 1905—1908.

³¹ О нем см.: Лаптева Л. Русский историк-славист Александр Львович Погодин. Жизнь и творчество (1872—1947). Москва, 2011. 147 с.

логии. Работал преподавателем гимназии в Петербурге, профессором Варшавского (1902–1908) и Харьковского (1910–1919) университетов. В 1919–1941 г. был сначала преподавателем, а затем профессором Белградского университета. Погодин внес важнейший вклад в изучение истории и культуры Болгарии, Польши, Сербии, Черногории. В фундаментальной обобщающей монографии «Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 года» на широком фоне социально-политического развития исследовал положение поляков в Германской, Габсбургской и Российской империях, чехов и русинов в Австрии в начале XX в.³²

Аркадий Израилевич Анекштейн (1876 – не ранее 1940) – уроженец Минска, выпускник Минской мужской гимназии (1894) и Киевского университета (1903). Его первая крупная книга была посвящена истории рабочего движения трех стран – Англии, Франции и Германии. Впервые изданная в Москве в 1918 г.,³³ она неоднократно перерабатывалась, дополнялась новым материалом, выдержала большое количество изданий в Москве и Харькове. Последнее, 8-е, московское фундаментальное 580-страничное издание 1930 г. освещало историю вопроса до 1929 г.³⁴ В 1920-е гг. Анекштейн работал над книгой об истории Западной Европы и США, охватывающей период с конца XVIII в. и до современного автору времени. Он написал ее первую часть – «Эпоха промышленного капитализма», первое издание которой вышло в 1929 г., второе, дополненное новым материалом – в 1931 г. в Харькове³⁵. Подписывался Анекштейн псевдонимом *Арк. А-н*, судя по всему, после революции работал в Харькове.

Самуил Горацевич Лозинский (1874–1945) – крупный историк, автор многочисленных трудов по истории европейских стран, истории католической церкви. Уроженец Бобруйска, выпускник Слуцкой гимназии (1895),

³² Погодин А. Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 года. Москва, 1915. 420 с.

³³ Арк. А–н. [Анекштейн А.] История рабочего движения в Англии, Франции и Германии. Москва: Моск. сов. раб. деп., 1918. 208 с.

³⁴ Арк. А–н. [Анекштейн А.] История рабочего движения в Англии, Франции и Германии: (От начала XIX века до нашего времени). Восьмое полное издание, доведенное до 1929 года. Москва: Госиздат РСФСР, 1930. 580 с.

³⁵ Арк. А–н. [Анекштейн А.] История Западной Европы и Северо-Американских Соединенных Штатов с конца XVIII в. и до нашего времени. Ч. 1: Эпоха промышленного капитализма. [Харьков]: Пролетар, 1929. 677 с.; Арк. А–н. [Анекштейн А.] История Западной Европы и Северо-Американских Соединенных Штатов с конца XVIII в. и до нашего времени. Ч. 1: Эпоха промышленного капитализма. 2-е изд., испр. и доп. [Харьков]: Пролетар, 1931. 830 с.

учился на историко-филологическом факультете Киевского университета, специализировался в социально-экономической истории позднего средневековья и нового времени под научным руководством профессора И.В. Лучицкого. Слушал лекции в Берлинском, Брюссельском университетах, завершил обучение в парижской Высшей школе социальных наук. В 1904 г. Лозинский вернулся в Киев, где издал книгу «История 2-й Французской республики (1848–1852)»³⁶. Написал портреты деятелей Великой французской революции (Мирабо, Дантон), которые были изданы отдельными брошюрами на протяжении 1906 г., переизданы в 1917 г., очерки «Марат» и «Процесс Людовика XVI»³⁷: все они составили его «Очерки Великой Французской революции»³⁸ (1918). С 1906 г. работал в Петербурге. Был редактором и автором Еврейской энциклопедии, одним из составителей «Нового энциклопедического словаря», «Политической энциклопедии» Л.З. Слонимского. Значительное место в его научном творчестве заняла история Габсбургской империи. Ей он посвятил работу «Национальный вопрос и политические партии в Австрии» (1907)³⁹ и книгу «Царствование Франца-Иосифа. Политический очерк современной Австрии» (1916)⁴⁰. Лозинский написал первую на русском языке историю Бельгии и Голландии⁴¹; она вышла в серии книг библиотеки «История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время», издававшейся под редакцией Н.И. Кареева и И.В. Лучицкого. В 1913 г. ученый работал в архиве Барселона над диссертацией по истории инквизиции. На следующий год издал книгу «История инквизиции в Испании»⁴². Диссертацию по ней не защитил: началась Первая мировая война, а после Октябрьской революции ученые степени временно были вообще отменены. С 1921 г. и вплоть до

³⁶ Лозинский С. История Второй французской республики. Киев: В.И. Рапп и В.И. Потапов, 1904. 544, II с.

³⁷ Лозинский С. Процесс Людовика XVI. Петроград: Новая эпоха, 1917. 40 с.

³⁸ Лозинский С. Очерки Великой Французской революции. Мирабо, Дантон, Марат, процесс Людовика XVI. Петроград, 1918. 158 с.

³⁹ Лозинский С. Национальный вопрос и политические партии в Австрии. Москва: Серп, 1907. 83 с.

⁴⁰ Лозинский С. Царствование Франца-Иосифа: Политический очерк современной Австрии. Петроград: Брокгауз-Ефрон, 1916. VIII, 205, [3] с.

⁴¹ Лозинский С. История Бельгии и Голландии в новое время. Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, [1908]. [2], 194, [1] с.; 24. (История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время / изд. под ред. Н.И. Кареева и И.В. Лучицкого)

⁴² Лозинский С. История инквизиции в Испании. Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1914. [4], IV, 507 с., 30 л. ил. (История инквизиции; Т. 3).

своей смерти Лозинский преподавал в Ленинградском государственном педагогическом институте имени А.И. Герцена как профессор кафедры всеобщей истории. Одновременно работал в других учебных и научных заведениях. Так, в 1921–1922 гг. в должности профессора читал лекции на кафедре истории еврейского народа в Белорусском государственном университете. В 1920-е гг. Лозинский создал ряд работ по медиевистике: «Средние века. Социально-экономический очерк средневековой Европы» (1923), «Средневековые ростовщики» (1923), «История труда: Очерки по экономической истории» (1924), «Классовая борьба в средневековом городе» (1925), «Очерки по истории классовой борьбы» (1925), «Эпоха торгового капитала» (1926)⁴³. Кроме того, ученый написал «Историю папства»⁴⁴.

С образованием Белорусского государственного университета, благодаря приезду в Минск для работы на временной и постоянной основе ученых из университетов России, страноведческие направления получили импульс к развитию. Эта тема довольно подробно исследована, я же остановлюсь только на одном имени. *Сергей Антонович Лясковский* (1887–1968) — уроженец Гродно, выпускник Московского университета (1911), где он и начал работать. После революции Лясковский преподавал в Витебском педагогическом институте, был приглашенным профессором БГУ. В фондах Национальной библиотеки Беларуси сохранился уникальный документ — размноженный литографским способом машинописный текст студенческого конспекта его курса лекций «История XIX века», прочитанного на педагогическом факультете БГУ в 1924/25 учебном году⁴⁵.

Еще раз подчеркну, есть все основания считать, что белорусская научная традиция в изучении зарубежных стран берет начало в XIX столетии. После закрытия Виленского университета талантливая молодежь — будущие историки, юристы, экономисты, филологи — уезжали за получением высшего образования в российские университетские города и там вливалась в научную элиту страны. Таков был вектор биографий М.С. Куторги, М.Н. Петрова, братьев А.Н. и И.Н. Гранат, П.О. Бобровского, А.О. Мухлин-

⁴³ Лозинский С. Средние века. Социально-экономический очерк средневековой Европы. Петроград, 1923. 192 с.; Лозинский С. Средневековые ростовщики. Петроград, 1923. 158 с.; Лозинский С. Классовая борьба в средневековом городе. Ленинград; Москва, 1925. 160 с.; Лозинский С. Очерки по истории классовой борьбы. Ленинград; Изд. Ленингр. губ. Совета профсоюзов, 1925. 296 с.; Лозинский С. Эпоха торгового капитала. Ленинград; Москва: Книга, 1926. 246 с.

⁴⁴ Лозинский С. История папства. Москва: Гаиз, 1934. 325, [2] с.

⁴⁵ Лясковский С. История XIX века. Курс лекций, читанный на педагогическом факультете Белгосуниверситета в 1924–25 годах проф. Лясковским. Минск: Изд. факультетского комитета Педфака Госуниверситета, 1925. 188 л.

ского, В.В. Новодворского, М.Я. Острогорского, В.Д. Спасовича, С.А. Венгерова, З.А. Венгеровой, И.А. Венгеровой, С.Г. Лозинского, А.Л. Погодина, А.И. Анекштейна и многих других. Особенно много уроженцев Беларуси было среди востоковедов — тема, подробно исследованная И.А. Захаренко⁴⁶ и другими авторами. Выходцы из белорусских губерний разрабатывали проблемы антиковедения, медиевистики и нового времени, внесли свой вклад в становление различных страноведческих направлений, таких, как англоведение, американистика, германистика, франковедение, австроведение, русистика и славяноведение, иберийские исследования, история Бельгии и Голландии.

⁴⁶ Захаренко И. Изучение Востока уроженцами Беларуси. Минск: Экоперспектива, 2006. 487 с.

Dr. Maria Paula Survilla, University of Michigan Graduation. Ann Arbor, 2000
Др. Марыя Паўліна Сурвіла ў дзень заканчэння Мічыганскага ўніверсітэта. Эн-Арбар, 2000

Early childhood in Madrid. 1964–1969
Дзяцінства ў Мадрыдзе. 1964–1969

Performing a Belarusian folk dance with sister Hanna
at the Convention of Belarusians of North America. Toronto, 1972

«Лявоніха» разам з сястрой Ганнай
на Сустрэчы беларусаў Паўночнай Амерыкі. Таронта, 1972

Maria Paula at the very first exhibition
of her works in Toronto. 1972

Марыя Паўліна на першай выстаўцы сваіх
прац у Таронта. 1972

With dance group «Vasilok» at the Convention of Belarusians of North-America. Toronto, 1972
З танцавальнай групай «Васілёк» на Сустрэчы беларусаў Паўночнай Амерыкі. Таронта, 1972

Clarinet player in the Governor General's Foot Guards.
Ottawa, 1982

Кларнетистка ў цырымальнай варце
генерал-губернатара. Атава, 1982

On her way to the Canadian Slavists Conference at Charlottetown
(with parents Janka and Ivonka Survilla). 1992

У дарозе на канферэнцыю славістаў Канады ў Шарлоттаўн
(з бацькамі Янкам і Івонкай Сурвіламі). 1992

Participating with Eric and Hanna
in the Black Ribbon Day. Ottawa, 1984

З Эрыкам і Ганнай
на Дні чорнай стужкі. Атава, 1984

Performing at the Celebration of March 25th.
Montreal, 1978

Выступ на святкаванні 25 Сакавіка.
Манрэаль, 1978

Representing Belarusian youth
at the Canadian Ethnocultural Conference
in Ottawa. 1982

Паўліна прадстаўляе беларускую моладзь
на канферэнцыі Канадскай
этнакультурнай рады ў Атаве. 1982

Wedding Day. 1987
Вяселле. 1987

Rehearsal of the Christmas Choir. Gatineau (Canada), 1987
Рэпетыцыя каляднага хору. Гаціно (Канада), 1987

With dance group
"Vasiliok" in Bialystok.
1989

З танцавальнай
групай «Васілёк»
на Беласточчыне. 1989

Maria Paula with husband Eric
during her doctoral research. Trakai, 1993
Паўліна з мужам Эрыкам у часе працы
над доктарскай дысертацыяй. Трокі, 1993

On the Violla River in Belarus. 1993
Над Вяллёй у Беларусі. 1993

At the ICCEES World Congress.
Toronto, 2003

На Сусветным кангрэсе
ICCEES. Таронта, 2003

At the Conference of the Canadian Association
of Slavists: Dr. Maria Paula Survilla, Dr. Jan Zaprudnik
and Dr. Zina Gimpelevich. Charlottetown, 1992

На канферэнцыі Канадскай асацыяцыі славістаў:
др. Марыя Паўліна Сурвіла, др. Ян Запруднік
і др. Зіна Гімпелевіч. Шарлоттаўн, 1992

At the Canadian Association
of Slavists Conference. Sherbrooke, 2004

На канферэнцыі Канадскай асацыяцыі славістаў.
Шэрбрук, 2004

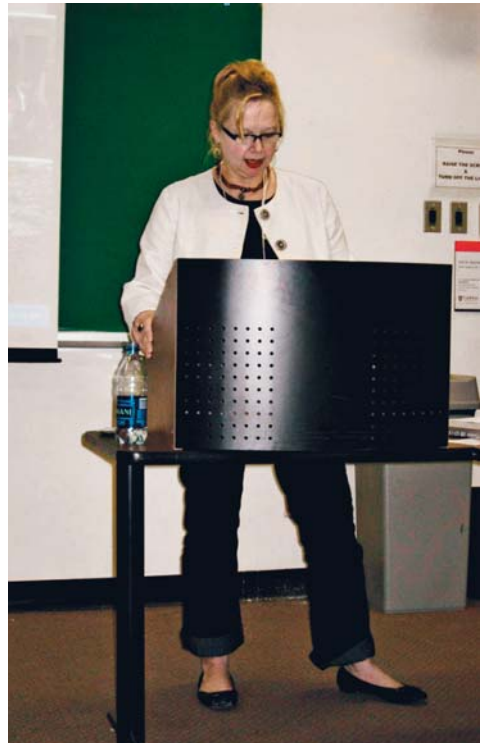

Visiting Belarusian Community in California. 2013
У гасцях у беларусаў Каліфорніі. 2013

North American Association of Belarusists. 1999
На пасяджэнні Паўночна-Амерыканскай
асацыяцыі беларусістаў. 1999

Canadian Federation of Humanities.
Congress at Carleton University. Ottawa, 2009
Канадская федэрацыя гуманітарных навук.
Кангрэс ва Універсітэце Карлтан. Атава, 2009

Belarusian Week at the Wartburg College: Ambassador David Swartz, Dr. Maria Paula Survilla, Ivonka Survilla, Stanisław Šuškievič, the President of Wartburg College and Mrs Colson. 2014
 Беларускі тыдзень у Вартбургскім каледжы: амбасадар Дэвід Суорц, др. Марыя Паўліна Сурвіла, Івонка Сурвіла, Станіслаў Шушкевіч і прэзідэнт Вартбургскага каледжа з жонкай. 2014

With students at the Wartburg College. 2018
 Са студэнтамі Вартбургскага каледжа. 2018

The Camino pilgrimage with Eric, Anton and Vaalik. Spain, 2012

З сям'ёй (мужам Эрыкам і сынамі Антонам і Валікам)
па дарозе ў Сант'яга дэ Кампастэла. Іспанія, 2012

Walking Spain's Camino de Santiago. 2018

Па дарозе ў Сант'яга дэ Кампастэла. Іспанія, 2018

Dr. Maria Paula Survilla during her presentation at Columbia University.

Dr. Zina Gimpelevich on the right side. New York, 2019

Др. Марыя Паўліна Сурвіла чытае даклад у Калумбійскім універсітэце.

З правага боку др. Зіна Гімпелевіч. Нью-Ёрк, 2019

After the Columbia University Congress: Walter Stankievich, Mrs. Bird and Dr. Thomas Bird, Valancina Tryhubovič, Dr. Vital Zajka, Dr. Zina Gimpelevich, Dr. Maria Paula Survilla, Veranika Laputka and Dr. Alla Orsa-Romano. New York, 2019

Удзельнікі кангрэса ў Калумбійскім універсітэце: Вячка Станкевіч, місіс Бэрд і др. Томас Бэрд, Валянціна Трыгубовіч, др. Віталь Зайка, др. Зіна Гімпелевіч, др. Марыя Паўліна Сурвіла, Вераніка Лапуцька і др. Ала Орса-Рамана. Нью-Ёрк, 2019

David H. Swartz
Nappanee (USA)

THE FIRST YEARS OF USA-BELARUS DIPLOMATIC RELATIONS

The Union of Soviet Socialist Republics effectively arrived at its welcome demise on December 8, 1991, at a Belarus government dacha in the Belavezhskaya Pushcha of western Belarus. The signing of the so-called Belavezha Accords by, *inter alia*, Belarus Supreme Soviet Chairman Stanislau Shushkievich, Russia President Boris Yeltsin, and Ukraine President Leonid Kravchuk was most certainly an event of exceptional importance.

On December 25, 1991, the U.S. recognized Belarus' independence and established diplomatic relations when President George H.W. Bush announced these decisions in a nationwide address regarding the dissolution of the Soviet Union.

The U.S. Embassy in Minsk was, according to the State Department's Office of the Historian, officially opened on January 31, 1992. However, an "Advance Party" of the U.S. Embassy was organized and sent to Minsk earlier in January to undertake the necessary preparations. At about that time, I entered the picture, having been selected to preside over the official opening as well as to prepare for appointment as Ambassador once the two countries had agreed on exchanges of chiefs of missions and when. My Belarusian counterpart, in that regard, was Siarhiey Martynau, who was then serving in the Foreign Ministry and eventually became Belarus' first ambassador to the United States.

I arrived in Minsk as charge d'affaires *ad interim* in mid-January. The Advance Party had been lodged in several rooms of the Hotel Belarus, north of downtown, pending negotiations with the Foreign Ministry over a reciprocal agreement on embassy locations in the two capitals and other housing issues. The staff, when I arrived, included one consular officer, one administrative officer, and one communications technician. All were unaccompanied by spouses or children. Among other things, I was amazed to find one of the "embassy" rooms completely filled with boxes of MREs – Meals Ready to Eat – which

the U.S. military had transported in with the first diplomatic arrivals earlier in January. No one knew in early 1992 whether local food was safe to eat – although Belarusians, of course, had been eating it right along – even though the Chernobyl nuclear disaster had occurred nearly six years earlier, in April, 1986.

The first order of business for the fledgling Advance Party was to find a chancery to house the Embassy and possibly some staffers. Soon the Foreign Ministry offered a property for the Embassy Minsk chancery at #46 Starovilenskaya Street, with possession to commence April 13. These premises had, in fact, been the personal residence of the commanding officer, General Kostenko, of the Byelorussian (sic) Military District of the former Soviet Army. “He is giving it up with the greatest reluctance,” I informed Washington, “and there may yet be serious glitches in our taking possession. The relations between the MFA and the former Soviet Army are extremely tense over this property issue... and Kostenko’s envoy has threatened to remove everything from the site that can be removed, down to sinks, toilets, doors, and light fixtures.” Fortunately, that did not happen; the Russians even left behind a fabulous antique pool table.

Belarus’ governmental structures included an executive – the Council of Ministers – and a legislature, the Supreme Soviet. The latter reflected the political malaise of those early days of independence. The largest faction were communists, including but not limited to the “Belarus” group. On the other side was the growing nationalist-oriented Belaruskі Narodny Front (BNF), headed by Zianon Pazniak, whose numbers in the Supreme Soviet at that time were small, but growing. Supreme Soviet Chairman (and titular head of state) Stanislau Shushkievich as a non-party, independent deputy was positioned between these two sides, maintaining ties to both and beholding to neither. What all political forces unqualifiedly favored, the Embassy reported, was the need to maintain a “socially oriented” system, meaning one with a strong safety net for the citizenry no matter what kind of post-Soviet economic structure would finally be adopted.

On a personal note, in retrospect, amusing but then very embarrassing was the following event. The ceremony for presenting my ambassadorial credentials to Chairman Shushkievich took place on August 25, 1992. The Foreign Ministry had organized a motorcade led by police vehicles for my wife, me, and the Embassy staff to travel from the chancery to the Belarus government’s protocol building. Approaching it, I reached in my suit pocket for the letter of accreditation from President Bush to be handed over to Shushkievich. It was not there. I had absent-mindedly left it behind at the Embassy. So the entire motorcade had to turn around then and there, return to the Embassy, and wait in bewilderment as I went in and picked up the errant document. Eventually,

the ceremony did take place. Shushkievich and I recalled the incident many times later, laughing at my *faux pas*.

In promoting U.S. goals and objectives in Belarus, the Embassy established and maintained contacts with the political groupings just mentioned; media organizations; commercial firms (both “old-style” ones and new companies, including U.S. and other foreign firms); cultural groups; and ordinary citizens. I developed relationships, indeed in some cases genuine friendships, with, *inter alia*, Chairman Shushkievich, Council of Ministers head Kebich, Foreign Minister Piotr Krauchanka, Ambassador-designate Martynau, and BNF leader Pazniak.

Prime Minister Kebich was a very interesting person. I believe he was sincere in professing his desire for friendship with the United States and its people, despite his communist affiliation and obvious intent on maintaining close ideological and political ties with post-Soviet Russia.

I single out Kebich because of another unusual event I experienced during my tenure in Belarus. He invited me to join him for a hunting trip in autumn 1992. I agreed with a combination of pseudo-enthusiasm and genuine trepidation (this was NOT in my comfort zone). On the appointed day, he arrived in mid-morning at my residence in his official limousine. (I had been housed, courtesy of another agreement with MFA, in one of the “dachas,” i. e., mini-mansions, of the former communist elites in the fenced and gated community of Drozdy just north of Minsk.) I climbed in, and we headed north to a rather remote wooded area. Turning into a driveway there, I saw what turned out to be a large lodge and on the surrounding grounds covered tables laden with all kinds of food and drink. Numerous aides and KGB security personnel were already there.

After much toasting and snacking, we set off in cars for the hunt. Kebich and his guards went one way, I and another of his security force the other. My guard (silent as a tomb, dressed in suit and tie, and carrying the rifle) and I got out and climbed a ladder up to a platform in one of the trees. There we stood silently for about two hours, waiting in vain for any kind of game to show up. I was extremely glad none did, as I had never (and still have not) shot a firearm in my life except for a B.B. gun when I was a kid.

Eventually, Kebich and his guards returned, and we drove back to the lodge grounds. There, much more food and drink awaited. Afterward – it was now late evening – we went into the lodge to watch a speech by a certain Mr. Lukashenko on television. I had not met him. Kebich yelled: “I hate him.” Immediately all his minions also shouted out as if in unison, like a chorus from a Gilbert and Sullivan operetta: “And we hate him.” Eventually, we got in Kebich’s car and started the journey back to Minsk. On the way, the prime minister suddenly

made this request: "Teach me about democracy." So we talked about that the entire return trip. A very interesting day, to say the least.

As of mid-1992, the Embassy and State Department had elaborated a list of assistance projects for Belarus that were intended both to foster improvements in the day-to-day lives of Belarusians as well as to promote identified U.S. interests in Belarus *per se* as well as more broadly with respect to each new country in the entire region of the former USSR, including Russia itself where appropriate. These fell into the following categories: 1) provide needed medical/food aid; 2) support independence/sovereignty; 3) promote democratization; 4) support market economic reforms; 5) support denuclearization, arms control, and establishment of small, defensive armed forces; 6) foster respect for human rights; 7) foster Euro-Atlantic integration; and 8) promote Chernobyl clean-up. There follow comments on several of these suggested projects.

With respect to food aid, the Embassy reported to Washington in late summer 1992 that grain shortages, due particularly to a lengthy and ongoing drought throughout the country, were perhaps the most dire of Belarus' immediate agricultural – and hence food – problems. The drought and its consequences were evident not just to farmers but also to ordinary citizens (and foreign diplomats). Traditional garden plots were dried out. The air, even in Minsk, was filled day after day with smoke from fires affecting, according to media reports, approximately 4,500 hectares of land throughout the country. The United States responded with shipments of grain and other agricultural commodities under then-existing Department of Agriculture assistance programs.

By summer 1993, however, food production, distribution, and availability had substantially improved. The Embassy in August responded to a report that a private American aid agency intended to distribute 1,000 metric tons of U.S. butter to some 400,000 Belarusian citizens free of charge in 2.5 kilogram packages.

In a cable to Washington on this matter, the subject line of which read: "Enough of the Free Food Already," the Embassy reported that Belarus was not in need of food grants. "No one is starving," the Embassy stated; "indeed, Belarus is generally recognized as having the highest standard of living in the former Soviet Union." The Embassy continued: "Although some foodstuffs – including butter, vegetable oil, flour, and sugar – are rationed at state-controlled outlets and prices, they are freely available at farmers' markets and private kiosks, albeit for much higher prices."

A key Embassy project relating to the economy in general, agriculture in particular, and most particularly to the continuing scars of Chernobyl on the

Belarusian psyche – deep and long-lasting by then more than six years after the disaster – was the so-called “canola (rapeseed) biofuels initiative,” conceived by the Embassy in late 1992 and enthusiastically endorsed by all Belarusian political circles from communists to the BNF. The idea grew out of discussions I had held in Washington with knowledgeable officials in USDA (Department of Agriculture). It envisaged growing canola on Chernobyl-irradiated acreage across southern Belarus, determining if the derived vegetable oil contained radioactivity, and then converting this oil (using American technology to remove radioactive pollutants, if any) to a substance substitutable for diesel fuel. There were four specific goals:

- To assist in putting Chernobyl-polluted agricultural land back to economic use;
- To assist Belarus in reducing its near 100 % fossil fuel dependency on Russia;
- To stimulate the fledgling private farming sector in Belarus; and
- To give hope to people in a region made economically hopeless after the Chernobyl catastrophe.

The pilot project, if successful, could be transformed later into a full-blown production venture on normal commercial terms, presumably involving foreign investments and financing.

Despite resistance for unknown reasons other than bureaucratic ones, the U.S. Agency for International Development (AID) resisted this project from the outset. Therefore, the Embassy enlisted the interest and support of the semi-private Volunteers in Overseas Cooperative Assistance (VOCA). VOCA became so enthusiastic about the project that it became the organization’s number one priority in Belarus.

Seven varieties of U.S. and Canadian canola seed were acquired and shipped to Belarus in time for 1993 spring planting. The seed was planted on test plots in southern Belarus adjacent to the Chernobyl prohibited zone, on land containing significant quantities of cesium, strontium, and plutonium.

The Belarusian partner in the project (Ministry of Agriculture) undertook to harvest the seeds and test both them and the derived oils for radioactivity. The Belarusians requested and were granted some \$542,000 in funding to cover the purchase of necessary experimental-scale harvesting combines and radiation testing instruments. That request was, in fact, supported by the regional AID director in Kyiv and a VOCA expert from the University of Idaho.

Notwithstanding the resistance from AID, interagency agreement in Washington was reached on the project and the following text announcement was issued

in advance of Chairman Shushkievich's on July 1993, official visit to Washington: "The U.S. Government gives high priority to assisting the Government of Belarus with its experimental project to produce canola on Chernobyl-contaminated lands and convert the derived oil into diesel fuel. The U.S. Government will continue supporting this project by providing appropriate resources for harvest and testing of the spring crop as well as seeds for the fall planting."

The single most critical national security desideratum for the U.S. vis-à-vis Belarus was demilitarization, most especially nuclear. As of the demise of the USSR, significant caches of nuclear-armed missiles were stationed in Belarus (and the other non-Russian nuclear countries of the former USSR: Ukraine and Kazakhstan). Those in Belarus and Ukraine were targeted in Western Europe.

With respect to this key area of nuclear weapons – plus other arms control and related military assistance issues – there was also major progress in U.S.-Belarus relations. First, by the end of 1992, Belarus had ratified all the multilateral arms control treaties of key importance to the United States: CFE, START (including the Lisbon Protocol) and the NPT, in stark contrast to Kazakhstan and, yes, Ukraine.

An umbrella agreement on Belarus' denuclearization was reached in principle between Washington and Minsk by mid-1992. *Inter alia*, it called for the creation of a bilateral entity to agree on, manage, and finance Belarus' nuclear disarmament. Called the U.S. – Belarusian Working Group on Safety, Security, and Dismantlement of Nuclear Weapons (SSD), the entity began meetings in Minsk soon thereafter. The American delegation was led by Major General William F. Burns. Objectives included reaching a final agreement on and signing the draft umbrella agreement providing the legal and international framework for U.S. SSD assistance to Belarus; concluding an emergency response equipment and related training agreement; establishing a secure communications capability between the two countries on nuclear matters; and other issues. All these activities were envisaged as taking place under the aegis of the so-called Nunn-Lugar Act, based on the Soviet Nuclear Threat Reduction Act of 1991, which was co-authored by Sen. Sam Nunn (D-Georgia) and Sen. Richard Lugar (R-Indiana).

Senators Nunn and Lugar paid a short visit to Minsk in November 1992, as part of a broader trip to the region for reviewing progress on the various arms control/reduction issues, including nuclear, envisaged in Nunn-Lugar funding in the newly independent states. In Minsk, the senators were received by Council of Ministers Chairman Kebich. *Inter alia*, Kebich reported sending weapons materials from Belarus back to Russia. He also pointedly stressed that one of

the country's biggest problems related to military personnel – especially with reference to social security, retraining, jobs, and housing for military personnel on bases, nuclear and non-nuclear, throughout western and northwestern Belarus. Kebich professed concern also for the alleged fifty thousand Belarusian military officers serving outside the territory of Belarus, mainly in Russia, and wanting to return home to their newly-independent country in the evolving Commonwealth of Independent States configuration.

However, Embassy reporting to Washington at the time noted that while all these measures were consonant with Belarus' stated goal of becoming a non-nuclear, neutral country in the heart of Europe, for those in power – led by pro-Moscow Kebich – they also translated into a domestic comfort zone of living in Russia's shadow from security, political, and economic standpoints.

In the meantime, the 1992 U.S. presidential election had taken place, won by candidate Bill Clinton over incumbent George H.W. Bush. President Clinton's Secretary of State, Warren Christopher, briefly visited Belarus in October 1993, as part of a wider trip to a number of the post-Soviet newly independent states. In the case of Belarus, Christopher brought the message of gratitude from the new administration for Belarus's active work in dismantling and commencing the removal of its nuclear weapons. He, of course, met with his counterpart, Foreign Minister Krauchanka, but his key interlocutor was Chairman Shushkievich. Christopher also took the time for a visit to the Embassy, which was greatly appreciated by the staff, in particular the Belarus citizens employed there.

Secretary Christopher's visit turned out to be the precursor for that of President Clinton himself, who, together with First Lady Hillary Clinton and daughter Chelsea, paid a lightning, eight-hour visit to Belarus in January 1994, on route from Moscow to additional meetings in Western Europe.

President Clinton's official host, of course, was Supreme Soviet Chairman Shushkievich, whom by this time I, of course, had come to know quite well and whom I highly respected. Mrs. Clinton and Chelsea had their own program organized by the Belarusians, but I was with the President and Chairman Shushkievich the entire day. The Embassy had, of course, coordinated with the White House in arranging the schedule, which included a speech to an invited group of young Belarusian professionals, a meeting with opposition (i. e., non-communist) politicians and activists, a meeting and briefing regarding a U.S. company then establishing a commercial presence in the country, and a ceremonial wreath-laying and bench presentation at the monument to Belarusians slaughtered by the Soviet NKVD (secret police) in the 1930s at the killing field of Kurapaty near Minsk.

Riding into Minsk with the President from the airport after his arrival on Air Force One, I offered him my assessment of evolving political and economic realities in the country, more or less along the following lines. The Embassy felt, I said, that Belarus' executive branch leadership, i. e., Kebich and Co., together with many allies in the Supreme Soviet, were purposely dragging their feet on institutionalizing political and economic reforms, with the government under Prime Minister Kebich (closely tied to the communist "Belarus" faction in parliament) still hoping for Russia itself to revert to the *status quo ante* of pre-Yeltsin days. The economy remained weak; little privatization and few other market economy reforms had been instituted. And the public at large – still quite accustomed to how things ran, economically and otherwise, under the Soviet system – was not agitating actively for radical changes to the existing political order and way of life. The Chernobyl nuclear disaster and its ongoing consequences for Belarus, of course, continued to play a huge role in public consciousness.

The visit went off quite well, I thought, culminating with the Kurapaty event. The President and his motorcade left directly for the airport from there. The plan was for him and Chairman Shushkievich to ride together with a Belarusian interpreter and Secret Service agents in the head limousine. I was several cars back, with Secretary Christopher. Suddenly a Secret Service person ran up to our car and said I had to come immediately and join the President and Shushkievich. I, of course, did so, and it still is not clear why they wanted me to interpret rather than the local Foreign Ministry staffer. In any event, we started out and I translated into and out of Russian as I did not speak Belarusian. Before long, the President – exhausted – became drowsy and nodded off. Shushkievich and I just quietly let him sleep. All in all, it was quite a day.

Belarus government and diplomatic life returned to normal after the visit. Eventually, however, the government and parliament (Supreme Soviet) needed to take serious cognizance of the new order of things in Belarus. This recognition culminated in the adoption of a new constitution that went into effect on March 30, 1994, and created the office of President (combining the functions of head of government and head of state).

Very noteworthy, in this context, was the ouster of Shushkievich from his position as Supreme Soviet Chairman (and titular head of state) in late January 1994, shortly after President Clinton's visit and just prior to my resignation as Ambassador and departure from Belarus. Credible analysis of his political demise suggested that: 1) Shushkievich had suffered politically among the general populace, despite his strong personal popularity and gregarious, open

personality, due to his role as a signatory to the agreement leading to the end of the USSR and thus institutional divorce from Russia, and 2) strong opposition to him both from the communists and from the BNF activists in the Supreme Soviet had added up to enough votes to remove him.

In any event, the first post-Soviet national elections were quickly organized and held in June/July 1994, with Lukashenka, supposedly independent, winning nearly as many votes as all the other candidates combined. Kebich and BNF leader Pazniak wound up in second and third places, respectively, followed by Shushkievich. The rest is history. Whether free and fair or not, the 1994 presidential election appears to have set the precedent for each of the future ones to date, all handily “won” by Lukashenka.

**Dr. Maria Paula Survilla during her presentation
at the Convention of Belarusians of North America. Ottawa, 2016**

**Др. Марыя Паўліна Сурвіла падчас дакладу
на Сустраччы беларусаў Паўночнай Амерыкі. Атава, 2016**

**From right to left, Stanisław Šuškievič, Dr. Maria Paula Survilla,
Amb. David Swartz and President I. Survilla
during the Belarusian Week at Wartburg College. 2014**

**Справа налева: Станіслаў Шушкевіч, др. Марыя Паўліна Сурвіла,
амбасадар Дэвід Суорц і Прэзідэнт БНР Івонка Сурвіла
падчас Беларускага тыдня ў Вартбургскім каледжы. 2014**

Суcветная літаратура,
гісторыя і сучаснасць

— — —

World literature,
history, and the present day

Iryna Dubianetskaya
Minsk (Belarus)

THE HUMPTY-DUMPTY EARTH AND THE ONE WHO MADE THE WORLD OF IT: CREATION IN GENESIS 1

An Introductory Note

The mythological account in Genesis 1:1–2:4a belongs to the Priestly (P)¹ tradition. It opens both the Hebrew scriptural canon as a whole and the biblical Primeval History that occupies the first eleven chapters of the Book of Genesis in particular. Most of the stories in Genesis 1–11 belong to the Yahwistic (J)² literature; in the texts of these stories, however, the younger P is intertwined with the older J by the final redactors of Genesis.

The P Creation myth is usually dated to the 6th century BC, most probably, to the exilic period.³ Its sole divine actor is Elohim (אֱלֹהִים), and its main content is the Creation and organization of the world in the seven-day cosmogonic process. Being relatively concise, the myth, nevertheless, presents one of the most comprehensive cosmogonies among the Ancient Near Eastern texts. Using the most economical, literary means, the Priestly theologian(s) creates the most elaborate cosmogonic drama. Here, God methodically creates the Cosmos from the primordial Chaos. As the creation drama unfolds, the entire imaginable universe gradually comes into existence with all its fundamental parts, structures, hierarchies, and inhabitants taking shape and acquiring meaning.

¹ There is a huge amount of literature on the origin and nature of the P tradition. See, for example, Anthony F. Campbell and Mark A. O'Brien, *Sources of the Pentateuch*, Fortress Press, Minneapolis, 1993.

² Since the rather complex problem of the so-called Yahwistic source is outside the scope of this study, the name J or Yahwist is adopted here to designate the writer(s)/redactor(s) of Genesis 2–11 as contrasted to P, the assumed author of Genesis 1.

³ See, for example, Hans Rechenmacher, "Gott und das Chaos: Ein Beitrag zum Verständnis von Gen 1,1–3," in *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 114 (2002), pp. 1–20.

This creation tradition was formed in accord with its cultural surroundings. Indeed, as Löning and Zenger put it, ‘Biblical thinking, especially the creation story in Gen 1:1–2:3, also participates in the ancient oriental conceptual world that regards creation as the beginning of a dialectical tension between Chaos and Cosmos.’⁴ The myth of Genesis 1, its cosmological ideas and images share the same Ancient Near Eastern cultural metaphor. And yet, the Priestly writer enlarges and enriches this metaphor immensely with his unique logic and precision. It follows its own cosmological focus and differs in its overall presentation of the material.

I. THE CREATOR

1. Elohim

The creative agent in this account is called אֱלֹהִים, *Elohim*, literally “gods.” In the Ancient Near Eastern context, this is a rather unexpected way to name a deity: *Elohim* is a plural noun that functions as singular while used with 3rd masculine singular verb forms. Since the meaning of such irregularity is not entirely clear, there is no consensus among scholars regarding the best way to interpret it.

The term *Elohim* is most commonly regarded as signifying merely “God” (or “deity”), i.e., a generic name. Norbert M. Samuelson, who agrees with this approach, contrasts the word “Elohim” with “Yahweh,” which is the proper name — the only one — of the Israelite God. Although the name Yahweh does not appear in Genesis 1, the summary of the creation account that immediately follows it, that is, Genesis 2:4-5, makes a strong association between the two words by using them together (יהוה אֱלֹהִים, Yahweh Elohim).⁵ In this view, such usage would prove that “Elohim” in Genesis 1 means a singular divine entity, whose name is not given instantly but provided immediately after.⁶

According to Walter Beltz, *Elohim* is not a generic term but a personal name. He argues that the occurrence of the plural noun in place of the expected singular reflects the theological agenda of the Priestly school, conditioned by its cultural and religious context: ‘In the context of the ideological conflicts of the sixth century BC, the word in its plural form incorporates, as it were,

⁴ Karl Löning and Erich Zenger, *To Begin with, God Created... Biblical Theologies of Creation*, A Michael Clazier Book, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1989, p. 18.

⁵ Norbert M. Samuelson, *The First Seven Days: A Philosophical Commentary on the Creation in Genesis* (South Florida Studies in the History of Judaism 61), Scholars Press, University of South Florida, Atlanta, 1992, p. 10.

⁶ Samuelson points to the absence of a definite article with the word “Elohim.” He, however, does not conclude that this is a characteristic typical for a name — which as well might be the case. *Ibid.*

all conceivable Semitic *els*, together with their theogonies and cosmogonies.⁷ Karen Armstrong expresses a similar idea, saying that for the Hebrew theologians, Elohim was: ‘a term that sums up everything that the divine can mean for humanity.’⁸ However, in Armstrong’s view, it is neither a proper noun nor a generic term, but rather ‘the formal divine title.’⁹ Beltz concedes that Elohim changes abstract plural into an absolute singular in the P account, which is both a name and a program.¹⁰

It seems that the idea behind the “absolute singular” of the plural “Elohim” is to express Elohim’s divinity to the exclusion of all others, or rather, the inclusion of all other gods to their complete dissolution in the person of Elohim – a new divine entity, the total of divinity. His name expresses his unique position in the universe, both in itself and in relation to everything and everybody that exist. This relation is expressed in the opening verse of the myth (Gn 1:1):

מִהְיָאֵל אֵרַב תִּישָׂאֲרָב In the beginning, Elohim created
רָאָה תְּאוּ מִימְשָׁה תָא the heaven and the earth.¹¹

The expression *קִרְאָה תְּאוּ מִימְשָׁה תָא* (“heaven and earth”) in this sentence could be best understood in the light of the Sumerian **an-ki** (“heaven-earth”), which stands for the whole universe, everything that exists. Here too, “heaven and earth” constitutes a merism, i.e., a pair of opposites that denotes a totality [Cf. Deroche, pp. 17–18; Gordon, p. 35, n. 5; Wenham, p. 15]. As Samuelson asserts, ‘what is produced is the universe,’ and the universe ‘is primarily divisible into two units: the *shamayim* and the other called the *eretz*’ [Samuelson, p.14].

The message of this opening statement about Elohim is that he is the Creator of everything and hence is above and beyond everything. Elohim is the

⁷ Walter Beltz, *God and the Gods: Myths of the Bible*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1983, p. 36.

⁸ Karen Armstrong, *In the Beginning: A New Interpretation of Genesis*, Ballantine Books, New York, 1996, p. 10.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Beltz, *God and the Gods*, p. 36.

¹¹ For the discussion on the various translation possibilities see, Michaela Bauks, *Die Welt am Anfang: Zum Verständnis von Vorwelt und Weltentstehung in Gen 1 und in der altorientalischen Literatur* (Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testamen 74), Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1997, pp. 65–92; Rechenmacher, “Gott und das Chaos,” pp. 2–8. For the Genesis 1:1–3 translation problems see also, Erich Zenger, *Gottes Bogen in den Wolken: Untersuchungen zu Komposition und Theologie der priesterlichen Urgeschichte* (Stuttgarter Bibelstudien 112), Katholisches Bibelwerk, Stuttgart, 1987, pp. 62–66. A word-for-word translation models of Genesis 1:1–3 are discussed in Samuelson, *The First Seven Days*, pp. 7–23.

universal God, who depends on nothing, whereas all things depend on him, since all things come into existence from him, through him, and by his will.

Genesis 1:1 introduces Elohim, who becomes the sole character of the whole story. The text emphatically accentuates him as the one and the only cosmogonic hero. Yet, there is nothing in the text about Elohim himself. His individuality, his characteristics, or his cosmic functions, remain outside the story. Nothing is said about his personal history. Armstrong points out that such silence makes a radical difference between the Priestly version of the Creation and the Ancient Near Eastern creation traditions where the knowledge of the cosmological functions and the Creator's position in the pantheon is vital. 'Most of the Near Eastern deities had parents and complex biographies that distinguished them from one another, but P introduces his Elohim without telling us anything about his origin or history in primordial time... [P] ignores God's prior existence. As far as he is concerned, God's first significant action is to create the universe.'¹²

Here, the main characteristic of Elohim, the only significant data about him is his being the Creator of the universe. And what is of no less importance, he is the *only* Creator of *everything*, the master architect and the executor of his own deeds. He is also *the only deity* here. Unlike other Ancient Near Eastern cosmological myths, Genesis 1 does not report other gods coming into existence as the effect of the demiurge's creative activities. Moreover, all the cosmic elements and bodies created or organized by Elohim, such as the sea and the earth, heaven, sun, moon, and stars, are not deities themselves, as might have been expected taking into account the cultural context. The right to be divine belongs to Elohim and Elohim alone.

2. Creator's Identity

The Problem

The bright uniqueness of Elohim becomes somewhat clouded in v. 26, which serves as the prelude to the Creation and blessing of human beings in vv. 27–30. In all previous instances of the verbal impulses, or "creative imperatives" of the cosmogonic process,¹³ with which Elohim addressed his Creation, he commanded things either to appear or to produce something new. In contrast to this pattern, here, Elohim commands *himself*. Genesis 1:26 presents the only

¹² Armstrong, *In the Beginning*, pp. 10–11.

¹³ There is a series of nine verbs in the jussive in Genesis 1: יהי, "let him be," vv. 3, 6, 14a and ויהו "let them be," vv. 14b, 15; ויקי, "let them be gathered," v. 9; אשדת, "let her sprout force," v. 11; וצדשי, "let them teem," and יפועי, "let him fly," v. 20; אצות, "let her bring force," v. 24.

instance when Elohim uses the first person form in this story, and – somewhat surprisingly – he does it in the plural (השענו, “Let us make” (man)).¹⁴ Who are these “we” remains unexplained. Beltz holds that ‘the plural refers to the community of the gods that Elohim belongs to,’ presupposing that the writer must have taken for granted that this community existed before Creation.¹⁵

Such a view might be supported by other biblical data, which allows the existence of henotheism in the Israelite religion.¹⁶ For instance, Deuteronomy 5:7, the First Commandment, which states, ינפ לע מירחא מיהלא רל היהי אל (“You shall have no other gods before me”), clearly presupposes the existence of other deities. As Anthony Phillips points out, this commandment ‘does not seek to repudiate the existence of other gods, but to prevent Israel from having anything to do with them.’¹⁷ Or, at least, not to have them as Yahweh’s equals. Yahweh is the “jealous God” (אונק לא or אונק לא, ¹⁸ Ex 20:5; Dt 4:24; 5:9; 6:15; Jos 24:19; ¹⁹ Na 1:2) not without reason, there are some rivals in the realm of the divine, who can thwart the loyalty of his people. The same could be said about the biblical references to Yahweh as “the God of gods” (יהלאה יהלא, Dt 10:17; Ps 136:2), or מילא לא (Da 11:36).

As the chief of the divine assembly, the concept of God, so prominent in the Ugaritic mythology, remains present in the Hebrew Bible, especially in the so-called “enthronement psalms.” Both the imagery and vocabulary of the Hebrew text are relatively close to the Ugaritic ones. “Assembly of the holy ones” (מִישְׁדֵּק לֵהֶק) and the “council of the holy ones” (מִישְׁדֵּק דִּוּס), where all the members much fear Yahweh, are mentioned in Ps 89, vv. 6 and 8 respectively. Elohim is the head and the judge of all the heavenly beings, as Ps 82:1 claims:

¹⁴ Cf. Gn 11:7, where Yahweh decides: הלבנו הדרנ, “let us go down and let us confuse [their language].”

¹⁵ Beltz, *God and the Gods*, p. 36.

¹⁶ On this topic see, for example, Gerald Cooke, “The Sons of (the) God(s)” in *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 76 (1964), pp. 22–47; Diana V. Edelman (ed.), *The Triumph of Elohim: From Yahwisms to Judaisms*, Kok Pharos Publishing House, The Haag, 1995; E. Theodore Mullen, *The Assembly of the Gods: The Divine Council in Canaanite and Early Hebrew Literature*, Scholars Press, Chico, California, 1980; Theodore C. Vriezen, *An Outline of Old Testament Theology*, Basil Blackwell, Oxford, 1962; Gordon J. Wenham, Gordon J., *Genesis 1–15* (World Biblical Commentary 1), Word Books, Waco, 1987. On the problem of Hebrew monotheism versus monolatry, see also William Dyrness, *Themes in Old Testament Theology*, InterVarsity Press, Downers Grove, 1979, pp. 48–49.

¹⁷ Anthony Phillips, *Deuteronomy: The Cambridge Bible Commentary*, Cambridge University Press, Cambridge, 1973, p. 219.

¹⁸ Cf. יהוה אונק לא ומש אונק הוהי (Yahweh, whose name is Jealous, he is the jealous god, Ex 34:14).

¹⁹ Jos 24:19–20 explicitly mentions “the rivals” of the jealous Yahweh, some “foreign gods” (רכנו יהלא), to whom the people may turn.

לא תדעב בצו מיהלא Elohim presides in the divine assembly,²⁰
טפשי מיהלא ברקב He judges among the gods.

The members of the divine assembly, as with Ugaritic El's congregation, are the sons of the presiding God, Elohim (Ps 82:6):

סתא מיהלא יתרמא ינא I said, 'You are gods (Elohim),
²¹ כלכ ויילע ינבו 'and the sons of the Highest, all of you.'

Thus, henotheism, a typical feature of the Ancient Near Eastern religions, was not alien to the Hebrew theological thinking. Analyzing the biblical evidence, Gerald Cooke concludes that 'the conception of lesser beings around Yahweh was known and utilized throughout Israel's biblical period, beginning possibly as early as the Yahwist (J) in the early Genesis references and in Ps 29 and Dt 33 (...) and extending to the Book of Daniel.'²² Theodore Vriezen finds that henotheism did not diminish the prominence of the Israelite deity; on the contrary, it instead exalted him even more: 'This idea of beings surrounding God by no means detracts from the uniqueness of God; on the contrary, these divine beings rather emphasize his uniqueness; he is the God of gods, their God, too; and they praise his holiness. Far from clashing with monotheism, this conception lays the greatest stress on the majesty of Yahweh. Yahweh is a unique God, but he is not alone.'²³

However, the henotheistic theology does not fit into the cosmological picture of Genesis 1 with its solemnly and majestically solitary Elohim. Neither does the plural form in the construction השענ, "let us make man," in Genesis 1:26 necessarily presuppose the existence of other deities behind the scene. Joüon-Muraoka's *Grammar* defines this form as the 'plural of deliberation with oneself.'²⁴ The form of השענ ("let us make") in verse 26 is the only instance of a plural verb in grammatical agreement with the plural form of the noun מיהלא (Elohim) in

²⁰ Literally, "in the assembly of El."

²¹ Cf. Ps 89:7, where the members of the divine congregation are called מילא ינב, "the sons of El," an equivalent to Elohim in KTU 1.4 III:14. For מילא ינב, cf. also Dt 32:8; Job 1.6, 38:7. In the Baal Cycle the gods of the assembly are also called bn . qdv, 'the sons of the Holy one, (KTU 1.2 I:21,38 and elsewhere). The metaphor for all lesser gods in the biblical and Ugaritic texts – however different the attitude towards them and definition of them may be – is the same, i.e. they are the sons of God, or of the god, El. For the arguments about the "sons of God" being divine beings, see Koehler, p. 134; Cooke, pp. 33–36; Mullen, pp. 236 (see also pp. 116–120, 175–244, 274–277).

²² Cooke, "The Sons of (the) God(s)", p. 39.

²³ Vriezen, *An Outline of Old Testament Theology*, p. 180.

²⁴ T. Joüon; Paul Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew. Vol. 2: Part Three: Syntax: Paradigms and Indices* (Subsidia biblica 14/2), Editrice Pontificio Istituto Biblico, Roma, 1996, §114e, p. 375.

In the text pattern, Elohim's announced decision to create something is followed immediately by its implementation. There are altogether eight command-execution units. All commands begin with the indication of the direct speech, *וַיֹּאמֶר* ("and Elohim said," vv. 3, 6, 9, 11, 14, 20, 24, 26). The execution is not so uniformed. In the textual arrangement, there are three ways to register the accomplishment of the creative plan.

(1) Elohim orders something to be or to make, and this happens. In this case, the execution repeats the command, verbs changing from the *jussive* (“let it be” or “let it do”) to the *wayyiqtol* (“and it was” or “and it did”) but retaining the same number and gender. There are two examples of this type prior to Gn 1:26:

v. 3,	רוא יהיו – רוא יהי	(“Let there be light!” – “and there was light”);
vv. 11-12,	אשד קראה אשדת אשד קראה אצותו	(“Let the earth sprout forth vegetation!”) – (“and the earth produced vegetation,” the rest of the command-execution wording is nearly identical).

(2) Elohim orders something to be or to make, the same as in the first type, but then he *himself* implements his own order. The four cases of this type are:

vv. 6–7,	עיקר יהי	(“Let there be the expanse!”) –
	עיקרה תא מיהלא שעיו	(“and Elohim made the expanse”);
vv. 14–16,	תראמ יהי	(“Let there be the lights!”) –
	תראמה ינש תא מיהלא שעיו	(“and Elohim made the two lights”);
vv. 20–21,	קרב שומה וצרישי	(“Let the water teem with creatures!”) –
	מילדגה מנינתה תא מיהלא ארכיו	(“and Elohim created the great dragons”);
vv. 24–25,	היח שפנ קראה אצות	(“Let the earth produce living creatures!”) –

²⁵ cf. Phyllis A. Bird, “‘Male and Female He Created Them’: Genesis 1:27b in the Context of the Priestly Account of Creation,” in Hess, Richard S.; Tsumura, David Toshio (eds), *I Studied Inscriptions from before the Flood: Ancient Near Eastern, Literary and Linguistic Approaches to Genesis 1–11* (Sources for Biblical and Theological Study 4), Eisenbrauns, Winona Lake, 1994, pp. 329–361; Gerhard Hasel, “The Meaning of ‘Let Us’ in Gen 1:26,” in *Andrews University Seminary Studies* 13 (1975), pp. 58–66; J. Maxwell Miller, “In the ‘Image’ and ‘Likeness’ of God,” in *Journal of Biblical Literature* 91 (1972), pp. 289–304.

קראה תיח תא מיהלא שעני ("and Elohim made the animals of the earth").

(3) In one case, Genesis 1:9, the fact of the accomplishment of the creative plan is indicated only by the statement, וכן יהיו ("and it was so").

The pattern in Genesis 1:26–27 follows both the first and the second type, i.e., the command is executed directly by the agent that has received it, yet the Agent is Elohim Himself:

ונמלצב סדא השענ ("Let us make man in our image!") –
ונמלצב סדאה תא מיהלא ארבי ("and Elohim created man in his image").

In all instances of implementing the creative plan, an executive agent is already known, i.e., somebody or something, which has already appeared on the cosmogonic stage. There is nothing to suggest that the plural in v. 26 breaks this principle and hints to some unnamed mysterious divinities watching or supervising Elohim's activities behind the scenes. Bird points to a subtle grammatical and lexical shift in the word of the command, which occurs in v. 26, 'from intransitive verbal forms or verbs of generation to an active-transitive verb, and from the third person to first-person speech. The verb 'āsâ ("do, make"), which has previously been used only in the execution reports, to emphasize the divine activity, is now taken up into the announcement itself.'²⁶

It is noteworthy that it is only Elohim who addresses *himself* in the plural (the verb השענ "let us make"), and two nouns, ונתומדכ ונמלצב ("in our image, like our likeness"), with the first person plural pronominal suffixes). Throughout the story, all the references made to him are in the third person singular. Therefore, this plurality can only reflect a *self-awareness* and *self-identification* of Elohim as a kind of a "composite" being.

Binarity

The vital clue to the understanding of this outstanding grammatical plurality of both מיהלא ("Elohim") and השענ ("let us make"), could be found in the following verse, Genesis 1:27, the second part of the command-implementation unit of Genesis 1:26–27.²⁷ First of all, the same curious mixture of the grammatical

²⁶ Bird, "Male and Female He Created Them", pp. 345–346.

²⁷ For the history of interpretation of Gn 1:26–27, see, for example, Bernard W. Anderson, "Human Dominion over Nature," in Ward, M. (ed.), *Biblical Studies in Contemporary Thought*, Greeno, Hadden, Somerville, 1975, pp. 27–45; James Barr, "The Image of God in the Book of Genesis: A Study in Terminology," *Bulletin of the John Rylands Library* 15 (1968), pp. 11–26; Hasel, "The Meaning of 'Let Us' in Gen 1:26"; Paul Humbert, "L'*imago Dei*' dans l'Ancien Testament," in his *Études sur le récit du Paradis et de la chute dans la Genèse* (Mémoires de l'université de Neuchâtel 14), Secrétariat de l'université,

numbers persists through the whole self-order in v. 26:

וְנַתְּוֹמַדְכָּ וְנִמְלָצְבָּ סָדָא הַשְׁעָנָא	וְיִהְיֶה אֱלֹהִים רֹמְאִי	And Elohim said, 'Let us make man in Our image, according to Our likeness;
וְיִדְרִי	סִיָּה תִּגְדֹּב וְיִדְרִי	and let them rule over the fish of the sea,
וְיִמְשֶׁהָ יְיֹעֲבֹ	סִימְשָׁהּ יְיֹעֲבֹ	and over the birds of the sky,
וְיִרְאֶה לְכָבוּ הַמֶּהֱבֵב	וְיִרְאֶה לְכָבוּ הַמֶּהֱבֵב	and over the cattle, and over the whole earth,
וְיִרְאֶה לְעַ שְׁמֶרָה שְׁמֶרָה לְכָבוּ	וְיִרְאֶה לְעַ שְׁמֶרָה שְׁמֶרָה לְכָבוּ	and over every creeping thing that creeps upon the earth.'

Both divine and human agents in this verse display the plurality fused into the singularity: רֹמְאִי ("(he) said," singular) – אֱלֹהִים ("Elohim" plural) – הַשְׁעָנָא ("let us make," plural) – סָדָא ("man," singular) – וְנִמְלָצְבָּ ("in our," plural, – "image," singular) – וְנַתְּוֹמַדְכָּ ("according to our," plural, – "likeness," singular) – וְיִדְרִי ("and let them rule," plural). Four grammatically singular forms and five plural forms alternate in this phrase. The resolution of the singular-plural interplay comes in the next verse, Genesis 1:27, which presents an account of the execution of the Creation of humans:

וְיִמְלָצְבָּ סָדָאָה תֵּא מִיְהֵלָא אֲרִבִּי	וְיִמְלָצְבָּ סָדָאָה תֵּא מִיְהֵלָא אֲרִבִּי	And Elohim created man in his image,
וְתֵא אֲרִב מִיְהֵלָא מְלָצְבָּ	וְתֵא אֲרִב מִיְהֵלָא מְלָצְבָּ	in the image of Elohim he created him;
וְתֵא אֲרִב הַבְּקִנֹּ רִכּוּ	וְתֵא אֲרִב הַבְּקִנֹּ רִכּוּ	male and female he created them.

The first two lines of this verse, 27a and 27b attest the *oneness*, i.e., singularity and wholeness, of both the divine and the newly created human natures: all nouns, verbs, and pronominal suffixes here are in the singular. The last line, 27c, brings up the plural again, and this time explains it: the oneness consists of two binary parts. Only הַבְּקִנֹּ רִכּוּ, "male and female," together constitute סָדָאָה, "man," or "human being." And it is precisely what makes this סָדָאָה the image of Elohim.

The structure of v. 27 helps to understand what the "image of Elohim" means. The first two lines (v. 27a–b) form a two-section chiasmus, in which each element of one section is mirrored in the other:

(A) וְיִמְלָצְבָּ ("and created") / (A') אֲרִב ("created"); (B) מִיְהֵלָא ("Elohim") / (B') מִיְהֵלָא ("Elohim"); (C) סָדָאָה ("man") / (C') וְתֵא ("him"); (D) וְיִמְלָצְבָּ ("in his image") / (D') מְלָצְבָּ ("in the image").

Neuchâtel, 1940, pp. 153–175; Ludwig Koehler, "Die Grundstelle der Imago-Dei-Lehre, Gen 1:26," *Theologische Zeitschrift* 4 (1948), pp. 16–22; Oswald Loretz, *Die Gottebenbildlichkeit des Menschen: Mit einem Beitrag von Erik Hornung: Der Mensch als 'Bild Gottes' in Ägypten*, Kösel, München, 1967; Miller, "In the 'Image' and 'Likeness' of God," pp. 418–426; Claus Westermann, *Genesis* (Biblicher Kommentar: Altes Testament 1/3), Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1968, pp. 203–222.

The emphatic center of the chiasmus is **צל**, “image.” This part of the verse links the Creator with his creation in a way that leaves no room for misinterpretation as to in whose image human being has been created. The stress here is on the affinity between man and his Creator.²⁸

The second part of the verse, v. 27c, elaborates on the nature of man, **אדם**, explaining that to be **אדם**, “man,” is to be **זכר ונקבה**, “male and female.” One consists of two. What is even more important, this one-two formula identifies the nature of Elohim Himself since the close relationship between both parties has already been firmly established. The rhythmical organization of 27c line repeats the previous line, 27b, creating a word-for-word correspondence between the two sentences, where the second line clarifies the first:

וְהָאָדָם	אֱלֹהִים	צִלְמֵהוּ
אֱלֹהִים	אֱלֹהִים	זָכָר וְנִקְבָּה
in the image of Elohim	he created	him;
male and female	he created	them.

Thus, **זכר ונקבה** (“male and female”) not only demonstrates what the nature of man is but also directly clarifies the meaning of **צל** (“the image of Elohim”). Elohim here points to himself as a male-female being,²⁹ or at least as the one who bears in himself both possibilities, both polarities, unifying in himself both sides of human nature.

However strong and indeed overwhelming the biblical God’s masculinity may be, the feminine side of the divine is not totally alien to the Hebrew texts either. There are some unmistakable references to God’s femininity in the Hebrew Bible, most commonly emphasizing its motherly aspect. For instance, in Isaiah 66:13, Yahweh says **כי כמות אמו ינחם וכן ונמחנת ומא רשא שיאכ** (“Inasmuch as man is comforted by his mother [or, “since it is his mother who comforts a man”], so I comfort you”). However, the brightest examples of the divine femininity lie not in the abstract “spiritual” aspects of the motherly image but in its most crude physicality. God is depicted as the physical Mother of

²⁸ Bird believes that the plural form of **השענו** (“let us make”) in v. 26 has been deliberately selected by P for a purpose of obscuring, not clarifying the connection between the Deity and *adam* and the nature of the “image.” According to him, the plural of **אֱלֹהִים** (Elohim) in v. 27 has also ‘a useful ambiguity.’ He, however, does not explain why the otherwise clear and precise author would wish to confuse his readers. See, Bird, “Male and Female He Created Them”, p. 349, n. 48.

²⁹ Admitting the clear correspondence between the male-female *adam* and Elohim implied by v. 27, Loretz, suggests that this correspondence points to a collectivity of male and female deities behind the plural forms **אֱלֹהִים** (Elohim) of **השענו** (“let us make”). See, Loretz, *Die Gottebenbildlichkeit des Menschen*, p. 68.

the universe regarding both its elements and its inhabitants, i.e., humans. The divine “cosmic womb” is featured in the cosmogonic discourse in Job 38, where the cosmic elements are viewed as being born literally out of God’s womb (מחב, מִחֶבֶר³⁰):

מי מיתלד בסיו	Who shut up the sea behind doors
אצי מחרב וחיגב	When it burst forth from the womb’ (v. 8);
	and in v. 29,
חרקה אצי ים נטבם	‘From whose womb comes the ice?
ודלי ים מימש רפכו	And who gives birth to the frost from the heavens?’

That the God giving birth is not just a metaphor or a figure of speech to denote the concept of God as the origin of everything and everybody on earth is evident in several passages that mention God experiencing the actual physical pains of childbirth, as in Deuteronomy 32:18,

ישת דדלי רוצ	‘You deserted the Rock who gave you birth; ³¹
לללחמ לא חכשתו	And you forgot the God (El) who <i>twisted you out</i> .’

Here in the last sentence, the word לללחמ, the participle of לוח, is used to create a vivid picture of the very act of birth; the primary connotations of the verb לוח are to “twist,” “writhe,” “to be in pain.” The image here is of a mother in the painful process of “squeezing out,” or even more literally, “twisting out” or “writhing out” a child from inside herself.³² In Isaiah 42:14, too, Yahweh claims to have a first-hand experience of the physical pains of childbirth: דחי פאשאו משא העפא הדלויכ (‘Like a woman in childbirth, I cry out, I gasp and pant’).³³ In Isaiah 66:9, God refers to himself as the one who has first-hand knowledge of parturition:

³⁰ Cf. the use of נטב (“womb”) in Ps 22:10–11.

³¹ Cf. the rock in the Hittite Hurrian Kumarbi Cycle, whom Kumarbi impregnates and who gives birth to the stone giant Ullikumi, in “The Song of Ullikumi,” (CTH 345). Emmanuel Laroche, *Catalogue des textes hittites* (Études et commentaires 75), Éditions Klincksieck, Paris, 1971.

³² Cf. Is 54:1, where the same verb parallel, הדלי (“have born you”) and הלח (“have twisted you out”), is used in reference to childbearing.

³³ Interpreting this childbearing image, Ronald Simkins says: ‘During the people’s suffering in exile, God had been silent. But now God’s role in Israel’s situation is about to change. God’s silence is compared to the nine months of woman’s pregnancy, when she waits for the fetus within her to develop. God is about to save the people, just as a woman who is in labor will soon and inevitably deliver her child. The redemption of Israel is likened to a new creation, in which God gives birth to a redeemed people.’ See, Ronald A. Simkins, *Creator and Creation: Nature in the Worldview of Ancient Israel*, Hendrickson Publishers, Peabody, 1994, pp. 105ff.

הוהי רמאי דילוא אלו ריבשא ינאה 'Do I bring to the birth and not
give delivery?' says Yahweh.

כיהלא רמא יתרצעו דילומה ינא סא 'Or do I bring to delivery
and then hold back?' says your God.

Rosemary Radford Ruether comments on the mixture of God's feminine and masculine images in the biblical texts, such as in Isaiah 42:13–16. She says that 'in the midst of imagery of God as warrior, the archetypal imagery of the male God, we find mingled the imagery of God as a birthing mother, shouting and panting as she gives birth with thrusting energy and bloody exertion. Through this thrusting energy of God as warrior and Mother in travail, Israel's foes will be defeated, the waters and vegetation of the earth scorched...' ³⁴

In Genesis 1, too, the "femininity" of Elohim is inseparable from his "masculinity," and vice versa. The two are his intrinsic attributes, which can be both made manifest and become divisible only in his external image, i.e., humans. Moreover, for Elohim, this may not mean precisely the same as for a man. Suppose humans' essence is expressed, or maybe encoded, in their "maleness and femaleness" as two sides of one human nature. In that case, the core of Elohim – the Creator God – is not only "maleness and femaleness" but binarity as a general constitutive principle. It would mean that His name does not reflect a hypothetical conglomerate of unidentified divinities or divine characteristics, but one entity with a fundamentally binary nature. These are reflected in the elements He utilizes in his Art.

The image in Reflection: Sovereignty, Self-Sufficiency, and Freedom

The nature of the Creator serves as the blueprint for his Creation. The myth, which tells nothing directly about Elohim himself, reveals his character through his mirror, his image and likeness reflected in his Creation and deliberately imprinted in humans. The free, lofty, and utterly autonomous nature of Elohim is revealed in the very *purpose* of his creation of humans as he himself expresses it in Genesis 1:26 and then repeats in his blessing to them in Genesis 1:28:

סיהלא סהל רמאיו סיהלא סתא כרבי And Elohim blessed them, and said
to them Elohim,

השבכו קראה תא ואלמו וברו ורפ 'Be fruitful and be many; fill the earth
and subdue it.

סימשה פועבו סיה תגרב ודרו Rule over the fish of the sea, over the
birds of the sky,

³⁴ Rosemary Radford Ruether, *Womanguides: Readings Toward a Feminist Theology*, Beacon Press, Boston, 1985, p. 4.

וְכָל חַי וְרֹמֵשׁ עַל הָאָרֶץ and over every living thing that
creeps upon the earth.'

In both the Creation (v. 26) design and the blessing of fulfillment (v. 28), the only task Elohim assigns to human beings is *to rule* over the earth and all living creatures of their world. Bird recognizes this vocation as the 'divine stamp which sets this creature apart from all the rest, identifying *adam* as God's own special representative, not simply by designation (command), but by design (nature or constitution) – i.e., as a representation of God.³⁵ What is especially important here is that understanding the nature of the "image" also helps to grasp the character and quality of the "prototype." Two conclusions regarding Elohim himself may be drawn from this commission to his creatures.

On the one hand, the blessing phrase, which immediately follows the statement about humans being created in Elohim's image and likeness, elucidates the concept of the "prototype." The one who created and appointed the world's governors must be himself a sovereign cosmic ruler. On the other hand, humans are not meant to do anything for him, i.e., to help or to serve him in any way. This understanding of the divine-human relationship radically differs from the common Ancient Near Eastern views, where the primary aim of the created human beings is to serve gods, their creators.³⁶ Humans were made subordinate to gods in every surrounding cultural myth, needing their protection and depending on their goodwill and even moods. These needs and dependence play a significant role also in the Hebrew biblical-theological thought. But not so in the cosmogonic myth of Genesis 1. Here, humans become a direct embodiment of Elohim's self-image and self-identity, and their mission is rather divine. An independent and autonomous deity creates independent and autonomous humans, freely placing his other creatures under their care and does not need anything in return.

II. ELEMENTS OF CREATION

1. The Two Phases of Creation

One peculiar feature of the Genesis 1 text is that it speaks twice about the Creation of heaven and earth. The whole story starts with the statement, "In

³⁵ Bird, "Male and Female He Created Them", p. 339.

³⁶ On humans as servants of the gods in the Ancient Near Eastern mythology, see, for instance, Bernard F. Batto, "Creation Theology in Genesis," in Clifford, Richard J.; Collins, John J., *Creation in the Biblical Traditions* (The Catholic Biblical Quarterly Monograph Series 24), Catholic Biblical Association of America, Washington, 1992, pp. 16–38, pp. 22–24.

the beginning, Elohim created heaven and earth.” Then, on the Second Day of the cosmogenesis, Elohim busies himself again with a more elaborate process of making, setting in place, and naming the heaven (vv. 6–8), and on the Third Day, he causes the earth to come again into existence through a process of gradual transformation (vv. 9–10).

Many commentators cannot reconcile the two “creation accounts” in one story and believe that verse 1 does not belong to the narrative itself but constitutes a title of the myth. Such a designation is supposed to serve two purposes: from the narrative point of view, to prepare for what follows, while simultaneously being a theological creed, a statement of belief. Bauks, for instance, maintains that Genesis 1:1 presents a titular motto verse that anticipates Genesis 1:2 and what follows.³⁷ She considers v. 1 to be an acolouthon, which would imply a syntactically incomplete sentence: “At the beginning when God had created the heaven and the earth. But the earth was...”

Similarly, Löning and Zenger regard v. 1 as a title that does not belong to the narrative and translate it as a general introductory remark: “To begin with, God created the heaven and the earth. But the earth was...”³⁸ Beltz also calls the first verse the “headline” of the narrative.³⁹ Westermann completely denies the possibility that the first statement of Genesis 1 forms a part of the following mythological narrative. He holds that the ‘sentence in 1:1 is not the beginning of an account of creation, but a heading that takes in everything in the narrative in one single sentence – and it is much more than a mere heading,’ being theological praise of the Creator God.⁴⁰

However, such an assessment raises several objections. First, from the essence of its form, v. 1 does not resemble a title as it possesses a *narrative structure*: the verse describes an action of which Elohim is the agent. In other words, it looks like a part of the story. In such a logical and highly systematized text as Genesis 1, this kind of “title” would confuse the matter and obscure the creative process’s meaning.

Second, such a title would disagree with the standard title used throughout the P tradition in Genesis 1–11. The stereotypical introductory formula here

³⁷ Bauks, *Die Welt am Anfang*, p. 145.

³⁸ Löning and Zenger, *To Begin with*, p. 18.

³⁹ Beltz, *God and the Gods*, p. 34.

⁴⁰ Westermann, *Genesis 1–11* (Biblicher Kommentar), Neukirchener Verlag, Neukirchen–Vluyn, 1974 (English tr. Scullion, John J., *Genesis 1–11: A Commentary*, Augsburg, Minneapolis, 1984, p. 94.

is תולדות הלא (*elle toledoth*, “these are the generations of,” Gn 2:4; 5:1;⁴¹ 6:9; 10:1; 11:10; 11:27), which often marks the beginning of a new movement within the primeval mythological drama that unfolds from Genesis 2:4 onwards.⁴² Furthermore, the *toledot* formula תולדות הלא in Gn 2:4a follows the text of the myth in Gn 1:1–2:3 immediately marks the beginning of a new story, that is, the creation account of Gn 2:4b ff.⁴³ The fact that P uses this formula even to introduce a story belonging to a different tradition illustrates the compositional style concerning titles.

On the other hand, a closer analysis of the text of Genesis 1 seems to demonstrate that the creation event described in v. 1 constitutes an integral – and necessary – part of the whole cosmogenic process. Although the reading of v. 1 as the title resolves the possible confusion of the two creation accounts within one story of Genesis 1, to read it as part of the narrative may provide a clue to and understanding of the process and purpose of Elohim’s Creation implied in the myth.

Both the form and the text’s content suggests that verse 1 forms an organic whole with the rest of the story. From perspectives of the text’s formal organization, the unity linking the first verse and the rest of the story may be demonstrated through the example of the transition of v. 1 to the next sentence:

מִהְלֵא אֶרֶב תִּשְׁאָרֵב	In the beginning, Elohim created
קִרְאָה תָאוּ מִיִּמְשֶׁה תָא	the heaven and the earth.
וְהָבָו וְהָתִיָּה קִרְאָהוּ	And the earth was empty and void.

Here, the word קִרְאָה, “the earth” serves as a transition from one statement to the next. That the “earth” in v. 2 is closely related to the “earth” in v. 1 is clear from the two sentences’ syntactic organization. The word קִרְאָה occupies the last position of the v. 1 (“the heaven and the earth”), and the first position

⁴¹ The stereotypical formula in Gn 5:1 exhibits a variation, תְּדִלּוֹת רַפְסָה הוּא (“This is the book of the generations of”).

⁴² The title formula of Genesis 2:4a is unique in the sense that it is not followed by personal genealogical accounts as it is the case elsewhere, but introduces instead “the generations of heaven and earth” (קִרְאָהוּ מִיִּמְשֶׁה תְּדִלּוֹת הָלֵא). Here, the P writer seems to invite to read all the following biblical history as “the generations of heaven and earth,” i.e., of the entire universe.

⁴³ Clifford maintains that the use of the “*tôledôt* formula” functions as a compositional device that unites the two major parts of the Book of Genesis, i.e., the primeval history part (Gn 2:4b–11:10) and the patriarchal part (Gn 11:27–50:26). He notes that the five occurrences of this formula in the first part (i.e., 2:4a; 5:1; 6:9; 10:1; 11:10) match the five in the second (11:27; 25:12; 25:19; 36:1 [=36:9]; 37:2). This suggests ‘that chapters 2–11 (on the nations) constitute a complete story parallel to the story of chapters 11–50 (on Israel in the person of his ancestors).’ See, Richard J. Clifford, *Creation Accounts in the Ancient Near East and in the Bible* (The Catholic Biblical Quarterly Monograph Series 26), Catholic Biblical Association of America, Washington, 1994, p. 145.

in the immediately following sentence, “And the earth was empty and void.” These two adjacent “earths” are separated only by the conjunction “and,” which makes the second sentence look like and read as the continuation of the first. The choice of a nominative clause for the second sentence emphasizes the importance of noun ארצה, “the earth,” which turns from the object of the previous sentence into the subject of the following one. The occurrence demonstrates the temporal simultaneity of the first and second sentences.⁴⁴

Syntactically, the actual main story-line starts in v. 3 with the first narrative *wayyiqtol* construction, that is the first occurrence of מִיְהוָה רָמָא (‘‘and Elohim said’’). Consequently, the statement in v. 1 about the Creation of heaven and earth and the state of affairs’ description in v. 2 present background information. They are concurrent and not distinguishable time-wise insofar as they just inform what happened before or simultaneously with the first act of Elohim in v. 3.

Thus, the unity of verse one with the rest of the myth is strongly supported by its compositional and syntactic links with the following verse. Yet, it is in its relation to v. 2 that the opening sentence displays its superior position and function within the story as a whole. Both verses have one common element: the notion of the “earth.” As v.1 clarifies, this “earth” is one half of the “heaven-earth” unit – the homogenous universe created as a single whole by a single creative act. Within the heaven-earth pair, the “earth” constituent includes everything that is not “heaven,” i.e., the lower, the denser – or whatever qualities the writer of the myth might mean⁴⁵ – half of the grand integral universal whole. Such characterization of the “earth” arises from the following story, specifically from verse two.

However, v. 2, while elaborating on the appearance and condition of the earth-half, does not mention the heaven-half at all. Moreover, the heaven of the first verse does not appear in the myth anymore; therefore, its properties and conditions are not described.⁴⁶ The account of the Creation of heaven and

⁴⁴ Joüon-Muraoka’s *Grammar* uses this example to illustrate the phenomenon of the nominative clauses with the verb הָיָה (‘‘to be’’) which conveys a temporal meaning, ‘‘The verb הָיָה is used in the weak sense of *to be* as copula, when one wishes to specify the temporal sphere of a nominative clause. It is therefore not a simple copula, but a copula with a temporal sense like the English verb *to be*: Gn 1, 2 וַיְהִי כִּי יֵצֵא הָאֵרֶץ מִיְהוָה וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ.’’ Joüon-Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, 154m, pp. 567–577.

⁴⁵ For example, the heaven-earth opposition could presuppose the corresponding divine-human and/or male–female binary elements, as it was clearly manifest in the Sumero-Akkadian cosmological tradition.

⁴⁶ A possible exception here could be a brief mentioning of some heavenly “hosts,” along with the “hosts” of the earth, in the summary of the creation account in Gn 2:1 וְכָל צִבְיֹתָם וְכָל צִבְיֹתָם (‘‘They were completed, the heaven, the earth and all their forces/hosts’’).

earth tells of the initial phase of the cosmogonic process. The rest of the narrative revolves around the gradual Creation of a world, which emerges from the earth-half of the newly created universe. This world will acquire – in due time – its own heaven, along with the earth and the sea, its seasonal cycles, and a diversity of life-forms. The making of all of this will constitute the second phase of the cosmogenesis. It is this second phase that becomes the bulk of the Genesis 1 myth. Unlike the first one, the second phase of Creation is an intricate process, which could be presented in several stages.

The compositional centering on the notion of the “earth” makes it stand out as the genuine focus of attention in contrast to the “heaven.” The myth’s interest lies in the earth, the real material universe, which humans perceive as their cosmic habitat. And it is the gradual Creation, organization, ordering and populating of this “earth” that becomes the subject matter of the whole creation myth of Genesis 1.

When Elohim created heaven and earth “in the beginning,” as Gn 1:1 informs its readers, the universe, made of or enclosed within the said heaven and earth, was not the ordered world. The original condition of that universe of the “beginnings” (i.e., before Elohim applied to it his methodical, creative activity) is described in Gn 1:2:

והבו והת התיא קראהו	The earth was empty and void,
סוהת ינפ לע קשחו	and darkness covered the face of the deep,
סימה ינפ לע תפחרמ סיהלא חורו	and the wind of Elohim hovered over the face of the waters.

All the components of this picture are presented not as a direct result of Elohim’s work but specify the concept of “earth” in that “heaven-earth” universe of the “beginning.” They are substances and energies of which the “heaven-earth” consists before the emergence of the ordered world.

The gradual, planned Creation of the universe begins with the next sentence. But here in v. 2, *tohu wa-bohu* describes or characterizes the already existing earth. Thus, elements listed in this verse constitute the primordial Chaos, which exists within the *pre-created* “heaven-earth” universe of v. 1; it happens before the Creation of Cosmos, which starts in v. 3. Moreover, these are the elements singled out from all other possible substances and energies of Chaos. These are relevant components to the Creation of the world, which is about to begin (i.e., the elements out of which Elohim chooses to create his Cosmos).

2. Wind, the Force of Creation

There are several elements mentioned in Genesis 1:2, but not all of them are of the same order of existence. Apart from *והבו והת* (*tohu wa-bohu*, “empty and void”), which describe the condition of the earth, and *ינפ* (*pene*, “the surface”) of the deep and the waters, demarcating borderlines between different elements,⁴⁷ there remain five nouns that specify independent subjects:

the earth (*אֶרֶץ*, *ha-arets*),
 darkness (*חֹשֶׁךְ*, *hoshech*),
 the deep (*תְּהוֹם*, *tehom*),
 wind/breath (*רוּחַ*, *ruah*),
 the waters (*מַיִם*, *ha-mmayim*).

Among these five, the wind – *ruah* differs from the rest and does not belong to the primeval Chaos substances.

Löning and Zenger remark that probably ‘even the discourse about God’s breath/wind in motion over the waters, so mysterious to our understanding, has a quasi-chaotic meaning. As a statement about God’s ingenious life power “before the creation,” it means the divine energy and resourcefulness that then become a reality in Creation. Based on the meaning of the Hebrew word *ruah* (usually translated “spirit” or “breath”) is the motherly, creative life power the Creator God breathes into his creation “to begin with.”’⁴⁸

Bauks maintains that *ruah* has both a creation-preparing and a chaotic connotation. It presupposes the transition from the world of the unformed matter to the Creation of the organized world. The wind/breath itself, however, does not cause the creative act.⁴⁹ Beltz sees in the wind’s movement over the water the image of sexual intercourse, in parallel with the Babylonian creation story, where Marduk impregnates Tiamat employing the wind (as in *Enuma Elish* 4:42–48). According to him, the biblical myth also means that Elohim’s *ruah* impregnates the waters and plays an important and a very substantial part in the physical Creation of the world.⁵⁰ The difference between the wind

⁴⁷ In case of *ינפ*, “the surface of the deep,” the “surface” marks a border between *חֹשֶׁךְ*, “darkness,” and *תְּהוֹם*, “the deep,” whereas *מַיִם*, “the surface of the waters,” demarcates the line between *רוּחַ*, “the wind of Elohim,” and *מַיִם*, “the waters.”

⁴⁸ Löning and Zenger, *To Begin with*, pp. 18–19; cf. Helen Schüngel-Straumann, *Ruach bewegt die Welt: Gottes Schöpferische Lebenskraft in der Krisenzeit des Exils* (Stuttgarter Bibelstudien 151), Katholisches Bibelwerk, Stuttgart, 1992, pp. 79–84.

⁴⁹ Bauks, *Die Welt am Anfang*, pp. 285–286.

⁵⁰ Beltz, *God and the Gods*, p. 35.

and the other elements of the chaotic scene in Genesis 1:2 is twofold. Firstly, it is the only *dynamic* force in the whole picture, which is visibly animated, and *moves* in one way or another. In the grammatical representation, חור is the only noun that is used with a verb of action, the active participle מפחרם (*merahephet*, “hovering”). Samuelson notes that this rare verb⁵¹ is used in its active form only once outside the Genesis creation account, in Deuteronomy 32:11, where it describes an eagle who hovers (פָּחַד) over its young. Samuelson further points out how adequate this image is to grasp the verb’s meaning in Genesis 1:2: ‘The sense of the verb in Deuteronomy directly parallels its use here. The eagle is standing still, i.e., there is no change of place, but it is not at rest, i.e., it is active. If the bird did nothing, the air currents would carry the eagle away from its location. Rather, it must be in constant motion, viz., its wings shaking or quivering, to remain motionless. Similarly in our text, for the spatial relationship between God’s wind and the water to remain constant (i.e., unchanging, as if nothing were happening at all), the wind must constantly be active.’⁵² From this perspective, *ruah* is motion incarnate, its readiness for any change — explicit or implicit — being its very nature, even though it does not necessarily disturb the apparent stillness of Chaos’ overall picture.

Secondly, *ruah* is not just an element on its own, like any other. It is called בְּיָהוָה חור, *ruah Elohim*, “wind/breath of Elohim,” i.e., it *belongs* to Elohim, being inseparable from him. It is either a result of the Creator’s activities (breathing) or one of his inherent attributes, a manifestation of his creative power. In either case, *ruah* — in contrast to the rest of the elements in Genesis 1:2 — is perceived as *energy* rather than *substance*, like power or force rather than the matter to whose transformation such force could be applied. In short, the wind is an active subject in contrast to the four remaining passive elements of Chaos.

3. The Substances of Chaos and Cosmos

Thus, apart from the wind/breath, four elements are depicted in Genesis 1:2, namely, the earth, the darkness, the deep, and the waters. These four are contained in the original Chaos and may take part in the Creation of Cosmos. The first and the last of these elements, i.e., the empty disorderly *tohu wa-bohu* earth and the waters, epitomize both the most prevalent Ancient Near Eastern archetypal

⁵¹ The root *pr* appears three times in the Hebrew Bible: here, in Genesis 1:2, in Deuteronomy 32:11, and in Jeremiah 23:9.

⁵² Samuelson, *The First Seven Days*, p. 22.

images of Chaos, the desert, and the sea.⁵³ As Batto points out, ‘In the ancient Near East there were two primaries, equally powerful Chaos symbols. One was the primeval flood or ocean, frequently portrayed as a dragonlike monster; the other was the barren desert, sometimes portrayed as a dreadful land beast. Life – at least human life – was impossible under either of these conditions; hence the utility of the sea and the desert as symbols of nonexistence, or Chaos.’⁵⁴

The correspondences between the chaotic state of being described in Genesis 1:2 with that found in the Mesopotamian creation theology, especially in the *Enuma Elish*, have often been pointed out.⁵⁵ Perhaps, the focal resemblance is the watery-abysmal image of Chaos in both traditions, strengthened by the linguistic affinity between the Mesopotamian salty ocean, Tiamat, and the Hebrew notion of “the deep,” *tehom*. Also, both myths have another watery-abysmal counterpart to the *ti’āmat-tehôm*. In *Enuma Elish* there is *apsu*, the freshwater ocean, which is perceived as the bottomless subterranean source of waters throughout Mesopotamian mythology; *apsu* is also a throne of the God of wisdom and magic, Ea (Sumerian Enki), often portrayed as the creator god. In Genesis 1:2, the second image of the kind is the mass of waters, *hammayim*.

However, the Hebrew account does not restrict the *prima materia* to waters, not even to the seas and desert’s chaotic pair. The four elements of Chaos here echo the four pairs of the pre-existing Egyptian gods, the Ogdoad (*khmun*) of the Hermopolitan cosmogony. There, the four pairs of frog-like gods and serpentine goddesses personified the four fundamental aspects of the primordial Chaos: *nnw* (Nu, or Nun, and Naunet) was the embodiment of the primeval waters; *hhw* (Heh and Hauhet) exemplified the concept of infinity; *kkw* (Kek and Kauket) was the image of darkness; and *imn* (Amun and Amaunet), of hid-

⁵³ In the Ugaritic Baal Cycle, for instance, these two images are personified by Mot and Yam-Nahar respectively. The non-personified waters and desert as the images of chaos are featured in both creation traditions of the Book of Genesis, i.e., P and J. For the desert as chaos in Genesis 2, see, for example, George A. F. Knight, *Theology in Pictures: A Commentary on Genesis, Chapters One to Eleven*, The Handsel Press Limited, Edinburgh, 1981, pp. 22–23.

⁵⁴ Batto, “Creation Theology in Genesis,” p. 47.

⁵⁵ See, for example, Richard J. Clifford and John J. Collins, (eds), *Creation in the Biblical Traditions* (The Catholic Biblical Quarterly Monograph Series 24), Catholic Biblical Association of America, Washington, 1992; Isaac M. Kikiwada, “The Double Creation of Mankind in *Enki and Ninmah*, *Atrahasis* I 1–351, and *Genesis* 1–2,” in Hess, Richard S.; Tsumura, David Toshio (eds), *I Studied Inscriptions from before the Flood: Ancient Near Eastern, Literary and Linguistic Approaches to Genesis 1–11* (Sources for Biblical and Theological Study 4), Eisenbrauns, Winona Lake, 1994, pp. 169–174; Wilfred G. Lambert, “A New Look at the Babylonian Background of Genesis,” *Journal of Theological Studies* 16 (1965), pp. 287–300; Susan Niditch, *Chaos to Cosmos: Studies in Biblical Patterns of Creation* (Studies in the Humanities 6), Scholars Press, Chico, 1985, pp. 15–19; Simkins, *Creator and Creation*, pp. 82ff.

denness, or the Unknown.⁵⁶ Although the Hermopolitan chaotic elements are abstract while those in Genesis 1:2 are not, the parallel between them is still noticeable.

The significant difference between the Hebrew myth and its Near Eastern counterparts lies in the fact that the primeval Chaos elements are not animated or deified. They are passive substances, to which Elohim applies his creativity. The potential and indeed inevitability of this creativity are inherent in Chaos' portrayal in Genesis 1:2, where one active energy, Elohim's wind/breath (*Ruach Elohim*), moves among inert substances, hovering (*merahepheth*) over the pre-cosmogonic picture.

Commentators on Genesis 1, admitting the chaotic nature of the elements depicted in v. 2, usually find it difficult to view them as the matter for Creation. For example, Westermann even denies that Genesis 1:2 describes the pre-creation or pre-cosmic state of being. According to him, the whole picture's purpose in this verse is only 'to mark off God's act of creation from a "before," which is beyond words and can only be described in negative terms. The primary purpose of all these sentences is to delimit and not to explain.'⁵⁷

Löning and Zenger offer several arguments to counter Westermann's pre-suppositions and speak instead of the four elements in Genesis 1:2 as those 'that were on hand and available to the creator God, who does not just make them, but works creatively with them: (1) the *tohuwabohu* earth, that is, the earth inimical to life, (2) the darkness as a menacing evil force, (3) the primeval ocean, and (4) "the waters" as the chaotic figure of the two original waters.'⁵⁸ Such an identification of the primeval Chaos elements seems appropriate. However, some characteristics of this quotation's details appear to be excessively inspired by the Enuma Elish images and are somewhat debatable. Firstly, the evaluation of the darkness as a menacing and evil force is by no means supported by the text since all the elements – as they appear in Genesis 1:2 – are relatively inert and judged neither evil nor good. However, they prove their usefulness to Elohim later in the course of organizing and ordering the Cosmos. Secondly, the deep (*tehom*) is not equivalent to the primeval ocean. Lastly, there is no mention of the twin waters at this

⁵⁶ See Jacob H. Carruthers, *Essays in Ancient Egyptian Studies*, University of Sankore Press, Los Angeles, 1992, pp. 58–61; Erik Hornung, *Idea into Image: Essays on Ancient Egyptian Thought*, Timken Publishers, New York, 1992, pp. 41–42; Ian Shaw and Paul Nicholson, *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, The British Museum Press, London, 2002, p. 210.

⁵⁷ Westermann, *Genesis 1–11*, p. 46.

⁵⁸ Löning and Zenger, *To Begin with*, p. 18.

stage, since *hammayim* (הַמַּיִם, “the water”), will be divided into two only in the process of Creation.

While recognizing Chaos’s elements, Löning and Zenger do not consider them to be the Creation matter. They argue that ‘the narrators of Genesis 1 do not say, as does, for instance, the Babylonian Enuma-Elish myth, that the cosmos is made out of chaos as the material of creation.’⁵⁹ Yet, the text focuses on these four particular elements not without reason and singles them out not at random; there must be logic and purpose to the choice. A careful examination of these elements helps to see that the myth distinguishes them precisely as *the matter for Creation*. In other words, the earth, the darkness, the deep, and the water are the four elements of Chaos, which are directly used by Elohim in his creative acts and transformed by him to become the four constitutive elements of Cosmos.

Earth

The earth (הָאָרֶץ, *ha-arets*), is one of the most polyvalent notions of the myth in Genesis 1. Its meaning changes perceptibly as the story progresses. Together with other elements portrayed in the opening verses of the myth, the notion of “earth” undergoes a semantic transformation in the course of the narrative. Henricus Renckens points out that ‘at the beginning of the pericope, “heaven and earth” have a broader meaning than later on. From verse 10 onwards, “earth” means quite specifically “dry land,” i.e., as opposed to the sea, whereas at the beginning, it is more inclusive in meaning and certainly includes the sea and perhaps even the lower heaven, or what we should call the atmosphere.’⁶⁰

There are at least three levels of the meaning of *ha-arets*, which become accentuated in the course of Creation one after another; progression appears as a gradual decrease in its cosmic scale and an intensification of its concrete, tangible presence on the material plane of the phenomenal world.

Firstly, *ha-arets*, “the earth,” is mentioned together with *ha-shamayim*, “the heaven,” in the opening line of the text, as an inseparable unit created by Elohim “in the beginning.” Heaven and earth constitute the first, the most basic, and the most incredible pair of binary oppositions of Elohim’s Creation. Together, four such pairs will correspond to the number of the basic elements of Creation; on these four binary pairs, Elohim builds his Cosmos. Within the

⁵⁹ *Ibid*, pp. 19–20.

⁶⁰ Henricus Renckens, *Israel’s Concept of the Beginning: The Theology of Genesis 1–3*, Herder and Herder, New York, 1964, p. 45.

heaven–earth pair, it is the “earth” constituent that becomes the real subject of interest of the ensuing story.

Secondly, *ha-arets* appears as the stage for the creation of drama. The *ha-arets* in v. 2 plays a double function in the cosmogony of Genesis 1. On the one hand, it is the second part of the *ha-shshamayim–ha-arets* (“the heaven” – “the earth”) binary pair of v. 1, which – unlike the first, heavenly, part – becomes the stage for the creation drama. While heaven comes out of the narrative’s focus, the earth remains there, in its very center. On the other, the earth is one of the four elements that become the *prima materia* for the world to come, and, in the course of Creation, it undergoes a profound transformation. This is especially clear in the light of the absence of action or events in Genesis 1:2. The text here tells of the condition or state of the earth immediately following “the beginning,” which is formulated as *והבו והת*, *tohu wa-bohu*, the primary image here being of emptiness and bareness.⁶¹

The second level of meaning is perhaps the richest. The newly created yet still chaotic earth is depicted here with two short rhymed Hebrew words, *tohu wa-bohu*, where *wa* represents the conjunction “and.” Most of the translations and commentaries try to establish the utmost accurate meaning of this pair. And while the first word of the pair, *tohu*, is used in the Hebrew Bible (except Gn 1:2), some 19 times, with the meaning of desolation, wretchedness, or vanity (of words or arguments), the second word, *bohu*, appears only twice more. In Jr 4:23, the same formula, *tohu wa-bohu*, is used, which does not add to the understanding of its meaning but suggests that it is an idiomatic expression; in Is 34:11, it is used separately from *tohu*, but there is not enough of context to clarify its meaning; although the picture of the whole verse is desolation. It seems that the significance of *tohu wa-bohu* here is that both of the words duplicate and intensify each other. Its deeper meaning lies not in its semantics but rather in its imagery. It is a phraseological unit that denotes a disorganized, messy state or entity – something like Humpty Dumpty. Semantics is not entirely clear, and the image is unbalanced, shaky, and indefinite. The phrase *tohu wa-bohu* denotes something *humpty-dumpty*, and it serves to produce a colorful picture of Chaos, in which was the earth at this primordial state before the Creation. All this points to and specifies one of the four aspects of Chaos before Creation.

⁶¹ For the thorough discussion over the meaning of *והבו והת*, for its etymology as well as biblical and extra-biblical usage, see David Toshio Tsumura, “The Earth in Genesis 1,” in Hess, Richard S.; Tsumura, David Toshio (eds), *I Studied Inscriptions from before the Flood: Ancient Near Eastern, Literary and Linguistic Approaches to Genesis 1–11* (Sources for Biblical and Theological Study 4), Eisenbrauns, Winona Lake, 1994, pp. 310–328.

Thirdly, in v. 10, the word *אֶרֶץ* (“the earth”) is used as a name given by Elohim to the dry land (*הַיַּבֵּשׁ*) as opposed to the mass of waters, which he calls “seas” on the occasion of their separation from each other. Here again, *ha-arets* becomes one half of the bigger whole – yet of another binary pair, this time composed of the sea and the land, which together constitute the actual habitable world. And it is precisely this *ha-arets* that later produces plants, the first form of life (vv. 11–12):

אֲשֶׁר אֶרֶץ אֲשֶׁר מִיְהֵלָא רִמְאִי And Elohim said, ‘Let the earth put forth vegetation:

יִרְפֵּה הַשֹּׁעַ יִרְפֵּה עֵץ עֵרֹז עֵרֹז מִבְשֶׁע plants yielding seed, and trees bearing fruit

אֶרֶץ לֵעַ וְעֵרֹז רִשָּׁא וְנִימַל according to the kind of their seeds on earth.’

וְכֵן יִהְיֶה And it was so.

אֲשֶׁר אֶרֶץ אֲצֹתוֹ And the earth produced vegetation:

וְהַנִּימַל עֵרֹז עֵרֹז מִבְשֶׁע plants yielding seed according to their kind,

וְהַנִּימַל וְעֵרֹז רִשָּׁא יִרְפֵּה הַשֹּׁעַ עֵץ and trees bearing fruit with seeds according to their kind

בֹּטֵי יָם מִיְהֵלָא אֲרִיֹו And Elohim saw that it was good;

and then living creatures (v. 24):

אֶרֶץ אֲצֹת מִיְהֵלָא רִמְאִי And Elohim said, ‘Let the earth bring forth

שִׁמְרוּ הַמֵּהָב הַנִּימַל הֵיחַ שִׁפְנֹו living creatures according to their kinds: cattle, crawlers

הַנִּימַל אֶרֶץ וְתִיחֹו and wild animals of the earth according to their kind.’

וְכֵן יִהְיֶה And it was so.

And then, the earth with all its form of life is placed under the care of humans (v. 28):

מִיְהֵלָא סֵהֵל רִמְאִי מִיְהֵלָא סֵתָא דְרַבִּיֹו And Elohim blessed them, and Elohim said to them,

וּבְרֹו וּרְפֹו ‘Be fruitful and multiply,

הַשְּׁבִכּוּ אֶרֶץ תָּא וְאַלְמוּ ‘fill the earth and subdue it;

סִימְשֶׁהָ פִּיּוּעֵבּוּ מִיָּה תַגְדֵּב וּדְרוּ rule over the fish of the sea, over the birds of the sky

וְכָל חַי הָאָרֶץ לֵךְ וְעָלָה לָאָרֶץ
'and over every living thing that
moves on the earth.'

Thus, the earth lives through a three-stage development in the cosmogonic process, from a chaotic substance to an integral part of the new Cosmos and the sphere of existence of plants, animals, and humans, their cosmic home.

Darkness and Light

Darkness (חֹשֶׁךְ, *hoshech*), undergoes a two-stage development in the process of Creation. For the first time, it appears in Genesis 1:2, where it is said to be over the face of the deep. In this picture, darkness spread over the face of the abyss is perceived as one of the most powerful images of the primordial Chaos, or, as Renckens puts it, 'perfect, utter, and complete "chaos."⁶² Then the darkness comes to the fore again in v. 4, when it becomes opposed to light, and v. 5 when Elohim calls it "night" to distinguish it from "day," the name reserved for light. The cosmological function of darkness becomes clear precisely through its relationship with light – the first phenomenon of the emerging world – with which it forms another binary pair.

The myth in Genesis 1:3 relates the primary event of the Creation of the world, its initial impulse – Elohim's command – and the first outcome:

וְיֵהִי אוֹר וְיֵהִי אֵלֹהִים
And Elohim said: 'Let there be light!'
וַיְהִי אוֹר וַיֵּשֶׁר
And there was light.

Light becomes the first cosmic element signaling the arrival of order out of Chaos. If *hoshech* ("darkness") is set as the stage for the cosmogonic drama, or ("light") functions as the footlights to light up the stage, so that the drama can be seen and fully appreciated.

In contrast to Creation's other components, Elohim does not *create* a light but *calls it out*. Elohim must apply some efforts of his own while working upon other things. Thus, he "creates" (אָרַב, v. 1) the heavens and the earth; he "makes" (שָׁעַן) the expanse of the heaven (v. 7) and the two great lights (v. 16) and "sets"/"gives" (נָתַן, v. 17) them in that expanse; he "creates" (אָרַב, v. 21) the great sea monsters and every living creature that moves; then he again "makes" (שָׁעַן, v. 25) the wild animals of the earth; the efforts he spent on the Creation of humankind are intensified by the triple repetition of the verb "create" in v. 27: he created (אָרַב) humankind in his image, in the image of Elohim, He created (אָרַב) him, male and female He created (אָרַב) them; and finally, a verb of

⁶² Renckens, *Israel's Concept of the Beginning*, p. 53.

work is applied to “everything that he had made” (השע, v. 31). Everything but light. It comes out by his invite, naturally and effortlessly.

The light appears at Elohim’s request from within the darkness. Being its intrinsic attribute, the light ingrained constituent or ingredient. Elohim sets apart light and darkness only after he approves of the light by judging it “good” (בוט יכ). This manifests that light was inherent to the primeval darkness, at least as a potentiality. This relationship between darkness and light is asserted in Genesis 1:4:

בוט יכ רואה תא מיהלא אריו And Elohim saw the light as good.
 רשחה ויבו רואה ויב מיהלא לדביו And Elohim separated the light from the darkness.

The quality of the darkness – in contrast to light – is never discussed, nor is the quality of all other fundamental elements, which are portrayed as the properties of Chaos from the outset, and then become transformed by the Elohim’s Creation. They can be neither “good” nor “bad” – they simply *are*, and they are taken for granted as the only possible material basis for everything which is included in the universal design of the Creator.

If the heaven and earth created “in the beginning” delineate the *space coordinate* for the world-to-be, the next immediate task of Elohim is to establish its *time coordinate*. This is precisely what he does in separating light and darkness. Genesis 1:5 states:

ווי רואל מיהלא ארקיו And Elohim called the light Day,
 הליל ארק רשחלו and the darkness he called Night.
 דחא ווי רקב יהיו ברע יהיו And there was evening and there was morning,
 Day one.

The first temporal parameters were thus set. Pure cosmic essences, darkness, and light have been utilized to register time and turn into two perpetually alternating halves of the Day – the basic cosmological temporal unit. Everything that existed before forming this binary pair of Day–night/light–darkness, falls now into the timeless *eventless* obscurity. From now on the counting of time begins: the morning of the new world has broken – דחא ווי, “day one,” has come and set into motion the seven-day cosmogenic performance.

As darkness precedes light, so also do evening and night precede morning and Day. This procedure refers back to the darkness within which the light of the Cosmos has been born without ever transforming the whole of the darkness into light. The light-bearing darkness has also become a part of the Cosmos, but not all of the darkness: it remains bigger than light as Chaos is bigger than

cosmos; it envelops it – and the darkness of the Night envelops the light of the Day.

The innate association between light and time continues as the cosmogonic process furthers. On the fourth Day of Creation (vv. 14–18), Elohim fashions the light of the “second-order” – the *lights*, i.e., the heavenly bodies, luminaries. According to the usual twofold cosmogonic procedure, the luminaries are created by the verbalized plan’s execution. However, the report of the performance here does not duplicate the plan, or more precisely, the cosmic tasks assigned to the luminaries in the plan and in the report are not the same. They are organized in a six-members chiasmus, where the first three positions speak about what has been planned while the last three report the execution:

(A) הלילה יבדל בין יום ללילה

to separate the Day from the Night

(B) ויבדלו ימי שמש וימי לילה

and let them be for signs and for seasons and for days and years (v. 14)

(C) ויבדלו ימי שמש וימי לילה

and let them be lights in the expanse of the sky to give light upon the earth (v. 15)

(C') ויבדלו ימי שמש וימי לילה

to give light upon the earth (v. 17)

(B') ויבדלו ימי שמש וימי לילה

and to rule over the Day and over the Night

(A') ויבדלו ימי שמש וימי לילה

and to separate the light from the darkness (v. 18)

The most obvious, or the most “visible” purpose of the Creation of the luminaries, that is, “to give light upon the earth,” occupies the middle part of the chiasmus (C and C') and is the only instance where the formulation of the execution carefully repeats – at least, in part – the formulation of the plan. However, the “plan’s” half concerning the giving of light speaks also of lighting up the sky, which is not reflected in the “execution’s” half. The second section of the chiasmus (B and B') is reserved for the most subtle role of the heavenly lights, i.e., governing the universe’s time. Again, this is differently expressed in both parts, with the plan being more complex than execution: while the former speaks about different temporal cycles (days, seasons and years), the latter is only about the day-and-night cycle. The outward members of the chiasmic structure (A and A') carry the idea that the luminaries keep apart the binary opposition, which in the first sentence is presented as “day-night” while in the last, “light–darkness.”

The Deep and the Waters

The remaining two elements of Chaos mentioned in Genesis 1:2, i.e., תְּהוֹם (*tehom*, “the deep” or “abyss”) and מֵיִם (*ha-mmayim*, “the waters”), are closely related. As discussed above, they both belong to the watery abysmal side of the world’s primordial condition. The text subtly points to their interconnectedness by registering their common feature – both of them differ from other two elements in having a “surface” or the “face” which demarcates the line between them, and upon or along which other substances and forces may exist: darkness over the face of the deep (פְּנֵי תְּהוֹם), and the wind of Elohim over the face of the waters (פְּנֵי מֵיִם). One of the most evident meanings of פֶּנֶה (*pene*, “face”), as Samuelson posits, is ‘the front of something – it’s exterior and its surface – i.e., that part of something that is immediately present to something else.’ Noting the double usage of פֶּנֶה, *al pene*, in this verse, Samuelson maintains that this expression ‘means that dark and the so-called deep are immediately present to each other.’⁶³

Although the *tehom* and the waters in the picture of Genesis 1:2 are distinct substances, they have an intrinsic cosmological connection. This could be seen from their recurrent parallel usage in the Hebrew Bible. The image embraced by the word תְּהוֹם, *tehom*, is manifold,⁶⁴ and yet, its watery connotation often remains prominent. In different contexts, *tehom* constitutes a parallel to the waters (e.g., Job 38:16; Ps 104:6), to the waters of the sea (Job 28:14; 38:16; Ps 33:7), or more specifically, to the waters of the Red Sea (Ps 106:9; Is 63:12–13). Yet, it does not mean that the two elements are of the same nature or share the same function. Nevertheless, their mutual interdependence is so well-established that in specific contexts, when only one is mentioned, the other’s presence is evoked. This may well be the case in Genesis 1:6–8, where *tehom*, “the deep,” and *ha-mmayim*, “the waters,” together participate in the next stages of the Creation of Cosmos:

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים And Elohim said,

וְיִהְיֶה עֲרִיצָה בְּתוֹךְ הַמַּיִם ‘Let there be an expanse in the midst of the waters,

וַיַּבְדֵּל אֱלֹהִים בֵּין הַמַּיִם לַמַּיִם and let it separate the waters from the waters.’

וַיַּעַשׂ אֱלֹהִים אֶרֶץ תַּחַת הָעֲרִיצָה So Elohim made the expanse and separated

הַמַּיִם אֲשֶׁר תַּחַת הָעֲרִיצָה the waters that were under the expanse

מֵעֲרִיצַת הַמַּיִם אֲשֶׁר עַל הָעֲרִיצָה from the waters that were above the expanse.

וַיִּהְיֶה כֵן And it was so.

⁶³ Samuelson, *The First Seven Days*, p. 18.

⁶⁴ For the list of different meanings of תְּהוֹם, see Westermann, *Genesis 1–11*, p. 104.

סִימַשׁ עִקְרַל סִיְהֵלָא אַרְקִיָּו And Elohim called the expanse Sky.
יֵשׁ מוֹי רַקֵּב יֵהִי בֹרֵעַ יֵהִי And there was evening and there was
morning,
The Second Day.

The Abyss and the Sky

Although *tehom*, “the deep” or “abyss,” which is one of the elements of the original state of the universe, is not mentioned in this creation episode, its presence is outlined here. The role of the *tehom* in the emergence of Cosmos runs parallel to the cosmogonic transformation of the darkness, which produces its own opposition, the light. *Tehom* – an unlimited, boundless, and formless non-space – also bears in itself the seed of its own antipode. The text identifies it as עִיקָר, *raqiy’a*, an “expanse” – a substance with necessarily spatial characteristics, which function is defined by Elohim as separation (לִידְבַח), that is, delimitation and setting boundaries. As the boundless abyss is *center-less* and its principle is rather centrifugal, so the force guiding the emergence of the “expanse,” *raqiy’a*, is centripetal, and the expanse itself is *center-creating*, as indicated by its appearance “in the *midst* (בְּתוֹכָהּ) of the waters.”

Both the darkness and the abyss of Chaos generate within themselves their negation, their antithesis, which is to become an opposite pole. Together, they may constitute a new and complete cosmological dimension. In the case of the darkness, the dimension is that of time, since the darkness and the light immediately acquire the night-and-day function, where the light takes a second place of the second-order (i.e., the luminaries) and is destined for the flux of time, “ruling” over the alternation of “seasons, days and years” (Gn 1:14). On the other hand, the cosmic dimension it is creating is that of space in the case of the abyss.

The separating expanse produced from *tehom*, i.e., *raqiy’a*, receives from Elohim its cosmic name (and hence function) – the “sky” or “heaven,” סִימַשׁ, *shamayim*. Renckens points out that the nature and the function of *shamayim* have undergone a considerable transformation since its first occurring in Genesis 1:1: “heaven” in verse 1 need not be so precisely understood as in verse 8, where the reference is clearly and specifically to the “blue dome” of heaven or the firmament. In this case, we may legitimately understand “heaven” in verse 1 as including “the highest heaven” above in which God Himself dwells, and as the whole of the “court of heaven” – both of which concepts belong to the general biblical picture of heaven.⁶⁵

⁶⁵ Renckens, *Israel's Concept of the Beginning*, pp. 45–46.

The opposition between *tehom* and *shamayim* is better understood precisely in spatial terms, i.e., as the “below” and the “above,” as it is sometimes the case with their juxtaposition in the Hebrew Bible. For example, Proverbs 3:19–20 read,

הנוכתב סימש ונוכ קרא דסי המכתב הוה לט ופערי סימקשו ועקבנ תומוהת ותעדב	By wisdom Yahweh founded the earth, by understanding he set the heavens in place. By his knowledge the deeps were divided, and the clouds let drop the dew.

There is a binary cosmic pair in each line here, the “earth–heaven” in the first and the “deeps–clouds” in the second. If to read both lines as poetic parallelism where the second line is picking up the first image, their joint opposition would be “below–above,” i.e., a merism signifying the whole world as space in-between them. Moreover, the “clouds,” *סימקש*, which represent the sky – and in fact could also be translated just as the “skies” – appear at the cosmic stage when the “deeps,” *תומוהת*, become divided (*ועקבנ*). As the deeps lose their homogeneity and become parted, the skies appear within the aperture. This image of the sky amid the depths and as their separating point reverberates the image in Genesis 1:6–7, i.e., the sky’s expanse, *uyqr*, which separates the watery abyss. The plural of the “deeps,” *tehomot*, merges in itself the “deep,” *tehom*, and the double “waters” of the Genesis 1 cosmogonic myth.

Genesis 49:25 and Deuteronomy 33:13 present other examples of the straightforward usage of *tehom* as the spatial antithesis to the sky. In both texts, the concept of the spatial “everything” is expressed by a merism consisting of the opposition “heaven above” – “*tehom* below”: תחת תצבר סוהת תכרב לעמ סימש תכרב: (“blessings of the heavens above, blessings of the deep-lying below, Gn 49:25); (“[Yahweh’s blessings] with the precious dew from the heavens and with the deep-lying below,” Dt 33:13).⁶⁶

The Above and The Below: Spatial Parameters

The fact that the establishment of the above-below cosmological dimension is the main focus of the Genesis 1:6–8 episode is made evident not by the images of *tehom* and *raqiy’a* / *shamayim*, but by the image of *yammim*, the

⁶⁶ Cf. Proverbs 8:27–28, the double merism, “heaven” (*סימש*) – “the deep” (*סוהת*), and “clouds/sky of the above” (*לעממ סימקש*) – “the deep” (*סוהת*).

“waters,” which suffer division by the insertion of the *raqiy’a* in their midst. The homogeneous mass of the waters of Chaos in verse 2 becomes now divided into עיקרל מִימָה רֶשָׁא תַחַת־מַעַרְבֵּי (‘‘the waters from under the expanse’’), and עיקרל לַעַם רֶשָׁא מִימָה (‘‘the waters from above the expanse’’).

Both the chaotic ‘‘deep,’’ *tehom*, and the cosmic ‘‘firmament’’ or ‘‘expanse’’ of the sky, *raqiy’a ha-shshamayim*, have a strong cosmological connection with the ‘‘waters.’’ Thus, *tehom*, in its appearance as the watery abyss, is mentioned some thirty-five times in the Hebrew Bible.⁶⁷ This affinity between all three elements, i.e., the abyss, the heaven, and the waters, becomes evident in the Priestly version at the beginning of the Flood story in Genesis 7:11, where ‘‘all the springs of the Great Deep burst forth, and the floodgates of the heavens were opened’’ (וַחֲתַפְּנוּ מִימְשֵׁה תְּבֵרָאוּ הַבַּר מוֹהֶת תּוֹנִיעֵם לֵךְ וַעֲקֹבוּ).⁶⁸

Similarly, as darkness continues to exist after the Creation of light, so too is the abyss still present after the appearance of the expanse of heaven.

After the primordial waters are divided into two, and a separating membrane, the sky, is set between them, they change their quality, ceasing to be what they had been. The picture of the world changes again at this point: everything that exists within the מִימָה–רֶשָׁא (the ‘‘heaven–earth’’) – the watery abyss illuminated by the newly appeared light – becomes divided into two parts. And these two parts will remain separate and exist as distinct entities from now on. Yet, they will remain forever but halves of one whole, the former unity. Like the two halves – two hemispheres – of the brain, or rather, like the first two cells that appear after the initial division of the ovum in the primary stage of the development of new life – they are divided by a membrane. Their further development is independent of each other, and yet, they remain halves of the one whole.

Now the myth’s narrative turns to the waters from below the cosmic membrane – the sky, and their further division into two; the process continues. Genesis 1:9–10 states:

מִיְהוָה רִמָּא יוֹן	And Elohim said,
מִימְשֵׁה תַחַת־מַעַרְבֵּי וּמִימָה וּמִימָה	‘Let the water under the sky be gathered
דְּחָא סוּקֵם לֹא	into one place,
הַשְׁבִּיחַ הָאֲרָצוֹת	And let dry ground appear.’
כֵּן יְהִי	And it was so.

⁶⁷ Cf. Westermann, *Genesis 1–11*, p. 104.

⁶⁸ Cf. Genesis 8:2, the end of the Flood story, where the closing of the ‘‘springs’’ of the *tehom* were expressed with exactly the same wording.

קרא השביל מיהלא ארקיו	And Elohim called the dry ground Land,
סימי ארק סימה הוקמלו	And the gathering of waters he called Seas.
בוט יכ מיהלא ארי	And Elohim saw that it was good.

The waters from under the sky become the two principal parts of the habitable earthly world, the seas and the dry land, the earth.

What then happens to the waters from above the sky? They are no longer a part of the story of the human habitat. And yet, they are there. They remain outside the world in focus and are, therefore, Chaos. They are the same Chaos found in other Near Eastern thinking that preceded the world, surrounds the world – always ready to break through the fragile borders that separate them from the cosmos and inundate the world – and to which the world will eventually return. The picture created here is of the “upper” waters encircling the space now occupied by the «lower» waters and the dry earth.

The earth that emerges as the result of the division of the waters and the gathering of their lowest part into one place is already the third-order earth; the first two being the counterpart of the heaven as a universal whole and the planet as a world in itself, an actual stage for the creation drama (the not-yet created world), a habitat for the humans who are the intrinsic recipients of the story, or, as we would say now, the planet Earth.

In a subtle yet unambiguous way, the text announces the end of this phase of the creational process. The first element mentioned in the description of the initial Chaos in Genesis 1:2 – the earth – comes to the fore again, now in its transformed cosmological form and purpose. All the other elements used for the Creation of the cosmos appear in the same order. On the one hand, there is the earth (קראה), and on the other, the rest of the substances, i.e., darkness (רשח), the deep (טוהת), and waters (סימה), forming another chiasmus:

v. 2	קראה (<i>ha-arets</i>)		
	רשח (<i>hoshech</i>)	טוהת (<i>tehom</i>)	סימה (<i>hammayim</i>)
vv. 3–10	רשח (<i>hoshech</i>)	[טוהת]	סימה (<i>hammayim</i>)
	קראה (<i>ha-arets</i>)		

Such a structure makes the “earth” stand out in the picture of Creation in a unique way. The broadest conception of all chaotic elements becomes the most narrowly determined cosmic sphere – the last “extraction” from everything’s innermost part. The “earth” appears in the gap within the “waters” after they are gathered together and became “seas;” these “waters” themselves are the lowest – inside – half of the cosmic “waters,” encircled

by the “expanse of the sky,” which itself appeared as “the deep” turned inside out. This process became visible after the «darkness» turned inside out and produced the “light.” The earth, which was initially the stage for Creation, becomes the end product of this phase of the creation process. However, in both cases, it is the actual world of living beings, whether in prospect or reality.

III. PROCESS OF CREATION

The cosmological picture of Genesis 1 presents cosmogenesis as the Creation of Cosmos out of Chaos. Marc Vervenne points out that the concept of the initial chaotic state of being highlights the beauty and perfection of the world that emerges as the final product of the process of Creation. ‘At the opening of the pericope in Gen 1,1–2,3, chaos, disarray and turmoil are portrayed (1,2); the concluding verses present harmony, order, and the integral rest of the “seventh day” (2,1–3). The central segment (1,3–31) offers a stereotypical evocation of the Creation of the cosmic universe. The entire piece would appear to have a regular structure-based, among other things, on the schema: order from Elohim / achievement by Elohim.’⁶⁹

The harmonious picture of the created world in Gn 1 is achieved through the text’s high structural complexity, which, when looked at synchronically, displays some correspondences running through it. Thus, Chaos’s four elements correspond to the four elements of the Cosmos; each one is given a name and is associated with certain life-forms.

The “synchronic” picture of these correspondences between the elements of Chaos, the elements of Cosmos, and the final product of the cosmic development can be summarised as follows:

<i>Element of Chaos</i>	<i>Element of Cosmos</i>	<i>Cosmic Name</i>	<i>Associated Life-Form</i>
earth (אֶרֶץ)	dry land (הַיַּבֵּשׁ)	land/earth (אֶרֶץ)	plants and animals
darkness (חֹשֶׁךְ)	light (אוֹר)	day (יוֹם)	luminaries
deep (תְּהוֹמֹת)	“expanse” (עֵיקוֹר)	sky (שָׁמַיִם)	birds
water (מַיִם)	“gathering of waters” (מַיִם הַקּוֹמֵם)	seas (יָם)	sea creatures

⁶⁹ Marc Vervenne, “Genesis 1,1–2,4: The Compositional Texture of the Priestly Overture to the Pentateuch,” in Wénin, André (ed.), *Studies in the Book of Genesis: Literature, Redaction and History* (Bibliotheca Ephemeridum theologicarum Lovaniensium 155), Leuven University Press, Peeters, Leuven–Paris–Sterling, 2001, pp. 35–79, p. 48.

Simultaneously, from the “diachronic” point of view, the myth’s text presents a process, a gradual movement from the less organized reality to the more organized and developed one.

As the first creational movement, the universe, which consists of heaven and earth, comes into existence. The earth appears as a chaotic mass, and the wind/breath of Elohim prepares the four substances of Chaos for the second phase of Creation, i.e., the formation of Cosmos. This second phase of the cosmogenesis has its own two stages.

First of all, the Cosmos, as such, with its time and space, comes about in the alchemical process of transformation of the four chaotic elements into their corresponding cosmic forms (Gn 1:3–10). In two instances of this chaos-cosmos metamorphosis, the elements are changed in such a way that their identifying qualities are preserved and enhanced (the “earth” (אֶרֶץ) becomes the “dry land” (הַיַּבֵּשׁ) named the “land/earth” (אֶרֶץ), and the “waters” (מֵי־מָוֶה) become the “gathering of waters” (מֵי־מִקְוֵה) named the “seas” (יָם). In the other two instances, the cosmic variant appears to be a direct opposite to its original chaotic prototype (as with רָשָׁח – רוֹא, the “darkness–light,” and עֵיֶקֶר – מוֹהַת, the “abyss–expanse” pairs).

At the second stage, when all four foundational elements of the cosmos are established, they further undergo the evolutionary process of the cosmic organization (vv. 11ff.). They become the four basic spheres of existence for different life-forms, namely, the earth, the sphere of light and time, the sky/heaven, and the sea, and then they all receive particular groups, or classes, of the major world bodies specific to them. At the end of the first stage, the Cosmos is created; it becomes inhabited at the end of the second. The basic structures become teeming with life. Thus, the process of Creation consists of two sequences, which, with regard to the elements, run parallel to each other:

- vv. 3–10 רוֹא (light, vv. 3–5)
 - מִימְשָׁה (the sky, vv. 6–8)
 - מֵי־מָוֶה (the water, vv. 9–10)
 - אֶרֶץ (the earth, vv. 9–10)
- vv. 11ff. אֶרֶץ (the earth, vv. 11–13)
 - רוֹא (light, vv. 14–19)
 - מֵי־מָוֶה (the water, vv. 20–23)
 - מִימְשָׁה (the sky, vv. 20–23)
 - אֶרֶץ (the earth, vv. 24ff.)

The concept of the “earth” stands out in this two-staged cosmogonic process as a compositional link between its two stages. In the first stage of the process,

the earth is the last cosmic element to be created (Gn 1:9–10). The second stage starts with the planet as it becomes the first celestial sphere to be organized (Gn 1:11–13).⁷⁰

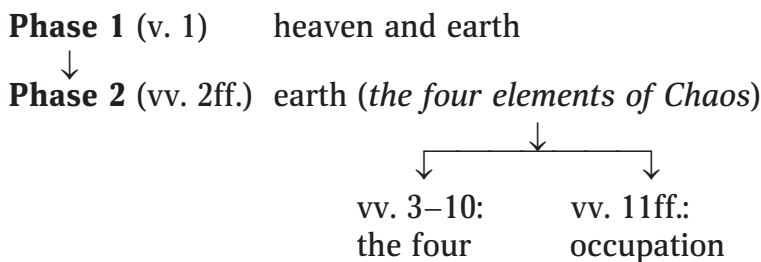
It is noteworthy that the same element of the “earth” served a similar function in the transition from the first phase of the cosmogenesis (i.e., the Creation of the “heaven-earth” universe, Gn 1:1) to the second (i.e., the gradual emergence of the organized Cosmos, Gn 1:2ff.), where the “earth” appeared in two adjacent positions linking the two sentences (vv. 1 and 2).

Furthermore, the process of the “population” of the cosmic spheres, that is, the second half of the second phase of Creation, also occurs in two stages. First, the inanimate life-forms and celestial bodies are made (vv. 11–19). Verses 11–13 tell about the design and the coming forth of vegetation, while verses 14–19 are devoted to the appearance of the heavenly bodies. Second, Elohim calls into being different kinds of living creatures (vv. 20ff.).

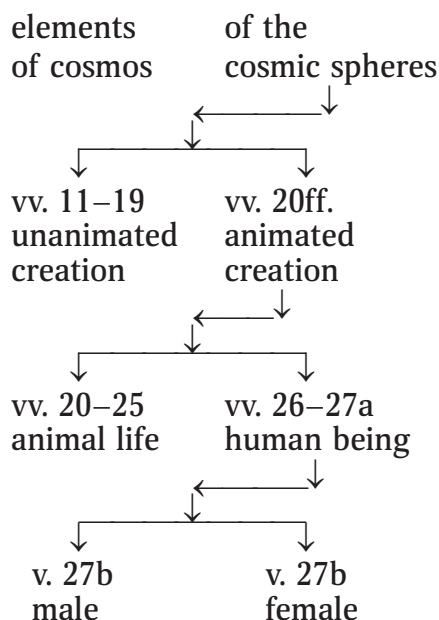
This Creation of living creatures, in its turn, is again completed in two steps. At first, the animal life inhabits the sea, the sky and the earth (vv. 20–25), and then the human being comes into existence to reflect the image of the Creator in his Creation and take charge over it (vv. 26ff.).

With Elohim’s ultimate creative act, i.e., the Creation of humans, this extraordinary division-into-two process now receives its finishing touch. The human being is first designed and made as a species named by a generic term, *adam* (אָדָם, vv. 26 and 27a), but at the end is specified as “male and female” (הַבָּקָר וְהַכֶּזֶבֶד, v. 27b). The beauty and perfection of the cosmogenesis reveal themselves once more in the blessings on the newly created human beings, which evoke the richness of the whole Creation, for all the different life-forms and their spheres of existence (vv. 28–30).

A comprehensive picture of the whole cosmogenic process in the Genesis 1 myth may be schematically presented in the following way:

⁷⁰ What is more, the last sphere mentioned is also the earth, when it receives the living creatures (Gn 1:24–25ff.), which accentuates the earth element – its compositional and thematic (“ideological”) importance – even further.

This scheme offers a graphic picture of Creation's process, where each division into two is followed by a subsequent division of one of the two parts.⁷¹ The whole universe that arises in Genesis 1, as Clifford notes, 'is a *system*, a network in which the elements are arranged hierarchically and assigned value.'⁷² The new world comes into being like the development and growth of a new life, i.e., through the continuous division of one cell into two. Each new development appears to be a pair, where the individual part is balanced by its counterpart, thereby displaying the essential binarity of being. The story of Genesis 1 tells of two different – although related – types of binary oppositions:

1. Cosmological Binarity

Binary Pair

1) Heaven–Earth

Cosmological Significance

foundations of the universe

⁷¹ Cf. Leon R. Kaas's scheme of creation in Genesis 1, which also underlines the fact that each stage of the process produces two opposite cosmological possibilities with only one of them producing the next pair of oppositions. However, he builds his diagram of the process around different components, such as spatial characteristics of creatures (those that 'have place' vs. 'lack place,' 'have definite place' vs. 'lack definite place,' 'terrestrial' vs. 'nonterrestrial') and their function/activity/attributes (those that 'have local motion' vs. 'lack local motion,' 'have life' vs. 'lack life,' 'in God's image' vs. 'not in God's image'). See, Leon R. Kaas, *The Beginning of Wisdom: Reading Genesis*, Free Press, New York–London–Toronto–Sydney, 2003, p. 34.

⁷² Clifford, *Creation Accounts*, p. 143.

2) Light–Darkness (or Day–Night)	temporal dimension of the world
3) Waters from Above– Waters from Below	spatial dimension; demarcation of the cosmic borders
4) Sea–Land	spheres of the habitable world

2. Anthropological Binarity

Male-female	the binary nature of man, the connection between the binary image of the Creator with the binary structure of the created world

Thus, the God, whose nature is binary, creates a world based on a set of four binary oppositions, heaven-earth, darkness–light/day–Night, above–below, sea–land. He entrusts His world to His highest creatures – humans whose binary nature reflects that of God and must perfectly suit the essential binarity of the world under their care.

Significantly, as the preceding scheme demonstrates, the myth focuses only on one part of each pair,⁷³ while the other part remains beyond the scope of the narrative. This tactic constructs a gradual centering of the story on a progressively more important element until it culminates in the human being.

In the beginning, Elohim created the universe, which is schematically described as heaven-earth. The focus is then narrowed down to the earth, i.e., what we may now call the planet Earth, our cosmic habitat. Verse 2 describes it as it appears immediately after “the beginning.” The initial state of the “heaven” and its evolution – if any – remains beyond the myth. The myth only tells what Elohim does to the earth in his creative zeal, how he applies to it his powers, and how radically, how dramatically, he transforms it towards the end of the cosmogenesis.

Consequently, the “heaven” and the “earth” of the second and third days of Creation belong to this half of the universe; they bear the same names as the greater heaven and earth of verse 1 to reflect the same cosmological principle

⁷³ Notably, it is always the second part of the pair that undergoes the further division into two. From the perspective of the binary opposition “the outward – the inward,” the first member, which is more general, bigger, and external, “envelops,” as it were, the second, which is the one that is more specified, smaller, and internal. This tendency is subtly underlying the cosmogenesis of the myth in Genesis 1. Each second member of a pair that comes as a result of doubling the preceding element, represents a more particular and cosmologically “smaller” cosmic phenomenon than the first.

“as above so below.” It also means that the primordial Chaos is the planet earth’s state at the beginning of the cosmogonic process, and not a completely pre-existing *prima materia* independent from Elohim. Elohim did not create this Chaos purposely, but this was just a first step in creating the habitable world. Still, there remain unaccounted for those parts of chaotic darkness and chaotic waters “from above the heaven,” and they may constitute the great Chaos that exists alongside the Cosmos. Like the Ugaritic El, who is above and beyond the cosmos-chaos opposition, Elohim is also above and beyond it. What is more, Elohim is the Creator, and therefore master, of both.

The gradual narrowing down of the cosmological focus is the structural principle of Genesis 1 and the whole of Genesis 1–11 in its final redaction. In the creation story, each new cosmogonic scene is a part of the previous one. The primeval history of Genesis 2–11 carries through this principle, although sometimes in a less detailed manner. The new scenes are so richly elaborated that their belonging to the previous narrative becomes less evident. This principle of gradual focusing remains essential for understanding the structure of the rest of the Pentateuch. After the cosmological focus comes to its final – the narrowest point, which happens at Abraham’s appearance in Genesis 12, the focus begins to broaden up, thereby inviting to read the story of the entire Pentateuch as one perfectly balanced cosmological whole. The overall picture of the focus shifts may be presented as follows:

A. The Narrowing Down of Focus

1. Cosmological Narrowing Down:

- 1) Creation of heaven and earth – focus on the earth (Gn 1:1 – Gn 1:2);
- 2) The darkness of Chaos and the separation of light from the darkness – focus on the “lightened” part of the Cosmos (Gn 1:2 – Gn 1:3–4);
- 3) Separation of the “waters from above the sky” and “from below the sky” – focus on the part “from below” (Gn 1:6–8 – Gn 1:9–10);
- 4) Making of the seas and the land (Gn 1:9–10; 11–13; 20–25) – the subsequent story focuses on what is happening on the land.

Thus, the intended human habitat is singled out of all other possible cosmic work before the Creation of humans.

2. Anthropological Narrowing Down:

Since the creation of humans in Genesis 1:26–27, the text’s focus remains on humans, their deeds, choices, and relationships. Genesis 2–11 narrows down

the cosmological focus to humans only and relates their early history. Genesis 4 focuses on one particular family, that of Adam, Eve, their children, and the descendants of their children; from Genesis 5 on, the generations of one line of that first family – that of Seth and his descendants – come into focus. Then, Genesis 12 onwards focuses on one man, Abraham, and tells of his relationship and covenant with God. From this final narrowing down, the expansion begins.

B. The Broadening Up of Focus

The rest of the Book of Genesis reports of Abraham's family growing larger and larger; in Exodus, his descendants constitute a nation destined to carry out God's promises to humanity. The promise to Abraham is that he will become as numerous as the stars in the heaven (םימשה יבכוכ, Gn 22:17; 26:4; Ex 32:13; Dt 1:10; 10:22; 28:62; Ne 9:23) or "the host of heaven" (םימשה אבצ, Jer 33:22), and as the sand of the sea (םיה תפש לע רשא לוחכו, Gn 22:17; 2Sa 17:11; 1Kg 4:20; or םיה לוחכ, Gn 32:13; Is 10:22; Jer 33:22; or simply לוחכ, Is 48:19).

Thus, the cosmological circle is complete. The narrowing of the whole universe's cosmic vision – heaven and earth – to a man leads towards the "expansion" of man back to the scale of heaven and earth – the whole universe.

*Salomé de Unamuno
Madrid (España)*

QUOD NATURA NON DAT SALMANTICA NON PRAESTAT

800 AÑOS DE LA UNIVERSIDAD DE SALAMANCA

Para Pauli

*Que se fue tan pronto dejándonos el recuerdo del ángel rubio que era cuando
nació en Madrid, en España*

Para tu familia en especial para tu madre mi amiga Ivonka este poema

Trueca en cantar los ayes de tu llanto,

La muerte dormirá;

Rima en endecha tu tenaz quebranto,

La vida tornará

Poeta Miguel de Unamuno

*Y para ti unas palabras sobre la Universidad de Salamanca, la más presti-
giosa del país donde naciste*

El proverbio latino del título, muy conocido y esculpido en el Edificio de las Escuelas Mayores, deja paso al lema propio de la Universidad de Salamanca, más acorde a un espíritu universal OMNIUM SCIENTIARIUM PRINCEPS SALMANTICA DOCET.

La Universidad de Salamanca fue una de las primeras Universidades del Mundo. La 1º, Bolonia se había fundado en 1088. Salamanca vino casi siglo y medio después (1218) y se la considera a menudo como la 1ª Universidad de España. Pero no podemos olvidar que la primera Universidad en España fue la de Palencia, Estudios Generales, fundada por Alfonso VIII de Castilla. En ella se enseñaba Teología, Artes y Estudios Jurídicos. Si bien su vida fue corta, (desapareció al final del siglo XIII) es justicia no olvidarla. Y es además orgullo para las autoras de este artículo, nacidas en Palencia.

Patio de Escuelas, Monumento a Fray Luis de León y fachada plateresca

Salamanca está íntimamente unida a su Universidad. Recordemos que la ciudad se alza a orillas del Tormes, y entra en la Historia 220 años AC con el nombre de Helmántica. Los latinos cambiaron su nombre en Salmantica.

La Universidad fue fundada en 1218 por Alfonso IX de León, consolidada por San Fernando, y ampliada y reglamentada por Alfonso X el Sabio. Sufre la Universidad una crisis en el siglo XIV y se empieza a construir el edificio actual a partir de unas casas que en el siglo XV se habían construido para leer las ciencias, y que se convirtieron en el núcleo del Edificio de las Escuelas Mayores, edificio principal con la preciosa fachada de puro estilo plateresco. Eran los años 1512 a 1533 y lo financió Juana I de Castilla. En dicha fachada hay un medallón con las efigies de los Reyes Católicos, que hace justicia a las reformas de modernización que los Reyes realizaron. Siguiendo con la construcción, citemos el edificio de Escuelas Menores, llamado así porque albergaba las enseñanzas menores (Bachiller) y cuya construcción empezó en 1428. Las estancias se disponen alrededor de un hermoso patio renacentista. En una de las estancias se conserva “El cielo de Salamanca” que es parte de una pintura mural atribuida a Fernando Gallego.

Las fachadas de los dos edificios de Escuelas se abren al Patio de Escuelas presidido por una gran estatua de Fray Luis de León, uno de los personajes ilustres de la Universidad, y del que hablaremos más tarde.

No podemos olvidar la hermosísima biblioteca cuya bóveda es obra de Churriguera. La construcción, salón, bóveda y estantes, se realiza entre 1749 y 1752, mucho más tarde, pues, que los edificios.

Biblioteca de la Universidad

Dejando ya el tema del cuerpo de la Universidad de Salamanca, pasemos a contemplar su alma: las personas ilustres, notables de nuestra historia que estudiaron y enseñaron en ella. Y las ideas que allí tuvieron cuna y difusión.

Empezando por *Antonio de Nebrija*, autor de la primera gramática castellana y el primer diccionario latino-español en 1492 y español-latino en 1494. Cursó estudios en la Universidad de Bolonia. En 1473 consiguió el cargo de docente de Gramática y Retórica en la Universidad de Salamanca.

Beatriz Galindo nacida en Salamanca en 1464 o 1465. Por su inteligencia y afición a las letras, sus padres la destinaron al claustro y decidieron que tomara clases de gramática en una de las academias de la Universidad de Salamanca. Tuvo grandes dotes para el latín, su fama se extendió por todo el reino y empezó a ser conocida como La Latina. A los 15 años leía y traducía los textos clásicos y era capaz de hablar y escribir en esta lengua. También dominaba el griego.

Cuando estaba preparándose para ingresar en el convento fue llamada por Isabel la Católica a la corte. Allí fue preceptora de sus hijos y al mismo tiempo daba clases de latín y gramática a la reina. En su viudez asentó su residencia en Madrid en el que hoy es el Palacio de Viana.

Escribía poesía en latín y había estudiado también teología y medicina. A ella se debe la fundación del hospital de la Latina y de los conventos o monasterios de la Concepción Francisca y la Concepción Jerónima (donde fue enterrada) en Madrid.

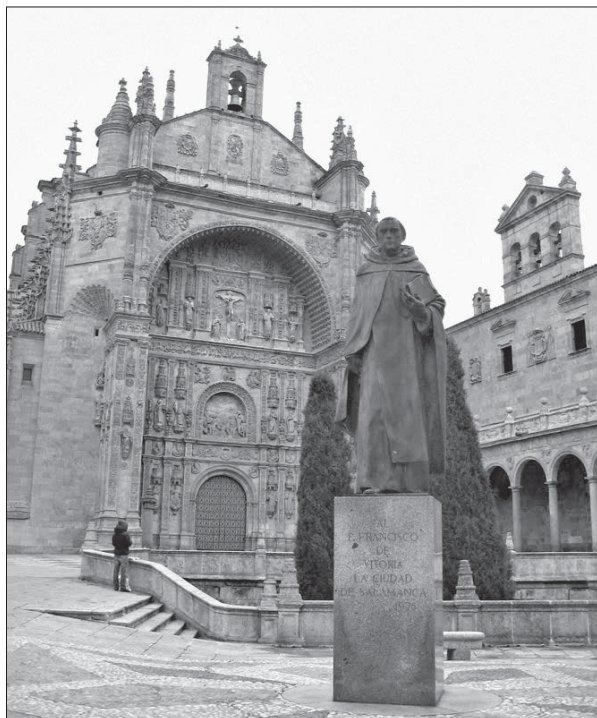
Luisa De Medrano, llamada a veces erróneamente Lucía, poeta y pensadora, contemporánea de Beatriz Galindo, que fue la primera mujer en impartir clases en esta Universidad en sustitución de Antonio de Nebrija.

Francisco de Vitoria y la escuela de Salamanca

Francisco de Vitoria nació en Burgos en 1486 de familia procedente de Vitoria. Ingresó en la Orden de predicadores en 1504. Estudió en París Artes y Teología y regresó a España, obteniendo la cátedra de Teología de Salamanca en 1526.

Su obra gira en torno a la dignidad y problemas morales de la condición humana. Sus enseñanzas fueron importantes para muchos teólogos, juristas y universitarios, alumnos suyos o no. Citemos a *Melchor Cano*, *Domingo Báñez*, *Domingo de Soto*, *Martín de Azpilicueta*, *Francisco Suárez*, que crearon la llamada Escuela de Salamanca. Casi todos eran dominicos, con la excepción de Francisco Suárez.

Recordemos que el Siglo XVI vio la reforma protestante y los nuevos descubrimientos geográficos con sus consecuencias. Los problemas creados por estos acontecimientos fueron abordados por la Escuela de Salamanca (ES) desde nuevos puntos de vista. Podríamos decir que la ES fue una corriente de pensamiento económico, moral y jurídico.

Monumento a Francisco de Vitoria

La contribución fundamental de la ES a la teología fue el acercamiento a los problemas de la sociedad. Con ideas revolucionarias muchas veces. como cuando dicen que se puede hacer el mal aunque se conozca a Dios y que los no cristianos pueden también ser buenos. No olvidemos que estamos en el siglo XVI.

En derecho la ES modificó el concepto de Derecho Natural desarrollando las primeras leyes en *Derecho Internacional*, leyes precursoras de las de la Declaración de los Derechos Humanos: puesto que todos los hombres comparten la misma naturaleza, también comparten los mismos derechos de igualdad y libertad.

No está de más, creemos, citar aquí el artículo 1º de la Declaración de Derechos Humanos de 1948: *Todos los hombres nacen iguales en dignidad y derecho y, dotados como están de razón y conciencia, deben comportarse fraternalmente los unos con los otros.*

Frente a la concepción predominante en España y en Europa de los indios de América como infantiles o incapaces, la ES reconoce sus derechos como el de la propiedad de las tierras o el de rechazar la conversión por la fuerza.

Definen como ilegítimas muchas ideas bien implantadas como las Bulas de donación de Alejandro VI que concedían el título válido de dominio de las tierras descubiertas. Ilegítima era también para la ES la conversión obligatoria de los indios.

Gracias a la ES España fue, en aquella época, la única nación europea donde un grupo de intelectuales se planteó la legitimidad de la conquista.

Francisco Suárez (Granada 1548 – Lisboa 1617) fue el mejor defensor de la soberanía del pueblo: “Los hombres nacen libres por su propia naturaleza” decía. Y también “la forma de gobierno natural es la democracia. Las otras formas, como la oligarquía o la monarquía son secundarias y justas solo si las ha elegido el pueblo”.

La ES se ocupó también de la guerra, definiéndola como uno de los peores males para el hombre. Pero definiendo los casos en que la guerra es justa:

- en defensa propia... si tiene posibilidades de éxito.
- guerra preventiva contra un tirano que está a punto de atacar.
- de castigo contra un enemigo culpable.

La ES hizo aportaciones importantes en Economía, por ejemplo, sobre la propiedad privada (que consideraban como moralmente objetable) y sobre la usura.

También trataron las ciencias naturales por ejemplo declarándose partidarios del sistema de Copérnico, que formulaba por primera vez un Universo heliocéntrico.

Fray Luis de León (Belmonte 1527, Madrigal de las Altas Torres 1591)

De origen judeoconverso, cursó estudios en Madrid y Valladolid antes de su marcha a Salamanca a los catorce años ingresando en la Orden de los Agustinos.

En 1560 obtuvo los grados de licenciado y maestro en Teología por la Universidad de Salamanca. Y empezó su lucha por las cátedras. No era bien visto por los dominicos, patronos de la Inquisición a los que disputó la cátedra de Teología. Fue encarcelado y pasó 5 años en prisión acusado por la Inquisición de haber traducido la Biblia a lengua vulgar sin licencia; concretamente su célebre versión del *Cantar de los Cantares*. A su vuelta a la Cátedra pronunció su frase más conocida *Decíamos ayer*. Anécdota preciosa aunque nunca sabremos si es verídica: lo cual no tiene mucha importancia. Lo cierto es que es más conocido entre los no especialistas por su frase que por su poesía que es una de las más importantes de la segunda fase del Renacimiento Español. Fue también un destacado filólogo traductor de los clásicos.

Por cierto que su aula conserva los muebles de época y es muy interesante visitarla. Y de paso apreciar la estoicidad de profesores y alumnos de la época, pasando horas en aquellos bancos duros e incómodos. Todo en honor del conocimiento.

En el siglo de Oro también estudiaron aquí: *San Juan de la Cruz* que inicia estudios de teología durante el curso 1567-1568. *Mateo Alemán*, autor de la novela *Guzmán de Alfarache*. *Miguel de Cervantes*, que en el Quijote nos dice que el bachiller Sansón Carrasco es bachiller por la Universidad de Salamanca. También *Luis de Góngora* y *Pedro Calderón de la Barca* pasaron por esta Universidad.

Más modernamente, en el siglo XVIII, *Meléndez Valdés*, jurista y político, *Manuel José Quintana*, poeta, discípulo suyo, y *Antonio Tavira*, capellán y predicador de Carlos III que reformó la oratoria sagrada, también pasaron por estas aulas. *Diego de Torres Villarroel* escritor, poeta, dramaturgo médico, matemático, sacerdote y catedrático en esta Universidad. Para ganarse la vida montó un pingüe negocio editorial como escritor de almanaques y pronósticos anuales bajo el seudónimo de “El gran Piscator de Salamanca”.

Y refiriéndonos ya a la actualidad y a diferentes ámbitos: *José María Gil-Robles*, político y abogado, cursó sus estudios de Derecho en esta Universidad. *Francisco Rodríguez Adrados*, filólogo y miembro de la Real Academia Española, la escritora *Carmen Martín Gaité*, el cineasta *Basilio Martín Patino*, la actriz *Charo López*, etc.

Mención aparte haremos de otros personajes ilustres que, aunque no estudiaron en sus aulas, formaron parte de la vida cultural y universitaria de esta ciudad.

Entre otros *Gonzalo Torrente Ballester* que impartió clases en esta ciudad y contribuyó a la vida cultural de la Universidad. Era habitual verle en el Café Literario Novelty, en la Plaza Mayor, donde hoy podemos tomarnos un café con él sentado a la mesa, en una estatua de Fernando Mayoral.

Antonio Tovar fue catedrático de latín y rector de la Universidad, cuyo VII Centenario organizó en 1954, tomando como origen la reorganización jurídica de 1254 en lugar de la gestación de la Escuela en 1218.

Miguel de Unamuno

Rector por antonomasia de la Universidad de Salamanca, Miguel de Unamuno nació en Bilbao en 1864 y murió en Salamanca en 1936.

Salamanca fue su ciudad. Llegó a ella en 1891, cuando ganó la Cátedra de griego en su Universidad. Allí vivió con su mujer Concha Lizárraga y sus 9 hijos. Íntimamente ligado a la Universidad de Salamanca es uno de los intelectuales más importantes del Siglo XX en España. Pertenece a la Generación del 98. Nombrado rector en 3 ocasiones, la 1ª en 1900 y la última en 1931.

Cultivó varios géneros literarios dejándonos una obra inmensa e inmensamente rica e importante. Novela, Poesía, Teatro, Artículos de prensa, Discursos y

Monumento a Miguel de Unamuno

Cartas. No podemos en esta breve semblanza analizar su obra. Nos limitaremos a algunos comentarios.

Como el artículo publicado en Argentina atacando al Dictador Miguel Primo de Rivera que le valió un exilio de 6 años en Fuerteventura y en Francia.

Entre sus novelas podemos destacar las más famosas, *La Tía Tula*, *San Manuel Bueno mártir*, y sobre todo, *Niebla* con el genial diálogo entre el autor y su personaje.

La poesía era su género preferido y dijo a menudo que quería sobrevivir como poeta.

En Salamanca Unamuno sigue omnipresente, en la Universidad y en la ciudad. En las manifestaciones culturales y en las calles y plazas. Presente también por la magnífica escultura de Pablo Serrano, que se encuentra enfrente de la Casa donde murió. Y también y sobre todo en el Museo Unamuno ubicado en la antigua casa del Rector de la Universidad donde Unamuno vivió algunos años. Museo que forma parte de la Universidad de Salamanca.

Fue también un hombre político, diputado por la Segunda República. Su honestidad y valentía le valieron muchos disgustos que encaró con valor. En este sentido queremos recordar (citando de memoria) las palabras de Ortega y Gasset: “... con la muerte de Unamuno temo que España se suma en un silencio atroz”.

Charles A. Ruud
London (Canada)

THE CRIMEAN WAR, THE MEDICAL RESPONSE IN RUSSIA AND THE LIBERATION OF WOMEN

Serving as a battlefield surgeon in the Crimean War (1854–1856) taxed Dr. N. I. Pirogov's medical and physical capacities to the fullest. The experience with a new organization of the Russian Empire's military nurses reshaped his ideas about women. Pirogov emerged from the war an ardent champion of women in the Russian Empire. He was a surgeon who earned widespread recognition for his medical work. Still, his shining accomplishments occurred in the Crimean War when he oversaw the Russian imperial medical services on the Crimea.

A unique partnership was behind the medical work in the Crimean War. Pirogov, whose family was of peasant background, collaborated with Elena Pavlovna, a Grand Duchess of the Russian Empire.¹ The two founded the Community of Sisters of Charity: the "Raise the Cross" military nurses. The jurist A.F. Koni credits Elena Pavlovna with the nursing order idea; the idea was born in the Crimean disaster. He writes that although many were succumbing to the illusion that the mighty Russian Empire could not lose the Crimean war, the Grand Duchess viewed the conflict differently. She cited the price of war for the young men of the country. Most of the Russian imperial soldiers were serfs, but that did not deter the Grand Duchess from throwing herself into a project to alleviate their suffering in the war zones.

The Order of military nurses, organized as the war took on its most destructive direction, was a significant step toward the liberation of the Russian Empire's

¹ Elena Pavlovna was a German princess, born Charlotte of Württemberg. She arrived in Russia in 1810, betrothed to the Grand Duke Paul, the brother of Nicholas Romanov who was to become Nicholas I. Elena Pavlovna was therefore the sister-in-law of the Russian Emperor.

serfs. Elena Pavlovna combined her resources with her influence on Emperor Nicholas I and recruited talented persons, many of them women from the aristocratic class, to aid the neglected serfs of the imperial society and bring their needs to the forefront.

Several hundred women endured hardship during the Crimean War to help suffering young men from the lowest Russian life strata. Many lost their lives. Following the war, the Grand Duchess launched her significant effort to liberate the serfs. The war also began the “liberation” of women in Russia.

Pirogov also acquired administrative responsibility for the “Compassionate Widows” group from the Petersburg Widows’ Home under the Empress’s sponsorship. They remained separate from the Community and mainly worked with army doctors in Simferopol hospitals. Elena Pavlovna had much more varied and complex assignments in mind for the members of her Community. Pirogov began to work closely with women for the first time in his career, and the results produced the beginnings of social change in imperial Russia.

Tsarist leaders understood as the war unfolded that the Russian Empire was deficient in several significant areas of modern life. The war showed the faults in transportation and supply, the quality of armaments, military leadership, and medicine. The overriding Russian deficiency was the system of serfdom, of chattel bondage, that held the population in thrall, not only those that were unfree, but it bound the free to the unfree system. As the government lagged in addressing the conditions of war, the Grand Duchess tackled the problem head-on. Because most of the Crimea soldiers were peasants, her efforts directly influenced changing attitudes toward the Russian peasant.

Russia was unready to deal with the Allied landing in the Crimea in September 1854 and the mounting conflict in the south. There were several fronts in the Crimean War, but the direct clash of arms took place in a distant corner of the Empire accessible from St. Petersburg and Moscow only by hundreds of miles of terrible roads. Many officials believed that no attempt to defend the Crimea could be successful. The sea route was blocked because the Turks controlled access to the Black Sea from the south and delivered the sea to Britain and France’s fleets.

Under the influence of nationalist self-deception, Emperor Nicholas I thought the Crimea could be defended and accepted the challenge. The allies failed to take Sevastopol, the Russian military port, from the sea on 17-19 October 1854. The Russians sank vessels from the Black Sea Fleet in the harbor, preventing the English and French fleets’ approach and keeping their water-borne artillery at a distance. The Russians then erected a series of effective fortifications on the

city's landside following the design of the military engineer Eduard Totleben. Quick action on the land side meant that the Russians could defend Sevastopol for 11 months before the attackers could defeat the city. The Allies' artillery pummeled Totleben's bulwarks relentlessly, and the war turned to a long siege of the city. However, both sides suffered enormous losses not only from cannon and rifle fire but from infected wounds, cholera, and typhus.

Elena Pavlovna understood that the root cause of carnage among the men lay in the system of serfdom. Her immediate reaction was to alleviate suffering. For the long term, her aversion to serfdom deepened. A.F. Koni knew that she aimed to circumvent resistance on the part of the bureaucracy to military nursing.² Koni saw that the Grand Duchess was targeting two pillars of the Russian social Order: chattel bondage and women's subordination. With Pirogov, she believed that women must be recruited to alleviate the suffering of the soldiers. Two suppressed groups could help one another. Koni wrote: "The Sevastopol massacre served to inspire the reaction of the Grand Duchess to whom it was evident and pointed to the drum-beating patriotism of that time, and, according to the expression of Ivan Aksakov, the 'façade' of Russian external greatness, behind which was hidden the disorder and corrosive ulcer of serfdom. The Crimean War was simultaneously both the triumph of the external enemy and the victory of internal thieves. The situation was critical. The much-suffering Russian soldier was dying hungry, helpless and numberless, with worthless weapons in his hands and with the ability to die, but not to join battle with the latest military equipment."³

Only the French had a battlefield medical system able to deal with the Crimean War conditions. The problem of caring for the wounded slipped out of control almost at once for the Russians. Ten thousand Russian soldiers suffered from wounds following Inkerman's Battle on 5 November, but the Russians had only 1,200 field hospital beds for them. Dressings were in short supply. Untold numbers of wounded waited in the open air, untreated, and covered in primitive fashion with blood-soaked cloaks and parts of uniforms. Dr. Pirogov said, "No one who has not seen with his own eyes can form any conception of the filth, the miserable condition in which our wounded and sick lay from October to December."⁴ Pirogov had not yet started work, and he made a startling discov-

² Anatoly Fedorovich Koni (1844–1927) rose to prominence as a judge in the reformed judicial system. He was also a recognized commentator on Russian authors. After the death of the Grand Duchess, he became a member of the board of her charities.

³ Koni, A. F. "Velikaia Kniaginia Elena Pavlovna (Rech' v klinicheskom institute Eleny Pavlovny). 1 noiabria 1903 roda," *Na zhiznennom' puti*, 4, Berlin, n.d., 281.

⁴ Quoted in John Shelton Curtiss, *Russia's Crimean War*. Durham: N.C., 1979, 328.

ery: the Russian army had no effective method to provide medical treatment for wounded soldiers.

Pirogov, a professor and head surgeon at the St. Petersburg Medical-Surgical Academy, called the conflict a “traumatic epidemic” and sought permission from Emperor Nicholas I to travel to the war zone to treat wounded soldiers. At first, the Emperor turned him down, and the surgeon asked Elena Pavlovna for advice on how to proceed. He also had the idea of bringing along a corps of women to the war zone to help care for the wounded; he reminded the Grand Duchess about “kind-hearted widows” from the Widows’ Home that had assisted doctors in the Mariinsky Hospital in St. Petersburg. He said, “The obligations are not very complicated but are important for those who are suffering, and they require rational thinking and much patience” — as the hospital’s governing instructions provided. Pirogov believed that women were especially suited for the demands of caring for wounded soldiers in the battle zone. His view of women’s capacity was to grow substantially during the war. In St. Petersburg, Pirogov encountered repeated refusals for nearly three months as his petition was sent from one bureaucratic office to the next. Finally, he wrote to Elena Pavlovna directly and received an invitation to call on the Grand Duchess that day. Edith Rahden, the Duchess secretary, assisted during the meeting. Pirogov was elated. He remembered that Grand Duchess at once declared that she would help. She came up with a great plan to establish organized women’s help for the ill and the wounded on the field of battle. He recounts that “on the following day, I paid close attention when she explained how she wished to set up this women’s service with transport points and mobile treatment centers.” He credits her with the idea of the Community of nursing sisters. She publicly appealed to the Russian Empire’s women, who had no family obligations to join the effort to care for the wounded. Pirogov remembered that he had never seen the Grand Duchess in such an aroused condition as on the day of this audience. She was tearful and leaped from her chair several times and strode around the room. Speaking loudly and nervously, she asked the doctor what took him so long; she was sure that his request would have been granted long ago, and her plans would have been realized. She suggested preparing quickly for actions since she anticipated another massive battle within days. She continued, “I still want to tell you something about the organization of my Community... it is better to wait until tomorrow at the same hour. Until we meet.”⁵ Pirogov said as he left the room, he turned to see the Grand Duchess standing “deep in thought and

⁵ Kolekauer, E.F. “Nikolai Ivanovich Pirigov v Sevastopole,” *Russkaia Starina* (1885), 58:303-4.

pacing around the room.”⁶ Later that same day, Pirogov received notice “in her hand that my request had been granted. On the following day, I learned how she would organize a women’s service – bandaging stations [first-aid stations] and mobile field hospitals.”⁷

No existing organization was in place to assemble, train, transport, supply, and position a company of young women to serve as military nurses in the Crimean combat zone. Male medical assistants called feldshers (paramedics) were retrieving the wounded from the battlefield and conveying them to the nearest doctors. Elena Pavlovna reasoned that nurses could provide immediate medical attention and assistance to the wounded both before and after medical treatment. Elena Pavlovna proposed the formation of a new “community” of nurses. All phases of the operation show her directing hand. But she wanted Pirogov on the front line as a medical supervisor. She believed that the nurses must have moral direction. She could not send her recruits, many of whom were from well-born aristocratic families in the north, to tend to men suffering from ghastly wounds under conditions of heat and pestilence without calling upon their moral resources. Dedicated service was more central to the nurses’ preparation than actual training to deal with Crimea situations. When the Grand Duchess announced her plans in public, “they were greeted by derisive mockery,” writes Koni. “Explicit opposition came from the side of high military leaders who feared a violation of military discipline by the leaders of the Community.”⁸ They mounted arguments against the appearance of young women in military hospitals. They argued that women lacked the physical strength for the work and would lose their femininity under the grim circumstances under conditions of battle – the same arguments, says Koni, that opponents used several years later to oppose admitting them to medical courses. The Grand Duchess approached the tsar Nicholas I directly, and he approved the organization of her nursing community for the Crimean war.

Deadly artillery salvos were taking a high toll on the soldiers and producing enormous wounds and destroyed limbs. Russian military medicine fell far short of need. The Grand Duchess’ unique position in the Romanov family had given her access to the Emperor. Nicholas responded to the pleas of his sister-in-law and even hurried to comply with them. The organization’s date was 30 September 1854, and Emperor Nicholas I proclaimed the founding of the nurs-

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Koni, 284.

ing Community on 25 October 1854. The war had now been underway for two months and on more than one front, although the main point of conflict was Sevastopol in the Crimea. On 5 November, the first nurses were formally admitted to the group when the Grand Duchess bestowed each a golden cross on a deep blue St. Andrew's ribbon. Each cross bore the inscription, "Take my yoke upon yourself." She told the nurses, "Only in humble perseverance do we receive our protection and strength from God." Her friend Dmitry Obolensky explains, "The Grand Duchess's main concern consisted of giving to the Community that high religious character which, inspiring the sisters, would prepare them for the struggle with all the physical and moral suffering."⁹ From the outset, Elena Pavlovna intended to infuse the nursing order with a religious spirit. Under the Grand Duchess's direction, Pirogov became a doctor and surgeon at the front and a medical administrator.

Elena Pavlovna had already developed a nursing order that she named the Holy Cross's Community after her favorite church in St. Petersburg. Elena Pavlovna explained to Pirogov that he would have extensive administrative responsibilities as director of the Community of Nurses in the Crimea. Having received permission from the Emperor to set up nurses' Order, Elena Pavlovna centered her administrative work at her home, the Mikhailovsky Palace in St. Petersburg. There she recruited nurses, prepared them, and sent them to Crimea. In her palace, women sewed uniforms for the nurses, and there the Grand Duchess collected sheets and bandages to be packaged and sent to the Crimea by wagon. She arranged for her brother, an officer in the Prussian army, to ship quinine (antimalarial medicine) from the enemy, England, that Elena Pavlovna dispatched to the Crimea. She raised money from private donors to meet medical expenses connected with the military conflict and sent them south. Pirogov recounts his role and responsibilities:

1853 came, and then the war shifted from the Danube to Sevastopol's vicinity. I volunteered to serve in the besieged town and, with some difficulty, obtained authorization to depart for the Crimea. Grand Duchess Elena Pavlovna proved a great help in my leaving for Sevastopol; she put me in charge of the Krestovozdvizhensky [Raise the Cross] nurses' Order that she organized at the time. Later, Empress Alexandra Fedorovna also entrusted to me to teach the society of charitable widows. Besides, Grand Duchess Elena sponsored me to organize a small company of surgeons under my command, and the war ministry could only post them if au-

⁹ Obolensky, Dmitry. *Zapiski*, St. Petersburg, 1871.

thorized by me. Doctors Kadet, Obermiller, Khlebnikov, Beckers, Tarasov, and later S.P. Botkin (at the time of my second voyage to the Crimea) belonged to this group of physicians.¹⁰

Pirogov's administrative work in Crimea was an extension of Elena Pavlovna's in St. Petersburg. His primary charge from the Grand Duchess was to assign locations and duties to the Community's nursing sisters. But, inevitably, he found himself dealing with a myriad of related administrative tasks, including housing and medical care for the nurses. Some nurses he assigned to assist the surgeons, others to receiving patients from the battlefield and directing them to the appropriate doctors. When he found wounded soldiers in appalling circumstances for which he had no warning, he confronted this problem, too, and began to look for ways to improve conditions for the wounded. When he arrived in Sevastopol's environs in south Crimea, on 24 November, cold and wet weather was already setting in; he found 2,000 wounded left in the open air in frigid and rainy weather on dirty mattresses. Some, he concluded, should have been operated on days before. The Chief of Staff and General Staff Doctor appeared much later; up until then it was as if there was no war; they had prepared neither linen nor transport for the wounded, and when there was a flood of 6,000 new injured, they had been entirely at a loss as to what to do. Pirogov asked himself, "What do they take a soldier for? Who will fight well when he is convinced that, if he is wounded, he will be cast aside like a dog?"¹¹

Pirogov needed help from the nurses, but some began to fall ill. Unaccustomed to rough living, they had been weakened on the demanding journey of two weeks in wagons. In Simferopol, Crimea's administrative capital in the center of the peninsula, Pirogov found no fresh straw for mattresses. Instead, the wounded were lying on used straw encrusted with body fluids. Wounded and ill soldiers were transported from Simferopol in open carts, often spending the night in the open, to a hospital in Perekop where the Crimean Peninsula joined the mainland. That was a journey of seven days and without adequate provisions. Sometimes the wounded would get no food for several days. Pirogov tackled a problem that neither he nor the Grand Duchess had foreseen: moving hundreds and then thousands of wounded from the Crimean battlefield to general hospitals to the north. Wagon trains outfitted for the wounded would be required. They would be on the road in cold, wet, wintry weather. Destination hospitals would have to be found and equipped to receive countless new and

¹⁰ Letter to I.V. Bertenson, 27 December 1880, *Izbrannye pedagogicheskie sochineniia*, 433.

¹¹ Kolkauer, 307.

badly injured patients. After the siege, the wounded still had to be moved to the north. Pirogov appointed one of the nurses, Bakunina, the head of convoys, each carrying 300-500 wounded soldiers to hospitals to the north.¹² Bakunina and nurses under her supervision had to provide the men with shelter, food, medications, clothing, and blankets along the way.

The British and French had somewhat different responses for dealing with the wounded heading into the Crimean War. The British employed massive wagons pulled by teams of six horses and manned by retired soldiers. The work was strenuous because the wagons had to be guided through a muddy landscape disrupted by cannonballs, downed trees, broken fortifications, and other debris. They established some regimental hospitals not far from the war zone but gave no attention to caring for the wounded between the battlefield and the regimental hospitals. There were no general hospitals near the battle zone, and the injured faced several days' journey to Turkey across the Black Sea or even to England to a public hospital's attention. The famed British nurse Florence Nightingale threw her energies into the problem of cleanliness in the general hospitals. The French ambulance was advanced and hurried the wounded from the battlefield, but the hospital facilities were limited.

The Russians had the advantage of fighting on home ground to command local resources, but they also innovated in dealing with battlefield wounded thanks to Pirogov; neither conditions nor bureaucratic obduracy deterred him. Working with the nurses, he immediately understood the need for aid to the wounded quickly after rescuing them from the battlefield.

Bakunina explains,

Pirogov developed a system of sorting battle casualties. He divided the casualties into four groups of care priorities. The mortally wounded were assigned to the care of the Sisters of Mercy. The seriously wounded who required urgent surgery received it at the emergency dressing stations. The less seriously wounded were transferred for surgery the next day. Those who had minor wounds were treated and returned to their units.¹³

¹² Ekaterina Mikhailovna Bakunina was from the gentry Bakunin family. She joined the community of nurses at the age 35 and continued as an active nurse until the end of her life. Her observations have been drawn from her memoirs which have been published on the Internet in Russian. They can be accessed on Yandex. Bakunina, E.M. "Vospominaniia sestry miloserdia Krestovozdvizhenskoï obshchiny, 1854–1860." The quotations in these pages are from this document.

¹³ Unless indicated otherwise, this and other quotes are from Bakunina's recollections.

According to a system, the wounded's distribution occurred later to become triage¹⁴ developed by Pirogov and advancing a growing trend in European wars of sorting the wounded initiated by Napoleon. Pirogov and several doctors with him made decisions as the wounded were brought in on stretchers. This process began daily at 11 p.m., and sometimes hundreds of stretchers passed before them. Bakunina describes the system: "This one to the Nikolaevskii battery (means lightly wounded); this one to Guschin's House (means no hope); this one to stay here (means amputation or resection)."¹⁵

That was the system adopted by other armies, including the Americans, during the Civil War. The French developed the same approach to battlefield wounded and finally named it "triage" during World War I.¹⁶ Thanks to the stubborn pursuit of objectives set by Pirogov, the Russians did not lag the others. Pirogov assigned the nurses to positions close to the battlefield and kept an eye on them as they fulfilled their responsibilities. It also fell to Pirogov to provide care for them, but he made his headquarters in Sevastopol, and many sisters were assigned to other locations. He could not be present in all the places where the sisters were working. He named senior sisters to assume that post, and from time to time, one or two of them fell into conflict with the women they were supervising. Elena Pavlovna had warned that only men should occupy supervisory positions. Pirogov replied that this viewpoint was correct if "women are brought up as they are today and treated according to the same outmoded and senseless method." That should change, said Pirogov, and "women should occupy a place in society more befitting their human dignity and their intellectual abilities." Without asking anyone, he regularly advanced nurses to leadership positions during the war. Central to their roles was the sheer necessity of providing medical attention to wounded battlefield men. Wounded numbers increased with the commencement of artillery bombardment by the allies on 25 March (9 April) 1855; it lasted for nine days. Pirogov remained in the dressing station located in the main hall of the Sevastopol Nobility Assembly. He performed 1,000 surgical procedures, half of the amputations. Blood covered the hall floor, but wounded soldiers remained there because the doctors had

¹⁴ The word "triage" is French from the verb "trier" meanings "to sort," and initially referred the sorting of food products. It was first applied to sorting the wounded for medical purposes during World War I. See Robert Slawson, MD, FACR, "The Development of Triage," posted on the Internet on 19 June 2017, from the original article in *Surgeon's Call*, 20, no. 2.

¹⁵ From Bakunina's recollections.

¹⁶ Slawson, Robert. "The Development of Triage," National Museum of Civil War Medicine, originally published in 2016 in the *Surgeon's Call*, 20, no.2.

nowhere to send them. Pirogov said that he long tried to get tents for the men, and when he finally did, he learned that ill soldiers were dumped there in overcrowded conditions conducive to the spread of gangrene.

Leo Tolstoy, a witness to the siege of Sevastopol as a young artillery officer, describes the work of the nurses vividly: “Thousands of wounded were brought from Sevastopol and the Volynsky redoubt, and already there were neither the hands nor the doctors for giving them aid and for the surgical procedures. Day and night, the sisters continuously helped with the operations and dressings; they laid out those who had undergone surgery, provided drinks, and medications, and closely monitored all the ill’s condition changes.”¹⁷ Indeed, Tolstoy’s description of a lack of elementary hygiene and medical supplies is horrifying. He also chronicles the progression of suffering from April (1855) and throughout August (1856). The writer noticed that nurses who attended the injured had full knowledge of the situation; they participated in the most challenging operations. The nurses observed the soldiers’ wounds (which were hopelessly infected) and had no means to help them. With selflessness, these women carried on the most difficult and, at the same time, thankless tasks. Massive wounds that infected people and their surroundings: lousy air, cries, and suffering during the changing of dressings, the groaning of the dying, death at every step, the most diverse and severe scenes which exasperate and repel at the same time, and if they disturb the soul of very experienced doctors grown gray in the fulfillment of their duties, then what can they do to women who have initiated themselves from a love of humanity.¹⁸ Tolstoy describes the scene near to the front as the wounded are brought in:

The Sisters of Mercy, with calm faces and with an expression not only of the mere feminine, sickly, lachrymose compassion, but of active, practical sympathy, stepping here and there over the wounded, with medicaments, with water, bandages, and lint, flitted between the blood-stained overcoats and shirts. The surgeons, with rolled-up sleeves, kneeling before the wounded (near whom the assistants held the candles), examined by felt, probed the wounds, despite the sufferers’ terrible groans and pleas.¹⁹

Pirogov praised the nurses in the warmest terms. “The women bore ... super-human strain without a murmur, with the greatest selflessness and resignation.

¹⁷ Tolstoy, Lev. *Sevastopol v dekabre mesiatse* (Sevastopol during the month of December); *Sevastopol v mae* Sevastopol in May), *Sevastopol v Auguste* (Sevastopol in August). Moscow: Khud. Literatura, 1960. v. 2. pp. 94–227.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

The conduct of the nurses towards the surgeons and their assistants was exemplary; their treatment of the patients was of the kindest and all their activity ... cannot be described as other than noble.”²⁰ Pirogov moved swiftly to increase the responsibility of the nurses. Henceforth they would have “moral guidance and control of the dressing stations and hospital wards.”²¹ Pirogov avoided the nurses’ close supervision; he declared that they were mature adults and could accept responsibility for their behavior. He did, however, make adjustments in living conditions where warranted. Certain rumors had come to his attention, so “I banned the nurses from the bastions where the naval cadets are posted. They were young, unmarried, and most likely to fall in love.”²²

Pirogov’s attitude toward women had taken enormous strides since the days when he viewed them as subordinate to his purposes. When a nurse performed intelligently and skillfully, he was quick to assign her heavy responsibilities. On several occasions, he sent nurses to clean up corruption in the hospitals where the temptations to thievery attracted some paramedics and even the doctors.

Conditions steadily improved in the hospitals in Crimea by March 1855; the changes were noticeable. But with the coming of spring, Pirogov feared the spread of an epidemic: cholera. As the bombardments continued, the wounded’s flow did not abate, and the surgeons and nurses continued their work. The nurses remained in the operating theater for days. During one shift, Bakunina remained on duty to assist a series of surgeons who performed 50 amputations. In March, Pirogov wrote to his colleague Seidlitz that he had become so deft at amputations that he could complete ten large ones in an hour and forty-five minutes. Nurses continued to volunteer for the gangrene ward filled with contagious and terminal patients. When the shelling intensified in May in the southern sector, Pirogov offered the nurses the opportunity to move to a safer location. Bakunina stayed to look after a colleague who had fallen ill.

In early 1855 Pirogov, exhausted, decided he had to leave, although he understood that his departure, however temporary, would be a setback for the Community or nurses. He describes his decision to take a leave from the Crimea in this way:

For six months, from October to June, I oversaw the central ambulance point in the Nobles’ Assembly, the hospital barracks on the Northern side and the hospitals on the Nicholas battery, and five private houses of

²⁰ Bakunina.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

Sevastopol. I was too exhausted and, above all, depressed by the chaos reigning in hospitals and flagrant abuses committed by the hospital administration, so I returned to Petersburg, hoping to contribute to the improvement of the military hospital system in Sevastopol. I only had the time to get a new posting to Sevastopol with the doctors I had just recruited, S. P. Botkin being one of them. We arrived after the Southern side of Sevastopol had been taken by the enemy. We settled on the Northern side, where we found several thousand wounded and sick men we attended to and sent on to Simferopol. I was appointed the head of the newly built barracks, the doctors, and nurses. I spent October-December of 1855 in Simferopol. Later I was set out to visit nearly 70 hospitals in Perekop, Kherson, Ekaterinoslav, Kharkiv, etc.; they were full of the wounded who also had dysentery and typhoid, as well as many patients who got frostbitten during the transportation in open sleds at 20 degrees of frost. It was a difficult, terrible time; I will never forget it as long as I live.²³

Nurse E.A. Khitrovo, of the Odessa Compassionate Widows group, continued to report to Pirogov by mail long after his departure. She still regarded him as head of the medical program in Crimea.

It was heartbreaking for us to separate from you, Nikolai Ivanovich. It goes without saying that you will manage our work at a distance quite well because we are obedient and devoted to you. Already, just as you predicted, we realize that without you, we are not doing too badly. And, indeed, thanks to your most recent measures, our superiors' hearts are filling with the fear of God.²⁴

Nurse Bakunina also left a memorable description of the circumstances in which the women worked:

I know that doctors and even nurses who came into the profession later, when surgery was more conservative, would have been shocked if I began to describe in more detail the number of amputations that we performed daily. But they should keep in mind that cannonballs or their splinters wounded all the patients. On top of the wounds, there was always a hematoma; besides, we had to deal with overcrowded surgical

²³ Pirogov to Rahden, 27 February 1876, *Voina i miloserdie*, 131.

²⁴ E.A. Khitrovo to N.I. Pirogov, 9 December 1855, GARF [State Archive of the Russian Federation], 647-1-337, ll. 1-8 ob.

rooms, difficult conditions, and contaminated air. We, the doctors, did not tend to the patients if we were infected with typhus. The soldiers were weakened by exhaustion, and often, during the first change of bandages following a surgery, we saw that gangrene had set in. Resections were not successful. Amputations of legs failed more often than those of arms. Arms healed better and sooner when they were amputated above the elbow, but it was the opposite with legs. When thigh-high amputations were performed, especially of the upper third of the thigh, they were almost fatal. But what was especially horrifying was when the same man had both legs amputated, yet some heroes survived it. I saw them at our bandaging station; later, I also met them in Simferopol and Ekaterinoslav hospitals. It was also excruciating to observe at our bandaging station how after showing a promise of healing, a patient began to suffer high fever. His complexion would get yellow, and the doctor would say he should be transported to Guschin's house – it was as good as a death sentence. But there was nothing to be done because it was clear that the wounded who had just been brought in could not contact such a patient, nor should they see a dying man. There were to be no deaths at the bandaging station.²⁵

Bakunina had left a remarkable description of the surgery during the time of the Crimean War. Pirogov recognized her intellectual stature as well as her nursing competence and humanity. He named her head of the nursing community, charged her with full responsibility for the wounded's transport after the war, and later took her side against the Grand Duchess on the organization's future following the war.

The Crimean conflict put Dr. Pirogov in a demanding position. He responded by becoming an expert surgeon and medical administrator; he maintained his humanity under extreme stress conditions. The women he worked with never wavered in their respect for him or he for them. After the war, Pirogov turned to education questions and became a leading advocate of a democratized educational system and promoted women's education. His views on women's position in society advanced to the point where he became a Russian thought leader and an influential figure in the educational reforms of the 1860s.

²⁵ Bakunina.

Zak K. Montgomery
Wartburg (USA)

REVIVING A LOST VOICE OF SOCIAL PROTEST IN THE IBERIAN PENINSULA: CLARÍN'S RECEPTION OF JOAQUIM DE ARAÚJO'S LYRIC POETRY

In 1882, Spanish novelist and critic Leopoldo Alas (Clarín) published '*Literatura extranjera /Lira Intima/ Poesías portuguesas de Joaquín de Araujo*' in the daily newspaper *El Porvenir*, praising emergent Portuguese poets of which Spanish writers should take note. Of Portuguese poetry in the period, Clarín wrote: 'Portugal tiene poesía propia, y su sentido general del arte y de lo oportuno hoy en el arte, es acaso superior a lo que se piensa en España acerca de este asunto.' In contrast, Clarín argued that Spanish poets 'olvidan que la poesía, como todo, debe seguir los impulsos de las ideas nuevas, y pierden el favor del público por ser obra baladí la suya, puramente retórica' (cited by Utt 1988).¹ Clarín, much like the contemporaneous Portuguese Generation of 1870, foregrounded the spiritual and philosophical qualities of the genre, which had accounted for a resurgent social critique in Portuguese poetry.

Clarín's apparent devaluation of Spanish poetry also corresponds with a downfall in popularity of the genre, as the increasingly literate Spanish public preferred evocative serialized prose works in the 1870s and 1880s. In Spain, this shift was championed by the popular novels of Clarín, Juan Valera, Benito Pérez Galdós, and others, and poetry would not regain its place in the public imaginary until *fin de siglo* poets in the early twentieth century, including the brothers Antonio and Manuel Machado, and Juan Ramón Jiménez came about. In contrast, Portuguese verse flourished in the hands of socially engaged poets

¹ Utt, Roger L., ed. *Textos y con-textos de Clarín: Los artículos de Leopoldo Alas en 'El Porvenir'* Madrid: Istmo, 1988, p. 28.

from disparate styles and political affiliations. These included the pessimistic Antero de Quental, the *de facto* leader of the Generation of 1870s, the cosmopolitan author Guilherme de Azevedo and the lyrical (*saudoso*) Joaquim de Araújo.

In the early 1870s, Portuguese poets such as Araújo and Azevedo participated in numerous international literary leagues, organized conferences, edited journals, and magazines, and vigorously promoted Portuguese culture abroad. As a result, their works were an integral part of the literary exchange fueled by increasing Luso-Hispanic friendships and collaborations. They were well received by critics such as Clarín, Juan Valera, and Miguel de Unamuno. Like the famous novelist Eça de Queirós, these poets also spent a considerable amount of their adulthood outside Portugal: for example, Araújo was the Consul in Genoa, Italy.

Fin de siècle of Spanish intellectuals also recognized the Luso-Hispanic activities of Portuguese poets like Araújo, which drastically increased their national literature awareness. The heterogeneous and often controversial group of Portuguese poets who, like their contemporary Antero de Quental, were engaged in literary, cultural, and political activism, drew critical attention in Spain as early as 1882 when Clarín began to write about Spain's largely archaic and lackluster poetry. Clarín's reviews, published in the months following his proposal for a *Liga literaria hispano-portuguesa* in 1882, also provided critical assessments of the lesser-known poets Araújo, Azevedo, and Guerra Junqueiro. These poets, like the Generation of 1870, rejected the sentimental romanticism of their predecessors.

Overall, Clarín's reviews offered an example of why and how Spanish critics should read and further study Portuguese literature, particularly poetry, in light of what he viewed as Spain's underdeveloped, if not weak, poetic traditions. This essay analyzes Clarín's reception of Araújo verse, first contextualizing Araújo's poetical works in the Iberian *fin de siècle* cultural discourse. Ultimately, the article illuminates how Araújo used a recognized genre, the lyric poem, to delve more deeply (and controversially) into issues of nationalism, social inequality, and the role of the poet as social critic in society, which, according to Clarín's analysis, had been undermined at that time.

Joaquim de Araújo and the *fin de siècle* Iberian Cultural Discourse

Poet, publisher, translator, critic, and diplomat, Joaquim António de Araújo e Castro (1858–1917) was born in northern Portugal (Penafiel). He died in Lisbon in 1917 due to a psychological and physical overindulgence. Some have

attributed his death to an attempted suicide of 1913 during his consulship in Genoa (Peixoto 1973).²

His publishing career began early. He founded the newspaper *A Harpa* (1874) in Oporto at the age of fifteen and four years later established the journal *A Renascença* (1878). From the 1880s and throughout the first two decades of the twentieth century, Araújo became one of the most influential publishers and disseminators of Portuguese literature, both domestically and abroad. Although his discreet role in the Portuguese literary tradition was principally the result of editing and publishing works of other writers and poets (including the second edition of Antero de Quental's *Sonetos* in 1881), he also wrote poetry and literary criticism. In 1881, he published his most important volume, *Lira íntima*, and a lesser-known collection of poems, *Quadros antigos*. In his later years, Araújo published three other works, titled *Ocidentais* (1888), *Flores da noite* (1894), and *Canção do berço* (1895), although his earlier *Lira íntima* received far more critical attention, both in Portugal and Spain.

Araújo was perhaps the most committed publicist of Portuguese literature and culture, particularly of the Generation of 1870, in Europe and the Western world at the turn of the century. Some of his activities included Clarín's proposed 1882 *Liga literaria hispano-portuguesa*, of which he was a founding member, and the Luso-Hispanic centennial celebrations of the deaths of Camões (1880) and Calderón de la Barca (1881). Araújo translated and published Spanish critic's Emilio Castelar review of Oliveira Martins' *História de Portugal* (1884); he contributed to the 1892 Luso-Hispanic celebration of Columbus' journey to the Americas; he composed the poem, 'Visões do Quixote' (1905), for the third centennial of Cervantes' *Don Quixote*. Besides, Araújo organized and published an 1894 polyglot edition of Antero de Quental's poem 'Zara,' which was written as the epitaph for Araújo's sister's headstone, who died in 1880. The multilingual edition of 'Zara' was translated into forty-eight languages by more than seventy prominent figures, including Núñez de Arce, Ramón de Campoamor, and the Peruvian writer Ricardo Palma. Araújo also maintained long-standing correspondence with key intellectual figures in Spain, including Clarín, Luis Vidart, and Ramón Menéndez Pidal, mostly while working as Portuguese consul in Genoa from 1895 to 1913. This wide-reaching international cultural activity was evident in his extensive correspondence, today located in the Biblioteca Nazionale Marciana in Venice.

² Peixoto, Jorge. *O epistolário de Joaquim de Araújo existente na Biblioteca Marciana, de Veneza*. Coimbra: U of Coimbra, 1973, p. 16.

Despite his 1881 election as *sócio* of the Academia das Ciências de Lisboa, which cited *Lira íntima* as his major contribution, Araújo was a minor poet, and the Portuguese literary canon has mostly ignored him. It is also understandable that most did not consider Araújo a member of the Portuguese Generation of 1870 because he was too young to participate in the Casino Conferences. However, his poetry's favorable reception in Spain, especially by Clarín, along with his participation in some of the most noteworthy Luso-Hispanic collaborations and celebrations of the time, both in Portugal and abroad, demonstrates his significant contributions to the 1870 generation's sociocultural agenda near the turn of the century.

Araújo's *Lira íntima* (1881)

Lira íntima, the focus of Araújo's Spanish reception, was mainly composed of sonnets, tercets, and quatrains, and is divided into two sections: 'Canções de abril' (April Songs) and 'Filigranas' (Watermarks). Although the collection appeared to contain musical love poems, employing traditional lyrical forms, the section titles demonstrated the volume's veiled thematic interests. 'Canções de abril' was a clear metaphor for the Generation of 1870, whose Democratic Casino Conferences had begun in April 1871, and whose social agenda Araújo also propagated in his collection. In addition, 'Filigranas' alluded to the metaphorical social critique, or underlying message (watermark), for the entire volume.

Araújo's social engagement was apparent in both sections through neo-Romantic and neo-Renaissance poems that explored love, death, and the rebirth of spring represented by the month of April. One theme in *Lira íntima* was the energy of Portugal's *mocidade* – a reference to the Generation of 1870's young progressives – and the optimism suggested by images of the sunrise, which signified the poet's hope for substantial social change. The collection was also noteworthy for its innovative incorporation of *saudade* (wistfulness). This Portuguese expression of feeling, which means a longing for something (or someone) lost or far-off, was particularly important for the nineteenth-century sentimentalist Romantic exaltation and became the basis for the poet Teixeira de Pascoaes and the *saudosista* movement that was influential for Fernando Pessoa and Portuguese Modernism. In the epigraph to the poem 'Stanzzas,' Araújo even quoted Bernardim Ribeiro's *Menina e moça: Livro das saudades* (1554): 'Mas quem viste tu esquecido / Daquilo que dá saudade?' (Araújo, 1881).³ It is not coincidental that Araújo cites Ribeiro in the context of *saudade*, as his *Menina*

³ Araújo, Joaquim de. *Lira íntima*. Lisboa: Horas românticas, 1881, p. 55.

e moça's subtitle was 'Livro das saudades,' and was a significant Portuguese work that helped establish the term in Lusophone cultures. Araújo's reference to Portugal's most famous sentimental novel, with its expressions of profound love and nostalgia, serves to alert his readers immediately to the collection's prevalent *saudade* motif.

Lira íntima opened with what could be considered the manifesto for the collection, a musical nature poem titled 'Symphonia' that introduced themes such as justice, human rights, and a collective vision for representative government. The poem used a traditional musical verse with a pastoral tribute to spring to critique both the dominant Romantic literary discourse and the stagnant socio-political system. It began with his muse – *Primavera* – kissing birds' nests in lush green trees, a scene that he described in the second stanza as an infinite concert that revived and energized, like a font in the desert (Araújo 1881).⁴ The poet created a virtual *locus amoenus* of rebirth, which he contrasted with his Romantic predecessors' sullen and decadent landscapes. For example, in the ninth stanza, Araújo described this reversal of approach, denouncing melodramatic Romantic verses. He wrote: 'Na correnteza dos rios / Há o bom humor satisfeito, / E os velhos chorões sombrios / Já lhes não choram no leito' (Araújo 1881).⁵ In addition to ridiculing the old guard Romantic poets in this stanza, Araújo's social commentaries and innovative incorporation of *saudade* in his poetry suggested a faint hope for the future – a sharp contrast with his pessimistic predecessors.

'Symphonia' also demonstrated Araújo's shift away from an individualist Romantic stance toward a more engaged, collective social consciousness, represented by the poem's metaphorical choir of nature. Araújo wrote: 'Tudo é vida! tudo canta / Num largo coro divino, / Da mais pequenina planta / Saem os sons do violino' (Araújo 1881).⁶ The tiny plant signified the important potential function of the Portuguese *povo* in public discourse. Yet it also introduced the reader to the collection's social agenda: to exalt the youthful Portuguese progressive movement's efforts, whose goal was to promote social change among the public at large. In 'Symphonia' Araújo used spring changes to represent the progressive movement, describing it as youthful and bold. For Araújo, as spring arrived, 'Sem um só grito de guerra / Obtém pacificamente / Todo o domínio da terra' (Araújo 1881).⁷ This symbolic victory corresponded with the

⁴ Araújo, p. 9.

⁵ Araújo, p. 11.

⁶ Araújo, p. 12.

⁷ Araújo, p. 11.

idealist Generation of 1870's revolutionary aspirations and recalled Quental's opening remarks at the Casino Conferences in 1871, which announced the group's pacifist goal of collective social transformation.

Araújo continued to engage with the Generation of 1870's ideals in the final stanzas of 'Symphonia,' where he detailed the salient issues in his collection, namely *Justiça*, *Direito*, and *Ideal*. For example, after he described spring's arrival following what he called a "formidable battle," Araújo wrote: 'Brilha afinal – a Justiça' (Araújo 1881).⁸ Seeking this justice, the poet speaks to the hopeful *Primavera*: 'Tu que vais comigo ao pleito, / Que o fraco tem contra o forte, / E opões heroica – o Direito / À tirania da Sorte' (Araújo 1881).⁹ Araújo played with the double meaning of *pleito* and *Sorte*, denouncing both the Romantic literary traditions – where destiny determined a character's fate – and the old guard feudal socio-political establishment in which family heritage decided a person's position in society, as aesthetically oppressive.

In 'Symphonia,' the poet supported the progressive, modern social values by vilifying the government and calling the people to action in a symbolic battle against their supposed destiny. His poem gave voice to all musical 'instruments' in the social 'Symphonia,' and he found hope, particularly in the young or the politically disengaged. For example, he wrote: 'No caminho do Ideal, / Achei hoje a Primavera / No lírio mais virginal' (Araújo 1881).¹⁰ Despite the iris's innocent appearance, Araújo's verse implied a sense of rebirth and optimism in the flower. This hopeful stance became explicitly collective in the final stanzas of the poem, when he abruptly shifted from the subject pronoun *Eu* to *Nós*, denoting his volume's collective intentions. He wrote: 'Vamos soletrar a aurora / Naquela tímida fronte' (Araújo 1881).¹¹ Araújo's poem, therefore, charged the young Generation to fight and fashion its own destiny against the status quo by transforming the 'man vs. world' Romantic dichotomy into a 'people vs. the system' question akin to his Generation's socialist aspirations.

Araújo's optimistic social agenda was also apparent in the poem 'Oito de setembro,' which referred nostalgically to the liberal *setembrista* coup d'état from September 9, 1836. The revolt followed years of civil war (1828–1834) between the two potential heirs to the throne, Miguel and Pedro, who advocated for absolutist and constitutional monarchies, respectively. Although

⁸ Araújo, p. 14.

⁹ Araújo, p. 14.

¹⁰ Araújo, p. 14.

¹¹ Araújo, p. 14.

the resulting 1838 constitution ultimately failed, the *setembristas*' attempt at representative government inspired the Republican movement in Portugal, including the Generation of 1870, for decades. The tribute poem began: 'Amanhã é teu aniversário, / E eu, minha doce e juvenil amada, / Acho esse dia mais extraordinário, / E anseio ver-lhe a fresca madrugada' (Araújo 1881).¹² The anticipation of the *setembrista* movement's anniversary was partially a reaction to the Regeneração, a failed attempt at institutional reform from 1851–1866 that the youthful, progressive movement harshly criticized. Many, including Quental, blamed this period for Portugal falling further behind in Europe and continuing its feudal social structure, in part prompting the young intellectuals' response in *Questão Coimbrã* and the subsequent Casino Conferences.

Despite past failures, in the closing stanza of 'Oito de setembro,' Araújo touted the optimistic socio-political inspiration from the *setembrista* movement. He wrote: 'E eu, eterno visionário / Anseio a boa luz da madrugada, / Desse dia feliz e extraordinário, / Que é para mim a lúcida alvorada' (Araújo 1881).¹³ The dawn was a metaphor for the eternal hope of social change that Araújo anxiously awaited, or rather, for which he felt *saudade* when he contemplated the *setembristas*. Araújo's deliberate use of the verb *ansiar* (to cause anxiety or to ardently desire) twice demonstrated the urgent social engagement of his *saudade* for the *setembrismo* spirit. It introduced the reader to his collection's novel, optimistic *saudade*. Moreover, his choice to use the day before the *setembrista* revolution's anniversary as the poem's title was no coincidence. The poem's date allowed for Araújo to communicate the perpetual hope of Portugal's next glorious *alvorada*, a more optimistic *saudade* for the coming day's possibilities, with each subsequent reading.

Araújo's specific approach to *saudade* in *Lira íntima* was also evident in the poems 'Nostalgia' and 'Intermezzo,' which were both about fading flowers. The *saudade* expressed in these two poems was not fatalist nor pessimistic in the Romantic tradition, but rather, it demonstrated a faint optimism that permeated his collection. In 'Nostalgia,' Araújo gave the reader insight into his approach to *saudade* as the *lírio santo*, or the poet's muse disappeared. The idealized act of recalling the flower kept the hope of its continued existence. Araújo wrote: 'Os eflúvios dum íntimo segredo / E os perfumes dum casto pensamento...' (Araújo 1881).¹⁴ The sublime breath of the dying flower thus

¹² Araújo, p. 37.

¹³ Araújo, p. 39.

¹⁴ Araújo, p. 60.

suggested a tender *saudade* for the spirit or meaning of the living iris, 'E ficamos o espírito submerso / Nesse murmúrio tépido e leal' (Araújo 1881).¹⁵ This simple nature poem revealed the inspirational potential in Araújo's *saudade*. In this passage, despite the physical loss of the flower, the *saudade* evoked by its memory demonstrated Araújo's optimism that profound feelings could have a lasting effect, even after they have gone.

The poem 'Intermezzo' demonstrated a similar approach to Araújo's *saudade*. Both the withering heliotrope and the thin, white hand of the woman epitomized Romantic archetypes. However, the slow, sad wilting flower's concurrent actions and the poet's kissing of the woman's thin, white hand did not cause lament. Instead, the verse celebrated the ecstasy of the muse's pale face in the poet's memory, merely insinuating the poet's lost love through the metaphor of the choir of lovebirds that suddenly stopped singing (Araújo 1881).¹⁶ Although the poem clearly represented the poet's loss, Araújo chose to focus on the memory's sweetness. Therefore, Araújo's neo-Romantic *saudade* did not discount his predecessors' love and death themes but instead provided a rational way to contemplate these themes outside of the traditional, sentimental Romantic model.

Overall, with *Lira íntima* Araújo provided a bridge between the Romantic and *modernista* approaches to literary *saudade*, more closely resembling what Portuguese critic Eduardo Lourenço termed the Generation of 1870's historical *saudade*. According to Lourenço, the 1870 group was the first (and most controversial) to attempt to disrupt the legendary – and for them, decadent – history of Portugal through an intellectual approach that rejected the mythical Romantic feeling of lost national glory. Lourenço suggested that Quental and his contemporaries sought a reconstruction of Portuguese history by destroying it – an approach that later *saudosistas* like Fernando Pessoa and Teixeira de Pascoaes rejected in their attempt to resurrect Portugal's glorious national imaginary (Lourenço 1994).¹⁷ Borrowing from Lourenço's understanding of *saudade* in Araújo's period, it was evident that, for Araújo, the sentiment represented more than longing or nostalgia. It included a bittersweet, yet modern, enlightened understanding that the person or glorious time was not likely to return. Araújo's poetic process could thus be likened to a 'conscientious cult

¹⁵ Araújo, p. 60.

¹⁶ Araújo, p. 28.

¹⁷ Lourenço, Eduardo. "De España y de Portugal como literatura." *Revista de Occidente* no. 163 (1994): 5-18.

of *saudade*' – a phrase coined by Portuguese writer and critic Urbano Tavares Rodrigues (1969).¹⁸

A close reading of *Lira íntima* also demonstrated that the *saudade* in Araújo's verse was less sentimental and more proto-existentialist. The collection exemplified his transformation of his Romantic predecessors' lamenting historical *saudade*, such as Camilo Castelo Branco and Almeida Garrett, into an intellectual exercise. He borrowed elements of social critique from the cynical deconstruction of Portugal's glorious history from Quental's *Causas da decadência dos povos peninsulares no últimos três séculos* while rejecting what Lourenço called the *saudosistas*' hyper-nationalist neo-Garrettism of the early twentieth century (Lourenço 1994).¹⁹ Moreover, Araújo's denunciation of the blind Romantic nationalism in favor of the failed, yet optimistic, *setembrista* revolution made his *saudade* more neo-Romantic. This new approach allowed his volume to interrogate Portugal's history and harshly critique its present situation with a modern idealist aspiration for the nation's collective rebirth.

Despite Araújo's novel use of *saudade* and social engagement, his self-perception as a fundamentally original poet may have been an exaggeration. In the closing poem 'Filigranas,' he argued that his volume presents the diversity of literary influences in *Lira íntima*, mainly Renaissance and Romantic poetry (Araújo 1881).²⁰ However, rather than following one specific model, Araújo molded Renaissance and Romantic traditions to develop a new thematic approach. His innovative presentation of socially-engaged verses like 'Symphonia' in traditional forms such as songs and sonnets supported the literary discourse begun by Quental in the *Questão Coimbrã*, which did not discard, but rather *deemphasized*, literary form in favor of meaningful poetic endeavors. As a result, Araújo's focus on social topics and incorporating a more modern *saudade* in lyric poetry captured Clarín and other Spanish critics' attention early in the poet's career.

Clarín on Araújo: Resurgent Lyrical Protest in the Iberian Peninsula

Araújo's poetry enjoyed brief critical attention in Spain beginning in February of 1882. Shortly after *Lira íntima* appeared, Clarín published the article 'Literatura extranjera /*Lira Intima*/ Poesías portuguesas de Joaquín de Araujo'

¹⁸ Rodrigues, Urbano Tavares. *Dicionário de literatura*. Ed. Jacinto do Prado Coelho. 2 vols. Oporto: Figueirinhas, 1969-71, p. 65.

¹⁹ Lourenço, p. 52.

²⁰ Araújo, p. 151.

in *El Porvenir*. As critic Roger Utt wrote, Clarín had met Araújo through their mutual friend Francisco Giner de los Ríos, Clarín's former teacher (Utt 1988).²¹ Giner de los Ríos had traveled to Portugal in 1879 to study the new educational techniques employed by Portuguese pedagogue and philology professor Teófilo Braga at the University of Coimbra. After meeting Araújo, Clarín invited him to participate in the *Liga literaria hispano-portuguesa*. Although the league never met officially, it contributed significantly to the intercultural dialogue between the two Iberian nations and introduced Clarín to new, innovative Portuguese writers like Araújo.

Clarín's review, his first exclusively about a Portuguese author, began by problematizing the article's title as 'Literatura extranjera,' which the editor had likely suggested. Specifically, he debated calling the Portuguese 'foreign' because of the strong cultural, linguistic, and literary traditions that linked the two Peninsular nations (cited in Utt 1988).²² Clarín also suggested that Portuguese literature carried within it the soul and its entire people's common preoccupations. These included the national economic and political crisis prompted by the decadent Portuguese empire, the increased tension between the emerging Republican movements and the conservative monarchy, and Portugal's relatively backward economic and social position compared to Northern Europe, particularly France, Germany, and England.

The review also interpreted contemporary Portuguese verse as a type of barometer for the national state of mind – its 'soul.' Clarín suggested that the Portuguese 'soul' came from his belief that Portuguese verse, particularly that of Araújo, followed contemporary European poetic trends and, in his opinion, did so better than the Spanish poets at this time. He argued that Araújo's volume was unique because of its 'sello especial, que es la nota que en estas poesías introduce la patria, un dejo de melancolía suave, dulcísimo, en rigor puramente portugués' (cited in Utt 1988).²³ For Clarín, *Lira íntima*'s presentation of Portugal's national state of melancholy helped elevate the nation's poetry to the level of other European poetic traditions while still maintaining its distinct national character through the typically Portuguese sentiment *saudade*. Clarín likely chose to present Araújo's *saudade* in this way to contrast it with the prevalent and more abrasive *mal du siècle* or the *hastío* (weariness) that he discussed in his review of Guilherme de Azevedo the same year.

²¹ Utt, p. 34.

²² Utt, p. 27.

²³ Utt, p. 28-29.

For Clarín, Araújo's approach to *saudade* complemented the themes of *Lira íntima*. For example, he interpreted Araújo's *saudosismo* as a softer, less pessimistic expression of personal anguish by contrasting his verse with superficial Romantic love poems. Clarín wrote: 'El amor y la muerte le inspiran: el amor, que nunca *tem furias*; la muerte, que nunca *tem desesperos*' (cited in Utt 1988).²⁴ He suggested that Araújo's poetic *saudade* was a reconciliation of the love and death themes. Thus, Clarín understood Araújo's poetry not as a fatalist and exaggerated Romantic verse, but rather as a more rational, analytical technique – a distinctly modern, yet still inspirational approach to writing poetry.

We can see this interpretation in Clarín's review of the final two quatrains of *Lira íntima*'s 'Minha irman,' a poem that Araújo dedicated to the recent death of his younger sister, Zara. The poem reads:

Formosa e triste, disse-me: Até breve!...
Estreitou-me de encontro ao coração,
E a sua mão, alvissima de neve
Estremecia junto a minha mão.
Beijei-lhe a fronte. No limiar da porta
Para ela ainda meus olhos estendi...
Quando voltei, vim enconral-a morta,
E nunca mais, nunca mais a vi. (cited in Utt 1988)²⁵

The poem suggests that Araújo was prepared for his sister's death, as his sweet and measured reaction to her dying was less fatalist and more rational, focusing on his memory of her life rather than her loss. As a result, the poem contemplated death without the sentimental egocentrism traditionally associated with Romantic poetry. For his part, Clarín read Araújo's realization of the sister's death as simultaneously sublime and painful, or *saudoso*. This was likely why he told his Spanish audience that few verses in the Iberian Peninsula equal these two quatrains of 'Minha irman' (cited in Utt 1988).²⁶

Clarín interpreted Araújo's use of *saudade* similarly in his analysis of one of *Lira íntima*'s *doloras*, which were short, dramatic poems about different philosophical ideas. He analyzed Araújo's *dolora*, which was modeled after the Spanish poet Ramón de Campoamor's verses, to show how Araújo's approach to *saudade* was not Romantic but 'modern' and rational. Araújo's *dolora* read:

²⁴ Utt, p. 32.

²⁵ Utt, p. 32.

²⁶ Utt, p. 32.

Os desposados Soror Luz olhando,
 Junto ao festivo altar,
 Que noivo tão formoso! diz scismando
 Mas o meu não tem par!
 E nos olhos da noiva irradiava
 Um sorriso de luz,
 Enquanto melancólica chorava
 A esposa de Jesus. (cited in Utt 1988)²⁷

Clarín's review juxtaposed Araújo's *dolora* with Campoamor's 'Dolora LXXX-VII: "Las dos esposas," which read:

Sor Luz, viendo a Rosaura cierto día
 Casándose con Blas,
 -¡Oh, qué esposo tan bello! se decía,
 ¡Pero el mío lo es más!-
 Luego en la esposa del mortal miraba
 La risa del amor,
 Y, sin poderlo remediar, ¡lloraba
 La esposa del Señor! (cited in Utt 1988)²⁸

In comparing these two *doloras*, Clarín's review underscored the disparate ways in which the two poets approached the nun's affliction. Although thematically similar to Campoamor's *dolora*, Araújo's poem subtly employed a more nostalgic (*saudoso*) and contemplative approach to the nun's sorrow. For example, while Campoamor's Sor Luz simply said to herself (or perhaps thought) that the young husband was handsome, Araújo's *dolora* employed the verb *cismar* to describe Soror Luz's seemingly jealous thoughts about the young woman's wedding. Moreover, Campoamor's nun cried uncontrollably amidst the young bride's love-filled laughter and was seemingly resigned to her destiny, while Araújo's nun sobbed with controlled, contemplative sadness.

The murky expression of Araújo's nun left room to interpret her crying as envy of the young bride, or perhaps as *saudade* evoked by the memory of a lost love. Conscious of the impossibility of carnal love, given the consequences of her decision to enter the convent, the nun remained hopeful. This response exemplified Araújo's modern *saudade*, as she considered her fate without being resigned to it, while still demonstrating nostalgia for the lost love. In contrast,

²⁷ Utt, p. 31.

²⁸ Utt, p. 287.

Campoamor's nun was more distant in the poem and did not openly convey nostalgia for her lost love, which she gave up for her relationship with God. Instead, her crying suggested her happiness for the young newlyweds. Campoamor provided no indication that the nun regretted her choice to enter the convent — and she appeared to be simply resigned to her fate in the *dolora*.

What differentiated Araújo's *dolora* most in this comparison was his choice to use the term melancholy in his version. Araújo's adaptation of Campoamor's *dolora* couched the poem in Portuguese terms, where *saudade* acted as a tool for thoughtful contemplation. Although Clarín did not mention melancholy specifically, his review recognized that Araújo's interpretation was less sentimental and more contemplative, or the '...expresión de un alma entera' (cited in Utt 1988).²⁹ Although Clarín never speculated, critic Roger Utt called Araújo's translated *dolora* superior in lyrical quality to Campoamor's poem (cited in Utt 1988).³⁰ He demonstrated why the lyrical depth of Araújo's poetic *saudade*, manifested in the modern, free spirit of examination of his nun's melancholy contemplation, was attractive for the Spanish compared to the superficial Campoamor and other contemporary poets.

Clarín's interest in Araújo's analytical and optimistic approach to *saudade* continued in his review of 'Canção.' He called the poem an example of 'frases felices' and cited the final quatrain, which read: 'E nessa harmonia / Na adoração mais completa, / Lembram-me as noites do asceta / Aos pes da Virgem Maria,' (cited in Utt 1988).³¹ Araújo played with the double meaning of love, invoking both the erotic and the spiritual nature of passion. For his part, Clarín suggested a comparison between the *saudade* of the poet's feeling of carnal love for his muse and the spiritual contemplation of the Virgin Mary. Similar to his comments on Antero de Quental, Clarín touted Araújo's spiritual contemplation in relation to the Virgin Mary. The reading of Araújo's 'Canção' as a longing for spiritual union with the Virgin Mary preceded Clarín's interpretation of Quental's Virgin Mary-focused sonnets. Clarín later mentions Araújo in his article on Quental's *Sonetos*, concerning death (cited in Utt 1988).³² As the poet told his muse, '—Sempre que te vejo, penso / Que fico de ti suspenso, / Como

²⁹ Utt, p. 32.

³⁰ Utt, p. 31.

³¹ Utt, p. 31.

³² Alas, Leopoldo (Clarín). "Literatura extranjera / *Lira íntima* / Poesías portuguesas de Joaquín de Araújo." *Textos y con-textos de Clarín: Los artículos de Leopoldo Alas en "El porvenir" (Madrid, 1882)*. Roger L. Utt., ed. Istmo, 1988.

uma nuvem nos ares!’ (Araújo, 1881).³³ Here, the poetic voice’s *saudade* for the feelings evoked by his spiritual relationship with the Holy Mother was a point of sublime reflection, an optimistic longing for fulfillment similar to the nun’s contemplation of lost love in Araújo’s *dolora*.

As Clarín’s review suggested, Araújo’s *saudade* was more than a simple and passive optimistic longing for the past. He wrote that Araújo was extremely preoccupied with ‘As lutas da nossa idade’ (those of his Portuguese Generation) in *Lira íntima* (cited in Utt 1988).³⁴ One example was the poem ‘Filigranas,’ which directly referred to Araújo’s Portuguese cohort and the socio-cultural discourse of the 1870 generation. Araújo wrote: ‘Este livro não resume / As lutas da nossa idade, / Mas tem o vago perfume / Dos sonhos da mocidade’ (Araújo 1881).³⁵ These struggles resonated with Clarín’s preoccupations about Spain, particularly the writer’s precarious position in the modern Peninsular sociocultural discourse. Clarín’s interpretation of Araújo touted the way in which his poetry engaged in less emotive, more *analytical* social critique, even if under the guise of *saudade*-filled poetry. Simultaneously, Clarín called for an increased social engagement among Peninsular poets, akin to the spirit of the *setembrista* movement of the 1830s, or the Carlist Wars in Spain, both of which pitted absolutist monarchists against those seeking some degree of representative government. These two movements were directly related, as many leftist Portuguese fled and joined the Carlist wars on the liberal side following the *setembrista* movement’s failure.

From the opening stanza of ‘Filigranas,’ it would appear that, unlike his Portuguese colleagues Guerra Junqueiro and Guilherme de Azevedo, Araújo did not profess to have grandiose socio-political aspirations for his lyric poetry. Yet, despite Araújo’s lyrical description of his collection, it was also apparent from his opening manifesto poem ‘Symphonia’ that his humility was staged. Although Clarín did not discuss ‘Symphonia’ specifically, his review alluded to the poem’s powerful metaphorical expressionism that contrasted with Spanish poets ‘... hermosas sinfonías que no tienen más valor que el musical de las palabras’ and that ignored that good poetry should follow the rhetorical necessities of the time (cited in Utt 1988).³⁶ Clarín took the position that lyric poetry’s potential for social commentary outweighed the formal structural aspects. He

³³ Araújo, p. 82.

³⁴ Utt, p. 30.

³⁵ Araújo, p. 149.

³⁶ Utt, p. 28.

cited Araújo, who had called his Portuguese Generation's struggles 'lutas sagradas' as a model for engaging with contemporary social issues (Araújo 1881).³⁷

By juxtaposing Araújo's metaphorical social critique, or *perfume*, with Spain's largely shallow lyric poetry, Clarín demonstrated why Spanish readers would find a vigorous and modern spirit of free inquiry in Portuguese poetry that he viewed as lacking in his own nation's literature. He agreed with Quental's commentary on the importance of Araújo's volume in his 1881 *A poesia na actualidade*, where Quental had argued that '*Lira íntima* representa, *menos mal*, la especie de poesía que podrá, *ainda*, subsistir dentro de un estado social y mental...' (cited in Utt 1988).³⁸ Similarly, critic Roger Utt argued that Clarín's reception of Araújo's poetry was rooted in his belief that Naturalism and lyric poetry were not mutually exclusive. Instead, Utt wrote: 'Creía Alas, en fin, que en los versos de Joaquim de Araújo se encontraba una respuesta prometedora a una preocupación estética y moral [Naturalism] que constantemente inquietaba al crítico...' (Utt 1988).³⁹ In his review, Clarín viewed the same moral (social) values in Araújo's poetry as in the Naturalist novel, which engaged most directly with the Spanish social ills, particularly the growing, yet decadent, middle class. Building upon the analyses of Utt and Quental, Clarín's interpretation of Araújo's poetic approach could be understood through the Naturalist lens. Although he did not directly reference Araújo's individual social engagement, his review demonstrated how the treatment of social issues made Portuguese poetry salient compared to its Spanish counterpart. Clarín wrote that '...bajo el punto de vista de la relación del arte [sic] a la vida social... [Portuguese literature] representa el sentir y el pensar de toda una nación' and he viewed these efforts in terms of a modern spirit of analysis that was missing in Spain' (cited in Utt 1988).⁴⁰

One poem of special interest to Clarín, 'Eterno feminino,' invoked the Renaissance sentimental novel to analyze society from a modern critical perspective. Araújo wrote: 'Não canto os olhos tristes de Leonora, / Debaixo do balcão, / Porque os balcões misérrimos d'agora / São feitos de cartão' (Araújo 1881).⁴¹ Araújo borrowed from the character Joaninha, or the 'menina dos rouxinóis,' from Almeida Garrett's Romantic reappropriation of Bernardim

³⁷ Araújo, p. 13.

³⁸ Utt, p. 29.

³⁹ Utt, p. 43.

⁴⁰ Utt, p. 28.

⁴¹ Araújo, p. 17.

Ribeiro's Renaissance sentimental novel *Menina e moça* (1557). In Garrett's travel narrative *Viagens na minha terra* (1846), the protagonist imagined an idealized but unattainable green-eyed maiden dressed in white in front of a historic Renaissance window. Joaninha eventually dies of *loucura* because her potential suitor Carlos cannot decide between her and Georgina.

Unlike Ribeiro and Garrett's idealist works, in Araújo's rendering, the poor construction materials (cardboard) and contemptible building techniques of the nineteenth century made the balcony dangerous. Joaninha's tears could now cause the balcony to disintegrate and crumble on top of the poetic voice. In this ironic reference, Araújo expressed his inability to recreate the traditional Renaissance woman's poetic image on display for her suitors because of modern failures, bringing old-guard literary traditions into the contemporary discourse of modernity. This playful passage in 'Eterno feminino,' with its fusion of Renaissance, Romantic and modern motifs, demonstrated Araújo's contempt for Portugal's failed modernization. He harshly critiqued the rising power of the bourgeoisie, whose cultural influence many of his Generation (e.g., Quental, Eça, Junqueiro) had blamed for the cut-rate commodification and overall decadence in Portugal.

In his review, Clarín recognized the depth of social analysis in 'Eterno feminino,' and he cited the poem as an example of '...la mejor manera de hacer ver con claridad el fondo del alma' (cited in Utt 1988).⁴² Clarín returned to Araújo's use of the Portuguese 'soul,' a trope that clearly inspired him to review Araújo and later Portuguese poets. In fact, Clarín closed his review by congratulating Araújo for inspiring him. He wrote that *Lira íntima's* verses '...me han hecho sentir ese estremecimiento que sólo produce la presencia real del dios. Por muchas estrofas de este libro, *Deus passus est*' (cited in Utt 1988).⁴³ Therefore, Clarín interpreted Araújo's lyrical use of *saudade*, a traditional Portuguese poetic motif, as a challenge to the prevailing downfall of the genre, defending the potential social impact of lyric poetry – if used properly as a vehicle for deeper criticism and protest.

Lira íntima opened Clarín's eyes to Portuguese lyric poetry. In his review, he promised to discuss Araújo's verse in a more comprehensive critical work later (cited in Utt 1988).⁴⁴ Although he never published this work, Clarín's commentaries about *Lira íntima* demonstrated the collection's importance for

⁴² Utt, p. 31.

⁴³ Utt, p. 33.

⁴⁴ Utt, p. 33.

understanding literature's social function in the period. In fact, using his review of *Lira íntima*, Clarín attempted to revive an underappreciated social protest voice – the lyric poem – in the Iberian Peninsula. His early reading of Araújo also inspired him to delve more deeply into the works of Antero de Quental, Guilherme de Azevedo, Guerra Junqueiro, and Eça de Queirós in the 1880s and 1890s, which would have ripple effects in the Spanish reception of Portuguese literature for decades to come.

Works Cited

Alas, Leopoldo (Clarín). "Literatura extranjera /*Lira íntima*/ Poesías portuguesas de Joaquín de Araujo." *Textos y con-textos de Clarín: Los artículos de Leopoldo Alas en "El porvenir"* (Madrid, 1882). Roger L. Utt., ed. Madrid: Istmo, 1988.

Araújo, Joaquim de. *Lira íntima*. Lisboa: Horas românticas, 1881.

Araújo, Joaquim de. *Visões do Quixote*. Genoa: Pellas, 1905.

Lourenço, Eduardo. "De España y de Portugal como literatura." *Revista de Occidente* no. 163 (1994): 5-18.

Peixoto, Jorge. *O epistolário de Joaquim de Araújo existente na Biblioteca Marciana, de Veneza*. Coimbra: U of Coimbra, 1973.

Rodrigues, Urbano Tavares. *Dicionário de literatura*. Ed. Jacinto do Prado Coelho. 2 vols. Oporto: Figueirinhas, 1969-71.

Utt, Roger L., ed. *Textos y con-textos de Clarín: Los artículos de Leopoldo Alas en 'El Porvenir'*. Madrid: Istmo, 1988.

Timothy Snyder
New Haven (USA)

STATEMENT AT THE UN SECURITY COUNCIL'S HIGH-LEVEL MEETING ON THE 75TH ANNIVERSARY OF THE END OF WWII IN EUROPE (8.05.2020)¹

Belarus was the center of the Soviet-Nazi confrontation, and no country endured more hardship under German occupation. Proportionate wartime losses were greater than in Ukraine. Belarus, even more than Poland, suffered social decapitation: first, the Soviet NKVD killed the intelligentsia as spies in 1937–1938, then Soviet partisans killed the schoolteachers as German collaborators in 1942–1943. The capital Minsk was all but depopulated by German bombing, the flight of refugees and the hungry, and the Holocaust. Yet even Belarus follows the general trend. Twenty percent of the prewar population of Belarusian territories was killed during the Second World War. Yet young people are taught, and seem to believe, that the figure was not one in five but one in three.

Exaggeration is not just a post-Soviet or post-communist phenomenon, as the case of Germany reveals.²

Mister Minister,
Excellencies,
Honourable guests,
Ladies and gentlemen,
Friends,

¹ The article is reprinted with the author's permission from:
https://vm.ee/sites/default/files/Estonia_for_UN/Rasmus/statement_by_timothy_snyder_at_the_un_security_counciltds.pdf

² Snyder, Timothy. *Bloodlands*. New York: Basic Books, 2010., p. 404.

Acts of memory cannot change the past, but they can affect the future. When we take a moment, as we do today, to regard the past, we align ourselves with it and we draw a line from our histories towards the future that we are choosing. This means that it is all the more important, when we commemorate, when we regard the past, that we are truthful, rather than propagandistic, rather than self-indulgent. That we are as universal as we can be, rather than national or narrow.

On days like today, if what we say seems appealing to us as individuals or appealing to us as nations, it is very likely not true. Or at least not the whole historical truth. As we commemorate, we need to be truthful; we need to be universal. We need to find a language that is as comprehensible to as many other peoples and as many other people as possible. We need a language that speaks to as much of the world as possible. If we commemorate this way, we start to see, as the previous speakers have already suggested, some general problems of our present that the memory of the war can help us address.

The first of these is the ecological crisis. The era of the 1930s and 1940s, of the Second World War, was still an era of colonial exploitation. It was a time of competition for resources. One way to understand the Second World War, one way to understand the murderous German project for Eastern Europe, is the extension of colonial practices from the rest of the world into Europe itself. The Nazi idea of *Lebensraum*, of living space, was to reject common scientific solutions to ecological problems and instead to embrace demographic ones, to embrace the starvation and murder of others. Many of the worst Nazi crimes, such as the starvation of the city of Leningrad, the starvation of Soviet prisoners of war, flowed directly from this way of seeing the world. This, ladies and gentlemen, is palpably relevant for the 21st century. We are, unfortunately, as the result of climate change, returning to a moment when we face a choice between common scientific solutions or a return to, I am afraid, bloody and persistent competition for limited resources.

A second lesson from the Second World War era has to do, as previous speakers have already suggested, with the current pandemic. The disease poses a technical challenge but also a moral challenge. Eventually, in months or years, technical solutions will be found. Eventually, we will be meeting together in person, instead of by way of these remote technologies. In the meantime, what matters is how we speak to each other and how we treat each other, whether we regard our disease as particular or as a universal challenge. The Second World War is very instructive here. In the 1930s and the 1940s, Nazis, fascists, and others tended to regard disease as something which came from the other. The pandemics of that time, typhus, tuberculosis, influenza, and others, were

blamed by the Nazis on the Jews in particular. This became a reason to gather Jews up in ghettos, this became a reason to watch Jews sicken in ghettos, and finally, an argument for killing them all. In other words, the greatest of crimes that we recall, in the context of the Second World War, has direct connections to the history of the pandemic. This should remind us that how we behave now, how we behave during other pandemic, has implications for our own future.

A third lesson, which is very relevant to Americans, Europeans, and across the global south, is the fragility of democracy. Hitler's Germany was one of only many democracies that failed in the 1920s and 1930s. In the 1920s and 1930s, it was the failure, not the success, of democracy, which was characteristic. More than that, Hitler's Germany, thanks not only to power but also to ideology, set the tone in Europe and in much of the world in the 1930s. Even before the war had begun, much of Europe, statesmen but also peoples, had made some kind of compromise or other with Hitler. And so, even as we recall German war crimes, even as we recall the starvation, even as we recall the Holocaust and the war itself, we should also remember that the rise of the far-right and the temptation to compromise with extreme leaders was present across the European continent at the time. It is important to remember that not only Germany moved in a certain direction but much of Europe and much of the rest of the world.

It is also important to remember a certain set of specific facts about how the Second World War has begun. The most important compromise with Hitler came not from the Far Right but from the Soviet Union. Naturally, we commemorate the end of the war, the end of a particular kind of suffering. Yet historians will also insist that we must remember the beginning of the war. The war began with cooperation between Nazi Germany and the Soviet Union: the Molotov-Ribbentrop pact of August 1939, the joint invasion of Poland, the Treaty on Borders and Friendship of September 1939. The war began not in 1941 but in 1939, when the Soviet Union joined Nazi Germany in the invasion of much of Eastern Europe. This means that until 1941, the Soviet Union was assisting Nazi Germany as it made war in Scandinavia, in the Low Countries, against France, and against Great Britain. The Red Army switched sides in 1941, when Germany invaded the Soviet Union. From that point forward, the Red Army took more casualties than any other army, and Soviet citizens, especially Jews, captured Red Army soldiers and the inhabitants of Belarus, Ukraine, and Western Russia suffered horribly, unfathomably, under German occupation.³ We remember

³ Belarusians are immensely grateful to Prof. Snyder for his extensive and excellent historical writings about Belarusian sufferings during WWII. I would like to add here a part of family story. My uncle and aunt, ethnic Belarusians, were snatched from their mother at the age of two (Sasha) and

that and should remember it, as we recall the end of the Second World War.

But we must also remember that the end of the Second World War, if we date it to May of 1945, is a date which means different things to different people. At the end of the Second World War, the Soviet Union reclaimed the territories that Hitler granted in the German-Soviet agreements of 1939.⁴ This means that sovereign States such as Lithuania, Latvia, and Estonia again lost their sovereignty at the end of the Second World War. It means that a communist system was extended throughout much of Europe. For this reason, for many Europeans, the end of the war cannot be neatly contained by the date of May 8th or May 9th, 1945. The end of the war is something that still needs to be discussed.

Ladies and gentlemen, excellencies, every country has a distorted memory of the war. Mine included. Americans vastly overstate their contribution to the end of the war and they vastly understate the popularity of far-right ideas and the antisemitism in their own country at the time. For this very reason, it is important to see the difficult truths, as well as the easy truths, when we commemorate. The truth about the past can become a language of reconciliation. Indeed, it is the only language of reconciliation. The truth about the past can help us see ourselves better; and if we see ourselves better, we have a chance to see the general problems as well as the particular experiences. As we confront general problems such as pandemic and ecological crisis, problems that were very familiar 75 years ago, we need the truth about the past, to have a chance of creating a better future. Thank you very much for your attention!

seventh months (Larysa) by German doctors, who did experiments with the children at the “medical” laboratory near Choiniki, their home place. Sasha and Larysa were returned to their mother eight months later. Sasha had a heart attack at the age of 48, Larysa has been in poor health ever since childhood. They were not victims of the Holocaust as my Jewish part of the family was but their sufferings should be remembered; comment by Z. Gimpelevich.

⁴ We should respectfully note here that Stalin’s USSR, once again, “shared” a significant part of historic Belarus with Poland, Lithuania, and Russia proper. His government followed into footsteps of Lenin’s government, which changed Belarusian borders in 1921 (The Treaty of Riga between Soviet Russia and Poland.); comment by Z. Gimpelevich.

Joyce E. Boss
Wartburg (USA)

CURATING EPIPHANY: NOTES TOWARD A PEDAGOGY OF PILGRIMAGE

In August 2011, on my first attempt to walk part of Japan's Kumano Kodo pilgrimage route, I set out on my day's hike early in the morning and became hopelessly lost within an hour. I did not begin at the actual starting point of the Nakahechi Route (one of several routes that converge on the three great shrines of this pilgrimage), as walking that entire way properly would have taken several days. For this initial excursion, I had scheduled only one full day flanked by two half-days. I intended to get my feet wet, as it were (it did rain heavily later that day), and scout the possibility of bringing college students to this part of Japan. By then, I had taught my three-week Japan travel course several times and was looking to include a day or two of walking one of Japan's pilgrimage routes on the next iteration. The Kumano Kodo seemed an excellent opportunity: a fabled mountainous pilgrimage network with over 1,000 years of history accessible from Osaka by a combination of trains and public buses, with bookings at guesthouses conveniently available via travel agents and online websites. In hindsight, I am chagrined at my naivete — at my age — in assuming that all would go smoothly if the planning was thorough; pilgrimage, after all, is not a plan but a process.

I had arrived in the late afternoon the day before. The public bus had dropped me in a valley in the stunningly beautiful mountains in the Kii Peninsula center. I recall the vivid quiet, its quality concentrated by the surrounding slopes, broken only by birdsong and wind. My elderly guesthouse hosts were kind and hospitable. The house itself was old and expansive in the traditional Japanese style, with windows and sliding doors open to encourage air circulation in the warm August heat. I seemed to be the only guest, and although I was quite happy to be there, it did occur to me later that night — as I tried to fall asleep — that the circumstances were reminiscent of the setup for numerous Japanese ghost stories.

Very early the next morning, my host drove me to a nearby Oji shrine (one of many subsidiary shrines on the Kumano Kodo), an excellent place to begin that full day's walk. Excited and gratified that I was, at last, a sojourning pilgrim, I followed the pathway while carefully checking the comprehensive guide maps for directions and landmarks. But I soon reached a fork in the path which didn't appear on the map. I made my best calculation and set off on the route that seemed wider and better marked – only to find that it soon became narrow, and then entirely indistinct, necessitating a fair bit of hopeful scrabbling on the edge of a steeply sloped ravine. No problem, I thought, I'll turn around and retrace my steps; but that too proved difficult, as any hint of a marked way behind me seemed to have disappeared. Now overcome by panic, I began to fret desperately – and was saved only by the faint but welcome sound of a motor vehicle driving through the nearby mountain pass, which meant I was relatively close to the one major highway in the area. Twenty or so minutes later (it felt much longer than that), I came crashing through the underbrush, dusty and sweaty, and found that I had emerged by the roadside, miraculously within the eyesight of a bus stop. There I sat and waited close to two hours until the next bus – the thickening sound of its engine heralding its approach – arrived, right on schedule per the rusted metal signboard marking the stop (this was Japan, after all). I boarded this air-conditioned quotidian marvel, took a seat, and exhaled.

I was somewhat embarrassed by this ignominious 09:30 AM conclusion to my first day as a walking pilgrim. However, I was also very relieved that, at least, I was not leading a group of students whose enthusiasm for my failure would have transformed into disappointment, perhaps even pity for their hapless teacher. That was my epiphany that day: even professors – especially professors – need to be reminded not only of their limits but even more so of the assumptions that underlie their assurance in their own mastery.

“Pilgrimage” has typically been defined through a religious lens. My own approach, especially in teaching, is informed both by my experience in myth and folklore studies (especially on popular culture fandom pilgrimage) as well as landscape studies and looks at the ways in which pilgrimage as experience is constructed along the dynamic intersections between landscape, lore, and the embodied – and sensory – the subjectivity of the sojourner.¹ From the perspective of myth studies, the convenient overlap between the pilgrim's journey's

¹ For relatively recent redefinitions and approaches to pilgrimage, see: Coleman, Simon, and John Eade (eds.). *Reframing Pilgrimage: Cultures in Motion*. New York: Routledge, 2004., and Rodríguez del Alisal, Maria, Peter Ackermann, and Dolores P. Martinez (eds.). *Pilgrimage and Spiritual Quests in Japan*. New York: Routledge, 2007.

structural arcs and the well-worn trope of the hero's journey allows an avenue of inquiry that is accessible and engaging for undergraduate students. Indeed, while pilgrimage has long been a standard topic in religious studies curricula, there are now classes on pilgrimage – some including travel, or in the language of pedagogy, an experiential component – offered by departments in a broad variety of disciplines.

This trend indicates, I would argue, not only a broadening or perhaps renewed focus on lived spirituality (broadly defined) as a crucial component of human experience but also of the crisis-spurred urgency in the Anthropocene era of reevaluating the relationship between humans and our environment, which has become perhaps *the* crucial subject of urgent inquiry and activism in our age, especially for younger people. As the totality of the pilgrimage experience engages mind, body, and spirit – or, put another way, cognition, embodiment, and emotion – it is the perfect subject for a cross-disciplinary college course during this current era.

But can the topic of pilgrimage in its totality actually be taught successfully or even satisfactorily? The academic component comports easily to the standard parameters of college classes (e.g., having students learn and write about historical and religious contexts, geographical particulars, and cultural constructs). It lends itself just as easily to the production of the usual artifacts that signal legitimate undergraduate academic work: journals, reflections, essays, papers, presentations. However, the essence of the pilgrimage experience is not simply cognitive but deeply personal and idiosyncratic, and by its nature exceeds the parameters of language, the currency of academic work. What does this mean for those who wish not to teach *about* pilgrimage but to *teach pilgrimage*? Is this possible? Is a pilgrimage course experience antithetical to the pilgrimage experience? Can epiphany be curated by teachers for students?

Of course, not all pilgrimage-shaped experiences are profoundly spiritual. Tourism has always existed side by side with religiosity in pilgrimage, and there is no clear demarcation between touristic and spiritual pilgrimage. Indeed, the very infrastructure of touristic pilgrimage as it has developed over time in many places around the world makes possible the logistics of academic pilgrimage experiences that are not only doable but appealing: safe, relatively well-maintained trails; strategically located establishments offering refreshments, meals, and lodging; a spiritual site that serves as a focal point for both the physical and metaphysical journeys; and, not least of all, the availability of items (“merch” in today’s parlance) that can serve simultaneously as a treasured memento, hero’s boon, and cool souvenir.

Indeed, these characteristics are present in abundance for the sole two pilgrimage routes recognized by UNESCO as World Heritage sites: the Camino de Santiago in Spain and the Kumano Kodo in Japan. Their respective representatives entered into a sister pilgrimage agreement in 1998. The public information and literature for both sites – particularly the Kumano Kodo – highlight this relationship and travelers' ability to attain "dual pilgrim" status (and receive a certificate) by verifying, via officially stamped booklets, their completion of specific core legs of both routes. There is even a "dual pilgrim" logo, depicting the Camino's scallop shell juxtaposed with the *yatagarasu* (the three-legged crow). The logo serves as a divine messenger of the Kumano Kodo, that features prominently on pamphlets, websites, and promotional materials of the Tanabe City Kumano Tourism Bureau.²

As it happens, my late colleague Maria Paula Survilla and I both taught separate pilgrimage-related travel courses at our college³ over a number of years: hers on the Camino de Santiago and mine on the Kumano Kodo. We gifted each other mementos – ranging from kitschy to sacred, sometimes both – from our travels and shared stories of both the perils and joys of teaching pilgrimage to college students. We half-jokingly observed that if our student-pilgrims exemplified the hero-seeker archetype, we as instructors must function as shaman-priests, mediating between the rarefied realm of transcendent knowledge on the one hand and that of blistered feet and culture shock on the other. While our academic areas were different (hers in anthropology, mine in literary studies), the expansive multidisciplinary nature of pilgrimage studies allowed our different disciplinary paths to converge and the two of us to forge a scholarly and pedagogical kinship that inspires me still.

Among the focus areas in my current exploration of ways to broaden the scope for studying and teaching pilgrimage is the intriguing and vital relationship between pilgrimage and soundscape. The relationship between pilgrimage and landscape and how the two inform and construct one another continues to be a fruitful and critical area of inquiry. However, the more ephemeral sonic component of pilgrimage – as both a visceral element of the embodied pilgrimage experience and a complex complement to the landscape – is surely equally

² See, for example, Tanabe City. Kumano Tourism Bureau. *Kumano Kodo Official Guide: Pilgrimage to Japan's Spiritual Origins*. Japan: Tanabe City Kumano Tourism Bureau, 2018.

³ I should note the uniqueness of a small liberal arts college in the U.S. offering both travel course opportunities for its students for both the Camino de Santiago and the Kumano Kodo.

significant. Pursuing this avenue of inquiry calls us to develop a language, a lexicon within but also beyond academic discourse, of the ephemeral.

These explorations in my current academic and pedagogical work take their cue from the foundational work of two scholars in particular: first, that of Survilla, whose expertise in ethnomusicology informed her extensive body of work in the confluence between music, sound, culture, memory, and identity;⁴ and the other being the work of Louis Chude-Sokei, whose groundbreaking scholarship in the cultural nexus of the African Diaspora addresses the crucial role of music as cultural production,⁵ and whose new Echolocation Project interrogates the intersections between history, memory (and active memorialization), and soundscapes as evoked by “found” sound recordings taken at specific locations associated with epistemic trauma, such as Nürnberg.

The sonic element of the pilgrimage experience lies not only in *what* is heard but *how* it is heard and *why*. Sound can form and travel and be perceived and received differently under numerous variable factors, mutable and persistent: landscape and topography; environmental conditions such as weather and humidity; and seasonal variations in the microenvironmental flora and fauna; and nearby bodies of water. We may even say that pilgrimage’s embodied experience invites epiphany and creates *Epiphone* – which might manifest as the unexpected sound of a not-too-distant vehicle on a motorway in a remote mountainous area.

A postscript to the story I began: the magnificent bus transported me in less than 45 minutes to Kumano Hongu Taisha grand shrine, the Kumano Kodo pilgrimage tradition’s focal point, the destination to which I had planned to walk over the day. Later that afternoon, the darkening clouds unleashed a pouring deluge of rain, and I took refuge in the Kumano Hongu Heritage Center, a spacious and (then) new visitors’ center and educational facility situated across the road from the shrine complex. The rain’s sound resonated from above the ceiling and beyond the walls, delineating via sonic presence the boundary between interior and exterior, dry and wet, enclosed and exposed, culture and wilderness. As I was leisured among the artifacts, informational placards, and scale topographical models, I came to the display featuring the story of the

⁴ See, for example, Survilla, Maria Paula. *Of Mermaids and Rock Singers: Placing the Self and Constructing the Nation through Belarusian Contemporary Music*. New York: Routledge, 2002.

⁵ See, in particular, Chude-Sokei, Louis. *The Sound of Culture: Diaspora and Black Technopoetics*. Middletown: Wesleyan University Press, 2015.

famed poetic exchange between the poet Izumi Shikibu (b. 976?) and the deity of Kumano Hongu Taisha. This account was first rendered in a poetry collection dated 1349 and has since featured prominently in this pilgrimage's lore. As the story goes, Izumi Shikibu had at last reached the outer precincts of the shrine, only to begin menstruating the evening before her final approach. Ordinarily, in the tradition of most shrines, this would have meant that she could not enter the sacred grounds and, at long last, offer prayer to the deity. However, as the story goes, the deity appeared to her in a dream that night. It signaled that her condition was not a hindrance — a remarkably emphatic (and early) indication of the Kumano religion's inclusiveness. The oft-cited account of this exchange is translated thus:

When Izumi Shikibu visited Kumano, she could not present her offering to the deity because of her [monthly] obstruction. She recited a poem:

The sad, drifting clouds
of my body
trail the sky, unlifting,
now obstructing the moon.
How sad!

It is said that in her dream that night, [the Kumano Deity] recited this poem in reply:

By my nature
I am a god
who mingles with the dust.
What could bother me
about the monthly obstruction?⁶

Hearing the muffled sound of rain that afternoon, grateful for the climate-controlled interior, reading the informative placards, reflecting on the roots of that pilgrimage that are as deep as the mountain gorges, with the dust of my morning's truncated walk on my shoes still a visible reminder of my failure — this evocative story stopped me short.

Since then, on subsequent successful sojourns leading classes, I have found that many of my students are also struck by this story when we visit the ex-

⁶ Tsugita Kasumi and Iwasa Miyoko (eds.). *Fūga wakashū*. Tokyo: Miyai Shoten, 1974. Quoted in Kimbrough, R. Keller. *Preachers, Poets, Women, and the Way: Izumi Shikibu and the Buddhist Literature of Medieval Japan*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.

hibition hall after our daylong walk – up and down slopes, descending into and climbing out of hamlets, along and over rivers and creeks, the pathway shifting between stony and smooth, wending among the dense stands of tall cryptomeria pines, to reach the main shrine. But they are also responsive to many other elements, keenly sensitive to many things I am unaware of until they share their reflections. Such experiences are always, for each sojourner, dynamic dialogue between the abiding and the ephemeral, and success comes in many forms. My own experiences have taught me that teaching pilgrimage can be another way of doing pilgrimage, and any epiphany I might curate is, in the end, my own.

François Masclanis
Toulouse (France)

LE TOURISME : ENTRE MOBILITÉ ET IMMOBILISME, SPATIAL ET ORGANISATIONNEL

*Pour Maria-Paula Survilla,
"Pauli",*

*En souvenir de tant de merveilleux échanges
d'amitié, de rires, de joies, de peines parfois, de
tout ce qui fait la vie.*

*Tu trouveras ci-joint quatre citations qui parlent
toutes de toi, rendant hommage à toutes tes
cultures, biélorusses, espagnoles, anglo-saxonnes
et françaises, et en postface quatre extraits de
textes de chansons, pour un hommage, cette
fois-ci, plus ethnomusicologique.*

*Au plaisir de te revoir, un jour, quelque part, pour
effacer toutes nos tristesses dans un grand éclat
de rire.*

François

*La peinture est une fenêtre par laquelle
je pouvais m'envoler dans un autre monde
(...) Si toute vie va inéluctablement vers sa fin,
nous devons, durant la nôtre, la colorier
avec nos couleurs d'amour et d'espoir.*

Marc Chagall

Toda la vida es sueño, y los sueños, sueños son.

Pedro Calderón de la Barca

*All the world's a stage,
And all the men and women merely players;
They have their exits and their entrances,
And one man in his time plays many parts...*

William Shakespeare

*C'est une chose étrange à la fin que le monde
Un jour je m'en irai sans en avoir tout dit
(...) Je dirai malgré tout que cette vie fut belle.*

Louis Aragon

Préambule

Ce projet de recherche sur le secteur touristique a été initié avant la crise pandémique du Covid 19. Tel qu'il est présenté ici, il n'est donc pas exempt d'évolutions prospectives majeures, pour tenir compte des mutations à venir, évidemment conjoncturelles pour l'année 2020, mais aussi structurelles pour les décennies prochaines.

Introduction

Le tourisme est un secteur économique polyvalent et complexe aux caractéristiques et aux définitions multiples. Selon l'Organisation Mondiale du Tourisme, ce secteur regroupe « les activités déployées par les personnes au cours de leurs voyages et de leurs séjours, dans des lieux situés en dehors de leur environnement habituel pour une période consécutive qui ne dépasse pas une année, à des fins de loisirs, pour affaires et autres motifs non liés à l'exercice d'une activité rémunérée dans le lieu visité ».¹ Cette définition large peut être affinée par le partage du secteur en quatre segments distincts : tourisms de loisir, de santé, tourisme culturel et tourisme d'affaire. Mais, quel que soit le segment concerné, la caractéristique commune à chaque type de tourisme est le voyage. En cela, la mobilité spatiale est l'essence même de ce secteur, puisque tous les types de tourisms ont en commun un déplacement hors du lieu de résidence habituel. Ce secteur présente également de fortes dynamiques organisationnelles, de par sa croissance continue, sa forte présence dans l'économie mondiale, et la multiplicité des offres qu'il propose.

I. Le tourisme : entre mobilité et immobilisme spatial

La mobilité spatiale du secteur du tourisme va naître et croître tout au long du XXème siècle : le développement des moyens de transport et des NTIC, l'instauration des congés payés dans des pays comme la France, la démocratisation d'une culture des loisirs. Ces aspects novateurs vont transformer profondément la nature même du secteur. D'un marché de luxe réservé aux classes sociales aisées, il est devenu un marché de production et de consommation de masse : en 1960, on recensait 69,3 millions de touristes dans le monde, pour des recettes totales de 6,9 milliards de dollars². En 2010, on atteint le chiffre de 940 millions de touristes internationaux, pour des recettes globales atteignant 919 milliards de dollars. En 2019, l'OMT a enregistré 1,5 milliard d'arrivées de touristes internationaux, pour un montant total de 5,35 milliards de dollars / jour, soit près de 2000 milliards de dollars annuels.³ La fréquentation touristique atteint même les trois milliards d'individus, si l'on prend en compte les flux touristiques purement nationaux.⁴

¹ Organisation Mondiale du Tourisme, « Compte satellite du tourisme : recommandations concernant le cadre conceptuel », Rapport des Nations Unies, 2001.

² Organisation Mondiale du Tourisme, « Rapport annuel », 2010.

³ Organisation Mondiale du Tourisme, « Rapport annuel », 2019.

⁴ Ibid.

Spatialement, le tourisme touche maintenant tous les continents : l'Afrique, les Amériques, l'Asie orientale et pacifique, l'Europe, le Moyen-Orient, l'Asie du sud.

Cette mobilité géographique accrue, n'est d'ailleurs pas que quantitative : d'un point de vue qualitatif de mobilité sociologique, toutes les classes sociales ont maintenant accès au secteur touristique, à la fois grâce à une croissance du temps disponible à consacrer aux loisirs (exemple des 35 heures en France), et à la multiplicité des prestataires (5000 agences de voyages en France), et au développement de tous types d'offres qui mettent le tourisme à la portée de tous. Ainsi, en décembre 2011 en France, si 51 % des cadres et professions intellectuelles supérieures sont partis en vacances contre seulement 18 % des ouvriers, ceux-ci ne sont pas très éloignés de l'ensemble des français qui ont un taux de départ, toutes professions et catégories sociales confondues, de 26 %, et un taux d'intention de départ de 22 % en février 2012, et de 17% en mars 2012.⁵ Huit ans plus tard, les chiffres restent comparables.⁶

Mais les flux touristiques nationaux et internationaux ne touchent pas l'intégralité des 194 pays officiellement recensés dans le monde : trois zones essentielles, les Amériques, l'Europe et l'Asie représentent à elles seules 94,4 % du tourisme mondial, et cinq pays (France, Espagne, Etats-Unis, Italie et Chine) comptent pour un quart du tourisme international en volume, et un tiers des recettes générées par celui-ci.⁷ En 2018, 12 pays issus de 3 continents, l'Amérique du Nord, l'Europe et l'Asie, représentent plus de 50 % des flux de tourisme dans le monde.⁸

Cette mobilité spatiale doit donc être fortement relativisée : en tant que pays émetteurs et récepteurs, les Etats Unis et l'Europe dominent le secteur (70,8 % de l'ensemble des flux touristiques dans le monde depuis les dix dernières années). De plus, le tourisme intra-régional reste très important : 70 % des voyages s'effectuent entre pays d'un même continent. Et, si l'on affine cette donnée par spécialisation intra-géographique, le constat est encore plus clair : pour chaque pays, les mêmes régions sont visitées chaque année par les touristes nationaux et internationaux. L'exemple le plus flagrant de ce fait est le tourisme littoral de type balnéaire, qui avec près de 50 % de tous les flux touristiques mondiaux reste la destination dominante. Cette spécialisation n'est pas que macro-géographique, elle touche également toutes les formes de

⁵ INSEE, « Tableau de bord du tourisme », DGCIS, Février 2012.

⁶ Ibid., 2019.

⁷ Organisation Mondiale du Tourisme, « Rapport annuel », 2010.

⁸ UNWTO « Faits saillants OMT du tourisme édition 2018 ».

tourisme, qu'ils soient urbains, ruraux, de montagne, qu'ils soient de loisirs ou culturels : depuis dix ans, en moyenne, 561 millions de touristes sur 940 millions au total, n'ont visité que 50 sites dans le monde, dont la moitié sont des parcs d'attraction, et dont 19 se situent sur le seul territoire américain. La France, par exemple, n'a que 6 sites classés parmi les 50 premiers, tous à Paris ou en région parisienne. Cette spécialisation et cette normalisation des flux touristiques est encore plus flagrante avec l'exemple précis d'une des premières destinations touristiques mondiales, Disneyland : Les quatre premiers sites d'attraction du groupe Disneyland dans le monde, représentent à eux seuls 8,8 % de part de marché du tourisme depuis dix ans. Ils font ainsi mieux que les 10 premiers musées du monde, qui ne représentaient eux, et ce dès 2009, que 8,2 % des flux mondiaux.⁹

Ainsi, nous sommes face à un paradoxe : si le tourisme est bien mobile spatialement par essence, il devient immobile dans sa pratique de masse. Le secteur va continuer de croître dans le temps : plus d'1,5 milliard de touristes par an sont espérés à l'échéance 2020 par l'Organisation Mondiale du Tourisme.¹⁰ Il va continuer de croître dans l'espace : tous les continents doivent connaître une hausse de leurs flux touristiques. Mais, cette croissance en volume cache une dynamique très faible sur l'organisation spatiale de ces flux, qui géographiquement, restent cantonnés à quelques régions, quelques pays, et quelques sites dominants.

II. Autres facteurs d'immobilisme

Les entreprises touristiques sont apparemment très bien positionnées : elles sont sur un marché en forte croissance en volume et en valeur. Peu de secteurs économiques peuvent escompter une croissance de leur clientèle, de près de 50% en volume, dans des prévisions à dix ans. En valeur, le tourisme qui représente déjà 12% du PIB mondial en 2010, connaît une évolution également impressionnante : les recettes internationales qui représentaient 6,7 milliards de dollars en 1970, cumulent à 919 milliards de dollars en 2010, avec une augmentation de 4,7 % par rapport à 2009.¹¹ L'Organisation Mondiale du Tourisme prévoit même une potentialité de 2600 milliards de dollars à l'horizon 2020.¹²

⁹ Magazine du Tourisme, « Les sites les plus visités au monde », 26 février 2009.

¹⁰ Ce chiffre est évidemment, conjoncturellement, remis en cause par la crise sanitaire contemporaine.

¹¹ Organisation Mondiale du Tourisme, « Les faits saillants » Rapport annuel 2011.

¹² Organisation Mondiale du Tourisme, « Rapport annuel », 2010 et UNWTO « Faits saillants OMT du tourisme édition 2018 ».

Mais le secteur touristique reste confronté au même problème de spécialisation internationale : sur les 852 milliards de dollars générés par le secteur en 2009, près de la moitié (413 milliards, soit 48,5 %) ne concernent que le continent européen. Et, sur ce continent, seuls cinq pays (France, Espagne, Italie, Allemagne et Royaume Uni) représentent une part significative des recettes du secteur. Au niveau international, trois pays à eux seuls, les Etats-Unis, la France et l'Espagne, concentrent 23 % des recettes mondiales¹³ en 2009, et près de 25 % en 2018.¹⁴ De fait, près de 60 % de celles-ci ne concernent qu'une quinzaine de pays seulement. La mobilité économique du secteur tourisme est donc elle aussi assez faible, l'essentiel des profits et donc des investissements et des emplois se faisant sur peu de pays et/ou de régions.

On constate également une restriction dans la mobilité temporelle du tourisme international : la demande étant saisonnière par essence (fêtes religieuses, vacances scolaires, jours fériés), les professionnels du tourisme tendent à proposer des offres similaires, pour tous types de destinations. Sports d'hiver pour les vacances de Noël et de février, sur trois destinations essentielles : les Etats-Unis, la France et l'Autriche, et au sein de ces trois pays sur peu de sites différenciés. La recherche de l'héliotropisme en été, draine l'essentiel des ressources touristiques en volume et en valeur sur les mêmes espaces maritimes, et surtout sur une seule période de deux mois : juillet et août.

Il existe enfin une contrainte dans la mobilité géopolitique du secteur : en effet, celui-ci étant très sensible aux externalités positives et négatives (santé, sécurité, climat, évolution des prix et des taux de change, risques politiques, sociaux, sanitaires, naturels), la géographie et l'originalité des offres proposées est réduite : le touriste privilégie chaque année les mêmes types de destinations, aux offres éprouvées et rassurantes. Le tourisme reste avant tout un loisir, et les déterminants sociologiques et psychologiques des consommateurs restent stables : le repos, la tranquillité, la sécurité et la recherche du bien être, sont les facteurs essentiels recherchés par les touristes.

III. Dynamisme et immobilisme organisationnel

L'activité touristique mondiale connaît donc une forte concentration spatiale, économique et temporelle de la part des consommateurs. Les entreprises liées à cette activité, se voient alors dans l'obligation de produire des offres cohérentes liées à cette demande spécifique. Les demandes étant similaires

¹³ INSEE, « recettes du tourisme international », 2009.

¹⁴ INSEE, « recettes du tourisme dans le monde », 2018.

géographiquement, temporellement et économiquement, les entreprises se retrouvent donc dans une situation de quasi monopsonie : les attentes des consommateurs forment en quelque sorte une seule demande globale, ce qui fausse la concurrence de marché. Seules quelques destinations, pour seulement quelques périodes dans l'année, et à des tarifs similaires, vont satisfaire les attentes des touristes. Une dynamique de différenciation de l'offre est alors très difficile à mettre en place. Dès ce moment, la nécessité de constitution d'oligopoles devient alors majeure : la concurrence devient inopérante, et la réalisation de grands groupes mondiaux homogènes paraît plus rationnelle : « Ainsi, la mondialisation contraint les entreprises touristiques à se regrouper. Le secteur du tourisme n'échappe pas à cette règle et l'on voit depuis quelques années ce phénomène de concentration de grands groupes (cas des agences de voyages, des tour-opérateurs et des établissements hôteliers) ». ¹⁵

La profession semble être donc passée d'une stratégie délibérée, « résultant de la volonté et des intentions des gestionnaires, à une stratégie émergente, « tributaire des conditions internes et externes auxquelles sont soumises les entreprises ». « La stratégie devient alors le cumul des actions prises et des routines qui façonnent la destinée des entreprises ». ¹⁶ On retrouve alors, en interne, le concept de « bureaucratisation des activités de l'entreprise » décrite par Mintzberg, en 1994, ¹⁷ qui d'une certaine façon sclérose l'innovation dans ce secteur spécifique.

L'analyse statistique contemporaine corrobore d'ailleurs ces données :

- les agences de voyages traditionnelles souffrent fortement d'un manque de croissance et de fréquentation, et ce phénomène n'est pas récent : en France, de 2000 à 2004, le chiffre d'affaires de celles-ci avait déjà baissé de 18 %, sur un marché pourtant en croissance de 3 à 5 % par an ¹⁸. Leur nombre a également évolué à la baisse (5700 agences en France en 2005, contre 5000 en 2010), et 4.800 en 2016. ¹⁹ Et, si 80 % des personnes interrogées reconnaissent la valeur ajoutée des agents de voyages, seulement 45 % d'entre eux sont prêts à payer leurs prestations de 1 % à 10 % plus cher. De plus, de façon conjoncturelle,

¹⁵ Haddad N., « Les déterminants du choix stratégique des entreprises touristiques », Université de Tunis El Manar - Master 2005.

¹⁶ Sabourin V., *L'industrie touristique : stratégie concurrentielle des entreprises*. Editions PUQ (Presses de l'Université du Québec), Collection Tourisme, 2000. P. 6.

¹⁷ Mintzberg H., *The rise and fall of strategic planning*, Simon and Schuster, 1994.

¹⁸ KPMG, Itac, Odit-France, « Rapport sur l'avenir des professions du tourisme », septembre 2005.

¹⁹ INSEE, « Chiffres du tourisme », Edition 2016.

face à la crise économique actuelle, les touristes nationaux privilégient les destinations domestiques. Or, si 58 % des clients ont recours aux agences pour un séjour à l'étranger, seulement 8 % le font pour un séjour en France.²⁰ Le rôle et la fonction même des agences de tourisme, en tant que distributeur privilégié de prestations, est donc remis en cause. Une réelle dynamique organisationnelle innovante pour ces acteurs généralistes, semble difficile à mettre en œuvre.

- Les tour-opérateurs ont eux connu un mouvement très important de consolidations : en 2005, 30 voyagistes représentaient 80 % du marché en France. Ils ne sont plus que 24 dès 2011 à représenter 100 % du marché. La concentration et l'homogénéisation de l'offre, est ici aussi flagrante.

- En ce qui concerne l'offre disponible, il n'existe que 300 groupes hôteliers à travers le monde. Et, si le premier groupe hôtelier est britannique (InterContinental Hotels Group), 8 des chaînes hôtelières qui forment le top 10 mondial, sont américaines. Le modèle ethnocentrique est alors privilégié dans le mode de développement des activités. La dynamique organisationnelle, là aussi, paraît faible, car « La plupart des groupes hôteliers ont revu à la baisse leurs objectifs de développement. [De plus], la faiblesse actuelle de plusieurs groupes hôteliers ou des fonds d'investissements propriétaires devrait conduire à des opérations de restructuration ».²¹ Les facteurs d'innovation paraissent, ici aussi, faibles, dans la mesure où les investissements sont limités, et où l'offre tend à se restreindre dans sa diversité.

IV. E-tourisme : un dynamisme novateur

La dynamique la plus importante pour le développement du secteur du tourisme, est spatialement virtuelle : il s'agit de l'e-tourisme. Ce nouveau moyen d'utilisation des achats des consommateurs pour le secteur spécifique du tourisme, représente aujourd'hui 46% de tout le commerce en ligne, toutes activités confondues.

Si l'on prend l'exemple français, en ce qui concerne les ventes de produits touristiques proprement dits, la moitié des français (51 %) partis en vacances en 2009 ont préparé leur voyage sur internet, et 69 % d'entre eux ont même acheté leur séjour par ce biais, soit 35 % du total des vacanciers français. Ce chiffre est passé en 2020 à 72 %.²² Internet devient même un passage obligé pour

²⁰ INSEE, « Fiches thématiques. Les déplacements des français », Le tourisme en France, Edition 2008.

²¹ MKG Hospitality, « 15ème classement hôtelier mondial des groupes hôteliers et de leurs enseignes », Juin 2009.

²² Résa Conseil, « Tendances e-tourisme et marché voyageur en 2020 : études et chiffres clefs ».

les consommateurs fidèles aux agences de tourisme : ils sont 91 % à s'informer sur internet avant de se rendre en agence. De plus, les modes de transport les plus utilisés pour les voyages lointains, l'avion et le train, font l'objet d'un taux de réservation de 62 % pour l'aérien et de 37 % pour le ferroviaire. En tout état de cause, seuls 8,4 % des internautes français déclarent ne pas consulter les e-voyagistes pour leurs voyages.²³

Le potentiel de progression du secteur est tout à fait important, de l'aveu même des professionnels : les agents de voyages sont persuadés qu'internet va continuer à influencer fortement le marché du tourisme, aussi bien pour la vente de billets de transport (97 % des répondants le pensent en 2009 contre 88 % en 2007), que pour l'offre d'hébergement (88 % contre 61 % deux ans plus tôt) et la location de voitures (78 % contre 53 %). Quant aux agences de voyages, elles sont 89 % à estimer que le média internet modifiera de plus en plus la structure de l'offre et de la demande touristique.²⁴

On peut également noter que 40 % des acteurs touristiques qui diffusent des offres marchandes ne possèdent pas encore leur propre module de réservation en ligne, ce qui représente un réservoir de croissance important pour le marché de l'e-tourisme qui a engrangé 8 milliards d'euros de chiffre d'affaires en 2009 (+15 % par rapport à 2008). Ce chiffre représente auprès des 22 tour-opérateurs générant 85 % du volume d'affaires du marché, 12 % de leur chiffre d'affaires en 2009, contre 10,1 % en 2008²⁵. Une progression supérieure à celle des autres leviers de vente directe. Ainsi, en 2020, la quasi-totalité des opérateurs sont désormais équipés, et ce mode de réservation constitue l'essentiel de leur activité et de leur chiffre d'affaire.

L'e-tourisme représente donc bien un nouveau mode de mobilité spatiale du secteur concerné, mais aussi une innovation en matière d'organisation de l'activité. Spatialement, dans les pays développés, émetteurs essentiels du tourisme mondial, plus de 60 % des consommateurs ont un accès personnel à internet, et ce chiffre est en constante augmentation. Les acteurs du tourisme, agences de voyage, tour-opérateurs et groupes internationaux, se doivent donc de repenser leur structure organisationnelle en fonction de cette nouvelle donne.

Mais l'e-tourisme reste un rouage, un mode de transmission entre émetteurs et récepteurs du secteur. Son potentiel de développement est important, son

²³ Le journal du net, « France : le marché du tourisme en ligne », 12 juillet 2010 et Résea Conseil, « Tendances e-tourisme et marché voyageur en 2020 : études et chiffres clefs ».

²⁴ Cabinet Raffour interactif, « Les nouveaux comportements de la clientèle loisir en agence de voyage », octobre 2009.

²⁵ Le journal du net, « France : le marché du tourisme en ligne », 12 juillet 2010.

influence impose la nécessité d'une réorganisation de l'activité de tous les acteurs, mais il n'est pas un nouveau secteur du tourisme proprement dit. Il permet la continuité et la croissance du tourisme de masse, il facilite l'accès à l'information, permet la rationalisation des productions, mais reste plus un moyen qu'un nouvel acteur formel.

V. Les modes alternatifs : nouvelles dynamiques spatiales et organisationnelles

Les nouveaux modes de mobilité spatiale du tourisme, et ceux qui créent les plus grandes dynamiques organisationnelles, sont à rechercher vers les modes de tourisme dits « alternatifs » : les tourisms « durables » et « responsables », qui sont les formes génériques de tous les modes alternatifs, en fondent les principes essentiels : respecter et préserver dans le temps toutes les ressources d'un territoire, qu'elles soient sociales, culturelles ou naturelles, en contrôlant et en minimisant les impacts négatifs générés par les flux touristiques.

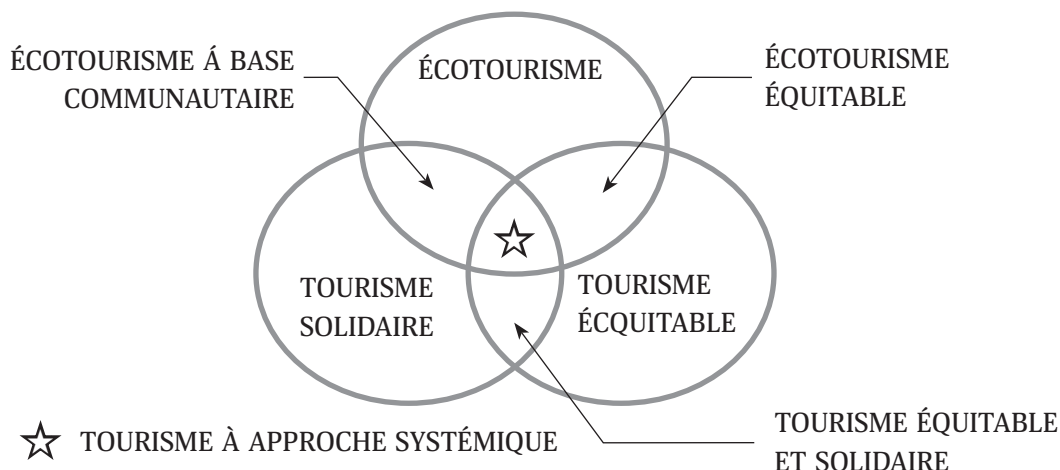
Ces deux grandes formes se subdivisent en de multiples sous-catégories, parmi lesquelles on peut retenir essentiellement les trois formes suivantes :

- Le tourisme équitable qui, sur le modèle du commerce équitable, cherche à agir au niveau des modes de production vers plus de concepts écologiques, vers plus de transparence et de démocratie au niveau des prises de décisions, et qui vise à imposer des rémunérations plus conséquentes au niveau des acteurs récepteurs du tourisme.

- Le tourisme solidaire, plus social, promeut la mise en place de projets ciblés et concrets, avec un aspect participatif fort : implication financière, par exemple, des voyagistes et des touristes, pour la création d'un projet social spécifique dans le pays concerné, impliquant à tous les échelons de l'activité les acteurs locaux les plus défavorisés.

- L'écotourisme lui, comprend deux aspects essentiels : la découverte et le respect de la nature, mais aussi la préservation du patrimoine culturel, avec une dimension éducative forte.

Ces formes alternatives, sont des concepts qui diffèrent essentiellement du tourisme classique de par leur espace de compétence : l'environnement, le social et l'économique sont leurs trois grands critères spatiaux. Le degré de participation des différents acteurs, allant de la simple concertation à une gestion plus active, fonde, lui, la dynamique organisationnelle propre à chaque forme de tourisme durable. Il existe évidemment des passerelles entre toutes ces formes, critères et concepts se complétant et se chevauchant parfois. Il existe égale-

TOURISME DURABLE¹

(On note dans ce schéma la présence supplémentaire du « tourisme communautaire », stratégiquement ciblé sur les impacts économiques et sur le partenariat social avec les communautés locales. « L'écotourisme à approche systémique » lui, cumule les différentes caractéristiques des tourisms alternatifs).

ment, à l'inverse, des oppositions entre ces différentes formes : « préserver » ou « s'impliquer » sont deux concepts antinomiques, qui induisent sur un même espace spatial des modes opératoires de gestion des activités parfois opposés. Mais elles ont toutes en commun d'être des modes qualitatifs, novateurs, qui posent de nouvelles bases éthiques, sociales et économiques au développement de la gestion des activités touristiques.

Ces tourisms alternatifs sont créateurs de nouveaux espaces spatiaux à deux niveaux :

- Dans les pays développés, et dans les pays émergents, en complément des formes de tourisme classique : le tourisme vert, le tourisme naturel, l'écotourisme, sont des pistes de croissance et de développement pour des régions peu fréquentées par le tourisme de masse : Par essence, le touriste alternatif va rechercher des espaces vierges, originaux, authentiques. Les espaces géographiques normalement délaissés, sont alors ici, paradoxalement, un moteur

¹ Charbonneau, J., « Guide d'évaluation des projets éco touristiques dans les pays en développement », Université d'Usherbrooke, Canada, Mai 2008.

puissant d'attractivité. La Commission Européenne décerne par exemple, chaque année depuis 2001, un prix aux destinations européennes d'excellence (EDEN), qui assure la promotion de lieux où la réussite commerciale va de pair avec la durabilité sociale, culturelle et environnementale.

- Dans les pays les moins avancés (PMA), en créant là aussi, de nouveaux espaces de développement spatiaux-géographiques. Ces pays, trop peu dotés en infrastructures de transport et d'accueil, ne proposaient aucune forme réelle de tourisme important. Le développement spatial de zones touristiques devient alors novateur et source de croissance économique et sociale. L'exemple du continent africain est tout à fait probant : il ne reçoit actuellement que 3 % des flux mondiaux de touristes, et seulement 2 % des recettes globales. Le potentiel de développement est donc tout à fait important pour la majorité des 36 pays du continent sub-saharien, classés parmi les pays les plus pauvres de la planète, et qui n'ont souvent pas de facteurs internes constitutifs à une base de développement économique et social. Le tourisme durable pourrait alors être un facteur initiateur de cette croissance et de ce développement. On en trouve d'ailleurs la preuve dans l'évolution récente des statistiques : De 1998 à 2008, le nombre de touristes dans les 49 pays les moins avancés a triplé, et les recettes ont augmenté de 71 %, contre 41 % dans le reste du monde. Quatre pays ont même vocation à sortir de la catégorie des PMA, grâce à ce nouveau moteur qu'est le tourisme durable, le Cap-Vert, les Maldives, et les îles Samoa et Vanuatu.^{26,27}

Ces tourisms alternatifs sont également créateurs de nouveaux modes d'organisations dynamiques pour la gestion des activités du secteur :

- Dans la gestion classique du tourisme de masse, pour des raisons subies ou volontaires. De façon subie, par la mise en place de politiques contraignantes suite aux différents accords internationaux : Sommet de la Terre à Rio en 1992, Conférence Mondiale sur le Tourisme de Lanzarote de 1995, créatrice de la Charte du tourisme durable, Code mondial d'éthique du Tourisme, adoptée par l'Assemblée Générale des Nations Unies le 21 décembre 2001. De plus, lorsque l'on sait que 10 % des touristes à eux seuls contribuent aux deux tiers des émissions de gaz à effet de serre émis par cette industrie,²⁸ et que, de façon générale

²⁶ Service d'informations des nations unies, rapport de la CNUCED, « le tourisme est une chance pour les 49 pays les moins avancés », 12 octobre 2010.

²⁷ CNUCED, « Rapport 2018 sur les pays les moins avancés ».

²⁸ CREDOC, « Le tourisme durable à l'étranger, ou la possibilité d'un autre voyage », Cahier de recherche N°269, décembre 2009, p. 2.

le tourisme représente à lui seul 8 % de ces émissions,²⁹ on peut penser que les réglementations à venir ne pourront être que plus contraignantes encore pour les voyageurs dans la pratique de leurs activités.

Il existe aussi des pratiques volontaires, par politique marketing, qui devraient également se développer pour rejoindre les préoccupations à dimension sociologiques et psychologiques des consommateurs : la prise de conscience de la nécessité d'un développement plus durable conduit ceux-ci à prendre en compte, dans leurs actes d'achat et dans leurs pratiques, les offres qui présentent un bilan écologique et social, positif : Selon l'enquête quantitative effectuée en 2011³⁰, puis en 2019³¹ par Atout France, l'agence de développement touristique de l'Etat français, 60 % des clients français, britanniques et allemands perçoivent le caractère durable comme un « plus », à valeur égale de prestation : 68 % des Français se disent prêts à privilégier une destination en faveur de l'écologie, et 86 % sont prêts à adopter un comportement d'éco-consommateur sur le lieu de leur séjour. De plus, 68 % d'entre eux sont prêts à opter pour un mode de transport moins polluant, et 56 % privilégieraient un hébergement disposant d'un écolabel. De plus, 83 % sont prêts à choisir en priorité une agence de voyage qui a une démarche responsable. En cas même de surcoût, 56 % de ces mêmes voyageurs sont prêts à payer plus cher pour une destination écologique.

- Cette nouvelle dynamique organisationnelle devrait également toucher les pays les moins avancés en interne, en créant des structures organisationnelles inexistantes auparavant : l'implication des populations locales, par exemple, est un facteur profondément novateur, aux conséquences positives économiquement, socialement et culturellement. Cette nouvelle dynamique, dans ces pays particuliers, non seulement servira à préserver des modèles de société existants, mais peut servir de modèle microéconomique à un développement structurant, macro économiquement. Le tourisme durable est en effet un élément important, qui peut servir de catalyseur aux différentes industries et aux services présents sur un territoire, pour développer ressources humaines et infrastructures : « Il s'agit autant d'intégrer le tourisme dans une politique globale de développement durable que de promouvoir le rôle d'entraînement que peut jouer le secteur à l'égard du reste de l'économie ».³²

²⁹ Actu Environnement, 9 mai 2018.

³⁰ Atout France, «Tourisme et développement durable – De la connaissance des marchés à l'action marketing, mars 2011.

³¹ Atout France, « rapport d'activité 2019 ».

³² Service d'informations des nations unies, rapport de la CNUCED, « le tourisme est une chance pour les 49 pays les moins avancés », 12 octobre 2010.

Conclusion

Le tourisme est un des secteurs les plus porteurs de l'économie mondiale contemporaine. Spatialement présent sur tous les territoires, mobile par essence, il crée des modes d'organisation à la fois banalisés (tourisme de masse) et profondément novateurs (tourisme durable). Mais le dynamisme spatial et organisationnel des tourisms alternatifs présente des limites qu'il conviendrait également d'analyser : limites éthiques (méthodes d'évaluation des tourisms durables), limites économiques (ces tourisms de niche peuvent-ils réellement fonder un développement économique probant), limites de résultats (quelles efficacités ces pratiques responsables ont-elles sur les éco écosystèmes et sur les populations locales). Il faudra alors effectuer, de manière quantitative et qualitative, un bilan écologique, social et économique de ces nouvelles conceptions de la mobilité spatiale, et de la refonte effectuée des structures organisationnelles du secteur du tourisme.

Postface

« Lulli, lulli, luleńki,
Prylacieli kurańki,
Stali na varocikach,
U čyrvonych bocikach,
Stali sakataciki,
Što Paulincy daciki? »

Berceuse Biélorusse

« How I wish, how I wish you were here
We're just two lost souls
Swimming in a fish bowl
Year after year
Running over the same old ground
What have we found?
The same old fears
Wish you were here »

Pink Floyd

« Me dicen el desaparecido
Fantasma que nunca está,
Me dicen el desaparecido
Pero esa no es la verdad,
Cuando me buscan nunca estoy
Cuando me encuentran yo no soy
El que está enfrente porque ya
Me fui corriendo más allá »

Manu Chao

« Où que tu sois,
quoi que tu fasses,
rien ne t'efface,
je pense à toi »

Jean-Jacques Goldman

Patrick T. Malloy
Waterloo (USA)

TRANSLATION THROUGH A PANDEMIC: READING THE SWAHILI LITERATURE OF AIDS IN THE TIME OF COVID

In the Spring of 2020, as the world was gripped by the first wave of a novel pandemic disease, I found myself rethinking a text I had been working with for the last several years. The fear and uncertainty created by COVID-19 provided me a renewed sensitivity to the experiences of a previous pandemic, HIV/AIDS. The text, *UKIMWI Katika Fasihi ya Kiswahili*, in English, *AIDS in Swahili Literature*, is a book-length study examining the AIDS epidemic in Tanzania through poetry. The book's author, Dr. Aldin Mutembei, a faculty member of the University of Dar es Salaam and scholar of Swahili literature, is also a novelist and poet. Mutembei's book is remarkable for its use of poetry published in Tanzanian newspapers as the primary source of writing a history of the AIDS pandemic.

It was Dr. Mutembei's description of the earliest years of the AIDS pandemic that I found myself rethinking. Speaking of Tanzania's initial experience with what was then a novel virus, he writes: "It must be remembered that the current understanding of AIDS was built up over a long period of *kuyumbayumba*."¹ This term, *kuyumbayumba*, had always thrown me. In seeking to translate it, I had chosen a familiar idiom, the notion of "being at sea." I believed the expression is correct, but, as is often the case in translation, it misses the original's vividness. Rather than my well worn English idiom, the author creates a novel expression to describe this experience. His choice is to reduplicate the verb *kuyumba*, which might be glossed "to sway" or "to undulate." The word might

¹ Mutembei, Aldin. *UKIMWI Katika Fasihi ya Kiswahili: 1982–2006* [AIDS in Swahili Literature: 1982–2006]. Dar es Salaam, TZ: Taasisi ya Taaluma za Kiswahili, 2009, 6. This and all subsequent translations are my own.

describe the unsteady movements of a drunk man trying to stand still or the ever-moving surface of a body of water. Indeed, this word intensifies the meaning of unpredictable motion. Thus his expression calls forth instability, doubt, and the lack of a grounded place from which to act effectively. That was his description of the condition in which Tanzania's people found themselves as they confronted an entirely new and deadly disease. Writing about the beginnings of the pandemic in Tanzania in the early 1980s, Mutembei's account seemed to rhyme with the moment we were experiencing in the spring of 2020. He writes:

1983, in Tanzania, marks the beginning of the calamity that has come to be known as AIDS. Our understanding of the epidemic wandered with irresolute steps. During this long doubt-filled period, people came to despise one another; they began to blame each other for the disease, and, in their fear, they broke bonds of friendship and solidarity with one another. Among the medical experts and scientists in the United States where the pandemic began, researchers rushed to publish their findings, even before they were confident of them, some, if only to claim priority of discovery. ...²

The fragmentation of community marked by Mutembei resonated with the polarization that marked the response to COVID-19, particularly in the United States. The striking presence of similar characteristics in both: the experience of COVID-19 and Mutembei's account of AIDS was that profound basics of uncertainty and doubt. When I first encountered this passage, I thought it a concise statement of African modernity. I thought it could be seen in the hesitancy expressed in *knowing* about the disease. It was a disease that would "*come to be known as AIDS.*" Medical knowledge about the disease existed far away in an overseas country. More disturbing was the skepticism the passage expressed regarding the motivation of the distant experts. It described how an unknown and unseen peril was seen in the country, where one could not depend upon foreign aid. Tanzanians had to find their way through an unmapped and unsteady terrain, guessing continuously about how to proceed as people around them, neighbors, cousins, friends, siblings, sons, daughters, spouses, and lovers began to become sick and die.

African illness and Western medicine have long played an essential role in Africa's Western imaginary, but Africa was not necessarily as the West imagined it. Medical treatment was held as one of the great mercies of colonialism, one of the

² Ibid., 6.

continent's missionization gifts. Enlightened Western empires and compassionate Christianity brought medicine to the suffering peoples of Africa. In this narrative, Africa was always marked as a place that had not. African illness, suffering, and superstition were understood as a feature of the continent's supposed backwardness. This fantasy still echoes today, most visibly in off-primetime television appeals for various charities. In this imaginary, Western medicine stood for the way the West imagined itself—as the center of science and progress. It is part of a more massive complex of tropes about Africa that we could call “The Great Divide.” Science, rationality, and progress were all Western world features in the mythology of the Great Divide. Africa becomes the opposite of the West, home of superstition, irrationality, and outside of progress or history. The variations of this myth cycle can vary considerably. African primitiveness, for example, can be replaced with its victimhood. In his essay, “How to Write About Africa,” the late Kenyan novelist Binyavanga Wainaina catalogs many features of these myths, asserting sardonically, “Africa is to be pitied, worshipped, or dominated.” In general, Africa is configured in many myths; it is separated from the rest of the world, sitting on the other side of a Great Divide.

In many cases, the continent is Western fantasy, not the posture of Mutembei's description of the early years of the AIDS epidemic. Along with the anxiety that gripped people as they faced the new disease, there was skepticism about foreign medical expertise. Western medicine's recent historiography in Africa largely confirms this stance and provides a far more complex picture. Medicine, understood in its broadest sense, was the not-infrequently tool of colonial governments. Sanitary regulations, couched to protect the public health, disguised motivations that more about racial hygiene. Sometimes well-intentioned interventions ended in tragedy, as when novel drugs created to treat frightening outbreaks of Sleeping Sickness in East Africa effectively cleared the infection but blinded the recipients. Post-independent governments often continued colonial-era practices. And indeed, medicine delivered mercy, comfort, and care. Like any human endeavor, it was complicated; it was prone to abuse when embedded in paternalistic situations.

So how do we approach the Tanzanian poetry of AIDS? The relations of Africa and the West, roles of history and medicine, and even contradictions between the poetry and science of AIDS is a deep and complicated terrain. It is *not* marked by the absolute discontinuity of the “Great Divide.” But neither is it easily circumnavigated. These complexities require some means of “carrying across” (Latin, *translation*) meanings between different disciplines, other languages, and cultures, various ways of life. It requires forms of translation (which, of course,

means to *carry across*). Michel Serres has likened such cultural translation to the Northwest Passage. A route along the northern coast of Canada linking the Atlantic and Pacific Oceans, the Passage was a centuries-old dream of a short-cut to Asia. "Between the hard sciences and the so-called human sciences, the passage resembles a jagged shore, sprinkled with ice, and variable.... Less a juncture under control than an adventure to be had."³ Mutembei's book is best understood as one such attempt at crossing this complex terrain. The poetry Mutembei interrogates to produce his narrative of AIDS in Tanzania is like a chronicle of such a crossing's anguish.

UKIMWI katika Fasihi ya Kiswahili, AIDS in Swahili Literature, explores this slow and uncertain process of discovering and coming to terms with the unfolding pandemic. Mutembei's primary probe for exploring these issues is collecting newspaper poetry related to AIDS and published between 1982 and 2006. Swahili's poetic tradition goes centuries. It is a literate tradition written in *ajemi*, a writing system adapted from Arabic. Swahili *newspaper* poetry has a history of over 100 years. Newspaper poetry is as old as Swahili-language newspapers themselves, beginning in the 1890s. One of the characteristic features of this poetry genre is that it has often addressed the day's matters. Looking at early newspapers published during the time of German colonial rule over the region, one can find poems celebrating the Kaiser's birthday or the destruction wrought by locusts. Poetry flourished in this new printed medium, and Swahili newspapers often have a weekly section reserved for *mashairi*, poetry. In such sections of Tanzania's lively Swahili press, Mutembei collected the material he used to investigate the unfolding calamity of AIDS.

The pandemic developed differently in Africa than it did in Western countries. As in the West, the epidemic in Tanzania was initially associated with particular groups of people. In Tanzania, it was young men involved with black market trade and women with sexual trade. As the disease "spread its roots into love,"⁴ those roots spread robustly through heterosexual relationships. In countries hard hit, the disease spread among rich and poor, men and women, young and old, the educated and unschooled. It was a deadly rhizome extending itself into every kind of love, and soon it could be found everywhere.

But what was "it"? In his introduction, Mutembei refers to the disease as a calamity that becomes known as AIDS. In the earliest years of the epidemic, the

³ Serres, Michel, and Bruno Latour. *Conversations on Science, Culture, and Time*. Translated by Roxanne Lapidus. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995, 70.

⁴ Ongala, Remi and the Orchestra Super Matilia. "Nasikitia." *Songs for the Poor Man*. Real World Records. 1989.

disease was obscure. It typically manifested as recognizable conditions, often as rashes. What made “it” exceptional was that these conditions did not respond to the usual treatments. One of the earliest poems Mutembei discovers is A.H. Mtenga Mabundi’s 1984 poem, “Nitumie Dawa Gani?” (“What Medicine Should I Use?”) Mabundi’s poem vividly demonstrates both the uncertainty surrounding the disease, which the poem does not even name, as well as the vitality of newspaper poetry. The poem is written in the form of a letter to the editor, asking for advice from the paper’s editors on treating the narrator’s mysterious condition. To provide a sense of the original poetry, the first two stanzas of the poem are presented in Swahili, followed by my translation.

Nitumie Dawa Gani?

Naja kwako kwa haraka, mhariri muhisani
Nimeleta mashitaka, ya maradhi ya mwilini
Mapele yamenishika, sina raha asilani
Mapele yanisumbua, nitumie dawa gani?

Nauliza kina kaka, na ndugu gazetini
Mujibu kwa haraka, mwenzenu ni taabuni
Jinsi ninavyosumbuka, siri yangu ya moyoni
Mapele yanisumbua, nitumie dawa gani?

What Medicine Should I Use?

I come to you urgently, compassionate editor,
With news of disease covering my body
Rashes have overtaken me. I no longer know ease
The rashes are disturbing me; what medicine do I use?

I ask you, my brother, and the others at the paper
Answer me quickly; your reader in danger
The way I am tortured is a secret I carry
These rashes are harassing me; what medicine should I use?

The poem follows the narrator’s search for some kind of medicine for the tormenting rashes. The narrator, who shares his name with the poet, seeks relief from the hospital and fails from traditional healers before he despairs and writes his poem as a final plea for help. The stubborn rashes that had always been treatable before now refused. This refusal was the first threatening signal that something new and unexplained was taking place. In the early years of

the pandemic, Mutembei writes, Tanzanians “were left with a profound sense of dread” about what was happening.⁵

It was the poets publishing in newspapers who were among the first to address the emerging threat. While the medical, biological, and social sciences would form essential resources for responding to the disease, they were far from most people’s lives. They often spoke in a language that people did not understand. Poetry offered a unique means of talking to ordinary people, so it played a role in educating and processing the growing calamity’s experiences. In the earliest years of the pandemic, it did not even have a stable name. In the United States, the first names betrayed the stigma, the hatred, American society imposed upon the disease’s most frequent victims. “Gay plague,” “Wrath of God Syndrome” (WOGS), or Gay-related Immune Deficiency (GRID) were all suggested names for the novel disease. In the fall of 1982, the Centers for Disease Control (CDC) begin referring to the disease as AIDS (acquired immune deficiency syndrome.) The designation of HIV for the virus that causes the disease was not settled until 1986; it occurred only after a bitter and contentious dispute between laboratories in the United States and France.

In Tanzania, it was given various names as well. Popular discourse called it *slimu* or “slim,” referring to the extreme wasting of those afflicted with the disease. The words emerged out of people’s experience with the disease. More oblique was the first name that Mutembei examines, *Kafa Ulaya*. Literally “died in Europe,” this early name for the illness gestured at second-hand clothing markets that were proliferating around East Africa at roughly the same time as the disease. The clothes mostly came from Europe and North America. Some suspected them of being the clothes of the dead, given away once they were no longer needed. Suspicions about the clothes coincided with dermatological symptoms that were one of the symptoms of the disease. The first poem Mutembei examines is one of his own, written in the mid-80s. It again reflects the vitality of the newspaper genre. The poem responds to a previous one extolling the virtues of the second-hand markets found in Dar es Salaam. In its first line, he accuses the previous poet:

You, Mawazo Mfyomi, praise second-hand clothes
Fool, you clench your fists to face a lion
You don’t know your pains and swollen glands
Are from those clothes, left behind by a dead man in Europe.

⁵ Mutembei, *UKIMWI katika Fasihi ya Kiswahili*, 6.

What killed him, when did he catch it?
 Why is it infecting you, how did he pass it?
 You think he cared about you, helping you like a friend
 With a gift of clothes, left behind by this dead man in Europe.⁶

Other names displayed a gallows humor. “KAUKA” played on the acronyms that surround the disease. The Swahili verb *kukauka*, to be dried up, was said to stand for *Kampuni ya Usafirishaji Kaburini*, roughly “The Graveyard Shipping Company.” When the name “AIDS” arrived in Tanzania, it did so without meaning; it was a foreign word, “Edisi.” *Edisi* was a word, writes Mutembei, that “ordinary people did not understand, so they simply pronounced it.”⁷ Eventually, the disease would receive an official Swahili name, another acronym that closely followed the English acronym AIDS: *UKIMWI*. The name was fashioned from the Swahili phrase *Upungufu wa Kinga Mwilini*, a “Reduction of the Body’s Defense.”

UKIMWI is markedly different from the other names mentioned above. Its name gestures not to experience but the laboratory. “Reduction” implies measurement, and in this case, some kind of assay of the immune system. The name UKIMWI roots the disease squarely within the space of laboratories and biomedicine, sparse institutions on the ground in Tanzania at this time. Pulling on the thread of this name leads one to the entire global infrastructure required to mount a medical response to AIDS. In this way, UKIMWI is qualitatively different from *Kafa Ulaya*; the former is a science-based term while the latter seems rooted in, at best, misperception, or at worst, superstition. Yet as I argued early, we must eschew the easy dismissal for a more circuitous route across this seemingly unbridgeable gap. When Serres initially wrote about the Northwest Passage in the late 1970s, our world was a different place. A warming planet has meant melting ice, recently allowing the first commercial ships to ply that convoluted path of the Northwest Passage. Commercial shipping has connected us to a globalized economy and melted other things that had once appeared to be reliable and separate.

Translation has both a linguistic and mathematical meaning. The latter is as well defined and amenable to calculation as the former is notoriously not. Google Translate brings the mathematical transformation to the service of linguistic translation. Fundamentally, the service functions by creating abstract mathematical representations of the languages that are available for transla-

⁶ Mutembei, Aldin. “Mitumba Ndui” [Smallpox Market]. In Mutembei, *UKIMWI katika Fasihi ya Kiswahili*, 8.

⁷ Ibid, 49.

tion. These representations are objects called vector spaces and contain many dimensions; the words of the language can be thought of as individual vectors within the vector space that encode the words' relations with other words. The algorithm transforms the sentence into one vector space, effectively making the process an extremely complicated but well-behaved problem in linear algebra. The algorithm's creators describe the essence of the service's effectiveness in this way:

The reason it [the algorithm] works is that all common languages share concepts that are grounded in the real world (such as that a cat is an animal smaller than a dog); there is often a strong similarity between the vector spaces [of languages].⁸

The process works, the creators assert, because the relationships between concepts in our languages result in mathematical abstractions of these broadly similar languages.

It is worth pushing a little harder on this issue. The creators explain the similarities between the mathematical objects representing various languages as being due to features “*grounded in the real world*.” I would like to suggest that these common features are largely *cultural*. The AI's representations were all trained by presenting the software with vast amounts of text. In other words, they are trained in the world's written languages. Written languages are a tiny subset of the world's 7000 extent languages. There are perhaps several hundred languages that are written in any significant way. More often than not, they are national languages, and, as such, they reflect our increasingly similar ways of life.⁹

Since the end of the Second World War, the breakup of the European empires, and the United Nations' creation, the nation-state system has become the global norm. For many who speak, read, and write these national languages, the past 75 years have seen profound and frequently similar changes in people's ways of life. Urbanization has swallowed up over half of the world's population. Central governments and money-based economies have likewise asserted themselves into people's lives, as have practices like mass education, wage labor, consump-

⁸ Mikolov, Tomas, Quoc V. Le, Ilya Sutskever. “Exploiting Similarities among Languages for Machine Translation.” ArXiv.org arXiv:1309.4168v1 [cs.CL], pp 1–2.

⁹ A useful approximation of the number of written languages might be obtained by looking at the languages with Wikipedia pages. The number of entries may serve as a rough index of the extent of the language's literacy. English has over 6 million articles, Tartar over 100,000, and Swahili more than 10,000. Wikipedia's home page lists fewer than 320 total languages.

tion, mobility, literacy, and electronic communications. How many of us live have grown ever closer in a relatively brief period.

When we think about the words of our languages, many of them, if not indeed most, do not describe simple “concepts that are grounded in the real world.” They represent concepts, objects, and actions that are part of a *cultured* existence and increasingly similar existence. They express concepts like education, newspapers, or commuting. The vocabularies of the world’s major written languages speak of increasingly similar ways of life because the features of our ways of life have become so similar. An interesting thought experiment is to wonder if an algorithm like Google Translate would work where it trained on texts from vastly different cultural traditions – Ottoman *risale*, Han-era *fu* poetry, or an early-modern European pamphlets. If trained in writing traditions embedded in ways of life far more different from each other than those of today, would the algorithm still work? It works because our ways of life have become similar; it works because the world is globalized and urbanized.

To make our way back from 21st century artificial intelligence to the Swahili poetry of AIDS, I would like to undertake this notion of written languages reflecting our increasingly similar ways of life by connecting it with Ludwig Wittgenstein’s understanding of language. He compared language to a city. “Our language can be seen as a city,” Wittgenstein wrote, “a maze of little streets and squares, of old and new houses with additions from various periods; and surrounded by a multitude of new boroughs with straight regular streets and uniform houses.”¹⁰ This description from Wittgenstein’s *Philosophical Investigations* provides us with an interesting way to think about those who speak the languages and their various lifestyles. Thus, to think about them in the locations of their spoken discourse and the infrastructures of their written texts. Wittgenstein identifies the often seemingly irregular complexities of a language’s grammar with confusing centers one finds in old European cities. However, as one moves out from these convoluted centers, the city’s organization becomes increasingly regular. The odd grammatical rules’ irregularities, “the maze of little streets,” give way to the planned grids of the “new boroughs.” The development of national languages, the languages of print, underwent this smoothing out. It is in these “suburbs” of language that Wittgenstein locates the important adjuncts of language – “the symbolism of chemistry,” or “the notation of infinitesimal calculus.”

¹⁰ Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigations*. Translated by G. E. M. Anscombe. Oxford, UK: Basil Blackwood, 1958, 8.

What makes English powerful is not merely its expansive vocabulary. It is English's vast textual infrastructure on which much our world depends. These rationalized written practices and the practices and institutions they relate to are central to our modernity, the sciences, industry, education, and governance. All of these practices, which have become global norms, lie in that growing region of regular streets, industrial zones, and rationalized spaces of both our cities and of our language. This is where we find the biomedical sciences as well. These are the places where the HIV/AIDS pandemic was effectively engaged. Think of institutions like the CDC in Atlanta, or the research institutions and pharmaceutical companies of the cities of the North East or the West coasts of the United States, and similar locations in Europe and leading countries in Asia. These are the places of Mutembei's far-off medical expertise and its uncertain motivation.

All of us live in an urbanized world; yet, our "suburbs" are not all the same. Cities like London, Boston, Vancouver, Tokyo, and Beijing sit near world economy centers and their knowledge production networks. Cities like Dar es Salaam lie out further on the periphery. Their suburbs do not enjoy a similar power. They might boast light industry, warehouses for processing agricultural or mineral exports, the commodities that link them to the world economy. But perhaps the most notable feature of African cities is their large informal residential developments. These suburbs, some of them the size of cities themselves, are often dismissed as "slums." These places mark another example of Africa's experience of modernity. They pulse with their own creativity and possibility.

The creativity of these suburbs is linguistic as well as material. UKIMWI is a word of the more ordered suburbs of the Swahili language, aligned with biomedical resources – hospitals, public health programs, research centers. Names like *Slimu*, *Kafa Ulaya*, and *KAUKA* belong to popular neighborhoods. If we were to look for a complementary idea to Wittgenstein's ordered suburbs of English, we might select the Swahili expression *umbea mitaani*, "neighborhood gossip." *Mitaani* means "in the neighborhoods." Originally *mtaa* (singular) referred to a quarter of the old Swahili towns. In current usage, however, it refers to the popular neighborhoods described above. Indeed, it is not unusual to see this term used in the American sense of "the street" or "the 'hood."

Umbea is glossed as "gossip" or "tale-telling." The word derives from the verb *kuumba*, to create. *Umbea mitaani* then is gossip in the sense that it is the creation of the street corners. Just as sprawling and unruly as the neighborhoods through which these stories circulated, these tales of the streets are also creative, reflecting how people seek to make sense of their experience. *Umbea mitaani* is street-level analysis, popular discourse. The poetry collected

and analyzed by Mutembei is an aspect of this broader, sprawling discourse. As such, the poetry of *AIDS in Swahili Literature* can be understood as people's struggles to come to terms with a novel deadly pandemic, name the disease, define it, mark its features, and create about this disease common sense. It strove to do all of this in the context of a relatively weak public health sector.

The Swahili literature of AIDS represented a vital resource for people trying to make sense of this novel disease. In his analysis, Mutembei examines many of the myths that first spread about the disease and the broader significance of the names given to it. He discusses the way poetry addressed the tragedy of children orphaned by AIDS, the contempt of the healthy toward the sick and stigma associated with those who were suffering from it, as well as the way the sexually transmitted disease challenged long-established norms of gender. A brief look at some of the arguments about behavior will give a sense of these poetic endeavors' vitality.

The populist idea that AIDS was punishment, a divine judgment, resonated in Tanzania, as it was in the United States. But in Tanzania, this idea went further. As the disease drove its way ever further into urban and rural communities, there was a genuine fear for society's integrity. Apocalyptic language likening the disease to Judgment Day and the destruction of the nation was not unusual.

Avoid Promiscuity

AIDS is our Judgment Day; it has entered our villages
People dying where they stand, bodies withering
It has no mercy, and all our strength leaves us
We abandon promiscuity, and AIDS is disappearing.¹¹

Widespread and cutting across all society sectors, AIDS claimed the young and unmarried as cruelly as it carried away established households. One poet metaphorically wrote that it came, "blasting empty tins, cans and occupied houses."¹² Others counseled that despite all its destruction, the world would continue.

Though it is harassing us, as you say, I do not deny,
And the nation watched as it scrambles future lives,
Its winds will fail, and once again, we'll drink chai.¹³

¹¹ Kipanya, Ramadhani A. "Twepuke Uasherati" [Avoid Promiscuity]. In Mutembei, *UKIMWI katika Fasihi ya Kiswahili*, 176.

¹² Bawaziri, Omar. "Kinyamkera Kimeingia" [Kinyamkera Has Arrived]. In Mutembei, *UKIMWI katika Fasihi ya Kiswahili*, 172.

¹³ Saadan Abdu Kandoro. "Kinyamkera" [Kinyamkera]. *Ibid.*, 172.

Effective treatments for HIV/AIDS did not become widely available in African countries until the middle years of the 2000s. If there is one universal refrain amongst the poetry throughout Mutembei's book, it is *UKIMWI Hauna Dawa*, "there is no medicine for AIDS." Behavior was one of the few effective measures people could employ to protect themselves and their communities. Warnings against sexual promiscuity became another frequent invocation of the poetry of AIDS. The management of one's sexual behavior was the only adequate protection from the disease. One poet, Emily Mkupete, recommended that for "those who swallow *their own* spit, the matter is moot," they would have nothing to fear.¹⁴

Abstinence, however, was not an entirely convincing strategy. Again, Tanzania saw many of the same debates that raged in the United States and elsewhere regarding sexual behavior. The availability of condoms was a case in point. A common concern was that condoms encouraged sinful sexual behavior rather than offering real protection:

These condoms are protection, as is shouted in the streets
But what we don't get is that we're joining the Ifrits [devils].¹⁵

But pragmatism, concern for individuals' well-being, and the nation as a whole pushed back on the issue. The poet Mohamedi Limbetembe urged young men to do their duty, to be righteous and be faithful to their wives:

Young man be careful and consider well
the nation, your country, relies on you now.

The reprobate was urged to take up a different responsibility.

But if you are a rogue and will never marry
there is no safety for you, a condom carry.

And women were warned about men in general.

Young women, listen, you must use protection
Don't trust your lover; use a condom against infection.¹⁶

It was significant work to disentangle those suffering from the disease from an often stern, moral judgment. Mutembei found that some poets sought to

¹⁴ Mkupete, Emily. "Tupunguze Zinaa" [We Must Reduce Adultry]. *Ibid.*, 170.

¹⁵ Majata, Ally S. "Kuziruhusu Kondomu" [Allowing Condoms]. *Ibid.*, 216.

¹⁶ Limbetembe, Mohamedi. "Tujikinga na UKIMWI" [We Should Protect Ourselves from AIDS]. In *Ibid.*, 203.

recast the illness as a kind of accident. It was something that could happen to anyone, not merely those who were prone to sin. The metaphor of stubbing one's toe became one way to communicate this idea.

I Tripped on a Stump

I stumbled on a stump, catching my big toe,

I didn't just brush against it, bitterly my heartaches.

Its wretchedness cannot be spoken, but there is nothing for it.

What treatment can I use to try and get over it?

The heartfelt, deep visceral pain of such an occurrence is perhaps lost on those of us who have grown up wearing shoes and walking on pavement, not barefoot on rural footpaths. The bitterness of "stubbing one's toe" is no less because it was an accident. But there is some comfort that the person who stumbled should not be subject to moral condemnation. Such people were deserving of sympathy.

Effective anti-viral treatments, ARVs, would not become widely available in African countries until the 2000s. Sometime before that, there was increased access to testing. Mutembei's collection, published between 1982 and 2006, skirts the edge of this period. It includes only a few references to the availability of testing or access to drugs. Before people had access to these life-saving drugs, testing was a tricky proposition. A positive HIV test was effectively a death sentence for oneself, and possibly for those whom one had loved. Yet, the newspaper poets sought to urge people to know their status, if not for themselves, than others. Writing in early 2002, the poet Mbasa Tumwimbile published a poem that made this case.

The law must insist on testing for UKIMWI

If not by law, then by the goodness of your heart.¹⁷

The widespread availability of anti-retroviral drugs, ARVs, changed the face of the AIDS pandemic. Even if they have not cured the disease or eliminated the virus, they curbed the pandemic's terrifying trajectories of the disease in Southern and Eastern Africa. However, the virus remains a significant threat to the uninfected and a perpetual burden to those under treatment. In 2011, I was welcomed to attend the meeting of an HIV+ support group in rural Senegal. Most of the attendees were women, and a few had brought their very young children with them. Some of the attendees had traveled for over 10 hours by bus to participate. They listened to presentations about nutrition's importance

¹⁷ Mbasa Tumwimbile. "Kupima UKIMWI Iwe Sheria." [Testing for AIDS Should Be Law]. In *Ibid.*, 218.

at the meeting and supported one another with their individual challenges. They shared a meal and received their month's supply of life-saving drugs. After the meeting, I had a chance to speak with the group's leader. I asked her what the most important thing for people to understand about her group's situation. The drugs, she said, had changed AIDS from an *acute* disease to a *chronic* one.¹⁸ "A Life of Pills" is how one of the Swahili poets described it.¹⁹ Mutembei's poetry addresses the hope, fear, and perpetual concern these drugs created as they transformed the deadly disease into a merely dangerous one, which has to be kept in check daily. In one of the last poems in his collection, "My Child, Recover," he writes in the voice of a mother speaking to her child and her tentative hopes for the child's future.

My Child, Recover
My child, I want you to get well and enjoy your life
To see this world that everyone has told you about
To leave aside this sickness and return to health. ...

These pills, these ARVs, that I have been given
I will keep giving you, seeing your decline
Take this bunch, and swallow each, maybe one at a time
Because of this suffering, this disease is yours and mine.²⁰

Perhaps the most poignant thing that I noticed at the Senegal meeting was that all the babies wore small amulets. They were bits of red thread with tiny cloth sachets, filled with potent herbs or Quranic verses, tied to wrists and ankles. That old imaginary of Africa might draw our interpretation of this to ideas of African superstition. It took me longer than it should have recognized these amulets as a mother's concern, as her prayers for her child's welfare. The pills, like the amulet, are the very substance of the mother's hope. But they are also a burden, likely a life-long one. And not just for the patient but for the mother and the community as a whole.

We are now some 15 years from when Mutembei's poem. The progress made in battling the AIDS pandemic in Tanzania and Africa, in general, has been considerable. Infection rates in Tanzania have dropped significantly. UNAIDS

¹⁸ Personal Communication. Linguere, Senegal. May, 2011.

¹⁹ Mutembei, Aldin. "Maisha ya Vidonge" [A Life of Pills]. In Mutembei, *UKIMWI katika Fasihi ya Kiswahili*, 228.

²⁰ Mutembei, Aldin "Mwanangu Nawe Upone" [My Child, Recover]. In *Ibid.*, 162.

estimates that over 75 % of people carrying the infection are aware of their status, and 92 % of those who know they are HIV+ are under life-saving anti-retroviral treatment.²¹ This progress was achieved by national governments, international bodies, funding agencies, research institutions, NGOs, and the determined efforts of health care providers, patients, and their families. These efforts and institutions were built up over the last decades of the Twentieth Century and the first two of the Twenty-First. These infrastructures and capacities had their effects upon the language of Tanzania as well. We might think of them as some of the more recent “suburbs” of Swahili. The broader community also played an important role in confronting the AIDS pandemic. Not far from those medical institutions lie the popular neighborhoods and the *umbea mitaani*, of which the newspaper poetry of AIDS was a part. Aldin Mutembei argued this literature played a notable and largely unrecognized role in the process of educating Tanzanian to a broader and more practical understanding of the global HIV/AIDS pandemic.

Today, facing the COVID-19 pandemic, the world is much different from those early days of the AIDS pandemic described by Mutembei. Yet, there are resemblances. The *yumbayumba* cited by Mutembei, that unsteady, perhaps intoxicated, restlessness, the ambiguity of how to effectively act, is palpable in the United States, and, I suspect, even in those countries who have handled the situation better. It is a strange and frightening circumstance in human experience to encounter something novel, and in many cases, barely perceptible, but also so broadly potent as to bend the entire globe’s ways of life.

Further striking has been how the pandemic has to play out in the different countries of the world. The United States, with the world’s largest economy and a leader in technological development and knowledge production, has been thrown into complete disarray. Significant action against the novel disease comes, if it comes at all, from the local or perhaps state level. It might be satisfying to attribute this failure to one man. But it is a breakdown that exceeds a man or a political party. At the beginning of the COVID crisis, African countries were expected to be hit hard by the disease. So far, they have not. Why this has been the case, it has become a journalistic sub-genre. Outside experts and commentators have pointed the warmth of Africa’s climate or some unrecognized feature of African bodies. African agency, its people’s ability to act effectively, has been largely ignored as a likely reason for so few Africans

²¹ UNAIDS. Data 2019. Table 10.2 (90-90-90), page 27. <https://www.unaids.org/en/resources/documents/2019/2019-UNAIDS-data>

dying from the disease. Those of us outside of the African continent remember horrors like AIDS or Ebola. Yet we quickly forget, or perhaps never recognize, that it Liberians and Sierra Leonean nurses who, with material support of foreign organizations, battled that deadly outbreak and shut it down. The Kenya writer Nanjala Nyabola made a case for this very effectively in a Twitter post:

[Y]oung Africans already have significant experience navigating a pandemic without a considerable public health infrastructure. Of course, it is not an ideal situation... Don't underestimate the strength of community health systems in Africa. Many infrastructures were built in response to HIV/AIDS to allow the message to reach even the most remote places. Don't underestimate how much surviving one pandemic helps folks navigate another.²²

As we move further into the third decade of the twenty-first century, we find ourselves in a new world. In a world of rising sea-levels, we might need new maps.

²² @Nanjala1 (Nanjala Nyabola). "I've Written This In a Paywalled Thing...." *Twitter*, 3 Sept. 2020, <https://twitter.com/Nanjala1/status/1301540703386972160?s=20>

**Maria Paula Survilla in the Adirondacks (N.Y.) on a stream she loved to paint
Марья Паўліна Сурвіла над ручайком у гарах Адзірондак (штат Нью-Ёрк),
дзе любіла маляваць**

Дыяспарыяна

— — —

Diasporiana

Walter Stankievich
New York – Florida (USA)

FROM ARLANIATY TO AMERICA

THE DEDICATED PATH OF JAN STANKIEVICH FOR HIS NATION'S FREEDOM AND LANGUAGE¹

The current article was written after the death of my father, Jan Stankievich; therefore, I had to rely on the memory of family members and the recollections of his friends and colleagues. These were enlivened by limited recordings of some of his reminiscences and a wealth of printed material. The result was the article written in the Belarusian language and published in 1980 in the United States. At the request of family members in the English-speaking world, that article is loosely translated, with appropriate explanations for the English-speaking readers. This article reviews the life of Dr. Jan Stankievich, starting with his youth in Vilnia, a city surrounded by a sizable Belarusian population of various ethnicities; at that time part of the Russian Empire. My father's interest was primarily in the restoration of the Belarusian language, after the corrupting influence of foreign occupations and its near disappearance. That interest continued during Stankievich's studies at Charles University in Prague, Czechoslovakia, where he earned his Ph.D. in Slavic philology.

One is struck by the historical connection of his life's work to Francis Skaryna, a 16th-century scholar. Dr. Skaryna was the translator and publisher of the Bible into the Belarusian vernacular of that time and one of the first printers in Eastern Europe.

Jan Stankievich was the founder, in 1952 in New York, of the Francis Skaryna Kryvian (Whiteruthenian) Society of Arts and Sciences. His most significant work was the translation of the Bible into the current version of the Belarusian language. He was assisted in this work by Moses Gitlin, a scholar of ancient

¹ The original biography, from which this is translated, was written by me at the request of Mikola Pruski, the publisher of the journal *Belarusian World*. It was part of a series featuring distinguished Belarusian-Americans of the 20th century.

Greek and Hebrew languages. In this way, Jan Stankievich was following his historical academic role model, Francis Skaryna.

Youth in Arlaniaty

Jan Stankievich was born in the village of Arlaniaty in the region of Vilnia on November 26, 1891. His father was also Jan; his mother, Hanna (Pryhocki). They were farmers on the land acquired when it became possible for the landless peasants in the Russian Empire to buy and own their land. Eventually, family members became educated.

The surroundings were steeped in ancient Belarusian history. The nearby town of Kreva was the seat of the Grand Duke Jahajla. The remnants of the castle can still be seen. The village itself was, according to local legend, a settlement of mercenary Crimean Tartar warriors. Some of these descendants intermarried locally, adopted the local Belarusian language, and became Christians. Others married Muslims. Having forgotten the Arabic spoken language they used in their prayerbook, known as *Al Kitab*, the local Belarusian spoken language, written in Arabic letters. Thus, *Al Kitab* became an example of the spoken Belarusian language of past centuries. It became a source of studying the Belarusian language before it became corrupted by the various ruling neighbors' languages. Jan Stankievich is credited with restoring many such ancient words, some of which have been popularly adopted.

Jan Stankievich's education started in a school in the neighboring village of Chatyrki. The school was organized and financed by the farmers themselves. Some of the wealthier farmers with large families would hire live-in teachers. Those teachers also taught basic education to village children. That was the initial education of Jan Stankievich. It continued in a more progressive school in the county of Ashmiany. At that place, his Belarusian national awareness began to develop. As a teenager, Jan became the delivery boy for the only Belarusian language newspaper that was legally printed and distributed, *Nasha Niva* (Our Field). He advanced his position by becoming a reporter for the local news. One year, he also worked as a live-in teacher for a well-to-do farmer's family.

Patriotic Development in Vilnia

One way for peasant farmers' children to get a higher education was to enter a Theological Seminary. For Jan, it was a Roman Catholic Seminary, where students were instructed in Polish. Most of the students were Belarusians, and Jan tried to expose them to Belarusian history and language. Thus, his theologi-

cal education in Polish lasted about a year. He was not invited to continue because of his Belarusian patriotism. However, he remained in Vilnia, surrounded by older Belarusian students, independence-oriented writers, and home-grown politicians.

World War I and its Aftermath

In 1915, to support French and British forces during World War I, the Russian Empire attacked Germany. Young men were being drafted to fight on various fronts. Most of the Belarusian conscripts were sent to the Romanian front. Even one general there was of Belarusian descent. During this time, the winds of change began to blow, causing the Russian Empire to start cracking. The ensuing chaos was caused by the two revolutions in 1917: one with the Tsar's abdication in March, followed by the Bolshevik revolution in November.

The new Bolshevik government was unwilling to continue the war, and peace negotiations took place in the Belarusian city of Brest. Those present represented the Bolshevik government and those of Germany and Austria. Belarusian interests were not represented in those negotiations, although Ukrainian and Lithuanian interests were.

Jan Stankievich

Belarusian Students in Chechoslovakia

Belarusian Students in Vilnia University in 1935

When the soldiers from the various Russian fronts were demobilized, Jan Stankievich returned to Vilnia. He immediately became involved in the struggle for independence of Belarus. That independence was finally declared in Minsk on March 25, 1918. Jan Stankievich was a delegate from Vilnia to that event. However, the hopes and celebrations of the Belarusian patriots were short-lived. With the subsequent withdrawal of German troops on the Eastern front, the fighting there resumed with new adversaries: the Soviet Red Army and the re-armed Polish Army. Those hostilities ended in 1921, with the armistice agreement dividing Belarus. The western portion, including Vilnia, was put under Polish control, with the rest under Russian control. That was the end of Belarusian independence. Gradually, the Belarusian schools, which Jan Stankievich had promoted, were replaced by Polish schools.

With some of his work thwarted, Jan then decided to continue his education in 1922. He applied and was accepted with a scholarship at Charles University in the newly formed Czechoslovakia. Dr. Jan Stankievich earned his Ph.D. there in Slavic Linguistics in 1926. While studying in Prague, he met and proposed to a Czech graduate student, Mary Novak. After some deliberation, she accepted and followed him to Vilnia, where they were married in 1926. His cousin and one-time neighbor from the village of Arlaniaty, Rev. Adam Stankievich, officiated the marriage.

Jan Stankievich's doctoral thesis was based on Al Kitab's study, using the spoken Belarusian language of that time. When he returned to Vilnia, many of his written works advocated using those original Belarusian words over current words corrupted by foreign infusion. Dr. Stankievich also began teaching the Belarusian language in Vilnia's Belarusian High School, at the Orthodox Seminary, and at Vilnia University. He conducted lectures on Belarusian History at the University's Belarusian Studies Union and the Belarusian Scientific Society. During this time, the post-war redistribution of cultivatable land in the Vilnia area favored the Polish war veterans at Belarusian landless peasants' expense. Nevertheless, *Hramada* (a Belarusian commune of workers but mostly peasants), which accounted for around a million in a year, continued to grow. A social-democratic party that represented them was also called *Hramada*. They demanded a more fair distribution of land. But the organization attracted the attention of Communist infiltrators who overtook it. It was soon forcibly disbanded by the Polish government; there were trials and jail sentences. Though supporting the group's stated goals, Jan Stankievich knew enough about Communists not to become involved in the group as it became infiltrated.

In 1928, Stankievich was elected to the Polish Sejm (Parliament) from Lida's Belarusian populated region. Soon, that body was disbanded by Jozef Pilsudski, a Polish independence hero, who called for government purification. That action significantly reduced the participation of the ethnic minorities in the Sejm. Stankievich returned to Vilnia, teaching, pursuing his research, and publishing his works. Eventually, the Polish rule became even more nationalistic in that area, and he lost his teaching positions.

In the meantime, the Stankievich family was growing. His attachment to ancient history was shown in historical names chosen for his children. The first son was born in 1928. He named him Jury Usiaslau, the middle name of a famous ruler of the Polacak Principality. The second son, born in 1932, was named Viachaslau Zhdan after the ruler of another allied Principality; Viachaslau's first name even carried the same nickname, Viachka. The third son, born in 1938, was named Bahuslau Leu. His middle name was related to Leu Sapieha, the Chancellor of the Grand Duchy of Lithuania.

Because of losing the income from his teaching positions, Stankievich started a book/stationery store in the historic center of Vilnia. It became a location for patriotic Belarusians to acquire books and other printed materials in the Belarusian language.

In August of 1939, with signs of another major war approaching, Polish authorities began making sweeping arrests of minority persons they viewed as

potentially less loyal to the Polish state. Jan Stankievich was one of those taken to jail. In the process of being taken away, Stankievich locked the bookstore door, forgetting that his oldest son was still there. Jurka, the son, sometimes helped out in the store and was in the back, reading. Mary Stankievich learned of her husband's jailing only by the next day when her son hadn't shown up at home; his mother went to jail to get the bookstore key and freed her son.

On September 1, Germany invaded Poland, crossing the western border. On September 17, Germany's ally, the Soviet Union, crossed the eastern border, including the Vilnia area.

Two days previous to this event, Jan Stankievich and others were released by the Polish authorities. Recognizing what was coming, Jan quickly left for the Lithuanian border. It was a wise decision because the Soviets arrested some of his friends, Belarusian activists, within a week of their arrival. Thus, Anton Luckievich, who was in charge of the Belarusian Museum, hoped to be spared because of his Social Democratic Party membership. He was one of the first to be arrested and disappeared forever.

With a quickly organized Soviet-style referendum, western Belarus 'voted' to join its eastern part and became the Belarussian Soviet Republic (BSSR). However, in early October, the Soviet Foreign Minister, Molotov, stated that "While realizing that Lithuanians are not the majority population in the Vilnia region, it is politically necessary to transfer the city of Vilnia and its surrounding region to Lithuanian control." Later, the news leaked out that in 1939 a Lithuanian delegation visited Molotov and got Stalin's agreement to transfer the Vilnia area to Lithuania in exchange for Soviet military bases placed in Lithuania. In 1940, all three Baltic Republics voted to join the Soviet Union. A famous saying about those times states, "Vilnius is ours, but Lithuania is Russian."

During the brief time when Vilnia was given back to Lithuania, and before it became part of the Soviet Union, Jan Stankievich returned to Vilnia with his family. During that short period, seven-year-old Viachka's memory is that the Soviet troops were replaced with Lithuanian police. The order was restored, and food rationing reduced shortages and long queues. When news came that independent Lithuania had become the Soviet Republic, Stankievich left home again. This time, he crossed on foot into German East Prussia, and then into German-occupied Warsaw. At that time, the city was filled with many anti-Soviet Belarusian refugees, having formed a Belarusian National Committee, with whom he became associated. Jan's family in Vilnia did not know the whereabouts of their father. Therefore, his wife, Mary, contacted her brother in Prague. He advised them to return to her family in Prague for the war's

duration, which they did, with many stopovers along the journey. The older children then started studies in Czech schools. Prague was the capital of the German-controlled "Protectorate of Bohemia and Moravia." The country's takeover had been somewhat benign and therefore had not suffered the same kind of destruction as in war-torn Poland.

In June 1941, Eastern Europe's situation changed dramatically when Nazi Germany suddenly attacked its former ally, the Soviet Union. The Soviet Army was unprepared for this attack and fled in a panic. Within barely two months, almost the whole Belarusian territory was overtaken by the German forces. The Belarusian Committee decided to take advantage of the situation. They remembered when, in WW I, the German Army had supported Belarusian language schools' formation. In 1941, the German Army command permitted educational materials with Belarusian language instruction for schools. With that purpose, Jan Stankievich was allowed to travel between Minsk, Vilnia, Warsaw, and even to Prague, where he visited his family. Prague also had a sizable Belarusian group, including members of the Rada BNR, Belarusian Government in Exile.

The Committee recognized that it was essential to defend the Belarusian population from the excesses of the Nazi occupiers. Thus, some of their members took on administrative positions in Belarus. For instance, Vaclau Ivanouski became the Mayor of Minsk, Dr. Vitaut Tumash headed the city's Health Department, and other Committee members took on civilian positions. On the other hand, select members of the clandestine Party of Belarusian Nationalists established contact with the Polish underground, who had ties with the Polish Government in Exile in London. They were convinced that the Allies would win the war and establish an independent Belarus after the war. However, the Allies by then were cooperating with the Soviet Union to defeat Nazi Germany. By the end of 1944, the Soviet Union was again in control of Belarus. And anti-Soviet refugees, including Committee members, were leaving Belarus, heading for the West. Jan Stankievich rejoined his family in Prague.

Seeking Post-War Refuge in West Germany

In early 1945, the Soviet Army entered the eastern part of the former Czechoslovak territory, and General Patton entered from the West into the city of Pilsen. The residents of Prague, including the Stankievich family, were hoping for the Americans' arrival and subsequent rebuilding of the country as a Western democracy. Because of the still wartime situation's uncertainty, the Stankievich family formed a plan: Jan would leave for Germany's American occupied zone. The family would stay quietly with their Czech family in Prague.

And they would reunite in Prague after the Americans would restore democracy in Czechoslovakia. Unfortunately, an agreement had been reached between the Allies and the Soviet Union that Czechoslovakia would be liberated and occupied by Soviet troops. Pilsen, then occupied by American Army units, was an exception. A new Czechoslovak government was formed with Ministers, some of whom had spent the war years in London, and some in Moscow. President Benesh resumed his post as President, with several key positions occupied by Soviet-trained people. Ominously, posters appeared in Prague requiring all refugees from Eastern countries to register for eventual repatriation.

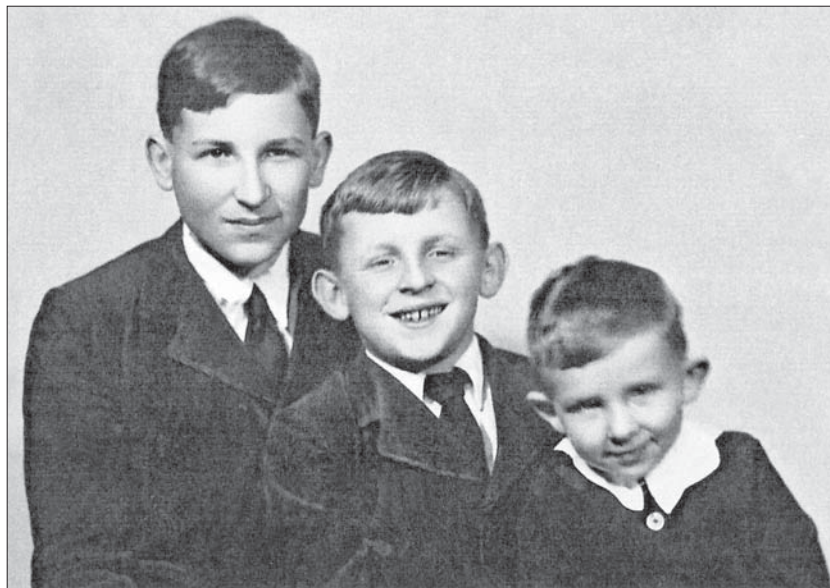
During those uncertain times, the Stankievich family, without their father, decided to stay with their Czech relatives. That plan was disrupted two months later when an NKVD officer accompanied by an armed Soviet soldier came into their apartment, inquiring about the whereabouts of Jan Stankievich. Jan's wife, Mary, aware of the potential danger, was barely coherent in answering. The soldier, trying to be helpful, suggested that maybe they were divorced, which she gladly confirmed. However, when the NKVD agent found men's clothing, he warned them, *"We'll be back."* With the understanding that they would probably be taken for repatriation to Soviet-controlled Belarus, or worse, she informed the family elder, her brother, medical doctor Jarka, that her family must leave immediately. Though he assured her she'd be safe, she anticipated the worse and prepared to go.

Each one packed one suitcase, and the four of them: mother and three of her boys, boarded an overnight train for the American-occupied city of Pilsen. Jurka was seventeen, Viachka was twelve, and Bohush was only six years old. In the morning, the train stopped at the Soviet and American Armies' demarcation line for document inspection. Soviet troops inspected half of the train, and American soldiers checked the other half. Luckily, their part of the train was examined by the Americans, and they were allowed to proceed out of the Soviet control zone to Pilsen, where they stayed at the house of a Methodist pastor who was away. Mary had converted to the Methodist religion when she was an exchange student at Vassar. Mary visited several military offices, trying to determine where the transit camp was for those not wanting to be repatriated to the Soviet Union. She was being denied that information and was getting quite desperate about their situation. Finally, a young American lieutenant came out of an office, explaining that he wasn't supposed to tell her that information, but gave her the right location. The next two weeks were spent in the camp's wooden barracks, sharing sleeping arrangements with strangers who had the same goal. At that point, the refugees were loaded onto railroad freight cars and transported to Western Germany. When the

Stankievich family debarked the train in Wurzburg, they found that the barracks were already filled. Thus, they were lodged in a former motorcycle unit garage. There were double-decker bunks, with blankets given to them, both for warmth and some privacy between families. But they were happy to be free and safe.

After getting established in their West German lodgings, Mary started inquiries about Eastern European refugees' possible whereabouts. She learned that Munich was a likely location where her husband might be found, and she sent 17-year-old Jurka to Munich to try to find him. He returned with good news. In Munich, Jurka located a food-dispensing facility that was frequented by refugees. He posted a note there: "Looking for Jan Stankievich." The contact was made, with the instructions that their father would make arrangements for the family to reunite and let them know the details. When they received the instructions, they took a freight train to Regensburg. At the station, they were reunited with their father. He'd made arrangements with a businessman friend to take them to temporary living quarters. It was a partially destroyed office building, associated with a bombed-out Messerschmidt aircraft factory. Soon they were assigned more permanent housing, which had been quarters for the Messerschmidt workers. These were being kept empty for the expected arrival of refugees from Soviet-occupied territories. By August, after the war ended in May 1945, Displaced Persons (DP) camps accommodated tens of thousands of refugees from the European part of the Soviet Union, the three Baltic countries, Belarus, and Ukraine.

A Belarusian National Committee was formed soon after the end of the war, with Jan Stankievich as the Administrator of the Belarusian section of the Regensburg camps. The immediate task was to find Belarusians to form the administration and then to find staff for the Belarusian schools so that the displaced young people could continue their interrupted elementary and high school education. Many Belarusians (who were scattered all over the American Zone of West Germany) came to the Regensburg camp schools. For the adults, a 'Peoples' University' was set up to teach Belarusian history and language, that many refugees had lacked under foreign control of their areas. The camp activity's daily administration required flexibility and tolerance, which were not strong points of Stankievich's character. Thus, he soon resigned from that position and returned to his scientific and educational work. He formed the Francis Skaryna Scientific Society, published a grammar textbook, and taught Belarusian language and history at the camp's high school. He was also a frequent lecturer at the Free Ukrainian University.

The Next Generation. April 1942

Jan's wife, Mary, a Vassar college graduate, not only taught English at the high school but was employed by UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Agency). With that income, she was able to help fund some of Jan's publishing activity.

Early in 1949, after four years in the DP camps, the family gained the right to emigrate from Germany to the United States. In May, they crossed the Atlantic in the converted WWII troopship: *General Harry Taylor*, landing in New York City. Their original family destination was Minnesota, where their official sponsor was. However, after meeting with previously arrived Belarusians in New York, Jan Stankievich decided to stay in New York to participate more fully in Belarusian activities.

Their first home in the United States was an apartment in East Harlem, a then neglected Spanish-speaking area. This location became a hub for later arriving Belarusians. A group was formed: the Belarusian-American Association (BAZA), to help these immigrants find a place to live and a way to earn a living. The first year's meetings were held at this location. This organization recently marked its 70th Anniversary.

The oldest son, Jurka, now known as George, entered Wesleyan University in Ohio. The middle son, Viachka, now known as Walter, was sent to Duluth as the token of a family representative to the sponsoring family. The family, with the

The Stankievich Family. May 1949

Jan and Mary Stankievich

youngest son, Bohush, now called Bill, soon moved to Brooklyn. With financial help from Jan's younger brother, Stanley, a long-time American citizen, they could purchase a six-family apartment building. The other five apartments' rental income helped cover their living expenses, the cost of publishing the periodical *VEDA* of the now USA based Francis Skaryna Society. Jan Stankievich was now in his early 60s, still writing and publishing English language articles about Belarus. He wrote in Belarusian as well. One of his books, *The Soviet Falsification of History of Belarus*, was written for the Institute for Study of the USSR.

Their neighborhood in Brooklyn had been deteriorating. When their son, Walter, returned from a three-year electrical engineering job in Europe, it was decided to buy a two-family home in New Jersey. The house was in Hawthorne, a small town in Passaic County, not far from Walter's work in Nutley.

For many years, Stankievich had been compiling 3x5 cards for a new Belarusian-Russian Dictionary. But then he resumed work on another significant project that he'd started planning in the 1950s. It was a modern translation of the complete Bible into Belarusian, based on original texts. He had the assistance of Pastor Moses Gitlin, a Hebrew and Greek scholar. The translation was published in 1973 when Stankievich was 82 years old. Jan Stankievich passed on July 15, 1976. He was buried in the Belarusian Cemetery in East Brunswick,

New Jersey. Passages from his Bible translation were read at the memorial service, conducted by Rev. Uladzimir Tarasevich.

One of Jan Stankievich's last tasks was the formation of the Leu Sapieha Greatlitvan (Byelorussian) Foundation. He left the funds for publishing Belarusian works, starting with his Belarusian-Russian Dictionary. His oldest son, George, prepared the book for publication, using the tens of thousands of his stored 3x5 cards. It was published in 1983.

After Belarus regained independence in 1991, substantial archive materials became available. Three young Belarusian scholars, Valery Bulhakau, Yuraś Bushlakou, and Hienadz Sahanovich, became so impressed with Stankievich's works that they prepared four large volumes of his collected works, published between 2002 and 2006. These included his writings on the Belarusian language, Belarusian history, and other published works. And in 2020, Valery Bulhakau, now the editor of the *Arche* journal, oversaw the preparation of an improved edition of the Belarusian-Russian Dictionary, in a hardcover version.

*Наталля Гардзіенка
Мінск (Беларусь)*

ДЗЕСЯЦЬ ЛІСТОЎ З МАДРЫДА: ЯНКА СУРВІЛА ДА АЙЦА ЛЬВА ГАРОШКІ (1956—1958)

На пачатку 1950-х Мадрыд быў другім пасля Лювена цэнтрам атрымання адукацыі для беларускага студэнцтва. Стыпендый тут удалося дастаць, праўда, значна меней. Сярод вядомых нам студэнтаў былі Уладзіслаў Рыжы-Рыскі, Генрых Юзэфовіч, Васіль Млынчык і бадай самыя сур'ёзныя і перспектыўныя: Янка Сурвіла і Віктар Сянкевіч.

У некаторым сэнсе Лювен стаў кузняй кадраў для беларускай рэдакцыі Радыё «Вызваленне» ў Мюнхене, што пачала працаваць у 1954 г. У Мадрыдзе ж выпускнікі-беларусы змаглі самі арганізаваць беларускія перадачы на іспанскім радыё ў 1958 г.

«Здабыванне» радыёперадачаў і пошукі таго, што магчыма зрабіць у іспанскай сталіцы карыснага для Беларусі, расцягнуліся на гады. Былі надзеі і сумневы, удачы і непаразumenні. Усё гэта адлюстравалася ў тагачасным ліставанні. У архіве Беларускай бібліятэкі імя Ф. Скарыны ў Лондане захавалася багатая карэспандэнцыя айца Льва Гарошкі (1911—1977), які актыўна падтрымоўваў мадрыдскіх студэнтаў і выпускнікоў.

Айцец Леў Гарошка (1911—1977) ад 1946 г. быў рэктарам Беларускай каталіцкай місіі ў Францыі. Ён займаўся не толькі арганізацыяй богаслужэнняў, але і шматлікімі іншымі справамі. Так, Леў Гарошка ўкладаў і выдаваў разнастайныя брашурны рэлігійнай і гістарычнай тэматыкі, у 1947—1957 гг. рэдагаваў і друкаваў рэлігійна-грамадскі часопіс «Божым Шляхам». Акрамя таго, святар быў фактычна «хросным бацькам» беларускіх студэнтаў у Іспаніі. Жывучы ў Парыжы, ён шукаў кандыдатаў для навучання, трымаў потым з імі сувязь і дапамагаў пры патрэбе.

У архіве айца Льва Гарошкі, сярод іншага, захаваліся дзясяткі лістоў Янкі Сурвілы (1925—1997). Ён ад пачатку 1950-х навучаўся ў Іспаніі і разам

з Віктарам Сянкевічам (1926–2017) стаў заснавальнікам і супрацоўнікам беларускіх радыёперадачаў у Мадрыдзе.

Янка Сурвіла нарадзіўся 20 чэрвеня 1925 г. у в. Бялевічы (сёння Смаргонскі р-н Гродзенскай вобл.). У 1943–1944 гг. працаваў у Беларускам камітэце самапомачы ў Берліне. У паваяеннай Нямеччыне жыў у лагеры *DP* у Ватэнштэце, выдаваў і рэдагаваў часопіс «Шляхам Жыцця». У 1951 г. паступіў на факультэт палітычных і эканамічных навук Мадрыдскага ўніверсітэта.

У 1956 г. навучанне Янкі Сурвілы ўжо фактычна завяршалася, і паўставала пытанне, што рабіць далей: ці заставацца ў Іспаніі, ці шукаць шчасця ў іншай краіне, як уладкоўвацца, чым займацца. Пра ўсё гэта – у прапанаваных ніжэй лістах. Яны распавядаюць пра аўтара і пра адрасата, пра Іспанію і пра беларускае жыццё ў тагачаснай Еўропе наогул.

Madrid, 28.10.1956¹

Высока Паважаны Айцец Леў,

Шчыра дзякую за ліст.

Мае апошнія экзамены, аб якіх Вам пісаў, былі адлажылі ў апошні момант і меў іх толькі ў мінулы панядзелак, аўторак і сераду. Прышлося рабіць іх у вельмі цяжкіх умовах, бо ў той час быў хворы на грыпу і мусеў ісці проста з ложка, маючы 37,7° тэмпературы. Пайшлі, аднак, добра і вынік атрымаў з нотай (*avec distinction*²). На гэтым у мяне ўжо скончыліся ўсе экзамены.

Цяпер перада мною нейкая пустэча; я ня бачу перад сабой нічога канкрэтнага, за што мог бы зачапіцца. Галоўнай праблемай, якая мяне абсарбуе поўнасьцю, гэта ёсць справа сям’і і пакуль яна ня будзе развязаная, я не змагу зрабіць ніводнага кроку больш у маім жыцці.

Я ёсць з Вамі поўнасьцю згодным, што тут у Мадрыдзе ёсць шмат працы і што тут можна рабіць нацыянальную работу, але-ж з гэтай працы тут не пражывеш. Радыё. Пакульшто яго яшчэ ня маем, але каб і было, дык гэта ніякая развязка, а толькі баляст. На 15-хвілінную дзённую перадачу гішпанцы маюць толькі двух працаўнікоў і плацяць ім сапраўды сьмешна: 8 600 французскіх франкаў на месяц, тады калі на пражыццё ў Мадрыдзе патрабуецца 40 000 фр. фр. (за апошні год, дзякуючы амэрыканскай дапамозе цэны падняліся на 35%). Літоўцы, латышы, эстонцы,

¹ Пры публікацыі лістоў захоўваюцца асаблівасці правапісу арыгіналаў, выпраўлены некаторыя відавочныя памылкі друку.

² *Avec distinction* (фр.) – з адзнакай (як дыплом з адзнакай).

палякі і іншыя аплачваюць самі працаўнікоў сваіх радыёперадачаў. Яны здаецца, атрымоўваюць на гэта грошы ад «Вольнай Эўропы»³, бо кожны працаўнік атрымоўвае мясечна 185 даляраў і да гэтага ўтрымоўваюць трох працаўнікоў.

CEOR⁴ — Практычна ён цяпер зачынены. Морыльлэ⁵ атрымаў немалую стыпэндую і паехаў куды праветрыцца і... жабраваць. Ня ведаю, ці ўжо вярнуўся, ці не. Ён меўся заехаць да Вас вяртаючыся назад, так што Вы магчыма ўжо зь ім бачыліся, а калі не, дык хутка пабачыцеся. На CEOR абсалютна ня можна разьлічваць, бо не відаць ніякіх магчымасьцяў на тое, каб магла зьмяніцца сытуацыя, у якой ён цяпер знаходзіцца. І наагул, такіх магчымасьцяў ня будзе да таго часу, пакуль CEOR ня станецца Інстытуцыяй публічнага права ды перастане быць уласнасьцяй Морыльлэ. Я яму аб гэтым гаварыў як аб адзінай разьвязцы ды выхадзе ў сытуацыі, але ён ня хоча выпусьціць з сваіх рук. У гэтым годзе яму адабралі ўсякія субсыдыі, якія меў раней ад міністэрства замежных спраў і эдукацыі, і ўсякія ягонныя захады не далі ніякіх вынікаў.

«*Oriente Europeo*»⁶ спынілася на 2-м нумары і ня ведама калі выйдзе наступны. Трэці нумар быў прызначаны поўнасьцяю ўкраінцам і яны мелі яго рэдагаваць, але чамусьці ў той час, калі нармальны нумар павінен быў выйсьці ўжо з друкарні, яны адмовіліся (нейкія непаладкі з Морыльлям). Цяпер наагул нічога няма. Паколькі я ведаю, трэці нумар ня ёсьць зрэдагаваны — ніхто ня ёсьць зацікаўлены ў супрацоўніцтве ў такім балагане. Да трэцяга нумару, які рыхтуецца ўжо пяць месяцаў, я ня маю нічога падрыхтаванага, бо раней ня меў часу, а цяпер ня ў стане зрабіць штосьці, бо моцна абязсілены.

Наагул, тут пакульшто не відаць ніякіх магчымасьцяў, каб можна было за штосьці зачапіцца і каб былі якія магчымасьці выезду, дык сёньня выехаў-бы адсюль. Адзіная мая надзея да гэтага часу быў Мюнхэн, але як цяпер аказваецца, там таксама няма нічога канкрэтнага. Колькі дзён таму

³ Магчыма, маецца на ўвазе амерыканская антыкамуністычная арганізацыя **Нацыянальны камітэт свабоднай Эўропы** (*National Committee for a Free Europe*), створаны ў 1949 г. у Нью-Ёрку Аленам Далесам. Арганізацыя стала заснавальніцай радыё «Вольная Эўропа» (пазней аб'яднанага з радыё «Свабода»).

⁴ *Centro de Estudios Orientales* (ісп.) — Цэнтр усходнееўрапейскіх даследаванняў у Мадрыдзе.

⁵ **Санцьяга Марылья Трэвінья** (*icn. Santiago Morillo Treviño, 1900–1966*), рэлігійны дзеяч, езуіт. Ад 1947 г. жыў у Мадрыдзе, дзе заснаваў Цэнтр усходнееўрапейскіх даследаванняў.

⁶ «*Oriente Europeo*» — іспанамовны штоквартальны часопіс, які выдаваў у Мадрыдзе Цэнтр ўсходнееўрапейскіх даследаванняў.

назад атрымаў ліст ад Станкевіча⁷, дзе мне кажа, што «справа Вашае працы ў нашым Інстытуце⁸ яшчэ канчальна ня выясьненая і наагул у дадзены мамэнт зьяўляецца праблематычнай». Ня ведаю, што магло стацца, бо-ж да гэтага часу ўсё было на добрай дарозе і яны колькі разоў пыталіся, калі магу прыехаць.

Адным словам, у мяне няма нічога пацяшаючага, живу з дня на дзень і ня ведаю, куды кінуцца ды за што ўзяцца. Фактычна, музеў-бы цяпер адпачыць, але-ж у такой сытуацыі адпачынак ёсць немагчымы.

«Божым Шляхам»⁹ атрымаў – шчыра дзякую. Гэты нумар ёсць вельмі салідны і прышлося-б моцна шкадаваць, каб выхад наступных, залеглых, нумароў быў залежны ад іншых справаў ды заказаў.

Прашу выбачыць мне, што вас турбую рознымі маімі справамі.

Із шчырым прывітаньнем і глыбокай пашанай да Вас

Ваш Янка Сурвілла

München, 24.1.1957

Высока Паважаны айцец Леў,

Ужо мінуў тыдзень ад майго выезду з Францыі, але толькі сёньня маю змогу каб напісаць Вам пару слоў. Як бачыце, я апынуўся ў Мюнхэне і тут адразу спаткаўся зь цяжкасьцямі, якія толькі сёньня змог разьвязаць. Цэлы тыдзень бегаў шукаючы памешканьня і ўжо пачынаў пераймацца моцна, што яго не знайду, але ў канцы пашчасьціла мне крыху і сёньня ўжо сяджу ў сваім кутку і магу спакойна працаваць. Толькі сёньня пасья паўдня пачаў працаваць у бібліятэцы. Да гэтага часу жыву ў Дудзіцкага¹⁰, але там зашмат кілішкаў і зашмат заўсёды бывае гасьцей, так што і лісту немагчыма было напісаць. Наагул, тут ёсць зашмат п'янства ў нашай беларускай калёніі.

⁷ Маецца на ўвазе **Станіслаў Станкевіч** (1907–1980), грамадска-культурны дзеяч, літаратуразнаўца, публіцыст, крытык, выдавец. У той час (1948–1962) ён быў рэдактарам газеты «Бацькаўшчына» (Мюнхен), а таксама навуковым сакратаром Інстытута вывучэння СССР у Мюнхене.

⁸ Маецца на ўвазе **Інстытут вывучэння гісторыі і культуры СССР**, заснаваны ў Мюнхене прадстаўнікамі расійскай эміграцыі і ад 1951 г. фінансаваны Амерыканскім камітэтам вызвалення. Ад 1954 г. у ім быў беларускі аддзел.

⁹ «**Божым Шляхам**» – часопіс беларускай рэлігійнай думкі, што выдаваўся ў 1947–1980 гг. спачатку ў Парыжы (рэдактар а. Леў Гарошка), потым у Лондане (рэдактар а. Язэп Германовіч).

¹⁰ **Уладзімір Дудзіцкі** (сапр. **Гуцька**, на эміграцыі **Гіцкі**, 1911 – пасля 1976), літаратар, публіцыст, грамадскі дзеяч. У 1956–1962 гг. быў кіраўніком беларускай рэдакцыі Радыё «Вызваленне» ў Мюнхене.

Як мне пераказалі, рагуляўцы¹¹ ёсць вельмі незадаволяныя, што я сюды прыехаў.

У *Dusseldorf* бачыўся з *von Mende*¹². Ён ёсць моцна хворы, але калі я прыехаў, дык сыцягнуўся з ложка і гутарыў зь ім добрай паўгадзіны. Быў са мною вельмі ветлівым — успаміналі аб супольных знаёмых з бэрлінскіх часоў¹³, а пасля ўклалі наступны плян маёй тут працы: базаю «апэрацыяў» зрабілі Мюнхэн, дзе затрымаюся каля двух месяцаў. Пасля паеду ў Гамбург (*Heiden Institut*) і ў *Kiehl*, дзе паводле яго месціцца вельмі добрая бібліятэка й [...] ¹⁴. Ён поўнасьцю згаджаецца з тым, што я выкарыстаю мой побыт у Нямеччыне для падрыхтоўваньня дакторскай працы, але хацеў адначасна, каб я пацікавіўся справаю ўсходніх студыяў у Нямеччыне. Абяцаў памагаць мне ўсюды, дзе гэтага будзе патрабавацца. Перад выездам зь Нямеччыны маю яшчэ да яго заехаць. Цяпер ён выехаў у нейкую клініку на 6 тыдняў і я ў кантакце зь ягоным заступнікам (*Herr Scheuk*).

Мюнхэнскі інстытут запрапанаваў мне зноў працу, якую магу абняць з 15 сакавіка, але гэта ня тая, што прапанавалі раней. Цяпер прапануюць працу клясыфікатарам кніжак у бібліятэцы, якія мушу таксама ўводзіць у каталёг. Я пакуль-што даў згоду, але мусіць адмоўлюся, бо па-першае, гэтая праца мяне не цікавіць, а па-другое, слаба плацяць (400 DM). Дзеля 400 марак у месяц ня хочу траціць магчымасьці зрабіць дактарат.

Ці сп. Абрамчык¹⁵ ужо вярнуўся? Тут усе яго чакаюць і ніхто ня ведае, дзе ён наагул знаходзіцца і калі прыедзе.

Дык сёння кончу на гэтым.

Прывеце ад мяне найшчырэйшыя прывітаньні і пажаданьні ўсяго найлепшага.

Ваш ЯСурвілла.

¹¹ Маюцца на ўвазе беларускія студэнты з Лювена. Паколькі менавіта Барыс Рагуля быў адным з галоўных арганізатараў атрымання беларусамі стыпендыяў у Лювенскім універсітэце, часам тых студэнтаў называлі паводле яго прозвішча.

¹² **Герхард фон Мендэ** (ням. *Gerhard von Mende*, 1904–1963), нямецкі навуковец і педагог, усходазнаўца, саветолаг. Пасля Другой сусветнай вайны кіраваў Навуковым цэнтрам вывучэння Усходняй Еўропы ў Нямеччыне.

¹³ У 1943–1944 гг. Янка Сурвіла працаваў у Беларускай камітэце самапомачы ў Берліне, а Герхард фон Мендэ быў кіраўніком каўказскага аддзела Імперскага міністэрства акупаваных усходніх тэрыторый.

¹⁴ Тут і далей гэтак пазначаны нечытальныя словы.

¹⁵ **Мікола Абрамчык** (1903–1970), палітык і грамадскі дзеяч, які ў снежні 1947 г. афіцыйна аднавіў Раду БНР. Жыў у Парыжы, займаўся актыўнай грамадска-палітычнай дзейнасцю.

Madrid 7.8.1957

Высока Паважаны айцец Леў,

Ужо даўно збіраўся патурбаваць Вас ды напісаць Вам, і прашу, ня гневайцеся, што сёння сабраўся, але гэты апошні час ад візыты князя Мірскага¹⁶ і а. Робэрта¹⁷ я даволі дрэнна чуўся: дало нейкім чынам схапіць *insolation*¹⁸ (мусіць таму, што валасоў на галаве мала) і цэлы месяц быў поўнасьцю разстроены ад галавы да ног. Спачатку думаў, што гэта ад нэрвовага напружаньня, гарачыні ды ненармальнага аджыўляньня, што мела месца ў часе падгатоўкі візыты і падчас самое візыты таксама, але пасля лекар сказаў, што гэта *insolation*. Нашчасьце было лёгка і ўжо ўсё мінула. Застаецца толькі месяц амаль зусім страчанага часу. Праўда, і цяпер таксама час траціцца, бо пры 40° нават і думкі думацца ня хочуць.

Высока Паважаны Айцец, сёння ў першую чаргу хацеў-бы шчыра падзякаваць Вам за тое, што Вы пагаварылі з бацькамі¹⁹ адносна нашае справы. Я моцна цешуся, што Вы гэта зрабілі і за гэта ёсьць Вам моцна, моцна ўдзячны. Як выглядае, рэзультат Вашае гутаркі ёсьць шмат лепшы, чым можна было спадзявацца, бо і матка цяпер зусім інакш аба мне гаворыць, і, што ёсьць найбольш цікавым — бацька нічога ёй ня кажа, хаця і ведае ўжо, што мы перапісваемся.

Вынікае з усяго, што бацькі з часам пагодзяцца з нашымі намерамі, але я вось моцна баюся, што ў нас гэтага часу застаецца ўжо вельмі мала. Сёння яшчэ цяжка дакладна сказаць, калі мы пачнем нашыя аўдыцыі, але ўсё прамаўляе за тым, што іх пачнем калі ня першага верасьня, дык пару тыдняў пазьней. Гэта ўсё мяне моцна непакоіць. Непакоіць, бо я проста бачу немагчымым усякае ангажаваньне з радыё ня маючы разьвязаных вітальных праблемаў. На першы пагляд яно мо і сьмешна выглядае, што ў мяне гэтая справа ставіцца як нейкая ўмова... але-ж, з другога боку, праца ў радыё вымагае строгай сыстэматычнасьці і асабліва ў тутэйшых умовах,

¹⁶ **Васіль (Базыль) Святаполк-Мірскі** (?–1974), князь, грамадскі дзеяч. У 1945 г. быў выкрадзены ў Вене савецкімі спецслужбамі, дастаўлены ў Маскву, асуджаны на 11 гадоў лагераў. Па вызваленьні выехаў на Захад, жыў у Мюнхене.

¹⁷ **Роберт ван Кавэлярт дэ Уільс** (флам. *Van Cauwelaert de Wyels*; 1906–1986), каталіцкі святар усходняга абраду з бенедыкцінскага манастыра ў Шэветоне (Бельгія). Паходзіў са старажытнага фламандскага роду. У 1948 г. стаў сакратаром Камітэта дапамогі беларускім студэнтам у Лювене.

¹⁸ **Insolation** (фр.) — сонечны ўдар.

¹⁹ Маюцца на ўвазе інжынер **Уладзімір Шыманец** (1911–1977) і яго жонка **Эвеліна** (1908–1994) — бацькі будучай жонкі Янкі Сурвілы — Івонкі.

дзе дзье асобы мусяць выконваць тую працу, якую нармальна робяць шасьцёх; будзе вымагаць поўнай адданасьці і абсарбаваць поўнасьцю, дзеля чаго ёсьць неабходныя адпаведныя ўмовы, і ў першую чаргу — адсутнасьць тых праблемаў, якія турбавалі-б на кожным кроку. З другога-ж боку, патрэбныя таксама і людзі. Ніводная сэкцыя не даець рады ўдвух, і я думаю, што Івонка надавалася-б на сьпікера і да тэхнічнае работы.

Дзеля гэтага ўсяго я проста лічу неабходным нашае злучэньне раней, чым пачаць працу, і гэта тым ці іншым спосабам. Івонка ёсьць згодная. Мы пастанавілі рыхтавацца да гэтага.

Нядаўна Івонка была ўжо ў Вас і пыталася, якія паперы мне будуць патрэбныя для фармалізацыі нашага сужэнства. І тут якраз я маю да Вас просьбу. Вы казалі, што ўсе тлумачэньні і неабходныя пасьветкі мне зможа зрабіць праф. Шульгін²⁰. Але ці ён мне зможа зрабіць гэта тады, калі я не жыву ў Францыі? Я думаю, што маё dossier там ёсьць. Хацеў-бы Вас моцна прасіць, айцец, мо' Вы змаглі-б затэлефанаваць да праф. Шульгіна і паінфармавацца ў гэтым, бо Івонка мне пішыць, што яна ня мае ніякай магчымасьці пайсьці туды да яго. Гэдаксама хацеў-бы спытацца ў Вас, ці мне хопіць нямецкі *Freudenpass* (?) з 1944 году і цяперашні пашпарт, каб даказаць, што я ня быў і ня ёсьць жанатым, бо ў мяне, здаецца, няма ніякіх ранейшых дакументаў і, калі-б гэтага не хапіла — ці ёсьць якісьці спосаб развязаць гэтую праблему.

Прашу выбачыць мне, што Вас турбую маімі справамі, але-ж я толькі да Вас магу звярнуцца. Дапамажэце нам, дзе можаце і як можаце — будзем старацца быць Вам за ўсё належна ўдзячнымі.

Тут спэцыяльных навінаў няма. Надовечы пісаў мне Віця²¹, што вы не атрымалі апошняга (г. зн. за гэты год) нумару «*Oriente Europeo*». Нажаль, цяпер нічога не магу зрабіць, бо а. *Morillo* выехаў і *CEOR* закрыты, трэба чакаць да верасьня. Калі-б Вам моцна быў патрэбны, дык перашлю свой.

З дактаратам усё заладзіў — застаецца праца, якая, нажаль, ня рухаецца пакульшто, не хапае шмат матар'ялу.

Тут перажываем цяпер востры эканамічны крызіс. Цэны падымаюцца адразу на 50 % і ня ведаю, калі гэта ўсё скончыцца, бо зьявішча зусім аказыянальнае. ...

²⁰ Відаць, маецца на ўвазе **Аляксандр Шульгін** (укл. *Олександр Шульгин*, 1889–1960), украінскі палітычны дзеяч, гісторык і сацыёлаг. Першы кіраўнік знешнепалітычнага ведамства УНР. Заснавальнік і кіраўнік Украінскага акадэмічнага таварыства ў Парыжы (1946–1960). У 1948–1952 гг. быў прадстаўніком украінцаў пры Міжнароднай арганізацыі ўцекачоў (*IRO*).

²¹ Маецца на ўвазе **Віктар Сянкевіч** (1926–2017), грамадскі дзеяч, гісторык, журналіст.

Але тут буду канчаць на гэтым. Не пішу Вам нічога адносна прабегу візыты князя Мірскага і а. Робэрта, бо-ж Вы напэўна аб усім ёсьць пайнфармаваныя.

Штараз прашу, выбачце, што Вас турбую маім гэтам лістом ды маімі справамі.

Із шчырым прывітаньнем і глыбокай пашанай да Вас
Застаюся *Ваш Янка Сурвілла*

Madrid 21.8.1957

Высока Паважаны Айцец Леў,

Шчыра Вам дзякую за Ваш ліст з 12.8.г.г. і за ўсё, што Вы для нас зрабілі. Калі Вы нам не адмаўляеце Вашае помачы, дык і Бог, напэўна, нам не адмовіць і дапаможа.

Адпісваю Вам толькі сёньня і толькі сёньня перасылаў мае паперы, бо музеў чакаць 6 дзён на посьветку аб маім цывільным стане. У маіх гішпанскіх дакументах няма такое рубрыкі і таму музеў рабіць усё праз суд. Магчыма гэтае посьветкі аднае хопіць, але на ўсякі выпадак перасылаю і іншыя паперы, якія знайшоў.

Хацеў-бы колькі слоў сказаць адносна гэтых маіх папераў.

Одпіс мае мэтрыкі рабіў нейкі няграматы [...] (у 1940 г.) і нарабіў поўна недарэчных памылак. У арыгінале імя і прозьвішча так: *Jan Surwillo*. Я зьмяніў «*u*» на «*υ*» і канцавое «*o*» на «*a*», каб было больш па-беларуску. Маё прозьвішча мае падвойнае «*h*» — чаму — ня ведаю. Ня ведаю таксама ў «одпісе» напісана адно «*л*» (ці гэтак мае быць у расейскай мове?).

Дата народжаньня ёсьць правільная напісаная цыфрамі. Ня ведаю чаму словамі ўместа «*июня*» сказана «*июля*». Імя маткі ня «*Анна*», а «*Ганна*». Месца нараджэньня ў арыгінале напісана «*Bielewicz*». Я пішу ўсюды «*Bielevičy*» (мусіў бы пісаць «*Bialevičy*» або «*Bielavičy*»).

У мяне ўва ўсіх паперах і ў дыплёме напісана гэтак: *Janka Survilla*, дата нар. 20.6.1925, месца нар. *Bielevičy*, імёны бацькоў *Anton* і *Hanna*.

Ці на аснове гэтага «одпісу» праф. Шульгін зможа зацьвердзіць тое, што ў яго ёсьць? Тое, што там маецца [...], ёсьць правільна пададзена. У мяне-б магло паўстаць шмат камплікацыяў, калі-б прышлося дапасоўваць усё да гэтага «одпісу».

Знайшоў таксама «*Personalausweis*»²² з 1941 году. Мо' ён прыдасца, каб даказаць, што я дома ня быў жанаты (таму што я меў толькі 16 год).

²² *Personalausweis* (ням.) — пасведчанне асобы.

Я думаў, што будзе прыгодная таксама ...pass (маю з 1941 году), але там няма нават рубрыкі «цывільны стан». Мо' прыгадзіцца таму «*Ersatzkarte für Arbeitsbuch*»²³, бо хаця тут і не падана дырэктна нічога аб цывільным стане, але-ж гэта можна ўстанавіць [...]. На ўсякі выпадак перасылаю.

Што тычыцца пазьнейшага перыяду, пасья капітуляцыі Нямецчыны, дык думаю, што ўсе мае персанальныя дадзеныя маюцца ў *IRO*²⁴. За «гішпанскі» перыяд перасылаю посьветку, якую толькі што атрымаў. У гэтай посьветцы пры маім прозьвішчы стаіць дзявочае прозьвішча маткі. Тут так вымагаюць. Толькі што ўместа «*Cartovic*» мусіць быць «*Čartovič*». На ўсякі выпадак перасылаю пераклад гэтае посьветкі на беларускую мову (на асобных лістах). Хіба-ж там у *IRO* знаюць гішпанскую мову.

Высока Паважаны а. Леў, я поўнасьцю згаджаюся з Вашымі заўвагамі адносна маіх засьцярогаў што да ангажаваньня з радыям. На маю думку, нашае сужэнства можа мець месца цяпер у выпадку, калі зрэалізавалася-б справа беларускіх аўдыцыяў. Гэта мусела-б быць нават моцна пажадана, бо такім чынам разьвязалася-б праблема трэцяга працаўніка, які быў-бы неабходны і, далей, з фінансавага пункту гледжаньня, мелі-б 30 % ашчаднасьці (аўдыцыю мусім фінансаваць мы самі ў 85 %). Гэта былі-б тыя «за», якія абсалютна ня ёсьць зьвязаныя з маімі асабістымі справамі.

Шчыра прашу Вас, айцец Леў, ня гневайцеся, што зноў маеце клопаты са мною, але дапамажэце яшчэ зрабіць нам гэты крок наперад у нашым жыцьці. Будзем старацца заўсёды і за ўсё быць Вам удзячнымі.

Із шчырым прывітаньнем ды глыбокай пашанай да Вас.

Ваш Янка Сурвілла.

Madrid, 9.9.1957

Высока Паважаны Айцец Леў,

Толькі што атрымаў Ваш ліст з 6-га г. м. і адразу адпісваю.

У першую чаргу хачу шчыра падзякаваць Вам за ўсё тое, што Вы зрабілі для заладжаньня маіх папераў. Івонка мне ўжо пісала, што паперы гатовыя і што іх ужо мае ў сябе.

²³ *Ersatzkarte für Arbeitsbuch* (ням.) — заменная картка для працоўнай кніжкі.

²⁴ *IRO* (International Refugee Organization) — Міжнародная арганізацыя па справах уцекачоў — арганізацыя, заснаваная ААН 20 красавіка 1946 г. для дапамогі бежанцам, якія з'явіліся ў выніку Другой сусветнай вайны. Яна сярод іншага арганізоўвала як рэпатрыяцыю людзей у тыя краіны, дзе яны жылі да пачатку вайны, так і іх эміграцыю на сталае жыхарства ў іншыя краіны. Дапамагла прыблізна аднаму мільёну чалавек. Завяршыла працу ў 1952 г.

Гаварыў я з а. Morillo перад ягоным выездам адсюль, што спадзяюся быць у Парыжы ў канцы жніўня або ў пачатку верасня, але на сённяшні дзень яшчэ ня ведаю, калі буду мець магчымасьць паехаць туды і ці наагул яе буду мець у бліжэйшым часе.

Усе мае пляны — у тым ліку і паездка ў Парыж, — ёсьць узалежненыя ад пазытыўнае разьвязкі справы беларускіх аўдыцыяў пры Гішп[анскім] Нац[ыянальным] Радзе. Да гэтага часу я яшчэ ня маю ніякіх весткаў адносна гэтага і ня ведаю, як наагул прадстаўляецца сытуацыя. Усю справу вядзецца непасрэдна з адпаведнымі тутэйшымі чыннікамі сп. Абр[амчык] з а. Робэртам. Яны мне да гэтага часу нічога не напісалі.

Я жыў надзеяй і верыў, што мы пачнем нашыя аўдыцыі калі ня 1-га верасня, дык колькі тыдняў пазьней. Аднак, паколькі па сённяшні дзень няма ні слуху, ні духу — мяне пачынае агортаць ужо непакой. Учора напісаў да сп. Абр[амчыка], каб спытацца, як прадстаўляецца наагул сытуацыя, бо-ж толькі ён цяпер аб гэтым ведае. Я ўжо пачынаю моцна непакоіцца, бо ў гэтых умовах доўга ня выцягну. Я тут знаходжуся цяпер у тыпічных умовах DP²⁵ ды яшчэ горшых пад некаторым поглядам, бо за 150 пэсэтаў (1200 фр. фр.) у месяц не магу ні купіць кашулі, ні шкарпэтак, ні паправіць ботаў — магу купіць толькі 15 пачак цыгарэт. Жыў надзеяй, што нашыя пляны зрэалізуюцца і гэтым самым зьменіцца нашая сытуацыя тут ў Гішп[аніі]. Яшчэ гэтай надзеі зусім ня страціў. Але калі-б нічога ня вышла, дык трэба як найхутчэй аб гэтым ведаць ды шукаць нейкага іншага выхаду. (Моцна прашу Вас, Айцец, не кажэце нічога аб гэтым Івонцы, бо будзе моцна перажываць. Магчыма ўсё яшчэ і добра заладзіцца.)

Не пісаў Вам нічога ў справе цяжкасьцяў зь візаю, бо мне не дазволіла сумленьне турбаваць Вас яшчэ і гэтай праблемай.

А. Morillo пытаецца аба мне, бо здаецца чакае на адзін пераклад, які тут рабіўся пад маім наглядам. Плянавалася, што ён будзе скончаны каля 15-га жніўня, але нажалі толькі нядаўна быў скончаны. Не высылаў яго яму, бо ня ведаў ці ён яшчэ ёсьць у Парыжы. Паколькі ён там, дык заўтра або пазаўтра вышлецца.

Перад колькі днямі атрымаў я «Зьніч»²⁶ і ў мяне проста валасы дубам сталі ды халодным потам абліўся, калі пабачыў зацёмку аб беларускіх

²⁵ DP — *Displaced Person* — перамешчаная асоба. Пасля Другой сусветнай вайны гэты статус мелі сотні тысяч перасяленцаў, што апынуліся ў Заходняй Еўропе. Пераважна яны не працавалі і жылі ў адмысловых лагерах.

²⁶ «*Žnič*» — беларускі рэлігійны часопіс, што выходзіў у Рыме ў 1950–1975 гг. пад рэдакцыяй а. Пётры Татарыновіча.

перадачах у Гішпаніі. Калі-б ня знаў а. Татарыновіча²⁷, дык сказаў-бы, што гэта ёсьць правакацыя ў поўным сэнсе гэтага слова. Віную ў гэтым ня толькі яго, але і тых «прыватных інфарматараў» (яны ёсьць або зь Лювэну, або зь Мюнхэну), якія безадказна плешчуць кругом аб справах, што знаходзяцца толькі на шляху афармленьня і канцовыя рэзультаты якіх ёсьць заўсёды праблематычныя, асабліва ў нашых умовах. Я ніколі ня думаў, што а. Татарыновіч можа быць аж настолькі безадказным. Я ня ведаю, як можна публікаваць прозьвішчы асобаў, вяжучы іх з падобнымі справамі, ня маючы на гэта ніякай згоды ад іх? Я-ж дома пакінуў бацькоў, сясьцёр і братоў! З другога боку, гэта ёсьць моцна шкодным, бо нашыя добрыя суседзі, даведаўшыся, што мы нешта стараемся – не прапусьцяць нагоды, каб прынамся скамплікаваць справу. Я проста не магу стрываць гэтае інфармацыі і ня ведаю, што зрабіць і як паступіць.

Іншых навінаў тут у мяне няма. Жыву з дня на дзень, чакаючы і забіваючы час лектурай. Мінулы тыдзень амаль цэлы пралажаў у ложку (*bronquitis*²⁸), але ўжо здаровы.

Канчаю, тады, на гэтым.

Прывітае маё шчырае прывітаньне.

Застаюся із глыбокай пашанай да Вас.

Ваш Янка Сурвілла.

Madrid, 24.9.1957

Высока паважаны Айцец Леў!

Шчыра дзякую за ліст і за паштовыя маркі. Два дні пазьней атрымаў, таксама, ліст ад сп. Абр[амчыка], але ён мне піша дакладна тое самае, што і Вы.

Наагул вышла нейкае непаразуменьне, бо сп. Абр[амчык] чакаў ад мяне весткаў, а я ад яго. Не разумею толькі, чаму ён чакаў іх ад мяне тады, калі я быў абсалютна на баку ўсіх афіцыйных захадаў, якія рабіліся ў гэтай справе. Адсюль я ня мог мець ніякіх вестак, бо ўсё рабілася непасрэдна а. Роб[ерт] – Дырэкцыя; я ня быў звязаны зь ніякімі дзейнікамі тут на месцы. Ня мог таксама рабіць нейкіх захадаў на сваю руку безь ніякага паразуменьня і, тым больш, ня ведаючы ў якой

²⁷ **Пётра Татарыновіч** (1896–1978), каталіцкі святар, педагог і публіцыст. Пасля Другой сусветнай вайны жыў у Рыме, дзе выдаваў беларускі каталіцкі часопіс «*Жніў*», заснаваў беларускую рэдакцыю Ватыканскага радыё.

²⁸ ***Bronquitis*** (ісп.) – бронхіт.

сытуацыі знаходзіцца ўся справа. Падобная мая інтэрвэнцыя магла-б быць зусім *inopportune*²⁹.

Цяпер, пасля Вашага лісту і лісту сп. Абр[амчыка] я знаходжуся ў зусім іншай сытуацыі пад гэтым поглядам. Ведаю, дзе знаходзіцца справа і што магу рабіць захады тут на месцы.

У мінулую суботу я прасіў аб аўдыенцыю ў Мін[істэрстве] Інфарм[ацыі] і ўчора быў прыняты заступнікам Генэральнага Дырэктара *Radiodifusion*. Нашая справа прадстаўляецца наступна: Летнія вакацыі ім не дазволілі правесці ў жыццё запланаваную рэформу і гэтым самым яны не былі ў стане даць пачатак нашай аўдыцыі 1-га верасня, як было прыабяцана. У сучасны момэнт яны ёсць занятыя якраз гэтай рэформай, і ён думае, што яна ім зойме яшчэ прыблізна каля месяца часу. Нашая справа стаіць на парадку дня і ён спадзяецца, што ў канцы кастрычніка зрэалізуецца. Прасіў мяне, каб да яго зайшоў у другой палавіне наступнага месяца, але ў выпадку [калі] было-б штосьці раней — ён мне пакліча.

Маю ўражаньне і ўсё прамаўляе за тым, што наша справа стаіць на добрай дарозе і калі не за месяц, дык за два пачнем працаваць. Спатканьне было вельмі сымпатычнае і я вышаў адтуль поўны надзеі. Дрэнна толькі, што ўсё позьніцца, бо гэта мне прыносіць шмат камплікацыяў і сапраўдных праблемаў.

Што тычыцца зацёмкі ў «Зьнічу», дык я думаю, што яна трапіла туды наступным спосабам: хтосьці зь мюнхэнцаў быў у гэтым годзе на вакацыях у Італіі, бачыўся з а. Татарыновічам і сказаў яму, што вось ад 1-га верасня пачынаем тут гаварыць (у Мюнхэне-ж аб гэтым усе ведалі, як таксама і ў Лювэне). А. Татарыновічу і хапіла падобнае інфармацыі, каб зфабрыкаваць падобную зацёмку ды апублікаваць яе. Ня ведаю, што ён мне адкажа. Тое, што нічога не зьявілася ў «Бацькаўшчыне»³⁰, дык гэта сьветчыць толькі, што ейны рэдактар мае пачуцьцё адказнасьці і не публікуе ніякіх сэнсацыйных весткаў на базе «прыватных інфармацыяў», якія ў даным выпадку ён меў напэўна раней, чым а. Татарыновіч.

Ці Вы ўжо атрымалі польскі і ўкраінскі нумары «Oriente Europeo»? Пару тыдняў таму назад я там быў і сказаў, каб Вам выслалі. Яны былі ўстрымалі Вам высылку і нават вынялі Вашую картачку з картатэкі, таму што не атрымоўваюць «Божым Шляхам». Украінскі нумар выйшаў стра-

²⁹ *Inopportune* (анг.) — не да месца, нясвоечасовы.

³⁰ «Бацькаўшчына» — беларуская газета, якая выдавалася ў 1947–1966 гг. у Германіі: першапачаткова ў Остэргофене, Розенгайме і ад 1950 г. у Мюнхене.

шэнна слабы, проста гадкі. Мова больш прымітыўная быць ня можа. Я ня ведаю як а. Morillo пусьціў такое штосьці – праўда, ён увесь час наракаў, што слабы.

Трэба было-б нам выдаць беларускі нумар на 25-га Сакавіка. На гэ-та ў нас існуюць усе магчымасьці, толькі замала пачуцьця адказнасьці і арганізаванасьці.

Канчаю сёньня на гэтым.

Прымеце маё шчырае прывітаньне і пажаданьні ўсяго найлепшага.

Застаюся з глыбокай пашанай да Вас,

Ваш Янка Сурвілла

Madrid, 6.10.1957

Высока Паважаны Айцец Леў,

Шчыра дзякую за Ваш ліст з 28.9.гг.

Цешуся, што думка выданьня беларускага нумару «*Oriente Europeo*» вы-клікала ў Вас зацікаўленьне ды што Вы пачалі ўжо рабіць і канкрэтныя захады ў гэтай справе.

Думка гэтая паўстала ня сёньня: на гэтую тэму мы тут ужо дыскутавалі зь Віцем ад добрых двух год. Мы ўяўлялі сабе, што гэты беларускі нумар мае прадстаўляць штосьці ў родзе альманаху на базе прынамсі дзесяці добра апрацаваных артыкулаў разьмерам 15–20 бачын друку, што разам склала-б кніжку аб'ёмам каля 200 бач. Безумоўна, было-б больш мэта-згодным выдаць адпаведны даведнік аб Беларусі ў форме калектыўнай працы асобнай кніжкай з шырокай і глыбей апрацаванай тэматыкай ды большым разьмерам, але ў нашых сучасных абставінах мо' і спэцыяльны нумар «*Oriente Europeo*» належна зроблены запоўніў-бы ў поўнай меры гэты недахоп у гішпанскім сьвеце.

На маю думку, наш нумар «*Oriente Europeo*» павінен быць абшырнейшы і ягоны зьмест мусеў-бы адпавядаць прыблізна наступнай тэматыцы:

1. Паняцьце. – Народ. – Назоў. – Геаграфічнае і геапалітычнае пала-жэньне.

2. Гістарычны шлях беларускага народу.

3. Вялікае Княства Літоўскае.

4. Люблінская Вунія.

5. Адраджэньне і абвешчаньне незалежнасьці Беларусі. – БНР.

6. БССР.

7. Заходняя Беларусь (?)

8. Савецкая нацыянальная палітыка на Беларусі.

9. Гісторыя Царквы на Беларусі (тут можна выкарыстаць Ваш артыкул апублікаваны ў «Божым Шляхам»³¹).

10. Заканадаўства. — Літоўскі Статут.

11. Літаратура.

12. Архітэктура.

13. Мастацтва.

14. Прыродныя багацці Беларусі.

15. Народная гаспадарка. — Структура. — Сучасны стан.

16. Беларусы па-за межамі бацькаўшчыны.

17. Беларусы ў сям'і вольных народаў Эўропы (Беларускі пункт гледжаньня на жыццё вольных народаў Эўропы).

Я стаю на прынцыпе, што, калі рабіць штосьці, дык толькі салідна, хаця гэта і вымагала-б больш працы і часу. Такі нумар, які я сабе ўяўляю, мы не паспелі-б зрабіць на 25-га Сакавіка (1-шы нумар 1958 г.), але-ж гэта няважна; галоўнае, каб выйшаў у наступным годзе.

Ёсць яшчэ адна рэч, якую трэба мець на ўвазе і якую я сёння хацеў-бы асабліва падчыркнуць. Гэта справа фінансавая. Уклад *CEOR* пры выданьні падобнага нумару агранічваецца выключна да аплаты коштаў друку (друкарні і паперы) нармальнага нумару і на дрэннай паперы. Розьніца пакрываецца выдаўцамі. Польскі і ўкраінскі нумары ёсць выдадзеныя на лепшай паперы, якая каштуе падвойна. Палякі далажылі да свайго нумару 9.000 песотаў (250 экзэмпляраў экстра, папера, стылістычная карэкта перакладаў і два ганарары). Пішучы Вам у маім апошнім лісьце: «у нас ёсць усе магчымасьці каб такі нумар выдаць», я меў на ўвазе таксама і фінансавы бок. У Мюнхене-ж ёсць нейкі спэцыяльны фонд на розныя папойкі: імяніны Стася³² і разьвіталыны вечар із Запр[уднікам]³³ каштавалі па некалькі сот ДМ кожны (тады як у іншым месцы трэба траціць паўдня, каб знайсці ў каго пажычыць 22 франкі, каб магчы паехаць у міністэрства).

³¹ Магчыма, маецца на ўвазе публікацыя: Гарошка, Л. а. Пад знакам «рускае і польскае веры» // Божым Шляхам. № 3(60). Травень—чэрвень 1954. С. 12—24; № 4(61). Ліпень—жнівень 1954. С. 6—10; № 5(62). Верасень—кастрычнік 1954. С. 5—11; № 6(63). Лістапад—сьнежань 1954. С. 8—12; № 1—2(64—65). Студзень—красавік 1955. С. 4—14.

³² Маецца на ўвазе Станіслаў Станкевіч.

³³ Янка Запруднік (да эмігр. **Сяргей Вільчыцкі**, нар. 1926), грамадскі дзеяч, гісторык, публіцыст. У 1954—1957 гг. працаваў у беларускай рэдакцыі Радыё «Вызваленне» ў Мюнхене, супрацоўнічаў з газетай «Бацькаўшчына». У 1957 г. выехаў у ЗША.

Дык вось, дзье папойкі менш і будзе разьвязаная фінансавая праблема для выданьня нашага нумару «*Oriente Europeo*». (Паколькі мне ведама, няпраўдай ёсьць, што там аддаюць пэўны % пэнсыі на выд. «Б[ацькаўшчыны]» і іншыя грамадзкія справы.)

Мне здаецца, што пры належнай пастаноўцы справы ў нас знойдзецца ўсё неабходнае, каб зрэалізаваць праект выданьня беларускага нумару «*Oriente Europeo*».

Што тычыцца кніжок, якія Вы выслалі ў *CEOR* і зь якіх, магчыма, некаторыя паўтарыліся, дык цяжка іх будзе адтуль забраць. Нормай ёсьць: што туды папала, дык прапала, у сэнсе, што назад ня возьмеш.

Адносна беларускай савецкай прэсы ды падручнай літаратуры, якая тут будзе патрэбная, я гаварыў із сп. Абр[амчыкам]. Яшчэ ў Нямецчыне — ставячы гэтую справу як умову — і пісаў таксама адсюль. Я цяпер ёсьць моцна заскочаны весткай, што ўсе гэтыя рэчы маюць высылацца ў *CEOR*. Гэта ў ніякім выпадку! Прэсу і дапаможную літаратуру трэба мець пад рукамі, там, дзе будзе працавацца. Мець у *CEOR* — гэта тое самае, што ня мець магчымасьці карыстацца.

Віця прыедзе сюды тады, калі тут будзе штосьці канкрэтнае і трэба будзе пачынаць працу. У іншым выпадку — застанецца ў Ангельшчыне аж да экзаменаў.

Тут пакуль-што безь ніякіх навінаў.

Прыміце маё шчырае прывітаньне.

Застаюся із глыбокай пашанай да Вас,

Ваш Янка Сурвілла.

Madrid, 28.11.1958

Высока Паважаны айцец Леў!

Ужо зараз мусіць год будзе, як Вам не пісаў. Не пісаў, бо не было чаго пісаць, тым больш, што ўсе весткі з Мадрыду Вы атрымоўвалі ад Івонкі, або ад сп. Абр[амчыка]. З другога-ж боку мне не хацелася Вас турбаваць і застаўляць Вас адпісваць на мае лісты, ведаю, як у Вас ёсьць з часам.

Шкадую, што ня мог Вас пабачыць 25-га верасьня, калі быў у Парыжы. Аб матывах маёй візыты Вы напэўна ўсё ведаеце, і таму ня буду паўтарацца.

Пазаўчора атрымаў ад Вас тры кніжкі: «Гісторыя Мінску»³⁴, «*Культурное*

³⁴ Маецца на ўвазе выданне: История Минска = Гісторыя Мінска / [Редкол.: И. С. Кравченко (гл. ред.), Л. С. Абецедарский, З. Ю. Копыцкий, В. Ф. Романовский. Минск: Изд-во АН БССР, 1957. 541 с.

строительство СССР»³⁵ і «Народное хозяйство СССР»³⁶, — за ўсё шчыра дзякую. Але вось сталася так, што апошнія дзье кніжкі ў нас тут ужо былі. Мае Віця і я (ён — Віця — прывёз іх ад Лашука³⁷), дык цяпер скажэце, што зь імі зрабіць, — куды перадаць або пераслаць. Віця хацеў-бы мець таксама кніжку «Гісторыя Мінску» і просіць Вас, калі-б Вы маглі, каб яму прыслалі, пры нагодзе ён разьлічыцца.

Мне хацелася-б моцна прасіць Вас — у выпадку [калі] Вам не спраўляла-б вялікіх клопатаў — прысылаць мне ўсё, што можна ў Парыжы дастаць менш-больш вартаснага з савецкіх выданняў і што адносілася б да беларусікі. Прашу, высылайце мне ўсё, што будзе магчыма дастаць, і падавайце адначасна цану зь перасылкай — я адразу ўрэгулюю належнасьць. Скажэце таксама, колькі я Вам ужо вінаваты за кніжкі, якія Вы мне пераслалі да гэтага часу. Прабачце мне, што Вас турбую гэтай просьбай, але ў Францыі савецкія кніжкі каштуюць шмат таней, як у Англіі.

Адносна радзя Вы напэўна ўжо маеце апошнія весткі, бо ў пачатку тыдня пісаў сп. Абр[амчыку]. Надзеюся, што ў бліжэйшым часе пачнем. У палове гэтага месяца мне казалі і запэўнівалі, што да канца месяца ўсё заладзіцца. У мінулую суботу быў там, каб даведацца, ці мы зможам пачаць 27-га г[этага] м[есяца], у дзень угодкаў Слуцкага Чыну. Сказалі, што яны ня могуць гварантаваць пачатак аўдыцыяў на гэты дзень. Дырэкцыя мае ўсё гатовае, каб пачаць нашыя аўдыцыі ў кожны момант — зазначылі — але ёсьць яшчэ затрымка «дзеля вельмі дробнай рэчы» ў тэхнічным дэпартаменце, разьвязаньне якое яны спадзяюцца з дня на дзень. Мне казалі, каб мы былі прыгатаванымі.

Маю надзею, што пачнем хутка. З намі пачынаюць разам альбанцы. Аб альбанскія аўдыцыі стараўся тут сам апостальскі Нунцый, які быў раней, перад другой сусьв[етнай] вайной у Альбаніі. Альбанскаму прадстаўніку казалі тое самае, што і мне: каб былі напэгатове.

Пазаўчора я атрымаў, першы раз пасля 15ці год крыху весткаў з дому. Атрымаў акружнай дарогай ліст ад малодшага брата, які цяпер з групай савецкіх афіцэраў-інжынэраў знаходзіцца часова ў Бэрліне і Растоку. Ён там працуе як тэхнік спэцыяліст. Брат даведаўся, што

³⁵ Відаць, маецца на ўвазе выданне: Культурное строительство СССР: статистический сборник. Москва: Госстатиздат, 1956. 331 с.

³⁶ Магчыма, маецца на ўвазе выданне: Народное хозяйство СССР в 1957 году: статистический ежегодник. Москва: Госстатиздат, 1958.

³⁷ **Аляксандр Лашук** (1909–1997), грамадскі дзеяч. Жыў у Лондане. Займаўся распаўсюдам беларускіх выданняў.

я живу на захадзе із здымкі, якую адзін беларус, што живе ў Брадфардзе, пераслаў сваёй матцы ў Жодзішкі³⁸. Гэта групавая здымка была зроблена ў 1953 годзе, калі я там быў, і ён высылаючы яе дамоў падпісаў імёны ўсіх. Гэтым летам брат прыехаў у Бэрлін, пазнакоміўся зь нейкім немцам і папрасіў яго, каб ён выслаў ягоны ліст беларусу ў Брадфардзе із Заходняга Бэрліна. Умовіўся зь ім, што адказ будзе пісацца на адрас немца, на Ўсходні Бэрлін, і пасля ён яму перадасыць, калі штосьці прыйдзе. Брат пісаў беларусу ў Брадфардзе, пытаючыся аб мой адрас. Гэты ліст быў перасланы мне, і я адразу напісаў брату (гэта было ў жніўні) на адрас немца. У канцы мінулага месяца мой ліст дайшоў да брата, і вось пазаўчора я атрымаў адказ (ізноў высланы з Заходняга Бэрліна на Брадфард).

Весткі сумныя. Мама памерла ў 1949 годзе. Тата яшчэ жывець, але хвараваты – мае 70 год. Уся сям'я разагнаная, адзін брат у Туле, той, што мне піша – у Кранштаце; адна сястра замужам за палякам живе ў Вільні. Зь ёю жывець таксама наймалодшая сястра. Трэцяя сястра ў Літве. Тата жывець з наймалодшым сынам 16 год дома. Ня кажа мне, чаму ўсе так разагнаныя. Учора яму напісаў ліст із сотняй пытанняў. Калі атрымаю адказ – будзе ведамая сытуацыя. Зь лісту выглядае, што там бязь зьменаў. Калі ён ехаў у Нямеччыну, яму забаранілі зь Нямеччыны пісаць дамоў, але ён піша. Мой ліст спаліў, прачытаўшы. Дома аба мне яшчэ нічога ня знаюць. Кажа мне, што ў лісьце рызыкаўна пісаць, і таму раскажа аб усім асабіста, калі будзе мець адпущ і паедзе дамоў.

Пішыць мне па-расейску. Выбачаецца, што яму па-беларуску цяжка пісаць, бо вучыўся ў расейскай школе і ўвесь час жывець у расейскім асяродзьдзі ў Кранштаце.

Выглядае, што сям'я разьбілася ўжо даўно. Гэты брат, што піша (цяпер мае 21 год), працаваў раней у рыбалоўным флёце ў Клайпэдзе. Адтуль яго забралі ў армію, у ваенна-марскі флёт. Служыў у Кранштаце і там застаўся пасля дэмабілізацыі.

Прабачце, што Вам пішу аб гэтым усім, але-ж з гэтага Вы зможаце зрабіць вывады адносна сытуацыі на бацькаўшчыне.

Я моцна перажываю ўсе весткі, што атрымаў з дому. Першы дзень ня мог нават напісаць ліста брату. І цяпер таксама не магу ніяк сабрацца ў кучу.

Высока Паважаны Айцец Леў, мне хацелася-б моцна папрасіць Вас, каб Вы адслужылі Імшу Сьвятую за душу мамы, імя маёй мамы: Ганна

³⁸ **Жодзішкі** – сёння аграгарадок, цэнтр сельсавета ў Смаргонскім раёне Гродзенскае вобласці.

Сурвілла з Чартовічаў. Я быў бы Вам моцна ўдзячны, калі-б Вы маглі паведаміць мяне, у які дзень і ў якім часе Вы маглі-б адслужыць Імшу за маму, бо мне хацелася-б у тым самым часе быць на Імшы тутак. Шчыра Вам дзякую.

Дык на гэтым буду і канчаць сёння. Не адмоўце прыняць маё найшчэрэйшае прывітаньне і пажаданьні ўсяго найлепшага. Шчырае прывітаньне ад Віці.

Застаюся з глыбокай пашанай да Вас,

Шчыра Ваш ЯСурвілла

Madrid, 4.12.58

Высока Паважаны айцец Леў,

Гэтым маю прыемнасьць ветліва паведаміць Вас, што беларускія аўдыцыі Гішпанскага Нац[ыянальнага] Радыё пачынаюцца ў панядзелак 8 сьнежня. Яны будуць перадавацца ад гадз[іне] 18.30 да 18.45 заходнеэўрапейскага часу (20.30–20.45 маскоўскага часу) і будуць паўтарацца таго-ж самага дня ад гадз[іне] 20.45 да 21.00 заходнеэўрапейскага часу на кароткіх хвалях: 42,2 мГ (7105 кг) і 52 мГ (9360 кг).

Аўдыцыі будуць перадавацца ў тым-жа самым часе, што і расейскія, зь невялікай розьніцай у даўжыні хваляў.

Паведамляем аб гэтым усе беларускія асяродкі ў Эўропе з просьбай, каб нас слухалі, каб спраўдзілі, ці аўдыцыі добра адбіраюцца, і каб нам пера-сылалі свае заўвагі і пажаданьні. Мы тут уважалі-б мэтазгодным, каб беларускія арганізацыі, інстытуцыі і паасобныя адзінкі перасылалі кіравецтву Гішп[анскага] Нац[ыянальнага] Радыя лісты падзякі за ўключэньне перадачаў у беларускай мове.

Высока Паважаны Айцец Леў, мы моцна хацелі-б прасіць Вас, каб Вы ўзяліся за рэдакцыю нядзельнай праграмы на рэлігійныя тэмы. Вы калісьці далі на гэта згоду і таму да Вас звяртаемся. Маём да Вашай дыспозыцыі да 10 хвілін кожную нядзелю. Артыкулы мы муселі-б атрымаць найпазней у пятніцу. Гэтаксама просім, падтрымайце нас, асабліва [...] і іншыя матар'ялы. Шчыра дзякую!

Прымеце маё найшчэрэйшае прывітаньне і пажаданьне ўсяго найлепшага. Шчырыя прывітаньні ад Віці.

Застаюся з глыбокай пашанай да Вас,

Ваш ЯСурвілла

Madrid, 30.12.58

Высока Паважаны айцец Леў,

Шчыра Вам дзякую за Ваш ліст з 24-га г[этага] м[есяца] і за матар'ялы. Вашыя папярэднія два артыкулы ўжо выкарысталі, гэты пойдзе ў наступную нядзелю. Калядны артыкул, нажаль, спазьніўся, але гэта няважна, плянуем выкарыстаць яго на праваслаўныя Каляды. На каталіцкія Каляды адаптавалі адзін артыкул з «Бацькаўшчыны» — вышла зусім добра. Шчыра Вам дзякую за Вашую дапамогу. Прашу Бога, каб даваў Вам сілаў і Вы змаглі надсылаць нам артыкул на кожную нядзелю і сьвята.

Шкадую, што Вы чулі якраз нашу аўдыцыю ў той панядзелак, бо яна была найгоршая з усіх — у ёй не было нічога беларускага. Тут часам мы ёсьць змушаныя перадаваць рэчы, якія нам даюць і гэтак вось здараецца: да гэтага часу толькі адзін артыкул далі — рэшту было на беларускія тэмы. Вось толькі бяда, што ніхто нам не дапамагае, за выняткам Вас. Я нават маю ўражаньне, што шмат каму не спадабалася, што мы тут атрымалі радыё. У Мюнхэне сыцягнулі з апублікаваньнем абвесткі цэлы тыдзень (яны атрымалі на час, каб апублікаваць у папярэднім нумары). Да гэтага, як апублікавалі! — Радыё «Вызваленьне» абвесткі не падало, хаця аб гэта і прасіў Гіцкага³⁹. Прасіў яго таксама, каб прыслаў матар'ял, але нічога — маўчаць усе.

І яшчэ адна сумная рэч. Да гэтага часу, наколькі мне ведама, Дырэкцыя атрымала толькі тры лісты падзякі: ад Міцкевіча⁴⁰, ад Каштэляна⁴¹ і ад аднаго беларуса з Oxfordu, які ледзь пісаць умее. Усе гэтыя лісты моцна ўсьцешылі гішпанцаў і яны ім патрэбныя, каб зрабіць справаздачу міністру адносна нашых перадачаў, але дзе-ж нашая эліта? Ствараецца ўражаньне, што ў нас ёсьць толькі пару работнікаў. Мы паведамілі ўсе беларускія асяродкі аб нашых перадачах і прасілі, каб выслалі такія лісты. Нажаль, усе маўчаць. Проста грамадзкая безадказнасьць.

Што робіць а. Сіповіч⁴²? Трымае ў сваіх руках і Місію, і «Рунь»⁴³ і маўчаць

³⁹ **Гіцкі** — эміграцыйнае прозьвішча Уладзіміра Дудзіцкага.

⁴⁰ **Аляксандр Міцкевіч** (1919–2015), грамадскі дзеяч, пляменнік Якуба Коласа. Пасля Другой сусветнай вайны нейкі час жыў у Аўстрыі, працаваў у Францыі, вучыўся на філасофскім факультэце Лювэнскага ўніверсітэта ў Бельгіі. У 1955 г. выехаў у ЗША, жыў у Нью-Ёрку.

⁴¹ Відаць, маеца на ўвазе французскі беларус Уладзімір Кашталян.

⁴² **Часлаў Сіповіч** (1914–1981), каталіцкі святар усходняга абраду, рэлігійны і культурна-грамадскі дзеяч. У 1947 г. у Лондане заснаваў Беларускаю каталіцкую місію ўсходняга абраду. У 1960 г. высьвячаны на біскупа, пазней быў прызначаны апостальскім візітарам для беларусаў за мяжой.

⁴³ **Беларускае акадэмічнае каталіцкае аб'яднанне «Рунь»** — арганізацыя каталіцкіх інтэлек-

(адносна «Руні» мы нічога ня ведаем ад двух год). Па ім мы ўжо збіраліся стукнуць у прэсе, але так, каб і месца не знайшоў, — на гэта ўжо даўно заслужыў.

Сапраўды, я аж дрэнна чуюся перад гішпанцамі, якія нам памагалі змагацца за нашыя аўдыцыі: прышлі тры лісты і на гэтым канец. Іншыя закідалі-б лістамі.

Шкада, айцец, што Вы выяжджаеце з Парыжа⁴⁴.

Віця хварэў толькі пару дзён, але пасьля меў кашаль і ня мог ісьці да мікрафону. Ад учора ўжо пачаў нагаворваць.

Мы тут трымаемся добра, але маем вельмі шмат працы і працуем у вельмі цяжкіх умовах. Ніводная аўдыцыя не вядзецца дзвюма асобамі. Будзем цягнуць, колькі зможам, і пакульшто яшчэ ня ўтрацілі надзеі на дапамогу звонку.

Нашыя перадачы папраўляюцца, нават Рыжы⁴⁵ хваліў і казаў Віцю, што плакаў, слухаючы першую аўдыцыю і дзьева калядныя.

Але ўжо буду канчаць, бо зусім утомлены.

Яшчэ раз шчыра дзякую Вам за дапамогу і прашу, не забывайцеся аб нас і надалей.

Прымеце маё найшчырэйшае прывітаньне і пажаданьні ўсяго найлепшага.

Прывітаньні ад Віці.

Застаюся з глыбокай пашанай да Вас,

Ваш ЯСурвілла.

Так пачаліся беларускія радыёперадачы ў Мадрыдзе. Праз восем месяцаў у Парыжы адбылося вяселле Янкі Сурвілы і Івонкі Шыманец, і праз тыдзень яны ўжо былі ў Іспаніі, каб разам працаваць на радыё. Да нараджэння Марыі-Паўліны Сурвілы (1 лютага 1964 г.) прайшло яшчэ пяць гадоў.

туалаў, якая паўстала 21 кастрычніка 1949 г. у Лювене на сходзе прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі з Англіі, Бельгіі, Нямеччыны і Францыі. У 1951–1956 гг. ладзіла амаль штогадовыя тыдні студыі.

⁴⁴ У 1959 г. а. Леў Гарошка паступіў у навіцыят айцоў-марыянаў у Рыме.

⁴⁵ Уладзіслаў Рыжы-Рыскі (1925?–1978), грамадскі дзеяч, святар. На пачатку 1950-х вучыўся ў Мадрыдзе. Акрамя таго, у розны час жыў у Нямеччыне, Бельгіі, Італіі, ЗША.

Ала Орса-Рамана
Валянціна Трыгубовіч
Нью-Ёрк (ЗША)

«ВАСІЛЁК» МІЖ СТАРОНАК ГІСТОРЫІ

Дыялэг-успамін

Валянціна Трыгубовіч: Мы пазнаёміліся з табою ў Менску трыццаць гадоў таму. Танцавальны ансамбль «Васілёк», стваральніцай і кіраўнічкай якога ты была, прыехаў выступаць у Беларусь. Я брала ў цябе інтэрвію для часопіса «Мастацтва Беларусі». Сэнсацыя была яшчэ тая! Ансамбль шмат гадоў існуе ў Злучаных Штатах Амэрыкі, выконвае беларускія народныя танцы, усе яго артысты цудоўна гавораць па-беларуску.

Цяпер спадарыню Алу Орса-Рамана ў Беларусі, думаю, больш ведаюць як мэцэнатку (давялося аднойчы пачуць: *Магдалена Радзівіл нашага часу*), бо яна ачольвае ў Нью-Ёрку сямейную фундацыю *Orsa Romano Cultural and Educational Foundation*, падтрымлівае беларускія праекты культурна-адукацыйнага кірунку. Аднак гэтым разам мы зноў гаворым пра «Васілёк» — успамінаем, уздыхаем, аналізуем. Гады прабеглі так хутка... З часавай адлегласці шмат якія рэчы бачацца па-іншаму. Пэўную інфармацыю пра «Васілёк» можна знайсці ў 18-томнай «Беларускай энцыклапедыі» (Т. 4. 1997), у кнізе Вітаўта Кіпеля «Беларусы ў ЗША» (2017, 2020), у старых газетах, у інтэрнэце. Але мы ў размове пастараемся тыя звесткі пашырыць і дапоўніць.

Пачнем з асобы заснавальніцы ды кіраўнічкі калектыву. Якім быў твой, Ала, асабісты шлях да танцу? Каго лічыш сваімі настаўнікамі? Дзе, калі, як вырас «Васілёк»?

Ала Орса-Рамана: З самага малага, як я сябе помню, танец быў нечым, без чаго я не магла жыць. Дзе б што ні пабачыла, імкнулася паўтарыць. Танцаваць мне хацелася ўвесь час. Калі пабачыла балет, спрабавала ў сваіх чаравіках стаць, як на пуантах. У памяці застаўся адзін сьмешны (цяпер сьмешны!) выпадак. Было нейкае свята, імпрэза — ня ведаю, мае бацькі

Танцуе «Васілёк» («Бульба»)

ўсюды бралі мяне з сабою. У вялікай залі, кшталту спартовай, усе сядзелі ўздоўж сцэнаў. Прамоўцы нешта доўга гаварылі. А як прагучала: «Ну, цяпер будзем вершы чытаць, танцаваць», я адразу пайшла ўпрысядку па пэрымэтры залі. Уяўляеш, якой была рэакцыя прысутных?! Мне было гадоў тры-чатыры.

Гэта было яшчэ ў Наваградку, дзе мае бацькі настаўнічалі пасля атрымання вышэйшай адукацыі ў Празе. Яны былі шчырымі беларускімі патрыётамі, зьведалі шмат цяжкасцей і на шляху да Прагі, і потым, калі вярнуліся, каб несці веды свайму народу, адукоўваць дзяцей, у большасці сялянскіх, немагчымых. Нагадаю для патэнцыйных чытачоў, што гэта быў так званы міжваенны час, Наваградчына была часткаю Заходняй Беларусі, пад уладаю Польшчы. Усё беларускае было непажаданае й падазронае. Потым пачалася Другая сусветная вайна... Бацькі працягвалі сваю настаўніцкую працу. Школьніцтва пад нямецкай акупацыяй было цалкам беларускамоўнае. Калі з Усходу пачала насоўвацца Чырвоная армія, бацькі падаліся на Захад, бо яны перажылі кароткі час «першых саветаў» і цудоўна разумелі, які лёс ім нясе чарговае «вызваленне». Так мы апынуліся ў Нямеччыне, у лягеры для перамешчаных асобаў (*DP, displaced persons*). Рэгенсбург, пазней Віндышбэргердорф... З удзячнасцю згадваю дагэтуль тагачасную беларускую грамаду. Там было такое насычанае культурнае жыццё! Побач з намі апынуліся артысты менскага тэатру — сьпёвакі, танцоры... Яны

На сцэне – ансамбль «Васілёк»

ездзілі па іншых *ДР*-лягерах з канцэртамі. І ў нас пастаянна выступалі. Я мела магчымасьць слухаць оперныя арыі ў цудоўным выкананьні, глядзець выступы салістаў балету... Мая душа трымцела, я хацела быць, як яны. Ладзіліся вялікія музычныя спэктаклі – з дэлямацыяй, харавымі ды сольнымі сьпевамі, танцамі. Нам, дзецям, у іх заўсёды знаходзілася месца й ролі. Увогуле, дзеці ў лягеры не былі занядбаныя. Была створаная гімназія – Беларуская гімназія імя Янкі Купалы, мой тата Аляксандар Орса стаў яе дырэктарам. Вельмі актыўным быў беларускі скаўтынг – мы ездзілі на розныя сустрэчы ды спаборніцтвы з іншанацыянальнымі групамі. І дзіцячая мастацкая самадзейнасьць была вельмі разнастайная. Не памятаю імя той жанчыны, якая першай пачала вучыць мяне элемэнтам балетнага танцу. Яна сама цудоўна танцавала, але неяк не атрымлівалася ў яе з пэдагогікай. Яе неўзабаве зьмяніла Віла Леўчук (Вілачка, яе дагэтуль так усе называюць, абаяльная і нястомная). У Менску яна танцавала на сцэне Опернага тэатру. Я была доўгі час яе адзінай вучаніцай у клясе балету. Потым далучылася Кінуся – Элеанора (малодшая сястра добра табе знаёмай Юлі Андрусышын). Значна больш дзяцей і моладзі прыходзіла на заняткі народнага танцу. Заняткі былі бясплатныя, танчылі «пад язык», музыка зьяўлялася толькі падчас канцэртаў. Адзеньне было самаробнае, сабранае «па людзях», памятаю нейкія ружовенькія спаднічкі-пачкі, шлеечкі – імітацыя рукавоў, але

Стваральніца й кіраўнічка
танцавальнага ансамблю «Васілёк»
Ала Орса-Рамана з сынамі –
Паўлікам і Колем. 1989 г.

воплескі публікі на канцэртах натхнялі неймаверна. І Вілачка, і мая ранейшая настаўніца раілі бацькам аддаць мяне вучыцца ў прафэсійную балетную школу, нямецкую, зразумела. Але ў бацькоў гэтая прапанова не знайшла падтрымкі. Яны меркавалі, што балет – вельмі кароткая кар’ера, няпэўная, а выгнанцам трэба выбіраць штосьці больш надзейнае, трывалае, зручнае ды прыдатнае ў розных краінах, у розных сытуацыях. Самі яны былі актыўна занятыя настаўніцкімі ды грамадзкімі справамі, бачылі ў танцах толькі сродак па-мастацку паказаць беларускую адметнасць, выклікаць зацікаўленьне Беларуссю. Мушу адзначыць, што ў тых часы не было над намі, дзецьмі, такой цеснай апекі бацькоў, такой індывідуальнай увагі, як гэта назіраецца сёння. Нас больш выходзіла грамада. Гімназія ды скаўтынг рабілі нас змагарамі за Беларусь. Бацькі

толькі кантралявалі «правільнасць» паводзінаў. Маці ўвесь час трывожылася: «А што людзі скажуць?» Бацька ж лічыў галоўным у жыцці адукацыю. Адночы паўстаў канфлікт: я заўпарцілася, не хацела ісці да знамага выкладчыка, бо ён расеец. А бацька сказаў: «Мусіш. Атрымай найлепшыя веды й прынясі свайму народу». Я пайшла. І словы ягоныя запомніла.

Майго часу тады хапала на ўсё. Я сьпявала ў хоры, як амаль усе гімназісты. А кіраўнікамі былі ў нас кампазытары Мікола Куліковіч, Мікола Равенскі. Мы часамі былі першымі выканаўцамі іх новых твораў. І цяпер, калі я чую «Магутны Божа», я міжволі адлічваю тэмп: «раз, два, тры, чатыры»... О, цудоўна, гэта дакладна так сьпяваюць, як хацеў сам аўтар.

В. Т. У 1949 годзе ваша сям’я пераехала ў Злучаныя Штаты Амэрыкі, пасялілася ў Нью-Ёрку. Ці гэта неяк паспрыяла твайму захапленню танцамі? Ты пайшла вучыцца ў якую-небудзь балетную школу?

А. О.-Р. Жартуеш?! Чым бы сям'я плаціла за тую школу? Матэрыяльна мы жылі вельмі сыціпла. Я пайшла ў звычайную тутэйшую школу – іншая мова, іншыя звычаі, іншая праграма. Потым быў каледж... Я абрала хімію, абараніла навуковую працу, пачала выкладаць у Нью-Ёрскім гарадзкім унівэрсытэце... Стала прафэсарам і сябрам розных навуковых таварыстваў. А паралельна з гэтым амэрыканскім жыццём ішло беларускае – сустрэчы, імпрэзы, адзначэньне памятных нацыянальных датаў. Найбольш масавым і ўрачыстым было штогод сьвяткаваньне 25 Сакавіка, Дня беларускай Незалежнасьці. Паводле традыцыі, ладзілася акадэмія – даклад, іншыя выступы, потым канцэрт мастацкай самадзейнасьці, банкет... У ладжаньні канцэрту мы зь сястрою Галяю заўсёды ўдзельнічалі. Яна цудоўна сьпявала. А мяне абставіны падштурхоўвалі да танцу, хоць у сьпевах я таксама брала ўдзел. У сьвяточнай праграме мусілі быць беларускія народныя танцы! Памятаю, Тамара Камар хораша танцавала. Наш першы танцавальны гурток склалі сябры-аднагодкі, знаёмыя па *DP*-лягеры: браты Александровічы – Анатоль і Коля, Віця Паланевіч, Павал Алекс... Мы пачалі з таго, што аднаўлялі ў памяці рухі і пазыцыі тых танцаў, якія ведалі з сваіх гімназічных гадоў. Пашанцавала з музыкам. Акардэаніст Лёня Рудзінскі любую мэлэдыю паўтараў зь першага праслухоўваньня, цудоўна трымаў рытм, тэмп. Ніколі не адмаўляўся граць. Зразумела, музычнае суправаджэньне мы мелі толькі падчас выступу. На рэпетыцыях даводзілася, як кажуць, танчыць «пад язык». Дарэчы, сын Лёні, Алекс, прафэсійна займаўся танцам – наведваў украінскую балетную школу. У мяне магчымасьць хадзіць у балетную клясу зьявілася шмат-шмат пазьней, калі жыццё неак упарадкавалася ды я змагла плаціць за лекцыі. Танцы на ўсё жыццё засталіся для мяне найбольшым захапленьнем, патрэбаю душы.

В. Т. Сяброўскі танцавальны гурток абраў цябе мастацкім кіраўніком?

А. О.-Р. Усё атрымалася само па сабе. Мы шмат гадоў добра ведалі адзін аднаго. А як пачалі далучацца новыя людзі, яны проста прымалі нашыя парадкі. У беларускай прэсе пра нас пісалі як пра танцавальны гурток Арганізацыі беларуска-амэрыканскай моладзі, пачынаючы з 1956 году. Я тады была студэнткай. Вядома, брала ўдзел у працы розных эміграцыйных грамадзкіх арганізацыяў.

В. Т. З прыемнасьцю працытую, што пра вас пісалі ў «Бюлетэні БАЗА» ў 1957 годзе, напрыклад.

«У нядзелю 17 лістапада ў Нью-Ёрку адбыўся фэстываль народнага мастацтва пад назваю «Амэрыка сьпявае і скача», ладжаны арганізацыяй Фолк Фэстываль Каўнсіл. Бралі ўдзел 15 нацыянальнасьцей,

«Васілёк» выходзіць на сцэну Палаца прафсаюзаў у Менску. 1990 г.

у тым ліку беларусы. [...] Беларусы запрэзэнтаваліся на згаданым фэстывалі незвычайна добра. Праграма беларускіх выступленьняў складалася зь беларускага народнага танцу «Крыжачка», выкананага зь вялікім густам групаю Згуртаваньня беларускае моладзі ў Нью-Ёрку пад кіраўніцтвам сп-чні Алы Орса і беларускіх народных песняў, удала выкананых вялікім беларускім хорам з Саўт-Рывэр пад кіраўніцтвам сп. В. Селях-Качанскага»;

«Калядоўшчыкі із зоркаю [...] маюць наведаль сьвятамі ўсе беларускія сем'і ў Нью-Ёрку. Кіруе імі сяброўка Ала Орса. Яна ж вучыць моладзь беларускім народным танцам. Апрача «Крыжачка» моладзь скача ўжо «Мікіту» й рыхтуе «Лявоніху» й «Бульбу». Грае ім сяброўка Галіна Орса».

А вось ужо 1958 год:

«Фэстываль адбыўся. Нашая група выканала тры беларускія народныя танцы – «Мікіту», якога скакалі пасьлей усе прысутныя, нават апраненыя ў баёвыя пёры індыеанцы, «Крыжачок» і «Лявоніху». Кіравала скокамі, як заўсёды, сяброўка Ала Орса»;

«У суботу 12 красавіка танцавальны гурток Згуртаваньня беларускае моладзі выступаў а гадз. 6-ай увечары на праграме 13-ае станцыі

«Полька Тайм», выканаўшы два беларускія танцы – «Крыжачок» і «Мікіту». Гэта быў першы беларускі выступ на тэлевізіі...»;

«У аўторак 22 красавіка ў Лэйбар Тэмпль у Нью-Ёрку быў зладжаны міжнародны паказ нацыянальных танцаў, на якім былі ва ўступным слове кіраўніка імпрэзы зазначаныя і ўшанаваныя 40-ыя ўгодкі незалежнасці пяцёх народаў, удзельнікаў фестывалю – беларусаў, эстонцаў, латышоў, летувісаў і ўкраінцаў. Беларусоў рэпрэзэнтавала на паказе танцавальная група Згуртаваньня беларускае моладзі пад кіраўніцтвам сяброўкі Алы Орса, якая выканала два беларускія народныя танцы „Мікіту“ і „Крыжачка“».

А вось цытата з газэты «Беларус» 1977 году:

«Зь незвычайна бурнымі й цёплымі авацыямі былі спатыканыя й праводжаныя выступленьні «Васілька», які густоўнай прэста-сцыяй умела стылізаваных пад народныя каляровых касцюмаў, юнацкім задо-рам і лёгкай гарэзьлівасцыяй танцорак і танцораў ды без-заганным, дзе трэба – скоч-ным і завірушлівым, а дзе трэба – плаўным тэхнічным выкананьнем проста чараваў глядачоў. Гэта довад, што кі-раўнічка групы Ала Орса-Ра-мана ўлажыла шмат працы, прафэсійнага ўменьня й лю-басьці да роднага мастацтва, што добра адчулі маладыя танцоры й танцоркі, выкон-ваючы свае нумары на высо-кім узроўні. Дзякуючы гэтым сваім якасьцям «Васілёк» мае ўсе асновы называцца народ-ным харэаграфічным ансам-блем».

А. О.-Р. О. згадваюць толькі «Крыжачок» і «Мікіту» ўвесь час!

Бел-чырвона-белы сыяг быў узьняты
падчас канцэрту ў Менску
Паўлікам Рамана

А ў нас было шмат больш танцаў для паказу. «Лявоніха», зь якой мы пачыналі, «Юрачка», «Полька Васілёк» ды іншыя. Выступ на тэлевізіі ў 1958 годзе і на конкурсе ў *Central Park*, дзе мы занялі першае месца, зрабілі нас вядомымі і шанаванымі па-за беларускай грамадой. Нас гэта надзвычай натхніла ды змусіла працаваць з большай адказнасцю. Нас пачалі часцей запрашаць на розныя інтэрнацыянальныя імпрэзы, а мы ўжо маглі выбіраць: дзе будзе большы эфэкт ад нашага выступу. Бо мы сябе ўспрымалі як носьбітаў веды пра Беларусь, якою патрэбна дзяліцца з усімі навокал, каб заваёўваць прыхільнасць ды пашану да свайго народу.

Склад нашай танцавальнай групы паступова мяняўся, пашыраўся, прыходзілі новыя школьнікі або студэнты, пераважна. І мне (дый усім старэйшым у групе) трэба было іх вучыць, дапасоўваць да ранейшых танцораў ды папаўняць рэпэртаў. Мы нікога не адкідалі! Вядома, здольнасці ва ўсіх людзей розныя. Адзін зь першага кроку адчувае рытм, сцэну, партнэраў, іншаму пасля маіх некалькіх паўтараў — «пачынаем зь левай нагі!» — усе разам крычалі: «з другой левай!» Аднак, калі чалавек хацеў быць у нашым асяроддзі, калі яму гэта прыносіла асалоду або адчуваньне сваёй патрэбнасці, мы заўсёды знаходзілі для яго месца і ролю. Мяркую, за час існавання нашага гуртка («Васілька» з пэўнага часу) празь яго прайшло больш за сотню дзяўчат і хлопцоў. Калі мы пачыналі, я была студэнткаю. Калі мы знаёміліся з табою ў Менску, на сцэну выходзілі мае абодва сыны-студэнты. Танцавальная група — гэта адно, важней было тое, што «Васілёк» стаўся своеасаблівай школай беларусаветы, ён выходзіў сваіх сяброў беларускімі патрыётамі, даваў веды па гісторыі, культуры, этнаграфіі. Кожны раз, калі мы выступалі перад «чужой» публікай, мы коратка распавядалі пра сваю Беларусь і яе каштоўнасці. Так, мы былі аматарамі, можа, не заўсёды па-мастацку дасканалымі, аднак заўсёды шчырымі, адкрытымі да людзей, прагнулі заваяваць іх сэрцы.

Падтрымку беларускай грамады мы адчувалі праз увесь час. Першымі, вядома, былі бацькі нашых артыстаў. Яны дапамагалі з касцюмамі — вышывалі, ткалі паясы, рабілі абутак, збіралі рэчы, патрэбныя для паказу на сцэне, вазілі нас сваімі аўтамі на рэпэтыцыі або канцэрты. Бацька Косціка Вераб'я паказаў, як рабіць скураныя лапці, наваградзкія, паводле ягонага азначэння. Бо былі яшчэ палескія — плеченыя з лазы, танцаваць у іх было немагчыма. Скураныя лапці найлепш атрымліваліся ў Колі Бахара, ён потым рабіў іх для ўсіх нас. Займелі мы адмысловыя боты для хлопцоў ды чаравікі для дзяўчат. Народныя танцы ў сваёй аснове даволі простыя, для паказу на сцэне іх трэба дапоўніць, узбагаціць сюжэтам

або цікавымі пазамі. Я ўвесь час шукала новыя веды ў гэтым кірунку. Дзякуй спадарыні Валянціне Пашкевіч з Канады, яна прыслала мне кнігі пра народны танец. Тады яны былі рэдкасцю. У 1958 годзе ў Нью-Ёрку гастрэляваў савецкі ансамбль народнага танцу пад кіраўніцтвам Ігара Маісеева. Ён зрабіў на публіку вельмі моцнае ўражанне. Мне імпанавала, што ў праграме выступу пры кожным танцы стаяла азначэнне: беларускі, украінскі, татарскі... Пашана да нацыянальнага ды сьведчаньне таго, што Савецкі Саюз складаецца не з адных расейцаў. Шмат пазней трапілася на вочы такое выказваньне Ігара Маісеева: «Народныя танцы нараджаюцца ў кожнага народу паводле тых законаў, паводле якіх нараджаецца мова народу. Так што, па сутнасьці, гэта сапраўдная зьява мастацтва. Чаму гэтага ніхто ня мог зразумець раней, я ня ведаю. Так атрымалася, што я зразумеў гэта раней за іншых і вырашыў гэта раскрыць і выявіць народны танец як пэўную нацыянальную сыстэму, як нацыянальную мову». Мы ўзялі з рэпэртуару ансамбля Маісеева танец «Бульба», яго пакрокавае апісаньне знайшлі ў адной кніжцы. Час ад часу вялі размовы з старэйшымі людзьмі: ці памятаюць яны, што танчылі ў маладыя гады на вячорках, ці могуць паказаць. Зь немалымі цяжкасцямі перанялі ад спадарыні Верабей танец «Петушок». Праўда, той танец пратрымаўся ў рэпэртуары нядоўга. А што было доўга? «Крыжачок», «Лявоніха», «Карагод», «Мікіта», «Юрачка», «Таўкачыкі», «Мяцеліца», «Бульба», «Шапкі», «Смургонская кадрыля», «Полька Васілёк», «Полька Янка»...

В.Т. Як часта вам даводзілася выступаць? А зьбірацца на рэпэтыцыі? Вы называлі гэта, здаецца, пробамі...

А.О.-Р. Не было такога дакладнага раскладу выступаў, абставіны дыктавалі. Здаралася, што мусілі на адным тыдні пабыць з канцэртамі у двух-трох месцах, а потым магло быць месяц-два перапынку. Гэта залежала ад фэстываляў ці імпрэзаў, куды нас запрашалі. Адно толькі: калі ў студэнтаў пачыналіся экзамены, мы рабілі паўзу. Калі рыхтаваліся да нейкага вельмі важнага выступу, то мусілі ўсю ўвагу аддаць працоўным сустрэчам, рэпэтыцыям. Мне здаецца, што гэта многім найбольш падабалася. Дзяўчаты і хлопцы ў пятніцу ці суботу зьбіраліся з розных месцаў Нью-Ёрку і Нью-Джэрзі (па гадзіне і больш часу ішло толькі на дарогу ў адзін бок), тады гадзіны тры-чатыры цяжкай працы — пачыналі зь лёгкіх практыкаваньняў, разьмінкі, потым паўтаралі асобныя рухі і пазыцыі, нейкія найбольш складаныя фрагмэнты таго ці іншага танцу... Здавалася, былі ўжо зусім зняможаныя пад канец. А не хацелася разьвітвацца! І мы ішлі куды-небудзь зьесцы *ice creat* або выпіць соды, проста пагаварыць. У нас не было

сталага месца для пробаў. Мы сустрэкліся ў грамадскім цэнтры на 401 *Atlantic Avenue*, пакуль там не пачаліся нейкія канфлікты ды мы сталіся непажаданымі. Тады нас прытуліла адна сэрбская царква, спрабавалі зьбірацца ў Гайлэнд-Парку, але там у грамадзкай залі пад царквою вельмі нізкая столь, нам было нязручна з падскокамі ды падтрымкамі. Нейкі час мы арандавалі памяшканьне ў царкве на *Richmond Hill*, карысталіся памяшканьнем Фундацыі імя Пётры Крэчэўскага... Хапала ўсялякага. Было цяжка вытрымліваць гадамі такія напружаны жыцьцёвы рытм. Я вельмі ўдзячная свайму мужу Франку (*Frank Romano*) за падтрымку і спагаду, безь яго не змагла б столькі зрабіць. Усіх сваіх танцораў я называла «коцікі», бо калі мусіш адначасна пільнаваць рухі некалькіх параў і рабіць заўвагі, то імёны не заўсёды імгненна выскокваюць з памяці.

В. Т. «Васілёк» быў не адзінай танцавальнай групай у беларускім асяродку. У тагачасным друку можна сустрэць весткі пра жаночую групу ў Нью-Ёрку пад кіраўніцтвам Раісы Станкевіч, дзіцячую групу «Матылькі» пад кіраўніцтвам Аўгена Лысюка ў Гайлэнд-Парку, групу «Мяцеліца» ў Каліфорніі, у Канадзе таксама былі беларускія гурты. Чаму посьпех найбольш спадарожнічаў менавіта вам? І ці мелі вы якую-небудзь дзяржаўную падтрымку сваёй дзейнасьці? Ці толькі беларуская грамада падзяляла вашы клопаты ды выдаткі, вашу прагу самарэалізацыі?

А. О.-Р. Думаю, мы былі самыя працавітыя ды імкнуліся да прафэсіяналізму. Аўген Лысюк пэўны час танцаваў у нашай групе. І вельмі добра, што набытыя веды ён панёс далей, калі стварыў дзіцячую групу. «Матылькі» мелі посьпех у публікі! Найбольш плённы кантакт быў у нас з канадзкімі аматарамі беларускага мастацтва. Мы езьдзілі да іх, каб падтрымаць падчас фэстываляў, якія там ладзіліся. Быў у іх такі мультыэтнічны «Караван», напрыклад. Пазнаёміліся з Эвай Пашкевіч і Паўлінкай Сурвілай, яны былі нашымі поўнымі аднадумцамі. Што да дзяржаўнай дапамогі... Гэта ў цябе спрацоўвае савецкі стэрэатып, я ведаю, што самадзейныя артысты ў савецкай Беларусі мелі ад дзяржавы грошы на касцюмы ды аплату кіраўнікоў, музыкаў. У нас нічога падобнага не было, усе матэрыяльныя затраты неслі або мы самі, або дапамагала эмігранцкая грамада. Зрэдку нейкі фэстываль ці ўнівэрсітэт, якія запрасілі выступіць, аплочвалі пэўныя выдаткі, дарогу напрыклад. Мы ж ладзілі ўсе гэтыя выступы дзеля таго, каб імя Беларусі было на слыху. Амэрыканская дзяржава дапамагала, асабліва падчас падрыхтоўкі і правядзеньня сьвяткаваньня свайго 200-годзьдзя, тым, што давала нам поўную свабоду дзейнасьці ды выказвала пашану за нашую любоў да свайго, роднага. Тая хваля эміграцыі з Эўропы, што

Паўлінка Сурвіла дапамагае танцоркам «Васілька»
перад выхадам на сцэну

апынулася ў Амэрыцы пасьяля Другой сусьветнай вайны, зрабіла Злучаныя Штаты больш адкрытымі да рознанацыянальнасьці, яна як бы дала «зьялёную вуліцу» культурам славянскіх народаў. Хоць асобныя з гэтых народаў былі тут моцныя і раней (скажам — украінцы, палякі). У пачатку 1980-х паўстала арганізацыя «*Slavic Heritage Council of America, Inc.*». Раіса Станкевіч прадстаўляла беларусаў у яе кіраўнічых органах. А «Васілёк» быў удзельнікам амаль усіх яе мастацкіх праграмаў. Як найбольшы посьпех можна назваць наш выступ на сцэне *Lincoln Center* у студзені 1988 году. «Васілёк» выканаў «Кадрылю» і «Польку Янку». Больш як тысяча асобаў — усе прысутныя ўсталі з воплескамі.

В. Т. Цяпер няма такога шырокага самадзейнага мастацкага руху ў эмігранцкіх асяродках, як калісьці. Моладзь абірае іншыя формы кантактаў ды сустрэчаў. Як думаеш, чаму паўсюдныя харавыя сьпевы ды народныя танцы зрабіліся неактуальнымі?

А. О.-Р. Масавую мастацкую самадзейнасьць зьнішчыла найперш тэлебачаньне. Цяпер кожны чалавек можа ўбачыць на экране тыя ж песьні або танцы ў выкананьні прафэсійных артыстаў. І ён не захоча памяняць іх на нешта менш дасканалае. Да таго ж яму так камфортна сядзець пры гэтым на канапе ў сваёй хаце... А няма глядачоў, няма і людзей на сцэне. Так, самадзейнае мастацтва цяпер не запатрабаванае грамадствам. Хоць зрэдку ягоныя праявы можна сустрэць, яно не зусім памерла. Аднак колішняю

масаваць і значнасьць страціла, гэта дакладна. Аднак вернемся да гісторыі «Васілька»...

У 1989 годзе танцавальны ансамбль едзе ў Беласток... Нас запрасіў БАС — Беларускае аб’яднаньне студэнтаў. Мы былі ўжо знаёмыя зь некаторымі польскімі беларусамі — і старэйшымі, і малодшымі. Цудоўна правялі там час разам з ансамблем «Дубіны», якім кіраваў Пятро Скепка! Вядома, мы выступалі ўсюды, дзе нам прапанавалі, здаралася, што танчылі на траве або на нейкай шурпатай сцэне. Найбольш цешыліся сяброўскай атмасфэрай. Пачалося ўсё яшчэ ў аўтобусе, якім мы з варшаўскага лётнішча разам з БАСаўцамі ехалі ў Беласток. Яны зладжана і хораша сьпявалі. А тады, выглядае, нам трэба голас падаць. Мы ж былі зусім не падрыхтаваныя да такога! І спантанна засьпявалі... калядкі. Першае, што ўскочыла на язык. Уяўляеш, калядкі сярод лета! Потым, вядома, сьпявалі і шмат чаго іншага. Зь беластоцкімі беларусамі маё сяброўства працягваецца дагэтуль, найперш з Басяй і Мірэкам Пякарскімі.

Адной з прыемнасьцяў той паездкі была сустрэча і супраца з Паўлінкай Сурвілай. Яна прыехала ў Беласток раней, якраз пачынала сваю працу этнамузыкаляга і запісвала па навакольных вёсках народныя сьпевы. Натуральна, яна адразу далучылася да нашай грамады, фільмавала ўсе нашыя выступы. Словам, стала адной з нас. Колішнія сустрэчы ў Канадзе гэтаму паспрыялі. Абаяльная, усьмешлівая, добра абазнаная ў беларускім фальклёры і народных звычаях, яна сама практыкавалася сярод навакольных людзей і вучыла нас. Бальшыня нашых танцораў, народжаных ў Амэрыцы, упершыню трапілі на беларускую зямлю. (Бо ж Беластоцчына — гістарычная частка Беларусі.) Усё для іх было дзівам: катаньне на конях, вада з калодзежа, спаньнё на сене. Бігас елі амаль кожны дзень. А ўжо як мы трапілі на Купальле! Ноч, зорнае неба, рэчка, зыркае вогнішча... Калі пачалі кідаць вяночкі ў ваду, а нашы хлопцы кінуліся ў рэчку іх лавіць, я была зачараваная і спалоханая адначасна.

Там, пры купальскім вогнішчы, мы пазнаёміліся зь менскімі гасьцямі, у прыватнасьці — зь Сяргеем Шупам, Тацьцянай Антонай... І гэта было першым крокам да нашай паездкі ў Менск наступным летам.

В. Т. Хроніка тае паездкі занатаваная ў шматлікіх газэтных нататках, а мае эмацыйныя ўспаміны па-ранейшаму дзеляцца: «з аднаго боку... а з другога...».

А. О.-Р. Афіцыйна мы былі запрошаныя Беларускай таварыствам «Радзіма». Таня Антонова нам гэтае запрашэньне перадала ў Беластоку. Мы ведалі, што гэта тая самая арганізацыя, якая дзесяцігодзьдзямі паклёпнічала

на беларускую паваенную эміграцыю, была падкантрольная КДБ, і разумелі, што ў варунках «перестройкі» яе супрацоўнікі такім чынам ловяць свой інтарэс. Яны бралі на сябе выдаткі, звязаныя з паездкай. Ехаць — ня ехаць? Мы зладзілі ў сваім асяродзьдзі шчырую дыскусію. Узважвалі станоўчыя і адмоўныя бакі. Некаторыя мае «коцікі» мелі сямейныя засыярогі: трагедыі, перажытыя іхнымі бацькамі на бацькаўшчыне, былі занадта балючыя. Апошнім аргументам у карысьць паездкі стала меркаваньне Галіны Русак, мастачкі, прафэсара, маёй надзейнай сяброўкі ды супрацоўніцы праз усе гады. На яе думку, у Беларусі абуджаецца нацыянальнае жыцьцё. Мы можам паўдзельнічаць, сказаць сваё слова.

І мы паляцелі праз акіяны... Мелі з сабою некалькі камплектаў касьцюмаў для выхаду на сцэну (Ліда Данілюк імі апекавалася, за абутак быў адказны Коля Бахар). Віктар Тур узяў на сябе абавязкі адміністратара, залагоджваў нашыя кантакты з рознымі людзьмі ды асяродкамі. З сабою мы мелі магнітафон з запісамі патрэбных мэлёдыяў. Адмыслова для паездкі Ліда Данілюк уласным коштам зрабіла ўсім белыя маечкі зь вялікай чырвонай «Пагоняй». Пад наглядам Юркі Кіпеля ехалі 400 кіляграмаў розных лекаў, якія беларусы сабралі для чарнобыльскіх дзяцей. Да нашай амэрыканскай групы (было 17 асобаў) далучыліся сябры зь Беластоку ды Паўлінка Сурвіла з Канады. Паўлінка, па праўдзе, ужо была ў Беларусі, калі мы прыехалі, бо яна займалася ў Менску дасьледаваньнем беларускай рок-музыкі. Яна зноў, як летась у Беластоку, фатаграфавала-фільмавала нашу паездку, брала інтэрвію ў закулісьці ды глядзельнай залі, пры патрэбе «падстаўляла плячо» ў танцах і размовах.

Дзесяць дзён праяцелі, як адно імгненьне! Мы выходзілі на сцэну ў Менску, Гародні, Полацку... Мелі багатую культурную праграму, спазнавалі рэальнае жыцьцё Беларусі: аглядалі гістарычныя помнікі (у тым ліку ў Вільні), сустракаліся з сваякамі ды сябрамі, наведвалі дзіцячыя сады

Паўлінка Сурвіла
«ў поўным узбраеньні». 1990 г.

і мэдычныя ўстановы... Прымалі нас вельмі цёпла, сардэчна як шараговыя наведнікі нашых канцэртаў, так і беларускія артысты. Нашым сталым спадарожнікам стаў ансамбаль «Жывіца» на чале з Валянцінай Пархоменка, мы камунікавалі з гарадзенскім танцавальным ансамблем «Раніца». Незабыўнай была экскурсія ў Музэй стражытнага мастацтва Акадэміі навук, якую правяла для нас Галіна Шупа. Мы пабылі на Купальлі. Нас частавалі дранікамі і грыбным супам. Не пераказаць усяго!

На жаль, уражаньні ад побыту ў нас былі ня толькі пазытыўныя. Мяне найперш дзівіла паўсюдная расейшчына (я расейскай мовы не разумею). Толькі не хацелася б зараз пра тое гаварыць.

В. Т. Прыезд «Васілька», а год перад тым – Данчыка, мастацкіх зорак беларускай грамады ў Амэрыцы, былі для тагачаснай нацыянальна арыентаванай інтэлігенцыі дый звычайных аматараў беларускай творчасці падзеяй надзвычайнай! Вядома, высокі мастацкі ўзровень і артыстызм тваіх «коцікаў» быў належна ацэнены. Але яшчэ большае ўражаньне на людзей рабіла іх нязмушаная, натуральная, на ўзроўні падсвядомасці ўспрынятая беларускасьць. Над гэтымі маладымі амэрыканцамі проста лунаў дух свабоды! І я кажу гэта не таму, што падчас выступу на сцэне Павал Рамана і Валік Сельвясюк уздымалі бел-чырвона-белы сьцяг. Так, гэта ў тыя часы быў рызыкаўны жэст, пераважная большасьць насельніцтва зусім нічога ня ведала пра нацыянальную сымболіку, а Беларускі народны фронт (ідэйна блізкі паваеннай эміграцыі) быў яшчэ толькі ў пачатку сваёй дзейнасьці. Гэта сёньня, дзякуй Богу, змаганьне за Беларусь па ўсім сьвеце ідзе пад суцэльным бел-чырвона-белым сьцягам. Твае хлопцы і дзяўчаты, твае «коцікі» з маленства гадаваліся ў вольным сьвеце, яны інакш паводзіліся, інакш гаварылі, інакш рэагавалі. Яны былі адкрытыя ды шчырыя, спакойныя, дапытлівыя, у іх не было і ценю страху. І беларуская мова іх была больш мяккай і мэлядычнай, чым саветызаваная. Людзі ж бачылі ў гэтай моладзі тое, што магла б мець краіна, калі б яна не апынулася ў пэўным часе ў жорсткім камуністычным экспэрымэнце. І вартасьць той вашай паездкі мне бачыцца менавіта ў гэтым духу свабоды, які вы далі магчымасьць выразна адчуць тысячам розных людзей. Гэта нават важней было, чым паказаныя вамі танцы. Хоць танцы былі такія вабныя ды маляўнічыя!

Увогуле, чым болей я даведваюся пра дзейнасьць амэрыканскіх беларусаў у 1950–1980-я гады, тым часьцей у мяне ўзьнікае пытаньне-зьдзіўленьне: як ім гэта ўдавалася? Колькасна меншая, у параўнаньні зь іншымі нацыямі, беларуская грамада была выразна бачная на многіх інтэрнацыянальных імпрэзах. Была прысутная на авансцэне, вобразна

кажучы. «Васілёк», напрыклад, нязьменна зьвяртаў на сябе ўвагу публікі, перад якой толькі што прайшлі танцоры з Баўгарыі ці балканскіх краін, чыё ўбранства значна больш зыркае, маляўнічае, а рухі больш дынамічныя. Колькі гадоў назад мне давялося паглядзець у Нью-Джэрзі канцэрт ансамблю «Тамбурыністы» зь Пітсбургу. Тамтэйшы ўнівэрсытэт падтрымлівае яго як уласную адметнасць, здольныя танцоры маюць шанец стаць ягонымі студэнтамі на ільготных умовах. У рэпэртуары ансамблю дамінуюць танцы балканскіх народаў. Божа мой, якія ў іх былі строі! Як кажуць, нам і ня сьніліся. Відовішча ўражвала дынамікай, кампазыцыйнай разнастайнасьцю, прафэсійнай адточанасьцю.

Калі я пераглядаю афішы канцэртаў «*Slavic Heritage*», то бачу: вашымі суседзямі па сцэне былі сэрбы, македонцы, украінцы, славакі... Нацыі зь вельмі моцнымі танцавальнымі традыцыямі, з маляўнічымі народнымі строямі, чые дыяспары былі колькасна большыя ды фінансава багацейшыя. А вам удавалася часам іх нават апярэджаць. Як???

А. О.-Р. Энтузіязм! Проста мы былі моцна патрыятычна матываваныя. Мы выходзілі на сцэну ня толькі сябе паказаць, але сваім танцам сьведчыць пра Беларусь перад вялікім рознанацыянальным сьветам. Ты ж разумееш, тады ў сусьветнай сьвядомасьці не было Беларусі, быў толькі Савецкі Саюз. А пастаянны напамін пра самастойную Беларусь быў галоўнай мэтай нашай працы. Калі хочаце, такая нотка мэсіянства. Яна нас натхняла, змушала імкнуцца да дасканаласьці, не давала спачыну. Мы былі камандай, дзе здольнасьці, талент, артыстызм кожнага спрыялі агульнай задуме. Амбіцыі не вытыркаліся... Першай парай за час існаваньня нашага гуртка я назвала б Нэнсі Захаркевіч і Паўліка Рамана. Да іх танцу не прычапіўся б нават самы патрабавальны крытык, яны былі прафэсійна дасканалыя. А вось Дарота Рыжы магла ненарокам і выбіцца з рытму. Але... Яна вылятала на сцэну з такой грацыяй, з такой чароўнай усмешкай і лёгкасьцю рухаў, што палова залі адразу была яе паклоньнікамі, а другая палова зьбіралася стаць імі праз хвіліну. Вера Запруднік і Галіна Бахар мелі ўнікальнае адчуваньне сцэны. Іх інспэкцыя ды парады мне вельмі дапамагалі. А яшчэ Вера надзвычай добра ведала ўсе танцы, усе партыі. Магла замяніць кожнага. І калі аднойчы літаральна перад выхадам на сцэну адзін зь вядучых танцораў падварнуў нагу, мы хутка пераапанулі Вэру ў мужчынскі строй і выпусьцілі на сцэну. Усё прайшло бліскуча! Можна, гэтыя прыклады часткова адказваюць на тваё пытаньне?

Паездка ў Беларусь стала для «Васілька» пікам кар’еры. Мы ўбачылі, што эстафэту, вобразна кажучы, ёсьць каму несць далей. Мы былі шчасьлівыя.

А неўзабаве на мапе сьвету зьявілася незалежная Рэспубліка Беларусь... Цяпер яна сама будзе распавядаць усяму сьвету пра сваё хараство ды багацьце, вырашылі мы.

В. Т. Некаторы час пасля вяртаньня ў Злучаныя Штаты танцавальны ансамбаль яшчэ меў выступы, зрэдку. Ягоня сябры тым часам паканчалі сваю навуку, перажаніліся, разьехаліся па ўсёй краіне. Апошняя іх вялікая зборка адбылася ў чэрвені 2002 году ў Гайлэнд Парку. «Коцікі» зладзілі вечар успамінаў, каб выказаць удзячнасьць сваёй кіраўніцы, настаўніцы, старэйшай сяброўцы. Вельмі цёплая была сустрэча! Апошнімі гадамі я мела шмат гутарак з колішнімі ўдзельнікамі «Васілька». Яны ўсе згадваюць яго як надзвычай цікавы і важны пэрыяд свайго жыцьця. Час ад часу колькі асобаў сазвоньваюцца ды сустракаюцца. І тады сыцены дрыжаць ад жартаў і сьмеху. Бо ўсе пачынаюць агучваць нейкія прыгоды з супольных паездак, канцэртаў, распавядаць пра свае колішнія мары, фантазіі, недарэчнасьці. Непаўторны і незабыўны час! І адыход з жыцьця кожнага з былых «коцікаў» яны ўспрымаюць як асабістую трагедыю — з болей і сьлязамі. Сярод апошніх стратаў — Нэнсі Захаркевіч, Паўлінка Сурвіла... На шчасьце, зробленае імі засталася ў летапісе няспыннага змаганьня беларусаў за сваю Бацькаўшчыну, яе Незалежнасьць і «пачэсны пасад між народамі».

Дзякуй, Ала, за гутарку! Яна ішла на фоне масавых паслявыбарчых мірных пратэстаў у Беларусі, пратэстаў супраць хлусьні, гвалту, дыктату і ад гэтага рабілася, па-мойму, больш актуальнай. Кожнае пакаленьне мусіць нешта ахвяраваць дзеля Бацькаўшчыны. Усё, што можа ў сваім часе ды абставінах. Каб упэўнена ды спакойна сказаць: «Жыве Беларусь!»

Жнівень–верасень 2020 г., Нью-Ёрк

Фота са збораў Беларускай фундацыі Крачэўскага й сямейнага архіву Алы Ораса-Рамана.

АЎТАРЫ

Др. Джойс Бос працуе на кафедры па вывучэнні міжнародных супольнасцей імя Франкліна і Айрын Земан; прафесар англійскай мовы ў Вартбургскім каледжы. У сваёй апошняй навуковай працы вывучае сусветны рух аматараў (фандом) японскай поп-культуры, асабліва такую з’яву, як тэматычныя турыстычныя туры для фанатаў Гадзілы па Японіі. Яе артыкул «Гібрыднасць і схаваная ідэнтычнасць у японскай поп-культуры» быў надрукаваны ў альманаху «Па слядах Гадзілы: іконы японскай поп-культуры на сусветнай сцэне» (пад рэдакцыяй Вільяма Цуцуі і Міціка Іта, 2006 г.); дзякуючы яе працам прадстаўнікі акадэмічных колаў і больш шырокай публікі даведаліся шмат новага пра праявы звышнатуральнасці ў японскім фальклоры і тое, як яны адлюстроўваюцца ў літаратуры і кінематографе. З 2006 г. выкладае шэраг розных інтэнсіўных курсаў для замежных студэнтаў па вывучэнні міфаў і духоўных традыцый Японіі і Грэцыі.

Др. Наталля Гардзіенка — кандыдат гістарычных навук, гісторык, архівіст, даследчык і рэдактар. Працуе намеснікам дырэктара Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва. Аўтарка шматлікіх кніг і артыкулаў па гісторыі беларускай эміграцыі, з’яўляецца прадстаўніцай Беларускага інстытута навукі і мастацтва (Нью-Ёрк) у Беларусі і галоўным рэдактарам альманаха «Запісы БІНІМ» (Нью-Ёрк — Менск). Актыўны сябра Управы Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына», сябра Саюза беларускіх пісьменнікаў і Беларускага ПЭН-цэнтра.

Праф. Жаслін Гібо — прафесар этнічнага музыказнаўства ў Каліфарнійскім універсітэце ў Берклі. У сваіх навуковых працах вывучае тое, як палітыка, эканоміка, глабальная індустрыялізацыя, працоўнае заканадаўства, культурная палітыка, эстэтыка і працоўная этыка адлюстроўваюцца ў карыбскай поп-музыцы. У сваіх шматлікіх публікацыях выкарыстоўвае і падкрэслівае неабходнасць мультыдысцыплінарнага падыходу да вывучэння праблемных пытанняў, што вядзе да акадэмічнага скрыжавання музыкі, антрапалогіі, культуралогіі і гісторыі. З’яўляецца сябрам некалькіх рэдакцыйных калегій і сузаснавальнікам міждысцыплінарнага штогадовага часопіса «Музычныя даследаванні».

Др. Зіна Гімпелевіч атрымала ступень доктара славяназнаўства ў Атаўскім універсітэце, дзе выкладала цягам дзесяці гадоў, адначасова працавала ў Міністэрстве замежных спраў Канады. У выніку перамогі па конкурсе атрымала пасаду прафесара ва Універсітэце Ватэрлу, дзе і працавала доўгія гады. Цяпер — ганаровы прафесар згаданага ўніверсітэта. Аўтар сямі манаграфій у галіне літаратурнай крытыкі і больш, чым васмідзесяці артыкулаў. Яе кніга «Вобразы яўрэяў у мадэрнай беларускай літаратуры» была ўзнагароджана Канадскай асацыяцыяй славістаў і групай Тэйлара і Фрэнсіса (2019). Цяпер працуе над кнігай, прысвечанай беларускаму мастацтву.

Др. Ірына Дубянецкая — філосаф, біблеіст і тэалаг, перакладчыца, пісьменніца, паэтка, доктар філасофіі і адзіная ў Беларусі жанчына доктар сакральнай тэалогіі; адна з ініцыятарак руху за адраджэнне беларускае грэка-каталіцкае царквы. У 1990 г. разам з Каралінаю Мацкевіч і Сержуком Абламейкам заснавала часопіс «Унія» і стала яго галоўнай рэдактаркай. Працуе з многімі старажытнымі мовамі: з гебрайскай, грэцкай, арамейскай, угарыцкай, фінікійскай, хіттыцкай ды інш. Скончыла філалагічны факультэт БДУ, у 1992—1996 гг. вучылася ў Лонданскім місіянерскім інстытуце, а ў 1997—2005 гг. у Лёвенскім каталіцкім універсітэце, дзе атрымала ліцэнзіят у арыенталістыцы (біблейскія студыі). У 2005 г. абараніла доктарскую дысертацыю *Cosmos and Chaos in the Hebrew Bible and the Ancient Near Easter Mythologies*. Працуе старшым навуковым супрацоўнікам у Інстытуце філасофіі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і з'яўляецца аўтарам шматлікіх публікацый.

Др. Мары-Лор Жыру-Свідэрскі, атрымаўшы тытул «агрэжэ» ў сучаснай французскай літаратуры (Сарбона), дактарат зрабіла ў Грэноблі. Доктарскую дысертацыю прысвяціла творчасці Роберта Шаля (французскі пісьменнік XVII—XVIII ст.). З'яўляецца сузаснавальніцай праграмы Жаночых даследаванняў і аднайменнай супольнай кафедры Атаўскага і Карлтанскага ўніверсітэтаў. Адкрыла для чытача з дзясятка забытых пісьменніц і падрыхтавала 20 артыкулаў для Універсальнага слоўніка стваральніц і Слоўніка жанчын эпохі Асветніцтва. Акрамя 60 артыкулаў, прысвечаных XVIII ст. і жанчынам, яна апублікавала дзве калектыўныя працы: «Жанчыны ва ўсіх лістах: майстры эпістальнага стылю XVIII стагоддзя» (Oxford University, 2000) і «Мадам д'Арканвіль, маралістка і хімік веку Асветніцтва» (2016).

Вольга Іпатава — паэтка, журналіст, пісьменніца, перакладчыца, літаратурны крытык і грамадскі дзеяч. Друкуецца з 1959 г., багата твораў

перакладзеныя на рускую, англійскую, нямецкую, узбекскую, балгарскую, польскую, славацкую, чэшскую, а таксама на мову хіндзі. Узнагароджана ордэнам «Знак Пашаны», медалямі Францыска Скарыны і «100 гадоў БНР» (2018); з’яўляецца лаўрэатам прэміі імя Барыса Кіта (2003), прэміі імя Міколы Ганько (2009) і інш. З’яўляецца ганаровым акадэмікам Міжнароднай акадэміі навук «Еўразія».

П’еро Ламбэр — пісьменнік і перакладчык. Асабліва цікавіцца турызмам, у цэнтры ўвагі якога знаходзяцца мастацтва, архітэктура і гісторыя. Задумаў і правёў шматлікія вандроўкі па Еўропе, сфакусаваныя на адкрыцці барочных твораў у Цэнтральнай Еўропе і Італіі. Гэтыя даследаванні мелі на мэце зрабіць зразумелым глыбокі сэнс барока, яго эвалюцыю і культурныя мадыфікацыі, праз якія гэты стыль прайшоў ад часоў яго заснавальнікаў.

Вераніка Лапуцька — дактарант у аспірантуры па сацыялагічных даследаваннях пры Польскай Акадэміі навук. З’яўляецца сузаснавальніцай аналітычнага цэнтра *EAST*, а таксама членам праграмы *Rethink CEE Fellowship* пры Нямецкім фондзе Маршала Злучаных Штатаў. Мае магістарскія ступені ў галіне міжнародных адносін, паліталогіі, усходнееўрапейскіх даследаванняў і сацыялогіі, атрыманыя ў Беларускім дзяржаўным універсітэце ў Мінску, Еўрапейскім гуманітарным універсітэце ў Вільнюсе, Варшаўскім універсітэце і Ланкастэрскім універсітэце. Удзельнічала ў праектах, што датычыліся СМІ, выбараў і дэмакратызацыі, арганізаваных міжнароднымі і рэгіянальнымі арганізацыямі і фондамі, сярод якіх былі: БДПЧ АБСЕ, Савет Еўропы, Аператыўная працоўная група па стратэгічных камунікацыях (*E.U. East StratCom Task Force*) і Фонд Бертэльсмана. Займалася акадэмічнай працай для Мемарыяльнага музея Халакосту (ЗША) і Універсітэта Альберты ў Эдмантане.

Др. Патрык Малой — атрымаў ступень доктара навук у галіне афрыканскай гісторыі ў Каліфарнійскім універсітэце ў Лос-Анджэлесе. Вывучае Усходнюю Афрыку, гісторыю медыцыны і развіццё мовы суахілі. На дадзены момант працуе над некалькімі перакладчыцкімі праектамі. Выкладае на факультэце гуманітарных навук у муніцыпальным каледжы Хокай у горадзе Ватэрлу, штат Аёва.

Др. Зак Мантгомеры — ад’юнкт-прафесар факультэта англійскай і сучасных моў, працуе на кафедры гуманітарных навук імя Гэры і Полі Слайф

у Вартбургскім каледжы, дзе чытае на партугальскай і іспанскай мовах лекцыі па мове і культуры. Атрымаў ступень бакалаўра па эканоміцы і бізнесе ў каледжы Каламазў; доктара навук у галіне партугальскай літаратуры і ступень магістра па лацінаамерыканскай літаратуры ў Індыянскім універсітэце. Публікаваў артыкулы, прысвечаныя Жазэ Сарамáгу, Пепетэлу, партугальскаму прота-фемінізму эпохі Асветніцтва, партугальскаму пакаленню 1870-х гг. і лацінаамерыканскай ідэнтычнасці ў ЗША.

Др. Дэвід Роджэр Марплз — канадскі гісторык і заслужаны прафесар гістарычнага факультэта Універсітэта Альберты. Спецыялізуецца на гісторыі і сучаснай палітыцы Беларусі, Расіі і Украіны. Лічыцца адным з самых аўтарытэтных заходніх даследчыкаў па праблемах чарнобыльскай аварыі і яе наступстваў на тэрыторыі Беларусі і Украіны. Выпусціў дванаццаць манаграфій і апублікаваў шэраг артыкулаў, прысвечаных гісторыі ўсходнееўрапейскіх краін у XX ст. На дадзены момант усю сваю ўвагу аддае вывучэнню сённяшняй грамадска-палітычнай сітуацыі ў Беларусі. Педагог, навуковы кіраўнік шматлікіх паспяховых магістарскіх і доктарскіх дысертацый.

Др. Франсуа Маскляніс — доктар палітычных навук і выкладчык-даследчык у галіне эканомікі і геапалітыкі. Арганізатар і ўдзельнік шматлікіх міжнародных канферэнцый і калоквіумаў, прысвечаных глабалізацыі. Аўтар артыкулаў і кніг у галіне геапалітыкі. Адзін з валанцёраў Аб'яднаных Нацыяў, удзельнічае ў праграме Эразмус і шэрагу праграм Еўрапейскага саюза з місіямі ў Еўропе, Цэнтральнай Азіі і Афрыцы.

Др. Пётра Мурзёнак, доктар медыцынскіх навук, аўтар больш, чым 160 публікацый у галіне імуналогіі і фізіялогіі. Заснавальнік і рэдактар вэб-часопіса «Культура. Нацыя». Старшыня Беларускага інстытута навукі і мастацтваў у Канадзе. Старшыня Атаўскага аддзела і Згуртавання беларусаў Канады. Аўтар дзвюх публіцыстычных кніг і больш, чым 40 артыкулаў, прысвечаных пытанням будаўніцтва нацыі. Аўтар чатырох паэтычных зборнікаў.

Сяргей Навумчык скончыў факультэт журналістыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Удзельнічаў у самвыдатаўскім друку. Лаўрэат літаратурнай прэміі імя Алеся Адамовіча Беларускага ПЭН-цэнтра (2006) за кнігу «Сем гадоў Адраджэння, альбо Фрагмэнты найноўшай беларускай гісторыі (1988–1995)». У 1990–1996 гг. — дэпутат Вярхоўнага Савета Рэс-

публікі Беларусь. Удзельнічаў у распрацоўцы і прыняцці Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце Беларусі (1990) і абвяшчэнні незалежнасці Беларусі на нечарговай сесіі Вярхоўнага Савета 25 жніўня 1991 г. Намеснік старшыні Рады БНР (ад 1997). Працуе на Радыё «Свабода» ад 1990 г.

Др. Ала Орса-Рамана — заслужаны прафесар Нью-Ёрскага гарадскога ўніверсітэта. Атрымала доктарскую ступень па хіміі ў Нью-Ёрскім політэхнічным універсітэце. Аўтар шматлікіх публікацый у хімічнай галіне, брала актыўны ўдзел у навуковых канферэнцыях. Працуе і на ніве беларускай дыяспары: з'яўляецца дырэктарам Культурнай і адукацыйнай фундацыі Орса-Рамана для Беларусі і сябрам Рады дырэктараў Беларускай фундацыі Крачэўскага. Абедзве фундацыі дапамагаюць у публікацыях навуковых прац па беларускай гісторыі, палітыцы, літаратуры і мастацтве, а таксама праводзяць валанцёрскую працу ў Беларусі, у тым ліку прывозяць падручнікі і школьныя прылады.

Сяргей Панізьнік (псеўданім Сяргей Папар) — паэт. Друкуецца з 1959 г. Сябра Саюза беларускіх пісьменнікаў з 1967 г. Аўтар зборнікаў паэзіі, кніг для дзяцей, дакументальнай прозы. Укладальнік зборнікаў, прысвечаных Ф. Скарыну, К. Каліноўскаму, М. Багдановічу, Я. Купалу, Я. Коласу. Перакладчык вершаў замежных аўтараў на беларускую мову. Даследчык песенна-абрадавых традыцый роднага мацерыка, стваральнік музеяў на бацькаўшчыне. Узнагароджаны медалём Ф. Скарыны, Ганаровай граматай Прэзідыума Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь, ордэнам Трох Зорак Латвійскай Рэспублікі. Дыпламант міжнароднага літаратурнага конкурсу ЮНЭСКА «Сустрэча двух сусветаў».

Др. Чарльз Рууд — ганаровы прафесар ва Універсітэце Заходняга Антарыё (Канада). Займаецца даследаваннем расійскай гісторыі, адмысловую ўвагу надае пытанням цензуры ў расійскай прэсе. З'яўляўся сябрам Канадскага фонда дапамогі дзецям Чарнобыля ў Беларусі.

Др. Генадзь Сагановіч, доктар гістарычных навук, прафесар. Скончыў гістарычны факультэт Мінскага педагагічнага ўніверсітэта імя М. Танка і аспірантуру Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Працаваў у Інстытуце гісторыі, Еўрапейскім гуманітарным універсітэце, Універсітэце Юстуса Лібіга ў Гісэне (Нямеччына), цяпер — у Варшаўскім універсітэце. Заснавальнік і галоўны рэдактар часопіса «Беларускі Гістарычны Агляд». Сагановіч — аўтар сямі манаграфій, шматлікіх артыкулаў і суаўтар адной кнігі. Апошняя

манаграфія – «Грунвальд у беларускай гісторыі: спроба разбору палітычнага міфа» (2015).

Др. Алесь Смалянчук, доктар гістарычных навук, прафесар Інстытута славістыкі Польскай акадэміі навук. Аўтар васьмі навуковых манаграфій і больш 100 артыкулаў. Кніга «Раман Скірмунт (1868–1939): жыццяпіс грамадзяніна краю» (Мінск, 2018) была прызнаная Кангрэсам даследчыкаў Беларусі найлепшым беларускім навуковым выданнем у галіне гісторыі (2019). Рыхтуе да друку зборнік дакументаў, прысвечаных савецкай акупацыі Заходняй Беларусі 1939–1941 гг.

Др. Цімаці Снайдэр – гісторык, доктар гістарычных навук, прафесар Ельскага універсітэта. Працаваў у Венскім інстытуце вывучэння чалавека. Спецыялізуецца на гісторыі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Аўтар дзевяці кніг; сурэдактар трох кніг; публікаваў шматлікія артыкулы і эсэ ў акадэмічных часопісах і папулярных СМІ. Яго кніга 2010 года «Крывавыя землі» перакладзеная больш чым на трыццаць моў свету.

Вячка Станкевіч на працягу трыццаці гадоў працаваў інжынерам у галіне камунікацый. Цікавіцца гісторыяй, асабліва гісторыяй Беларусі – краіны свайго нараджэння. Быў сябрам Беларуска-Амерыканскага задзіночання, уваходзіў у кіраўніцтва арганізацыі (старшыня Галоўнай управы ў 1969–1971 і 2007–2011 гг.). У 1988–1998 гг. быў супрацоўнікам і кіраўніком беларускай службы Радыё «Свабода». Выдавец часопіса *Belarusian Review*. У 2009–2018 гг. быў старшынёй Беларускай фундацыі Крачэўскага. Радны БНР.

Дэвід Суорц быў першым амерыканскім паслом у Беларусі. Займаў пасады дэкана ў Інстытуце дыпламатычнай службы, загадчыка аддзела кадраў у Цэнтры па змяншэнні ядзернай небяспекі і генеральнага консула ў Канадзе і Швейцарыі. З’яўляецца адным з самых гарачых прыхільнікаў дэмакратыі ў Беларусі. Паслядоўна і не без поспехаў абараняе правы чалавека ў Беларусі і кансультуе амерыканскі ўрад па беларускіх справах.

Валянціна Трыгубовіч – журналіст, рэдактар, выдавец. Цягам 20 гадоў працавала кіраўніком аддзела ў часопісе «Мастацтва». Друкавалася таксама ў выданнях Польшчы, ЗША, выступала на радыё і тэлебачанні; аўтарка і аўтарка-ўкладальніца некалькіх кніг. З канца 1980-х гг. бярэ актыўны ўдзел у грамадска-палітычным жыцці Беларусі. У 1995 г. арганізавала

канцэрт у Мінску праф. Універсітэта Паўночнай Караліны (ЗША) Эрыка Вахмана. Апошнія 10 гадоў жыве ў ЗША. Творчыя зацікаўленні — гісторыя беларускай эміграцыі. Сябра Рады дырэктараў Беларускай фундацыі Крачэўскага ды яе архівіст.

Др. Салёмэ дэ Унамуна нарадзілася ў горадзе Паленсія ў Іспаніі ў 1933 г. Скончыла сярэднюю школу Бланка дэ Кастыя. У 1950 г. паступіла на факультэт фізікі Універсітэта Камплютэнсэ ў Мадрыдзе. Дактарат здабыла ў Жэневе. У 1964—1970 гг. працавала у Радзе ядзернай энергіі ў Мадрыдзе. У 1970 г. была запрошаная на працу ў Радз навукowych даследаванняў Францыі ў Страсбургу, дзе працавала да 1995 г. Ад 2009 г. жыве і працуе ў Мадрыдзе.

Сяргей Харэўскі — мастак, літаратар, гісторык мастацтва і архітэктуры, культуралаг. Магістр гісторыі і тэорыі мастацтваў. Выкладчык Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта (Вільня). Асноўныя публікацыі: «Сто твораў XX стагоддзя. Нарысы па гісторыі беларускага мастацтва найноўшага часу» (Мінск, 2011); «ПраЧутае. Зборнік эсэ па гісторыі культуры і праблемах ідэнтычнасці Беларусі» (Мінск, 2012); «Прамоўленае: эсэ і лекцыі» (Мінск, 2008); «Культывае дойдства Заходняй Беларусі 1915—1940 гг.» (Вільня, 2008). Рыхтуе да выдання манаграфію «Мастакі Менска XIX—XX стст.».

Др. Ірына Чыкалава, доктар гістарычных навук, прафесар. Вядучы даследчык кафедры ўсеагульнай гісторыі і методыкі выкладання гісторыі Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя М. Танка і Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Аўтарка васьмі кніг і вялікай колькасці артыкулаў, апублікаваных у навуковых выданнях. Спецыялізуецца на палітычнай гісторыі ЗША і Заходняй Еўропы, гендарнай гісторыі, гісторыі вывучэння Брытаніі і ЗША ў царскай Расіі.

Юрась Шамецька — паэт. Закончыў факультэт аўтаматызацыі Мінскага радыётэхнічнага інстытута (1987) і факультэт эканамічнай кібернетыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1996). З 1997 года жыве ў Канадзе. Працуе дызайнерам праграмага забеспячэння. Яго вершы друкаваліся ў часопісах «Маладосць», «Дзеяслоў», газеце «Літаратура і мастацтва», альманаху «Беларус». Аўтар трох кніг паэзіі: «Шлях да вяртання» (2011), «Атава» (2015), «Непрадказальнае» (2019).

Др. Станіслаў Шушкевіч — фізік, доктар навук, прафесар, член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, ганаровы доктар пяці замежных універсітэтаў. Падрыхтаваў 33 кандыдатаў навук, аўтар трох падручнікаў, сямі манаграфій і кніг. У савецкі час запрашаўся з лекцыямі ў прэстыжныя ўніверсітэты Югаславіі, Польшчы, Усходняй Германіі; у пост-савецкі час ва ўніверсітэты Расіі, Польшчы, Паўднёвай Карэі, Японіі, ЗША, Вялікабрытаніі, Францыі, ФРГ, Аўстрыі, Літвы, Украіны. З 1989 года у палітыцы. У 1991 г. падпісаў Белаежскае пагадненне, у 1991–1994 — першы кіраўнік незалежнай Беларусі.

Др. Захар Шыбека — доктар гістарычных навук, ганаровы прафесар Тэль-Авіўскага ўніверсітэта. Аўтар дзевяці манаграфій, 280 артыкулаў і рэцэнзій у галіне беларускай гісторыі і гістарычнай урбаністыкі. Праца па гісторыі Беларусі XIX–XX стст. адзначана прэміяй польскага часопіса *Przegląd Wschodni* (2001) і прэміяй імя Ф. Багушэвіча Беларускага ПЭН-цэнтра (2003). Цяпер удзельнічае ў напісанні і падрыхтоўцы да друку трох-томнай калектыўнай манаграфіі «Гісторыя рознічнага гандлю ў Беларусі».

Др. Віржыні Шыманец — доктар тэатразнаўства (Універсітэт Парыж III) і ўпаўнаважаная кіраўніца навуковых даследаванняў у галіне гісторыі ў Школе вышэйшых даследаванняў сацыяльных навук. Аўтарка шматлікіх публікацыяў пра тэатр у Беларусі, Расіі, на Каўказе і ў Турцыі. У 2010 г. у Парыжы выйшла яе даследаванне «Усходнеславянская ідэалагічная канструкцыя. Мовы, расы і нацыі ў Расіі XIX ст.». У 2013 г. заснавала выдавецтва *Le Ver à Soie*, на чале якога знаходзіцца па сённяшні дзень.

Перакладчыкі кароткіх біяграфій аўтараў:

*з англійскай на беларускую Н. Гардзіенка і А. Б.
з французскай на беларускую Г. Туміловіч
з беларускай на англійскую З. Гімпелевіч*

AUTHORS

Dr. Joyce E. Boss – the Franklin I. and Irene Saemann Chair in World Communities and Professor of English at Wartburg College. Her recent academic work focuses on transnational fandom in Japanese popular culture, particularly the phenomenon of Godzilla-themed fan pilgrimage tours of Japan. Her article “Hybridity and Negotiated Identity in Japanese Popular Culture” was published in *In Godzilla’s Footsteps: Japanese Pop Culture Icons on the Global Stage* (ed. William M. Tsutsui and Michiko Ito, 2006), and she has presented widely to academic and popular audiences on the supernatural in Japanese folklore as represented in literature in film. Since 2006, she has taught multiple iterations of intensive undergraduate travel courses on myth and spiritual traditions in Japan and Greece.

Siarhiej Chareŭski is a Bielarussian artist, writer, historian of arts and architecture, and culturologist; he holds an M.A. degree in history and fine arts theory. Chareŭski teaches these subjects to students of European Humanities University. His major publications include *One Hundred Art Works of the XX century. Essays dedicated to the history of the newest Bielarussian art.* (Mn: E.H.Y.), *Prapilei* (Entrances), 2011; *PraČutaje* (rough transl. “By hearsay”; this volume is a collection of essays dedicated to the history of culture and identity in Bielarus’). Mn: Biel. Collegium, 2012; *A Spoken: essays and lectures.* Mn: 2008; *Religious Architecture of Western Bielarus’ 1915–1940.* (Vilnia: E.H.U.), 2008; a new monograph, *Miensk’s Artists of XIX–XX cent.*, is forthcoming.

Dr. Hab. Irina R. Chikalova is the leading researcher at the Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus and a Belarusian State Pedagogical University professor. Professor Chikalova is an author of eight books and numerous articles published in scholarly journals. She specializes in Western Europe and the U.S.A.’s political history, gender history, the history of British and American studies in imperial Russia.

Dr. Iryna Dubianetskaya is a Senior Research Fellow of the Institute of Philosophy at the National Bielarussian Academy of Sciences. She is a philosopher, theologian, biblicist, translator, writer, poet, and the only Bielarussian woman with a Doctoral degree in Sacramental theology. Iryna Dubianetskaya received

her Ph.D. degree at the Missionary Institute London and S.T.D. from Leuven University. Together with two friends, Dubianetskaya founded the journal *Unia* and became the publication editor, dedicated to a renewal of Uniate religious tradition. Her working languages include (but are not limited to) Slavic, Germanic, Latin, Old Aramaic, Hungarian, Hebrew, Phoenician languages. She is a Senior Research Fellow at the Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Belarus, and authored many scholarly and popular publications.

Dr. Zina Gimpelevich earned her Doctoral degree in Slavic Studies from the University of Ottawa, where she taught for ten years; simultaneously, she worked for the Department of External Affairs, Canada. After winning a competition for a professorial position at the University of Waterloo (U.W.), Gimpelevich moved to Waterloo. Currently, she is a Prof. Emerita at U.W. She has written seven monographs in literary criticism and over eighty scholarly articles. Her book, *The Portrayal of Jews in Modern Bielarusian Literature*, was awarded by the Canadian Association of Slavists (C.A.S.) and Taylor & Francis Group (2019). Currently, she is working on a manuscript dedicated to Bielarusian Fine Art.

Dr. Marie-Laure Girou-Swidorski, agrégée de Lettres modernes (Sorbonne), a fait son doctorat sur Robert Challe (Grenoble). Co-fondatrice du programme en études des Femmes et de la Chaire Ottawa-Carleton en Études des femmes, spécialiste de l'écriture féminine au XVIIIe siècle, elle a redécouvert une dizaine de romancières oubliées et donné 20 notices au *Dictionnaire universel des créatrices* et au *Dictionnaire des femmes des Lumières*. Outre une soixantaine d'articles sur le XVIIIe et les femmes, elle a publié deux ouvrages collectifs: *Femmes en toutes lettres*, épistolières du XVIIIe siècle (Oxford University, 2000) et *Madame d'Arconville, moraliste et chimiste au siècle des Lumières* (ibid., 2016).

Prof. Jocelyne Guilbault is a Professor of ethnomusicology at the University of California, Berkeley. Her work is concerned with power relations, political economies, global industrialization, labor practices, cultural politics of aesthetics, and work ethics in Caribbean popular music. Her numerous publications address and stress a multidisciplinary approach and consider issues in the scholarly intersections of music, anthropology, cultural studies, and history. She has been on several editorial boards and is the co-founder of an up-coming interdisciplinary journal, *Music Research Annual*.

Dr. Natalla Hardziyenka holds a PhD in history from the Belarusian State University in Minsk. She is a distinguished and prolific historian, archivist and

editor. Hardziyenka authored many books and numerous articles dedicated to the history of emigration from Belarus. She works in the capacity of the Deputy Head of the Belarusian State Archives-Museum of Literature and Arts. In Belarus, she represents the Belarusian Institute of Arts and Sciences (BINiM, U.S.A., New York). Natalla Hardziyenka is the editor-in-chief of the U.S.A. BINiM's *Zapisy* (Annals). Hardziyenka is also an active Board Member of the *World Association of Belarusians "Bačkauščyna"* (Homeland).

Volga Ipatava is a Belarusian poet, journalist, writer, translator, literary critic, and public figure. Her works are published since 1959 and translated into Russian, English, German, Uzbek, Bulgarian, Polish, Slovakian, Czech, and Hindu languages. She received several awards, including the Medal of Distinction, Francis Skaryna Medal, and the Jubilee Medal (centennial anniversary) from the Rada B.N.R. Volga Ipatava received awards named after Barys Kit (2003) and Mikoła Hańko (2009), to name a few. She is also an honorary academician of the International Academy of Sciences, *Eurasia*.

Pierrot Lambert est écrivain et traducteur. Il s'intéresse particulièrement au tourisme centré sur l'art, l'architecture et l'histoire. Il a conçu et guidé plusieurs voyages en Europe, axés notamment sur la découverte des oeuvres baroques de l'Europe centrale et de l'Italie. Ces explorations visaient à faire comprendre les significations profondes du mouvement baroque, son évolution et son aculturation, opérée par des filiations de créateurs originaux.

Veranika Laputska is a Ph.D. candidate at the Graduate School for Social Research at the Polish Academy of Sciences. She is a co-founder of the EAST Center think-tank and also a Rethink. C.E.E. Fellow with the German Marshall Fund of the United States. Veranika holds M.A. degrees in international relations, political science, East European studies, and sociology from the Belarusian State University in Minsk, European Humanities University in Vilnius, University of Warsaw, and Lancaster University. She carried out projects focusing on media, elections, and democratization for several international and regional organizations and foundations, including the OSCE ODIHR, Council of Europe, E.U. East StratCom Task Force and Bertelsmann Foundation. Her academic experience included work for the United States Holocaust Memorial Museum and the University of Alberta in Edmonton.

Dr. Patrick T. Malloy is a Ph.D. in African History from the University of California, Los Angeles. His research interests include East Africa, the history

of medicine, and Swahili language development. He is currently working on several translation projects. Dr. Malloy teaches in the Humanities department at Hawkeye Community College in Waterloo, Iowa.

Dr. David Roger Marples is a Canadian historian and Distinguished University Professor at the Department of History & Classics, University of Alberta. He specializes in the history and contemporary politics of Belarus, Russia, and Ukraine. Prof. Marples is considered one of the leading researchers and authorities on the Chernobyl nuclear disaster and its consequences in Belarus and Ukraine. Prof. Marples authored twelve monographs and published numerous articles on the Eastern European History of the twentieth century. Currently, he concentrates on the political and civil situation in Belarus. Dr. Marples is a prolific educator and supervised numerous successful Ph.D. and M.A. dissertations.

Dr. François Masclanis est Docteur en Sciences Politiques et Enseignant-Chercheur en économie et géopolitique. Outre ses cours, il est en charge de conférences et participe à de nombreux Colloques Internationaux sur des thématiques liées à la mondialisation. Il est l'auteur d'articles et d'ouvrages géopolitiques. Il est enfin membre des Volontaires pour les Nations Unies, et participe également au programme Erasmus + pour le compte de l'Union Européenne, à travers des missions en Europe, Asie centrale et Afrique.

Dr. Zak K. Montgomery is an Associate Professor in the Department of English & Modern Languages and Harry & Polly Slife Professor in Humanities at Wartburg College (I.A.), where he teaches language and culture courses in Portuguese and Spanish. He earned a B.A. in Economics and Business from Kalamazoo College, a Ph.D. in Portuguese Literature, and an M.A. in Hispanic Literature from Indiana University. He has published on José Saramago, Pepetela, Portuguese Enlightenment proto-feminism, the Portuguese Generation of 1870, and U.S. Latinx identity in educational contexts.

Dr. Piotra Murzionak holds a Doctorate in Medical Sciences. He authored over one hundred and sixty publications in immunology and physiology. Dr. Murzionak founded and has been serving as the editor-in-chief of the web-journal, *Kultura. Nacyja* (Culture. Nation). He is the President of Belarusian Institute of Arts and Sciences (BINiM, Canada) and presides over the Belarusian Canadian Alliance (Z.B.K.) Ottawa's Chapter. Dr. Murzionak published two books and over 40 articles dedicated to nation-building. He also authored four poetic anthologies.

Siarhieĭ Navumčyk received a degree in Journalism from the Belarusian State University (Faculty of journalism). During the Soviet period, he took an active part in Belarusian Samizdat writings. His monograph, *Seven Years of Renaissance or Fragments of the Newest Belarusian History (1988–1995)* received a Literary Award from the (named after) Alieś Adamovič Belarusian PEN-centre (2006). The Member of the Belarusian Supreme Soviet from 1990 to 1996, Navumčyk took part in the development and adoption of the Declaration of the Belarusian State Sovereignty (1990) and the Proclamation of Belarusian Independence during a special session of the Supreme Soviet in 1991. Siarheĭ Navumčyk is the Vice-President of the B.N.R. Rada since 1997. He works at Radio Svaboda since 1990.

Dr. Alla Orsa-Romano, Professor Emerita, New York City College of Technology (City University, NY). She received a Ph.D. in Chemistry from the Polytechnic University of New York. Dr. Romano's numerous professional publications and conference presentations are at par with a lifetime involvement in the Belarusian diaspora's national life. She is the Director of the Orsa Romano Cultural and Educational Foundation for Belarusian Affairs and the Cultural Officer of the Belarusian Krečėŭski Foundation. Both institutions promote extensively scholarly publications on Belarusian history, politics, literature, dance, and music (in addition to a broad charitable work in Belarus proper). Among many other deeds, they provide supplies for schools in Belarus.

Siarhieĭ Panižnik (pen name: *Siarhieĭ Papar*). He is a prolific Belarusian poet, journalist, writer, folklorist, editor, and translator. The poet's literary work has been published since 1959. He is an active member of the Union of Belarusian Writers since 1967. Panižnik edited and produced anthologies of F. Skaryna, K. Kalinoŭski, M. Bahdanovič, J. Kupała, and J. Kolas. He has been translating into Belarusian works of foreign authors. As a Belarusian folksongs and ritual traditions researcher, Siarhieĭ Panižnik founded several folkloric museums in Belarus. The poet's many awards include the F. Skaryna's Medal, an Honorary Certificate from the Belarusian Supreme Soviet, the Order of Three Stars (Republic of Latvia), a diploma from UNESCO's literary competition *A Meeting of Two worlds*.

Dr. Charles A. Ruud is a Professor Emeritus, the University of Western Ontario, Canada. Ruud's research is focused on Russian history with a particular interest in censorship of the Russian press. He was a member of the Canadian Relief Fund for Children of Chernobyl in Belarus.

Dr. Hab. Hienadź Sahanovič earned his first university degree in history from Minsk's Pedagogical University and received a Ph.D. in history at the Institute of History, the Belarusian National Academy of Sciences (NAN). Sahanovich worked as a researcher at the NAN's the Institute of History. He taught Belarusian and Central European History at European Humanities University and Justus-Liebig-Universität Gießen; currently, he is teaching at the University of Warsaw. Sahanovich authored seven monographs, co-authored one book, and published numerous articles in scholarly journals. His latest monograph is *The Battle of Grunwald in Belarusian History: An Analysis of Political Myth*. In 1994, Sahanovich founded *Belaruski Histaryčny Ahliad* (Belarusian Historical Review) and continued serving as its editor-in-chief.

Dr. Aleś Smalančuk holds a doctorate in history; currently, he serves as a Professor at the Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences. Prof. Smalančuk authored eight scholarly monographs and over one hundred articles. Prof. Smalančuk's monograph, *Raman Skirmunt (1868–1939): The biography of a citizen of the country* (Minsk, 2019), was recognized by the Congress of Scholars as the best Belarusian scholarly publication in the area of history (2019). His forthcoming monograph consists of a compilation and critique of documents about the Soviet occupation of western Belarus.

Dr. Timothy D. Snyder is the Richard C. Levin Professor of History at Yale University and a Permanent Fellow at the Institute for Human Sciences in Vienna. He specializes in the history of Central and Eastern Europe. Prof. Snyder has written nine books, co-edited three, and published numerous articles and essays for scholarly journals and popular media. His book of 2010, *Bloodlands*, is translated into more than thirty languages.

Walter Stankievich worked for thirty years as a Communications Engineer. His outside interests were in history, especially of Belarus, the country of his birth. In 1988 he joined the Radio Free Europe/Radio Liberty in Munich and Prague for the next ten years, of which eight as the Director of the Belarus Service. Returning in 2000 to the U.S., he took over the publishing of *Belarusian Review*. Later, he headed up Belarusian-American Assn. (BAZA), the Kreceuski Foundation, joined Rada B.N.R.

David H. Swartz had been the first U.S.A. Ambassador to Belarus. His Excellency previously served as dean at the Foreign Service Institute, staff director at the Nuclear Risk Reduction Center, and Consul General in Canada and Swit-

zerland. His Excellency is one of the most ardent supporters of democracy in Belarus. The Ambassador continually and successfully advocates for Human Rights in Belarus and consults the U.S.A. government on Belarusian affairs.

Dr. Virginie Symaniec est docteur en études théâtrales de l'université de Paris III et habilitée à diriger des recherches en Histoire de l'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS, Paris). Elle est l'auteur de nombreuses contributions sur les théâtres de Biélorussie, Russie, Caucase et Turquie. Elle a publié *La Construction idéologique slave orientale. Langues, races et nations dans la Russie du XIXème siècle*, Paris, Pétra, 2012. Elle a fondé *Le Ver à soie* en 2013, maison d'édition qu'elle dirige actuellement.

Juraś Šamiečka is a poet and prose writer. He graduated from Minsk's Radio-Technological Institute (1987) and the Economic Cybernetic faculty (Minsk's State University; 1996). In 1997 Šamiečka moved to Canada, where he works as a software designer. The author's poetry and prose have been published in the journals *Maładość* (Youth), *Dziejastoŭ* (Word; Verb; Action), in the newspaper *Literatura i Mastactva* (Literature and Art), and the almanac *Biėlarus* (a Biėlarusian). Juraś Šamiečka is the author of three poetic anthologies: *Šliach da viartańnia* (A Road to Return, 2011); *Atava* (Ottawa, 2015), *Niepradkazalnaje* (Unpredictable, 2019.)

Dr. Stanisłaŭ Šuškievič (Shushkievich) is a well-known physicist, Doctor of Science, Professor, Corresponding Member of the Biėlarusian Academy of Sciences, and recipient of five honorary doctorates from Western universities. He supervised numerous doctoral dissertations, authored three textbooks and seven monographs. During the Soviet period, Prof. Šuškievič was regularly invited to lecture at leading universities of the Soviet bloc. During the post-soviet period, he has been welcomed by the best universities in Poland, Japan, South Korea, the U.S.A., F.R.G., Lithuania, France, Austria, UK, and other countries. Since 1989, Dr. Šuškievič has been active in politics and served as the first Chairman of the Supreme Soviet of the Republic of Belarus (1991–1994). In this capacity, he was one of the signatories of the agreement to dissolve the Soviet Union.

Dr. Zachar Šybieka holds a doctoral degree in history; currently, he is a Professor Emeritus at the Tel-Aviv University. Dr. Šybieka authored nine monographs and over 280 articles and reviews dedicated to Biėlarusian civic and urban planning history. His monograph, *History of Belarus XIX–XX*, received many awards, including those from the Polish journal *Przegląd Wschodni* (2001)

and F. Bahuševič award from Belarusian PEN-centre (2003). Currently, Prof. Šybieka co-authors forthcoming three volumes of History of Individual trade and commerce in historic Belarus.

Valancina Tryhubovich (Tryhubovič) is a journalist, editor, archivist, art critic, and publisher. She served as a department head in the leading Belarusian Art Journal *Mastactva* for twenty years. Her articles have been published in Denmark, Poland, and the U.S.A., and she took part in various radio and television programs. Tryhubovich is the author and the editor of numerous books and book chapters. Since the 1980s, Tryhubovich is active in Belarusian public life and politics. In 1995, she organized a musical concert for Prof. Eric Wachmann in Miensk (Minsk). Valancina Tryhubovich has lived in the U.S.A. for the past ten years. Her current scholarly interests lie primarily in the area of the history of the Belarusian diaspora. Currently, Valancina Tryhubovich is the archivist and a member of the Board of Directors of the Belarusian Krečėŭski Foundation.

Dr. Salomé de Unamuno nació en Palencia en 1933. Estudios secundarios en el Colegio privado Blanca de Castilla. En 1950 se trasladó a Madrid para estudiar Física en la Universidad Complutense. Licenciada, fue enviada a Ginebra para doctorarse en el CERN. En 1964 volvió a Madrid y trabajó en La Junta de Energía Nuclear hasta 1970 en que fue invitada por el CNRS en Estrasburgo donde trabajó hasta 1995 en que se jubiló. En 1999 falleció su marido. En 2009 volvió a Madrid donde reside actualmente.

Translators of the authors' short biographies:

from English into Belarusian N. Hardziyenka and A.B.

from French into Belarusian G. Toumilovitch

from Belarusian into English Z. Gimpelevich

ЗМЕСТ

TABLE OF CONTENTS

Маналог Паўліны Сурвілы (<i>Юрась Шамецька</i>)	5
Maria Paula's Monologue (<i>by Juraś Šamiečka</i>)	6

INTRODUCTION

Zina Gimpelevich (<i>Waterloo, Canada</i>)	
A Ray of Light: Maria Paula Survilla	7

ПРАДМОВА

Зіна Гімпелевіч (<i>Ватэрлу, Канада</i>)	
Прамень святла: Марыя Паўліна (Паўлі) Сурвіла	20

МАРЫЯ ПАЎЛІНА СУРВІЛА MARIA PAULA SURVILLA

Станіслаў Шушкевіч (<i>Мінск, Беларусь</i>)	
З Беларуссю ў сэрцы.	37
<i>Stanisław Sułkiewicz (Minsk, Belarus)</i>	
<i>With Belarus at Heart</i>	37
Jocelyne Guilbault (<i>Berkeley, USA</i>)	
Maria Paula Survilla's Ethnomusicological Studies of the Power of Language and Popular Music in Belarus.	40
<i>Жаслін Гібо (Берклі, ЗША)</i>	
<i>Марыя Паўліна Сурвіла і яе этнамузыкалагічныя даследаванні ўплыву мовы і папулярнай музыкі ў Беларусі</i>	40
Marie-Laure Girou-Swidorski (<i>Ottawa, Canada</i>)	
Parcours de combattantes.	50
<i>Мары-Лор Жыру-Свідэрска (Атава, Канада)</i>	
<i>Змагарныя шляхі дзвюх жанчын.</i>	50

ПАЭЗІЯ POETRY

Сяргей Панізньнік (Кінкардайн, Канада)	69
<i>Siarhiej Paniźnik (Kincardine, Canada)</i>	69
Вольга Іпатава (Бэры, Канада)	84
<i>Volga Ipatava (Barrie, Canada)</i>	84
Пётра Мурзёнак (Атава, Канада)	88
<i>Piotra Murzionak (Ottawa, Canada)</i>	88
Юрась Шамецька (Атава, Канада)	92
<i>Juraś Šamiečka (Ottawa, Canada)</i>	92

БЕЛАРУСЬ У ГІСТОРЫІ І СУЧАСНАСЦІ BELARUS IN HISTORY AND THE PRESENT DAY

Virginie Symaniec (Paris, France)	
L'affaire Paŭlinka de Ianka Koupala (1882–1942)	
sous la « loi Nefed » (1916–1999) ou comment fabriquer	
du « soviétique » à partir d'écrits qui ne le sont pas	101
<i>Віржыні Шыманец (Парыж, Францыя)</i>	
<i>Справа «Паўлінкі» Янкі Купалы (1882–1942)</i>	
<i>паводле «закону Няфёда» (1916–1999), або Як стварыць</i>	
<i>«савецкі» тэкст з запісаў, якія такімі не з'яўляюцца.</i>	101
Алесь Смялянчук (Варшава, Польшча)	
«Написал собственноручно...» Аўтабіяграфіі	
Паўла Валошына (1891–1937) і Флягонта Валынца (1878–1937)	
з матэрыялаў следчых справаў НКВС	112
<i>Aleś Smalančuk (Warsaw, Poland)</i>	
<i>“Written by my own hand...” Autobiographies</i>	
<i>of Pavel Valošyn (1891–1937) and Flaront Valyniec (1878–1937)</i>	
<i>from documents of NKVD's investigation.</i>	112
David R. Marples (Alberta, Canada),	
Veranika Laputska (Warsaw, Poland)	
Dealing with Trauma in Contemporary Belarus:	
Official and Unofficial Remembrance	
of NKVD Executions (1937–1941)	125

<i>Дэвід Марплз (Альберта, Канада), Вераніка Лапуцька (Варшава, Польшча)</i> Праца з траўмай у сучаснай Беларусі: Афіцыйная і неафіцыйная памяць пра расстрэлы НКУС (1937–1941)	125
Сяргей Навумчык (<i>Нью-Ёрк, ЗША</i>) Пётра Машэраў: ня чорнае і ня белое	142
<i>Siarhiej Navumčyk (New-York USA)</i> Piotra Mašeraŭ: Neither Black nor White	142
Сяргей Харэўскі (<i>Вільня, Літва</i>) Нацыянальны рамантызм у мастацтве Беларусі 1970–1980-х. ...	154
<i>Siarhiej Chareŭski (Vilnius, Lithuania)</i> National Romanticism in Belarusian Art: 1970th–1980th.....	154
Генадзь Сагановіч (<i>Мінск, Беларусь — Варшава, Польшча</i>) Па слядах змагання з адным гістарычным міфам (да юбілею Міколы Ермаловіча).	165
<i>Hienadz Sahanovič (Minsk, Belarus — Warsaw, Poland)</i> On the Tracks of a Struggle with a Historical Myth (Towards an Anniversary of Mikola Ermalovich)	165

БЕЛАРУСЬ І СВЕТ BELARUS AND THE WORLD

Pierrot Lambert (<i>Ottawa, Canada</i>) L'aventure du baroque de l'Italie à la Biélorussie.	177
<i>П'єро Ламбэр (Атава, Канада)</i> Прыгоды барока ад Італіі да Беларусі	177
Захар Шыбека (<i>Тэль-Авіў, Ізраіль</i>) Культурныя ўзаемаўплывы беларусаў і яўрэяў у працэсе фармавання сучасных нацый (небяспрэчныя тэзісы для разважання)	186
<i>Zachar Šybieka (Tel-Aviv, Izrael)</i> Intersecting Cultural Influences of Christian and Jewish Belarusians in the process of creating modern nations (somewhat risky thesis for thoughts)	186

Ирина Чикалова (*Минск, Беларусь*)

В поисках преемственности: об истоках

белорусской научной традиции в изучении

истории зарубежных стран. 192

Irina R. Chikalova (Minsk, Belarus)

In a Search of Succession: The Roots

of Belarusian Scholarly Tradition in Studies

of the History of Foreign Nations. 192

David H. Swartz (*Nappanee, USA*)

The First Years of USA-Belarus Diplomatic Relations. 205

Дэвід Сворц (Напані, ЗША)

Першыя гады дыпламатычных адносін ЗША і Беларусі 205

СУСВЕТНАЯ ЛІТАРАТУРА,

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

WORLD LITERATURE,

HISTORY, AND THE PRESENT DAY

Iryna Dubianetskaya (*Minsk, Belarus*)

The Humpty-Dumpty Earth and the One

Who Made the World of It: Creation in Genesis 1 217

Ірына Дубянецкая (Мінск, Беларусь)

Голая і кволая зямля і Той, хто стварыў з яе свет.

Стварэнне ў Кнізе Роду 1 217

Salomé de Unamuno (*Madrid, España*)

Quod natura non dat Salmantica non praestat: 800 años

de la Universidad de Salamanca 256

Салёмэ дэ Унамуна (Мадрыд, Іспанія)

Саламанка не ў стане даць таго, чаго няма ў прыродзе:

800 гадоў Універсітэту Саламанкі 256

Charles A. Ruud (*London, Canada*)

The Crimean War, the Medical Response in Russia

and the Liberation of Women 264

Чарльз Рууд (Лондан, Канада)

Крымская вайна, медыцынскі водгук у Расіі

і вызваленне жанчын. 264

Zak K. Montgomery (Wartburg, USA)

Reviving a Lost Voice of Social Protest

in the Iberian Peninsula: Clarín's Reception

of Joaquim de Araújo's Lyric Poetry 277

Зак Мантгомеры (Вартбург, США)

Адраджэнне страчанага голасу сацыяльнага пратэсту
на Іберыйскім паўвостраве: Кларынаўскае ўспрыманне

паэзіі Хаакіма Араужа 277

Timothy Snyder (New Haven, USA)

Statement at the UN Security Council's

High-Level Meeting on the 75th Anniversary

of the End of WWII in Europe (8.05.2020) 294

Цімаці Снайдэр (Нью-Хэйвэн, США)

Даклад на сустрэчы на найвышэйшым узроўні
Рады бяспекі ААН з нагоды 75-й гадавіны заканчэння

Другой сусветнай вайны ў Еўропе (8.05.2020) 294

Joyce E. Boss (Wartburg, USA)

Curating Epiphany: Notes Toward a Pedagogy of Pilgrimage 298

Джойс Бос (Вартбург, США)

Куратарства Выяўлення: Нататкі па педагогіцы паломніцтва 298

François Masclanis (Toulouse, France)

Le tourisme : entre mobilité et immobilisme,

spatial et organisationnel 305

Франсуа Масклянис (Тулуза, Францыя)

Турызм: паміж рухомасцю і коснасцю —

у прасторавым і арганізацыйным вымярэннях 305

Patrick T. Malloy (Waterloo, USA)

Translation through a Pandemic: Reading

the Swahili Literature of AIDS in the Time of COVID 318

Патрык Малой (Ватэрлу, США)

Пераклады ў часе пандэміі: Чытанне літаратуры

пра СНІД на суахілі ў перыяд COVID 318

ДЫЯСПАРЫЯНА DIASPORIANA

Walter Stankievich (<i>New York — Florida, USA</i>) From Arlaniaty to America: The Dedicated Path of Jan Stankievich for his Nation's Freedom and Language	337
<i>Вячка Станкевіч (Нью-Ёрк — Флорыда, ЗША)</i> З Арлянятаў у Амерыку: Шлях змагання Янкі Станкевіча за свабоду і мову свайго народу	337
Наталля Гардзіенка (<i>Мінск, Беларусь</i>) Дзесяць лістоў з Мадрыда: Янка Сурвіла да айца Льва Гарошкі (1956—1958)	349
<i>Natallia Hardziyenka (Minsk, Belarus)</i> Ten Letters from Madrid: Janka Survilla Writes to Father Leŭ Haroška (1956—1958)	349
Ала Орса-Рамана, Валянціна Трыгубовіч (<i>Нью-Ёрк, ЗША</i>) «Васілёк» між старонак гісторыі: Дыялэг-успамін	369
<i>Alla Orsa-Romano, Valancina Tryhubovič (New York, USA)</i> «Vasiliok» Between Pages of History: A Dialogue of Memories	369
Аўтары	385
Authors	393
Рэзюмэ	407
Resume	407

РЭЗІЮМЭ

Беларусь стагоддзямі з'яўляецца скрыжаваннем шляхоў Еўропы. Нягледзячы на падзелы шматлікімі акупантамі яе тэрыторыі, краіна зараз займае 207 600 км² (у 30 разоў больш за Галандыю). Але пры гэтым застаецца не вельмі вядомай у свеце.

Гэтае выданне, прысвечанае вечнай памяці беларускі, прафесара Марыі Паўліны Сурвілы, мае на мэце прадставіць некаторыя аспекты гісторыі і культуры Беларусі. Кнігу склалі тэксты (большай часткай навуковыя) трыццаці аўтараў, некалькі кароткіх мемуараў, паэзія, а таксама здымкі. Аўтары – знакамітыя навукоўцы, палітычныя фігуры і публічныя асобы. Зборнік можа быць цікавы студэнтам і аматарам беларускай і сусветнай гісторыі і культуры. Спадзяемся, што гэтае выданне пашырыць веды пра Беларусь па абодва бакі акіяну.

RESUME

Belarus is a country that has been a European crossroad for centuries. Despite many occupations and numerous confiscations of the land, it still occupies 207 600 km² (thirty times the size of Holland) in the middle of Europe. Yet, Belarus remains a terra incognita for many.

The current edition, dedicated to the eternal memory of Prof. P. Survilla (the ethnic Belarusian) aims to cover some of the historical and cultural knowledge about the country. Thirty authors present the current collection, which includes mostly scholarly articles, a few short memoirs, Belarusian and some English poetry, and photographs. The contributors are internationally known scholars and political and public figures. The content shall be of interest to students and the general public attracted by Belarusian and World culture. We expect that the collection will positively impact Belarusian Studies on both sides of the ocean.

Навуковае выданне

**Др. Марыя Паўліна Сурвіла
(1964—2020)**

**Даследчыца і адвакат
беларускай культуры**

**Зборнік артыкулаў,
прысвечаных памяці калегі і сяброўкі**

Адказны за выпуск Марына Шыбка

Карэктура Алена Спрытніч, Галіна Свірына

Дызайнер альбома здымкаў Аляксандр Каралькевіч

Вёрстка, апрацоўка ілюстрацый, вокладка Алесь Жынкін

Падпісана да друку 05.04.2021. Фармат 70×100/16.
Папера афсетная. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 19,43
Ул.-выд. арк. 21,30 . Наклад 150 асобн. Заказ 2925.

Выдавецтва ТАА «Лімарыус».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы
і распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/226 ад 20.03.2014.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 29, 220138, г. Мінск.

Таварыства з дадатковай адказнасцю «Новапрынт».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы
і распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/54 ад 25.02.2014.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 10, 220138, г. Мінск.

**An Anthology of Writings
Dedicated to the Memory of a Colleague**

**Зборнік артыкулаў,
прысвечаных памяці калегі і сяброўкі**

ISBN 978-985-6968-85-6

9 789856 968856